

Universitat de Lleida

Rituals i processoners impresos per a les diòcesis catalanes (c. 1495-1614): Un assaig de descripció

bibliogràfica

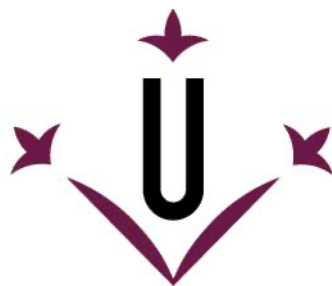
Màrius Bernadó i Tarragona

<http://hdl.handle.net/10803/687544>

ADVERTIMENT. L'accés als continguts d'aquesta tesi doctoral i la seva utilització ha de respectar els drets de la persona autora. Pot ser utilitzada per a consulta o estudi personal, així com en activitats o materials d'investigació i docència en els termes establerts a l'art. 32 del Text Refós de la Llei de Propietat Intel·lectual (RDL 1/1996). Per altres utilitzacions es requereix l'autorització prèvia i expressa de la persona autora. En qualsevol cas, en la utilització dels seus continguts caldrà indicar de forma clara el nom i cognoms de la persona autora i el títol de la tesi doctoral. No s'autoritza la seva reproducció o altres formes d'explotació efectuades amb finalitats de lucre ni la seva comunicació pública des d'un lloc aliè al servei TDX. Tampoc s'autoritza la presentació del seu contingut en una finestra o marc aliè a TDX (framing). Aquesta reserva de drets afecta tant als continguts de la tesi com als seus resums i índexs.

ADVERTENCIA. El acceso a los contenidos de esta tesis doctoral y su utilización debe respetar los derechos de la persona autora. Puede ser utilizada para consulta o estudio personal, así como en actividades o materiales de investigación y docencia en los términos establecidos en el art. 32 del Texto Refundido de la Ley de Propiedad Intelectual (RDL 1/1996). Para otros usos se requiere la autorización previa y expresa de la persona autora. En cualquier caso, en la utilización de sus contenidos se deberá indicar de forma clara el nombre y apellidos de la persona autora y el título de la tesis doctoral. No se autoriza su reproducción u otras formas de explotación efectuadas con fines lucrativos ni su comunicación pública desde un sitio ajeno al servicio TDR. Tampoco se autoriza la presentación de su contenido en una ventana o marco ajeno a TDR (framing). Esta reserva de derechos afecta tanto al contenido de la tesis como a sus resúmenes e índices.

WARNING. Access to the contents of this doctoral thesis and its use must respect the rights of the author. It can be used for reference or private study, as well as research and learning activities or materials in the terms established by the 32nd article of the Spanish Consolidated Copyright Act (RDL 1/1996). Express and previous authorization of the author is required for any other uses. In any case, when using its content, full name of the author and title of the thesis must be clearly indicated. Reproduction or other forms of for profit use or public communication from outside TDX service is not allowed. Presentation of its content in a window or frame external to TDX (framing) is not authorized either. These rights affect both the content of the thesis and its abstracts and indexes.

Universitat de Lleida

TESI DOCTORAL

Rituals i processoners impresos per a les diòcesis catalanes (c. 1495-1614): Un assaig de descripció bibliogràfica

Màrius Bernadó i Tarragona

Memòria presentada per optar al grau de Doctor per la Universitat de Lleida
Programa de Doctorat en Patrimoni, Societats i Espais de Frontera

Director
Flocel Sabaté i Curull

2022

Tot allò que fem, en l'art o en la vida, és la còpia
imperfecta d'allò que hem pensat de fer.

Fernando Pessoa, *Llibre del desassossec*, 169
Barcelona: Quaderns Crema, 2002, p. 177

Agraïments

Un treball com aquest ha requerit, naturalment, la complicitat, l'ajut, l'entusiasme i, també la feina, de moltes persones que han estat al meu costat. Algunes, de forma fortuïta i gairebé sense ser-ne del tot conscients. Altres, més tenaçment. A unes i altres, els hi vull manifestar el meu agraïment més sincer. Dotzenes d'arxivers i bibliotecaris, conservadors, llibreters, un bon nombre de col·legues i molts, molts amics i familiars m'han acompanyat d'una manera o altra durant aquests molts anys en infinitat de viatges i els he sentit ben a prop en les moltes hores, dies i nits que m'he passat remenant llibres. Citar-los a tots seria injust, ja que sempre hi hauria alguna omissió involuntària. A tots els que m'han posat les coses fàcils, moltes gràcies. Però sobretot, sobretot, aquest treball està dedicat als que més han insistit en el fet que valia la pena enllestir-lo.

TAULA DE CONTINGUTS

<i>Llistat de fonts principals i abreviatures</i>	i
<i>Abreviatures i convencions</i>	
<i>Abreviatures generals</i>	v
<i>Abreviatures bibliogràfiques generals</i>	vi
<i>Sigles de biblioteques i col·leccions</i>	vii

INTRODUCCIÓ	xiii
-------------	------

PRIMERA PART: Rituals i processoners, dues tipologies conflictives

1. EL RITUAL: GÈNESI I EVOLUCIÓ D'UN LLIBRE LITÚRGIC	
Els <i>libelli</i> sacramentals i els rituals combinats	17
El primers rituals manuscrits	28
L'evolució del ritual des de l'aparició de la impremta fins a Trento	35
El procés de fixació a partir de Trento i el <i>Rituale Romanum</i> de Pau V	58
2. LES PROCESSIONS I EL PROCESSIONER, A LA RECERCA D'UN ESPAI LITÚRGIC PROPI	
La litúrgia processional	69
Les processons i la seva diversitat de forma i estructura	79
L'evolució històrica del processoner com a llibre litúrgic	91
Contingut musical del processoner	107

SEGONA PART: Les fonts impreses del ritual i el processoner a Catalunya

3. PRINCIPIS I ESTRUCTURA DE LA BIBLIOGRAFIA DESCRIPTIVA	
Les raons de la descripció bibliogràfica	118
Abast de la bibliografia descriptiva	121
Presentació de la base de dades BOTEL de llibres litúrgics ibèrics	124
Estructura material de la bibliografia descriptiva	129
Repertoris, catàlegs i altres referències bibliogràfiques citades de forma abreujada	147

4. BIBLIOGRAFIA DESCRIPTIVA DELS RITUALS I PROCESSIONERS CATALANS IMPRESOS FINS EL 1614

Rituals

1. Ritual Lleida c. 1495	183
2. Ritual Barcelona 1501	187
3. Ritual Girona 1502	190
4. Ritual Urgell 1508	192
5. Ritual Barcelona c. 1508	195
6. Ritual Vic c. 1508	197
7. Ritual Elna 1509	202
8. Ritual València 1514	205
9. Ritual Mallorca 1516	212
10. Ritual Tortosa 1524	220
11. Ritual València 1527	223
12. Ritual Tarragona 1530	228
13. Ritual Lleida 1532	234
14. Ritual Barcelona 1532	237
15. Ritual Urgell 1536	240
16. Ritual Vic 1547	244
17. Ritual Urgell 1548	249
18. Ritual Girona 1550	257
19. Ritual Tarragona 1550	262
20. Ritual Lleida 1567	265
21. Ritual Vic 1568	273
22. Ritual Barcelona 1569	279
23. Ritual Tortosa 1592	288
24. Ritual València 1592	291
25. Ritual Vic 1596	297
26. Ritual Mallorca 1601	299
27. Ritual Girona 1607	306
28. Apèndix de ritual Vic c. 1508	308
29. Apèndix de ritual Barcelona c. 1509-1516	310
30. Apèndix de ritual Barcelona 1531	313
31. Apèndix de ritual Barcelona 1561	315
32. Apèndix de ritual València 1605 – Exorcismes	319
33. Apèndix de ritual València 1607 – Exorcismes	320

Processoners

34. Processoner Benedictins [Montserrat] 1500	322
35. Processoner Lleida c. 1513	332
36. Processoner Barcelona 1522	336

37. Processoner Urgell 1527	341
38. Processoner Tarragona 1568	348
39. Processoner València 1578	356
40. Processoner Trinitaris 1589	361
41. Processoner Tortosa 1595	364
42. Apèndix de processoner Benedictins 1500 – Himnari	370
43. Apèndix de processoner Benedictins 1500 – Ofici de difunts	373
44. Apèndix de Processoner Barcelona c. 1522	376
<i>Rituals i apèndixs de processoner per a la diòcesi de Càller</i>	
*1. Ritual Càller 1587	378
*2. Ritual Càller 1589	380
*3. Ritual Càller 1594	382
*4. Apèndix de processoner Càller 1588 – Lletanies	384
*5. Apèndix de processoner Càller 1590 – Lletanies	386
*6. Apèndix de processoner Càller c. 1599 – Lletanies	387
CONCLUSIONS	389
APÈNDIXS	
Apèndix 1	
Pau V: Butlla <i>Apostolicae sedi per abundantiam</i> , de 17 de juny de 1614	399
Apèndix 2	
Benet XIV: Butlla <i>Quam ardenti studio</i> , de 25 de març de 1752	401
Apèndix 3	
Alberto Castellani. <i>Liber sacerdotalis</i> (1523): Carta dedicatòria al papa Adrià VI	405
Apèndix 4	
Alberto Castellani. <i>Liber sacerdotalis</i> (1523): Epístola introductòria de Lleó X	409
Apèndix 5	
<i>Rituale Romanum</i> (1615): De Processionibus	411
BIBLIOGRAFIA	
<i>Relació de fonts primàries impreses complementàries</i>	413
<i>Bibliografia general</i>	417

Llistat de fonts principals i abreviatures

Les referències a cadascuna de les edicions que constitueixen el cos central d'aquest treball, el que serien les fonts principals, aixó és les edicions impreses abans del 1614 dels rituals i processoners catalans de les quals se n'han conservat exemplars,¹ s'abreugen amb una fórmula que es construeix seguint aquests criteris:

a) Menció de l'ús (diòcesi o bé orde religiosa i centre monàstic concret entre claudàtors, si s'escau),

b) Lletra identificativa de la tipologia (R = ritual; P = processoner).

c) Si no es tracta pròpiament de rituals o processoners, sinó d'edicions que els complementen o addicionen, s'hi afegeix entre la lletra identificativa i l'any el sufix 'ap' que els identifica com a *apèndix* a una o altra tipologia: Rap (apèndix de ritual), Pap (apèndix de processoner).

d) Any d'edició. Com a data principal s'anota la que figura al colofó o, en les edicions més tardanes, a la portada. En aquells casos en els quals la data de finalització de la impressió no es correspongui amb la d'inici i les dues siguin conegudes, s'indiquen totes dues separades per un guionet. Si no es coneix l'any amb exactitud, s'indica un any, o rang d'anys amb la major aproximació possible, precedit si cal per l'abreviatura de *circa* (c.).

e) En els casos en els què la informació proveïda per aquestes dades no sigui suficient per identificar l'edició —per exemple, quan un mateix any coincideixen més d'una edició de la mateixa tipologia i ús—, s'hi afegeix, a continuació i separada per guionet, una lletra o lletres aclaridores d'alguna de les particularitats del contingut o tipologia particular que les diferenciï clarament.

---

¹ Excepcionalment s'ha inclòs també una edició de la qual no s'ha conservat cap exemplar, però de la qual es disposa de dades suficientment contrastades sobre la seva existència. Es tracta de la del ritual de Lleida de c. 1495, l'únic exemplar conegut de la qual, descrit per Jiménez Catalán l'any 1907, ha desaparegut.

*Abreviatura**Títol abreujat**Lloc d'edició, impressor i any**Rituals*

- 1 Lleida Rc1495 [*Ordinarium secundum consuetudinem ecclesie Ilerdensis.*]
[Lleida: Enric Botel, c. 1495]
- 2 Barcelona R1501 *Ordinarium sacramentorum [Barchinonense.]*
Barcelona: Pere Posa, 1501
- 3 Girona R1502 *Ordinarium sacramentorum secundum consuetudinem dyocesis Gerundensis.*
Perpinyà: Joan Rosenbach, 1502
- 4 Urgell R1508 *Ordinarium secundum consuetudinem Urgelline sedis.*
Venezia: Bernardinus Stagninus de Tridino, 1508
- 5 Barcelona Rc1508 [*Ordinarium sacramentorum Barchinonense.*]
[Barcelona: Joan Rosenbach, c. 1508]
- 6 Vic Rc1508 [*Ordinarium Vicense.*]
[Barcelona: Joan Rosenbach, c. 1508]
- 7 Elna R1509 *Ordinarium sacramentorum secundum ritum diocesis Elnensis.*
Barcelona: Joan Rosenbach, 1509
- 8 València R1514 *Ordinarium de ministracione sacramentorum secundum consuetudinem alme metropolitane sedis Valentie.*
València: Joan Joffre, 1514
- 9 Mallorca R1516 *Ordinarium de administracione sacramentorum cum pluribus additionibus adeo necessariis secundum ritum alme sedis Maioricensis.*
València: Joan Joffre, 1516
- 10 Tortosa R1524 *Ordinarium sacramentorum ritum dyocesis Dertusensis.*
Barcelona: Joan Rosenbach, 1524
- 11 València R1527 *Ordinarium metropolitane sedis Valentie.*
València: Jordi Costilla, 1527
- 12 Tarragona R1530 *Ordinarium sacramentorum secundum ritum et consuetudine sancte metropolis ecclesie Tarraconensis.*
Barcelona: Joan Rosenbach, 1530
- 13 Lleida R1532 *Ordinarium sacramentorum secundum ritum diocesis Ilerdensis.*
Lyon: Denis de Harsy, 1532
- 14 Barcelona R1532 *Ordinarium sacramentorum secundum ritum ecclesie cathedralis Barchinonensis.*
Barcelona: Pere Montpezat, 1532
- 15 Urgell R1536 [*Ordinarium sacramentorum secundum sacrosancte Urgellensis ecclesie ritum.*]
Zaragoza: Jorge Coci, 1536
- 16 Vic R1547 *Vicense Ordinarium.*
Lyon: Corneille de Septgranges, 1547
- 17 Urgell R1548 *Ordinarium Urgellinum.*
Lyon: Corneille de Septgranges, 1548
- 18 Girona R1550 *Ordinarium sacramentorum secundum laudabilem ritum diocesis Gerundensis.*
Lyon: Corneille de Septgranges, 1550
- 19 Tarragona R1550 *Ordinarium sacramentorum secundum honorabilem consuetudinem Tarraconensis ecclesie.*
Lyon: Corneille de Septgranges, 1550

<i>Abreviatura</i>	<i>Títol abreujat</i> <i>Lloc d'edició, impressor i any</i>
20 Lleida R1567	<i>Sacerdotale volumen, quod Ordinarium Ilerdense dicitur.</i> Lleida: Pedro de Robles, 156
21 Vic R1568	<i>Ordinari o Manual per als curats [del bisbat de Vic.]</i> Barcelona: Claudi Bornat, 1568
22 Barcelona R1569	<i>Ordinarium Barcinonense.</i> Barcelona: Claudi Bornat, 1569
23 Tortosa R1592	<i>Rituale, seu Ordinarium diocesis Dertusensis.</i> València: Pere Patrici Mei, 1592
24 València R1592	<i>Manuale Valentinum, ad sacramenta ecclesie ministranda.</i> València: Pere Patrici Mei, 1592
25 Vic R1596	<i>Ordinarium Vicense.</i> Barcelona: Sebastià de Cormellas, 1596
26 Mallorca R1601	<i>Manuale sacramentorum [Maioricensis.]</i> Palma: Gabriel Guasp, 1601
27 Girona R1607	<i>Ordinarium, seu Rituale ecclesie Gerundensis.</i> Barcelona: Sebastià de Cormellas, 1607

Apèndixs de Ritual

28 Vic Rapc1508	<i>Orationes contra tempestates secundum consuetudinem diocesis Vicensis.</i> <i>Passio domini nostri Iesu Christi secundum Iohannem.</i> [Barcelona: Joan Rosenbach, c. 1508]
29 Barcelona Rapc1509-1516	[<i>Ordo ad consecrandum sanctum chrisma et olea.</i>] [<i>Ad usum ecclesie Barchinonense?</i>] [Barcelona: Joan Rosenbach, c. 1509-1516]
30 Barcelona Rap1531	[<i>Preces dominicales.</i> <i>Ordo infirmorum.</i>] [<i>Ad usum ecclesie Barchinonense?</i>] Barcelona: Duran Salvanyach, 1531
31 Barcelona Rap1561	<i>Modus expellendi tempestates, ac etiam a corporibus demones.</i> <i>Exorcismus etiam contra locustas.</i> <i>Ordo insuper recipiendi praelatum aut legatum</i> <i>Confitendi preterea ratio a beato Thome de Aquina prescripta...</i> [<i>Ad usum ecclesie Barchinonense?</i>] Barcelona: Claudi Bornat, 1561
32 València Rap1605	<i>Exorcismus contra locustas et animalia corrosiva.</i> [<i>Ad usum ecclesie Valentine?</i>] València: Pere Patrici Mei, 1605
33 València Rap1607	<i>Exorcismi contra locustas et animalia corrosiva.</i> [<i>Ad usum ecclesie Valentine?</i>] València: Pere Patrici Mei, 1607

Processoners

34 Benedictins P1500	<i>Processionarium secundum consuetudinem monachorum congregationis sancti Benedicti de Valladolid.</i> Montserrat: [Joan Luschner], 1500
35 Lleida Pc1513	[<i>Cantanda in omnibus processionibus fiendis, secundum insignis Ilerdensis ecclesie.</i>] [= <i>Processionarium Ilerdense.</i>] [Zaragoz: [Jorge Coci, c. 1513]

<i>Abreviatura</i>	<i>Títol abreujat</i> <i>Lloc d'edició, impressor i any</i>
36 Barcelona P1522	<i>Processionale totius anni secundum consuetudinem alme ecclesie sancte Crucis Barcinone.</i> Lyon: Jacques Myt, 1522
37 Urgell P1527	[<i>Ordo supplicationum seu processionum tam dominicalium quam ferialium: et sanctorum ac votivarum secundum alme sedis Urgellensis ritum.</i>] [= <i>Processionarium secundum alme sedis Urgellensis ritum.</i>] Barcelona: Joan Rosenbach, 1527
38 Tarragona P1568	<i>Processionarium secundum laudabilem alme Hispaniarum metropolis ecclesie Tarraconensis consuetudinem.</i> Barcelona: Claudi Bornat, 1568 [1569]
39 València P1578	<i>Processionarium iuxta ritum et usum metropolitane ecclesie Valentine.</i> València: Pedro de Huete, 1578
40 Trinitaris P1589	<i>Manual de la orden de la sanctissima e individua Trinidad y redempción de captivos.</i> Barcelona: Jaume Cendrat, 1589
41 Tortosa P1595	<i>Processionarium iuxta ritum ecclesie Dertusensis.</i> València: Pere Patrici Mei, 1595

Apèndixs de Processoner

42 Benedictins Pap 1500-H	[<i>Hymnorum intonationes secundum consuetudinem Monachorum congregationis sancti Benedicti de Valladolid.</i>] [Montserrat: Joan Luschnner, 1500]
43 Benedictins Pap 1500-OD	[<i>Officium defunctorum secundum consuetudinem Monachorum congregationis sancti Benedicti de Valladolid.</i>] [Montserrat: Joan Luschnner, 1500]
44 Barcelona Papc1522	[<i>Benedictio in missis pontificalibus. Ordo servandus in processionibus trium dierum letaniarum. Ordo servandus in processionibus que fiunt in sede Barchinonen, intus ecclesia.</i>] [<i>Ad usum ecclesie Barchinonense?</i>] [Lyon: Jacques Myt, c. 1522]

Edicions per a la diòcesi de Càller

*1 Càller R1587	<i>Ordo baptizandi et reliqua sacramenta administtrandi, secundum morem sancta Romane ecclesie ad usum ecclesie primatialis Calaritane.</i> Càller: Francisco Guarnerio, 1587
*2 Càller R1589	<i>Rituale administrandi baptismum atque alia sacramenta... iuxta morem sancte Romane ecclesie, ac usum sedis Calaritane.</i> Càller: Francisco Guarnerio, 1589
*3 Càller R1594	<i>Rituale administrandi baptismum atque alia sacramenta... iuxta morem sancte Romane ecclesie, ad usum sedis Calaritane.</i> Càller: Giovanni Maria Galcerino, 1594
*4 Càller Rap1588	<i>Litanie et preces...</i> [<i>secundum usum ecclesie Calaritane.</i>] Càller: Francisco Guarnerio, 1588
*5 Càller Rap1590	<i>Litanie et preces...</i> [<i>secundum usum ecclesie Calaritane.</i>] Càller: Giovanni Maria Galcerino, 1590
*6 Càller Rapc1599	<i>Litanie et preces...</i> [<i>secundum usum ecclesie Calaritane.</i>] Càller: Giovanni Maria Galcerino, [c. 1599]

Abreviatures generals

a.	anterior a
c.	<i>circa</i>
col. / cols.	columna / columnes
et al.	et alii (i altres)
f.	full / fulls
fig.	figura
fol. / fols.	foli / folis
grav.	gravat
inc.	incomplet
inic	inicial / inicials
l. curs	lletra cursiva
l. gòt.	lletra gòtica
l. rod	lletra rodona
là.m.	làmina
marg.	marginal / marginals
ms. / mss.	manuscrit / manuscrits
n.	nota
núm.	número
<i>olim.</i>	anterior (signatura topogràfica)
p. / pp. pàg. /pàgs.	pàgina / pàgines
s. l.	sense lloc
s.a.	sense any
s.i.	sense impremta
sign.	signatura
sign. / signs.	signatura (tipogràfica) / signatures
tip.	tipogràfia, tipogràfic
xil.	xilografia, xilogràfic

Abreviatures bibliogràfiques generals

- AH* Guido Maria Dreves, Clemens Blume, & H. M. Bannister, eds. *Analecta hymnica medii aevi*. 55 vols. Leipzig: O.R. Reisland, 1886-1922.
- CCLA* Klaus Gamber *Codices liturgici latini antiquiores*. Spicilegii Friburgensis. Subsidia 1. Freiburg: Universitätsverlag, 1968.
- CCLA/s* Klaus Gamber. *Codices liturgici latini antiquiores. Supplementum. Ergänzungs- und Registerband*, a càrrec de Bonifacio Baroffio, Ferdinando Dell'Oro, Anton Hänggi, José Janini, & Achille M. Triacca. Specilegi Friburgensis. Subsidia, 1A. Freiburg: Universitätsverlag, 1988.
- DACL* Fernand Cabrol, Henri Leclercq & Henri Marrou, eds. *Dictionnaire d'archéologie chrétienne et de liturgie*. 15 vols. Paris: Librairie Letouzay et Ané, 1907-1953.
- DMA* Joseph R. Strayer, ed. *Dictionary of the Middle Ages*. 13 vols. New York: Charles Scribner's Sons, 1982-1989.
- GW* *Gesamtkatalog der Wiegendrucke*. 10 vols. Leipzig: Karl W. Hiersemann; Stuttgart: Anton Hiersemann; Berlin: Akademie Verlag, 1925-1992)
- MGG* Friedrich Blume, ed., *Die Musik in Geschichte und Gegenwart*, 14 vols. (Kassel: Bärenreiter, 1949-1968)
- MGG2* Ludwig Finscher, ed. *Die Musik in Geschichte und Gegenwart. Sachteil*, 9 vols. (Kassel: Bärenreiter; Stuttgart: Metzler, 1994-1999)
- NCE* *New Catholic Encyclopedia*, 17 vols. (New York: McGraw-Hill, 1967-1979)
- New Grove* Stanley Sadie, ed., *The New Grove Dictionary of Music and Musicians*, 20 vols. (London: Macmillan 1980)
- New Grove2* Stanley Sadie & John Tyrrell, eds., *The New Grove Dictionary of Music and Musicians*, Second Edition, 29 vols. (London: Macmillan, 2001)
- PL* Jacques-Paul Migne, ed., *Patrologia cursus completus, ... Series latina*, 221 vols. (Paris: Migne, 1844-1864)

Sigles de biblioteques i col·leccions

- Angers, BMun
Angers (França), Bibliothèque municipale
- Aosta, BCol. S. Orso
Aosta (Itàlia), Biblioteca della Collegiata di S. Orso
- Ayora, AP
Ayora (València), Archivo Histórico de la Parroquia de Nuestra Señora de la Asunción
- Barcelona, AC
Barcelona, Arxiu Capitular
- Barcelona, ACA
Barcelona, Arxiu de la Corona d'Aragó
- Barcelona, ACaputxins
Arxiu Provincial i Biblioteca dels Caputxins de Catalunya
- Barcelona, AHC
Barcelona, Arxiu Històric de la Ciutat
- Barcelona, Ateneu
Barcelona, Ateneu Barcelonès
- Barcelona, BAdv
Barcelona, Biblioteca del Col·legi d'Advocats
- Barcelona, BBalmes
Barcelona, Biblioteca Balmesiana
- Barcelona, BC
Barcelona, Biblioteca de Catalunya
- Barcelona, BSem
Barcelona, Biblioteca Pública Episcopal del Seminari
- Barcelona, BU
Barcelona, Biblioteca de la Universitat de Barcelona
- Barcelona, Bibl. part. Amadeu Soberanas
Barcelona, Biblioteca particular d'Amadeu Soberanas
- Bellaterra, BUAut
Bellaterra (Barcelona), Biblioteca General de la Universitat Autònoma de Barcelona
- Benevento, BCap
Benevento (Itàlia), Biblioteca Capitulare
- Benicàssim, CDP
Benicàssim (Castellò de la Plana), Convent de Carmelites Descalços del Desert de les Palmes

- Borutta, BMon
Borutta (Sassari, Sardenya, Itàlia), Monestir Benedictí de San Pietro di Sorres
- Budapest, OSK
Budapest (Hongria), Országos Széchényi Könyvtár (Bibliotheca Nationalis Széchényiana)
- Burgos, BP
Burgos, Biblioteca Pública
- Cagliari, BU
Cagliari (Sardenya, Itàlia), Biblioteca Universitaria
- Cambridge (MA), HUHL
Cambridge, MA (USA), Harvard University, The Houghton Library
- Cambridge, UL
Cambridge (Anglaterra), University of Cambridge, University Library
- Cardona, AP
Cardona (Barcelona), Arxiu Parroquial de l'Església de Sant Miquel i Sant Vicenç
- Castelló de la Plana, BP
Castelló de la Plana, Biblioteca Pública
- Cervera, ACSG
Cervera (Lleida), Arxiu Comarcal de la Segarra
- Cinctorres, AP
Cinctorres (Castelló de la Plana), Arxiu de l'Església Parroquial
- Città del Vaticano, BAV
Città del Vaticano, Biblioteca Apostolica Vaticana
- Collegeville, HMML
Collegeville, MN (USA), Hill Museum & Manuscript Library (Saint John's University)
- Córdoba, Diocesana
Córdoba, Biblioteca Diocesana
- Durham, Chap. Libr.
Durham (Anglaterra), Chapter Library
- Escorial, BMon
San Lorenzo del Escorial (Madrid), Real Biblioteca del Monasterio
- Évreux, BMun
Évreux (França), Bibliothèque municipale
- Girona, BP
Girona, Biblioteca Pública
- Girona, BSem
Girona, Arxiu Diocesà i Biblioteca del Seminari Diocesà
- Huesca, BP
Huesca, Biblioteca Pública del Estado

- Lisboa, BN
Lisboa (Portugal), Biblioteca Nacional
- Lleida, AC
Lleida, Arxiu Capitular
- Lleida, BP
Lleida, Biblioteca Pública
- Lleida, Bibl. part. Màrius Bernadó
Lleida Biblioteca particular de Màrius Bernadó
- Lleida, IEI-A
Lleida, Institut d'Estudis Ilerdencs. Arxius i llegats
- Lleida, IEI-B
Lleida, Institut d'Estudis Ilerdencs. Biblioteca
- Lleida, MD
Lleida, Museu de Lleida. Diocesà i Comarcal
- London, BL
London (Anglaterra), British Library
- Madrid, BN
Madrid, Biblioteca Nacional
- Madrid, BPR
Madrid, Biblioteca del Palacio Real
- Madrid, RAH
Madrid, Real Academia de la Historia
- Milano, BAmb
Milano (Itàlia), Biblioteca Ambrosiana
- Montserrat, BMon
Montserrat (Barcelona), Biblioteca de l'Abadia
- Monza, BCap
Monza (Itàlia), Biblioteca Capitulare
- Monza, Basilica S. Giovanni
Monza (Itàlia), Tesoro della Basilica San Giovanni
- München, BSb
München (Alemanya), Bayerische Staatsbibliothek
- New Haven (CT), YUL
New Haven, CT (USA), Yale University, Beinecke Rare Book & Manuscript Library
- New York, HispS
New York, NY (USA), The Hispanic Society of America
- Oriola, BP
Oriola, Biblioteca Pública
- Oristano, BCom
Oristano (Sardenya, Itàlia), Biblioteca Comunale

- Oxford, Bod
Oxford (Anglaterra), University of Oxford, Bodleian Library
- Palma, AC
Palma, Arxiu Capitular
- Palma, BD
Palma, Biblioteca Diocesana (Casa de l'Església)
- Palma, Bibl. Bartolomé March
Palma, Biblioteca de la Fundación Bartolomé March Servera
- Palma, Bibl. Lluís Alemany
Palma, Biblioteca Lluís Alemany (Centre Cultural La Misericòrdia)
- Palma, BP
Palma, Biblioteca Pública "Can Sales"
- Palma, La Real
Palma, Biblioteca del Convent dels PP. Missioners dels Sagrats Cors de La Real
- Palma, SAL
Palma, Societat Arqueològica Lul·liana
- Pamplona, BUN
Pamplona, Biblioteca de la Universidad de Navarra (Fondo Antiguo)
- Paris, BMaz
Paris (França), Bibliothèque Mazarine
- Paris, BN
Paris (França), Bibliothèque nationale de France
- Paris, ENSBA
Paris (França), École Nationale Supérieure des Beaux Arts
- Paris, ICathol
Paris (França), Institut Catholique, Bibliothèque de Fels
- Perpinyà, BSem
Perpinyà (França), Bibliothèque du Grand Séminaire
- Reims, BMun
Reims (França), Bibliothèque municipale
- Reus, Bibl. part. Font de Rubinat
Reus (Tarragona), Biblioteca particular de Pau Font de Rubinat
- Ripoll, ACRI
Ripoll (Girona), Arxiu Comarcal del Ripollès
- Ripoll, BLambert Mata
Ripoll (Girona), Biblioteca "Lambert Mata"
- Roma, BCas
Roma (Itàlia), Biblioteca Casanatense
- Roma, BN
Roma (Itàlia), Biblioteca Nazionale

- Roma, BUGreg
Roma (Itàlia), Biblioteca Pontificia Universita' Gregoriana
- Roma, BVall
Roma (Itàlia), Biblioteca Vallicelliana
- Roma, CSC
Roma, Biblioteca del Col·legi de San Carlo ai Catinari
- Roma, S. Sabina
Roma (Itàlia), Santa Sabina Archivum FF. Praedicatorum
- Sabadell, AH
Sabadell (Barcelona), Arxiu Històric Municipal
- Sankt Gallen, StB
Sankt Gallen (Suïssa), Stiftsbibliothek
- Seu d'Urgell, AC
Seu d'Urgell (Lleida), Arxiu Capitular
- Seu d'Urgell, BEpisc
Seu d'Urgell (Lleida), Biblioteca Episcopal
- Sevilla, BCol
Sevilla, Biblioteca Capitular y Colombina
- Silos, BMon
Silos (Burgos), Biblioteca de la Abadía de Santo Domingo
- Solsona, AD
Solsona (Lleida), Arxiu Diocesà
- Spalato, BCap
Spalato (Itàlia), Biblioteca Capitolare del Duomo
- Tarragona, AC
Tarragona, Arxiu Capitular
- Tarragona, AHA
Tarragona, Arxiu Històric Arxidiocesà
- Tarragona, BSem
Tarragona, Biblioteca del Seminari Pontifici
- Tarragona, BP
Tarragona, Biblioteca Pública
- Tarragona, MD
Tarragona, Museu Diocesà
- Tortosa, AC
Tortosa (Tarragona), Arxiu Capitular
- Torosa, ACBEB
Tortosa (Tarragona), Arxiu Comarcal del Baix Ebre
- València, AC
València, Arxiu i Biblioteca de la Catedral Metropolitana
- València, Ateneu
València, Ateneu Mercantil

València, Bibl. Serrano Morales

València, Biblioteca Municipal Serrano Morales

València, BCP

València, Arxiu i Biblioteca del Reial Col·legi-Seminari de Corpus Christi o del Patriarca

València, BU

Biblioteca de la Universitat de València

València, BV

València, Biblioteca Valenciana

València, Fac. Teología San Vicente Ferrer

València, Biblioteca de la Facultad de Teología San Vicente Ferrer. Sección Diócesis

Vercelli, BCap

Vercelli (Itàlia), Biblioteca Capitolare

Vic, BEpisc

Vic (Barcelona), Arxiu i Biblioteca Episcopal

Zaragoza, BU

Zaragoza, Biblioteca General de la Universidad (Fondo antiguo)

Zürich, Zenb

Zürich (Suïssa), Zentralbibliothek

INTRODUCCIÓ

L'objecte de d'aquest treball és presentar dues de les tipologies de llibres litúrgics menys conegudes i estudiades, el ritual i el processoner. Ambdós, però molt especialment el Ritual, presenten unes particularitats que els distingeixen de la resta dels llibres destinats al culte en ús durant l'Edat Mitjana i el Renaixement. La freqüent coincidència entre els repertoris musicals continguts en el ritual i els del procesoner ens ha empès a considerar alhora aquesta altra tipologia en el nostre estudi.

En aquesta ocasió ens hem centrat en l'estudi dels rituals i processoners impresos per a ser utilitzats dins l'òrbita catalana durant el Renaixement. Ens referirem per tant als materials d'aquest tipus originats en el període que transcorre entre la segona meitat del segle XV i els inicis del segle XVII. Aquesta fou una època marcada per dos fets que, tot i la seva naturalesa certament diversa, no s'expliquen l'un sense l'altre. Ambdós, també, tingueren un fort i durador influx en la vida litúrgica i musical de l'Església llatina. Ens estem referint, naturalment, a l'aparició de la impremta i a la celebració del Concili de Trento. Tots dos fenòmens incidiren d'una manera molt especial en la morfologia i el contingut dels llibres que pretenem analitzar.

L'aparició de la impremta i el llibre litúrgic

És indubtable que la contribució de la impremta fou molt important en el procés de fixació dels ritus litúrgics. Aquests, però, ja feia molt de temps que estaven subjectes a un llarg procés d'uniformització. En aquest sentit, la utilització dels avenços i les possibilitats tècniques de la impremta no feren més que contribuir a la culminació d'aquest procés històric ja molt avançat a mitjans del segle XV. Potser caldria, per comprendre l'abast real i la importància de la impremta en el món de la litúrgia, anar més enllà. La tasca de la impremta va consistir més a universalitzar uns ritus ja força desenvolupats i que ja mostraven una relativa unitat en fons i forma. Una altra de les seves innegables contribucions consistí en la homogeneïtzació de l'estructura i les característiques materials dels llibres litúrgics, tasca de molt difícil consecució en un

context de còpies manuscrites. Aquesta homogeneïtzació va ser decisiva en el sentit d'afavorir que els llibres fossin cada cop més semblants entre ells i, per tant, fàcilment intercanviables o adaptables a diversos indrets. El fet que diverses comunitats poguessin utilitzar un mateix llibre era un fet completament inèdit en el context litúrgic dels temps anteriors. Amb aquestes premisses, la universalització del culte començava a ser una realitat que, a més, es veia reforçada amb l'ampliació de les àrees d'influència del cristianisme gràcies als processos de colonització i evangelització de territoris llunyans. L'evangelització d'Amèrica i d'altres regions a diversos continents suposà una demanda massiva dels llibres oficialitzats per l'Església. Aquesta demanda només es podia veure satisfeta gràcies als mitjans tècnics de la impremta que, així, contribuí a la unificació litúrgica entorn dels usos romans endegada molts segles abans.

El paper del Concili de Trento

Indubtablement el llibre es transformà, en part, per causa de les ànsies reformistes que despertà l'aparició i la consolidació del protestantisme a bona part d'Europa. El llibre litúrgic del ritual fou un dels principals protagonistes de la revifada pastoral del moment que volia, a través de la instrucció, evitar el contagi que la ignorància religiosa del clergat i dels fidels feia inevitable. El Concili posà molta atenció en els ritus sacramentals, com ho demostren les nombroses resolucions al respecte.¹ És, en certa manera, una conseqüència de la reacció davant del protestantisme i la decadència de l'Església romana.

La importància del Ritual

El ritual és el llibre que utilitza el sacerdot per als ritus sacramentals i conté, en origen, les pregàries d'aquests ritus destinades a ser utilitzades al marge de la Missa. Això és, les rúbriques i les fórmules per a l'administració dels sacraments del baptisme,

---

¹ Un estudi molt complet sobre la importància dels sacraments en les discussions conciliars es troba recollit en el volum d'André Duval, *Des sacrements au Concile de Trente* (Paris: Les Éditions du Cerf, 1985), recopilació d'algunes investigacions seves disperses en publicacions diverses.

la unció de malalts i el matrimoni, així com els ritus aparellats dels funerals, benediccions i exorcismes. El seu origen cal buscar-lo en els *ordines* generats a partir dels primitius rituals romano-francs. Aquests primers formularis van anar evolucionant fins a la progressiva formació dels rituals monàstics, a partir del segle XII, i els rituals diocesans durant els segles XIII i XIV. S'haurà d'esperar, però, al Concili de Trento per a començar a trobar models prescrits i sancionats per les autoritats eclesiàstiques romanes i no serà fins el 1614 que apareixerà el *Rituale Romanum* promogut pel papa Pau V. Durant tot aquest temps el ritual fou un llibre confús, poc definit en els seus continguts i que presentava freqüents punts de contacte —per no parlar de friccions— amb altres tipologies com són el col·lectari, el sacramentari, el pontifical, el processoner o el mateix missal.

Tradicionalment el ritual ha estat un llibre poc estudiat, tant pel que fa a les seves versions manuscrites com també a les impreses. Potser una de les raons de fons del seu oblit per part de liturgistes, historiadors o musicòlegs sigui, ultra la dificultat de la seva ubicació tipològica a la que ens referirem al capítol 1 d'aquest treball, l'absència de repertoris i catàlegs que en facin més senzilla la seva localització, consulta i estudi comparatiu. No existeix res semblant als utilíssims instruments de treball que són els catàlges de missals i breviaris de Weale i Bohatta, per exemple.² Només en dates relativament recents sembla com si aquesta descurança hagi començat a corregir-se. Pel que fa als rituals impresos, que és el que més ens interessa en aquesta ocasió, és forçós referir-se al treball en certa manera pioner i modèlic de Jean-Baptiste Molin i Annik Aussedat-Minvielle, *Répertoire des Rituels et Processionnaires imprimés conservés en France*.³ Abans, a part de catàlegs de diòcesis concretes, tan sols els Rituals impresos d'algunes grans àrees havien estat objecte d'un inventari detallat. La major part de vegades aquests inventaris eren forçosament superficials degut a que l'interès dels seus autors s'inclinava cap a altres territoris com són l'estudi dels trets litúrgics o pastorals dels llibres, més que la seva pròpia naturalesa física. Adolf Franz

---

² William Henry James Weale & Hans Bohatta, *Bibliographia liturgica: Catalogus missalium ritus Latini ad anno M.CCCC.LXXV impressorum* (London: Bernard Quaritch, 1928), ampliat a Robert Amiet, *Missels et bréviaires imprimés (Supplément aux catalogues de Weale et Bohatta). Propes des Saints (Édition princeps)* (Paris: CNRS, 1990); Hans Bohatta, *Bibliographie der Breviere, 1501-1850* (Leipzig: K.W. Hiersemann, 1937).

³ Jean-Baptiste Molin & Annik Aussedat-Minvielle, *Répertoire des rituels et processionnaires imprimés conservés en France* (Paris: Centre National de la Recherche Scientifique, 1984).

n'havia donat un llistat dels alemanys a *Die kirchlichen Benediktionen im Mittelalter*.⁴ També en va donar una completa bibliografia Hermann Josef Spital en el seu estudi *Der Taufritus in den Deutschen Ritualien von der ersten Drucken bis zum Einführung der Rituale Romanum*.⁵

Els Rituals alemanys van merèixer, una mica més tard, una atenció molt més acurada de Manfred Probst a *Bibliographie der katholischen Ritualiedrucke des deutschen Sprachbereichs: Diözesane und private Ausgaben*.⁶ Els Rituals italians impresos, per la seva banda, han estat catalogats per Giuseppe Zanon en un article de 1984.⁷ D'altra banda, alguns estudis concrets d'una àrea geogràfica determinada donen també llistats, bé que incomplets, de Rituals de territoris força més amplis, gairebé sempre resultat del buidat de catàlegs.⁸

Pel que fa als Rituals ibèrics, no existeix fins a la data cap catàleg sistemàtic i comprensiu. Tot i les importants contribucions d'Adalbert Franquesa i d'Ireneo García Alonso en diversos articles de finals de la dècada dels anys cinquanta, les llistes donades per un i altre no tenien, de cap manera, la intenció de convertir-se en inventaris bibliogràfics complets.⁹ En aquest sentit, la font d'informació més completa i gairebé única és, com en moltes altres ocasions, les seccions corresponents del treball

⁴ Adolph Franz, *Die kirchlichen Benediktionen im Mittelalter* (Freiburg im Breisgau: 1909), vol. 1, pp. xxx-xxxiv.

⁵ Hermann Josef Spital, *Der Taufritus in den Deutschen Ritualien von der ersten Drucken bis zum Einführung der Rituale Romanum* (Münster, Westfalen: Aschendorff, 1968), pp. 212-284.

⁶ Manfred Probst, *Bibliographie der katholischen Ritualiedrucke des deutschen Sprachbereichs: Diözesane und private Ausgaben* (Münster: Aschendorff, 1993).

⁷ Giuseppe Zanon, "Catalogo dei Rituali liturgici italiani dall'inizio della stampa al 1614", *Studia Patavina: Rivista di scienze religiose* 31/3 (1984), pp. 497-564.

⁸ Vegeu el llistat de dos-cents setze rituals impresos entre 1476 i 1530 a Hilding Johansson, *Hemsjömanualet. En liturgi-historisk studie* (Stockholm: Svenska kyrkans diakonistyrelses bokförlag, 1950), pp. 225-242, 'Förteckning över tryckta ritualen fram till år 1530', on hi apareixen vint-i-un rituals ibèrics, dels quals vuit són catalans.

⁹ Adalbert M. Franquesa, "El ritual Tarraconense", dins *Liturgica* 2, Scripta et documenta, 10 (Montserrat: Typ. Abbatiae, 1958), pp. 249-298; id. "El ritual Tarraconense", *Liturgia* 13/149-152 (1958), pp. 193-204; id. "Elementos visigóticos en el ritual tarraconense del siglo xvi", *Hispania sacra* 11 (1958), pp. 107-123; id. "Particularismes catalans en els rituals", dins *II Congrés Litúrgic de Montserrat*, vol. 3 (Monestir de Montserrat, 1967), pp. 91-102. Ireneo García Alonso, "La administración de sacramentos en Toledo después del cambio de rito (s. xii-xiii)", *Salmanticensis* 5 (1958), pp. 3-79; id. "El Manual Toledano: Historia, contenido y compilación de sus formularios en lengua vulgar", *Liturgia* 13/149-152 (1958), pp. 179-192; id. "El Manual Toledano para la administración de sacramentos a través de los siglos xiv-xvi", *Salmanticensis* 5 (1958), pp. 351-450; id. "Dos ediciones pretridentinas del Manual Toledano", *Salmanticensis* 6/1 (1959), pp. 187-198; id. "Edición tridentina del Manual Toledano y su incorporación al Ritual Romano", *Salmanticensis* 6/2 (1959), pp. 323-399.

pòstum d'Antonio Odriozola: *Catálogo de libros litúrgicos, españoles y portugueses, impresos en los siglos XV y XVI*.¹⁰

Una altra de les particularitats del ritual és la seva fragilitat. De tots els llibres litúrgics és el més exposat a processos destructius que en dificulten la seva conservació. De totes les tipologies de llibres litúrgics, la del ritual és la que menys testimonis ha deixat. Una raó que explicaria aquest fet és el freqüent canvi dels usos litúrgics associats a una determinada institució eclesiàstica al llarg del temps. Això fa que els antics llibres esdevinguin obsolets, i per tant innecessaris, immediatament després de la seva substitució per una nova edició adaptada a les noves necessitats o a la voluntat dels seus promotors. Els diversos estadis pels que passà aquesta tipologia i l'acusada dinàmica d'adaptacions i transformacions, des dels sacramentaris-rituals o els col·lectaris-rituals fins el *Rituale Romanum* oficial, passant pels rituals diocesans, ha fet que tot i l'elevat nombre de còpies manuscrites i d'edicions impreses que se'n degueren realitzar al llarg de la història, no se n'hagi conservat un nombre molt gran d'exemplars. Es tracta, per tant, de llibres molt rars.

Una altra raó que incideix en la seva desaparició és la freqüència i les condicions en les quals era utilitzat. Com cap altre, era un llibre destinat a ser utilitzat assíduament. S'usava a l'església i també, amb la mateixa o major intensitat, fora d'ella (processons, visita de malalts, enterraments...), moltes vegades a la intempèrie i en circumstàncies en què el celebrant utilitzava elements com els olis (unció de malalts) o l'aigua (benediccions) potencialment abrasius per al llibre. És doncs, un llibre més aviat maltractat i, per tant, escàs.

Però allò que ens interessa d'aquest llibre tan particular és la seva capacitat única per incorporar testimonis de tradicions no necessàriament sancionades per l'autoritat eclesiàstica romana. Bona part dels ritus que conté tenen una forta vinculació amb cadascú dels moments de la vida del fidel i són un testimoni excepcional de la connexió entre la pràctica litúrgica i la vida quotidiana. És indubtablement el llibre més lligat als fidels, aquell on es guarden les tradicions pròpies més fortament arrelades i, per tant, més difícils de canviar o substituir. És ben sabut que, en el món medieval i també en la primera Edat Moderna, la participació dels fidels a la litúrgia era molt reduïda. El

---

¹⁰ Antonio Odriozola, *Catálogo de libros litúrgicos, españoles y portugueses, impresos en los siglos XV y XVI*. Edició a càrrec de Julián Martín Abad i Francesc Xavier Altés i Aguiló (Pontevedra: Museo de Pontevedra, 1996).

seu paper era passiu en la major part de cerimònies. La seva actitud respecte dels misteris litúrgics era bàsicament devocional, sense gaires més possibilitats d'implicació. Fins i tot en les parròquies més petites, en les comunitats cristianes més aïllades i autònomes, la distància entre el sacerdot i els fidels en gairebé totes les accions rituals era gran. Tots els elements que hi concorren —la il·luminació, la mateixa situació física de l'oficiant, així com la llengua utilitzada i el caràcter privat de moltes de les oracions del celebrant—, contribuïen a mantenir el misteri del culte, al qual la major part dels assistents eren estranys. Molt probablement eren justament les cerimònies contingudes al ritual aquelles en les que els fidels tenien una participació més activa, aquelles en les que podien implicar-s'hi d'una manera més directa i efectiva. Això explicaria també el fet de ser un dels pocs llibres litúrgics que, d'una manera continuada, fou permeable a la presència de textos en les corresponents llengües vernàcules. En definitiva, el ritual és el llibre litúrgic menys uniforme, aquell en que les diferències entre les litúrgies diocesanes són més evidents.

De tots els llibres litúrgics, el ritual és, a la fi, el punt de contacte més consistent amb la realitat psicològica, sociològica i antropològica d'un moment i una societat determinada. És, de fet, el llibre més allunyat d'un tipus de pràctica estrictament eclesiàstica i el que ens ofereix més mostres d'interacció entre la litúrgia i la vida individual i familiar així com amb el nervi social d'una comunitat. Els Rituals són els testimonis privilegiats de pràctiques culturals i culturals solidament assentades en la col·lectivitat, fet que dona als seus continguts litúrgicomusicals una dimensió social que és difícil trobar en altres fonts litúrgiques. Les diferències, entre les pràctiques d'una i altra diòcesi, en ocasions molt més que de matís, o el grau d'allunyament d'un determinat territori respecte a les formes més comunament acceptades pel conjunt de l'Església cristiana d'Occident, són elements a considerar en el dibuix de la realitat cultural i musical d'una determinada geografia en un moment concret de la seva història.

En el cas hispànic, és justament en aquests *ordines* recollits de manera més o menys sistemàtica en els Rituals on és més fàcil resseguir, per exemple, els vestigis de l'antiga litúrgia hispànica, o bé de tradicions locals d'antiguitat incerta que es resisteixen a ser substituïdes pel nou ritu romà introduït pels clergues i els llibres francs a partir del segle XI. Alguns treballs sobre els ritus continguts en diversos tipus de fonts, des dels Sacramentaris manuscrits romanofrancs fins als impresos dels segles XV

i XVI, han demostrat que és justament en les celebracions sacramentals, juntament amb el calendari, on la pervivència d'elements de l'antic ritu hispànic és més pregona, a causa del fort arrelament d'aquestes celebracions en els usos tradicionals populars. A la identificació del poble amb les formes del culte anteriors cal afegir el retard i la morositat amb que es produeix el canvi i l'adaptació dels nous usos a causa de les dificultats en la elaboració dels manuscrits i de la lentitud de la seva difusió. Aquest retard és molt més evident aquí que en altres parts de la litúrgia, com les oracions de la Missa o els Oficis, que ja feia temps que havien passat a ser un tipus de celebració privada i exclusiva del clergat i en la que els fidels no tenien cap tipus de possibilitat de participació activa.

En aquest sentit, i en altres, el ritual pot arribar a resultar fins i tot més útil que el Pontifical i altres tipologies per a l'estudi del culte i de les tradicions litúrgiques i musicals de les diòcesis, atès que és un testimoni molt més directe de la pràctica vivent. A més, la pluralitat de les seves manifestacions permet un treball comparatiu més profund i, en conseqüència, l'obtenció d'uns resultats més complets i fiables.

Si bé aquestes relacions són objecte d'interès i d'estudi creixent per part de liturgistes, antropòlegs i historiadors, des del punt de vista de la seva importància musical no han merescut l'atenció que deuria. El nostre treball pretén facilitar el control de les fonts per tal de poder arribar a elaborar un complet buidat dels continguts d'aquest llibre, especialment a partir de la seva sobtada proliferació durant els segles XV i XVI, deguda principalment als avenços de la impremta.

El ritual a Catalunya

L'àmbit cultural català és especialment ric pel que fa a la publicació de Rituals impresos. Totes les diòcesis s'afanyaren a editar i reeditar els seus llibres que, invariablement, contenien bones dosis de trets particulars, litúrgics i musicals. El volum de llibres que totes aquestes edicions arribaren a constituir suposa un patrimoni bibliogràfic de gran importància que mai ha estat abordat en el seu conjunt. Els seus continguts poden ser tractats des de múltiples disciplines, a part de les vessants musicals i litúrgiques, des de l'antropologia a la història de la llengua i la literatura, passant per la història de l'art o la història social. Aquesta multiplicat de punts de

vista i la gran riquesa que guarda el seu contingut han motivat el fet de convertir la part central d'aquest treball en un complet catàleg descriptiu de totes les edicions produïdes per a les diòcesis catalanes entre c. 1495 (data de la primera edició coneguda) i 1614 (data de la publicació de la primera edició romana oficial emanada del Concili de Trento).

Com s'ha indicat abans, la proximitat i el fet que molts rituals incloguin un processoner complet dins de les seves pàgines o, almenys, seccions més o menys àmplies dedicades a les processons i al seu repertori musical, ens ha animat a considerar conjuntament totes dues tipologies.

El nostre treball s'estructura en dos blocs que tracten, respectivament, de:

1. La problemàtica, des del punt de vista codicològic, litúrgic i musicològic, dels rituals i processoners, des dels seus orígens manuscrits fins a l'inici del procés d'estandardització i l'aparició de models prescriptius.
2. La impressió de llibres litúrgics en, o per a, l'àrea catalana durant l'esmentat període, amb particular atenció a les tipologies tractades, així com la descripció bibliogràfica exhaustiva de totes les edicions, part que constitueix el nucli central d'aquest treball.

Justificació de l'àmbit geogràfic

El present treball s'inscriu en un marc molt més ampli d'estudi de la producció i difusió, durant els segles XV i XVI, dels llibres litúrgics dins l'àmbit ibèric. En aquesta ocasió el tema d'estudi i anàlisi són els rituals i els processoners, dues tipologies ben concretes de llibres litúrgics, destinats als usos de les diòcesis i altres col·lectius religiosos del que podríem anomenar l'àmbit cultural dels Països Catalans, això és, bona part dels territoris de l'antiga Corona d'Aragó amb el vincle comú de la llengua catalana.

Sembla necessària una justificació d'aquest marc geogràfic, alhora tan concret com enormement conflictiu en el context de la complexa estructura político-administrativa dels regnes d'Espanya durant el segle XVI. Som conscients que aquesta és una geografia variable i sotmesa a dinàmiques i condicionants històrics molt diferents, fins i tot molt

sovint divergents. Però aquestes dificultats no són un obstacle per encaixar dins d'un marc força coherent els llibres que pretenem estudiar en el nostre treball. Així doncs, ens referirem, tant als llibres impresos en els territoris de parla catalana (Principat de Catalunya, País Valencià, Illes Balears, Catalunya Nord i Còller, a Sardenya), com a aquells impresos no importa on, però destinats a les diòcesis d'una forma o altra vinculades a l'antiga Província Eclesiàstica Tarraconense. Així doncs, en concret, abastem els llibres impresos per a l'ús de les diòcesis de Barcelona, Girona, Elna, Lleida, Mallorca, Tarragona, Tortosa, Urgell, València, Vic i, en forma d'apèndix, la diòcesi sarda de Còller. A més, per tal d'intentar ser coherents pel que fa a les tipologies i pel fet que no suposen un destorb greu, hem afegit l'estudi dels dos únics processoners que, tot i estar destinats a ordes religioses d'un abast molt més gran, foren impresos a Catalunya durant el període estudiat: el benedictí imprès a Montserrat el 1500 i un Manual de cor trinitari que incorpora un processoner complet, imprès a Barcelona el 1589.

L'àmbit espacial, per tant, no es redueix a la Catalunya estricta, sinó que abarca la resta de territoris de parla catalana com a realitat cultural vigent a través dels temps, encara que amb uns ritmes de transformació i adaptació a les noves realitats de la història diferents. Indubtablement aquests ritmes no han estat simultanis al llarg dels segles, però ningú no pot dubtar dels paral·lelismes ni de la pervivència d'un llegat cultural i d'una consciència històrica comuns.

Justificació de l'abast cronològic

Pel que fa al marc cronològic a què es refereix l'estudi, la seva justificació sembla, a priori, molt més evident, tot i les dificultats pròpies de qualsevol periodització i els conflictes que se'n deriven. Hem pres com a *terminus ante quem* el de la data coneguda més antiga pel que fa a la impressió d'un llibre amb les característiques de les tipologies triades. Aquest fou el ritual de Lleida de 1495, manat imprimir pel bisbe Lluís Joan de Milà. L'obra fou realitzada per l'impressor alemany, llavors establert a la mateixa ciutat de Lleida, Enric Botel. Tot i que no s'ha conservat cap exemplar d'aquest llibre preciós, la seva veracitat està prou documentada per notícies documentals i bibliogràfiques.

El *terminus post quem* l'hem fixat en l'any 1614, data en què es publicà l'edició oficial del *Rituale Romanum* degudament sancionada per l'autoritat papal, l'edició que fixà l'oficialitat dels repertoris litúrgics i musicals usualment continguts en les tipologies del ritual i del processoner.

PRIMERA PART

Rituals i processoners, dues tipologies conflictives

I. EL RITUAL: GÈNESI I EVOLUCIÓ D'UN LLIBRE LITÚRGIC

El ritual és un llibre litúrgic manual que conté les oracions i les rúbriques, així com els cants i altres materials complementaris, utilitzats pels sacerdots de l'Església d'Occident en l'administració dels sacraments (baptisme, eucaristia, penitència, matrimoni, unció de malalts), dels sacramentals (benediccions, consagracions, exorcismes) i en d'altres tipus de cerimònies. En general conté tota mena de fórmules i rúbriques útils al sacerdot en l'exercici de les funcions del seu ministeri, deixant de banda les pròpies de les cerimònies de la Missa i els Oficis. Concretament, el ritual inclou els serveis sacerdotals que no es troben ni al missal ni al breviari, encara que el seu caràcter pràctic i compilatori aconsellés en moltes ocasions incorporar-hi parts pròpies d'aquestes dues altres tipologies de llibres litúrgics ben documentades. També es deixen fora les funcions reservades al bisbe. Estan exclosos els sacraments de la confirmació i dels ordes sagrats, que li serien propis, però que es troben en una altra tipologia de llibre litúrgic. El ritual fou el darrer dels llibres oficials de l'Església en ser compilat i aprovat i sempre ha estat, alhora, el menys uniforme de tots. Es pot considerar, almenys tal com l'entenem avui, una conseqüència del Concili Trento, una de les seves creacions litúrgiques. El ritual romà, amb un processoner associat, no aparegué fins al 1614, sota l'impuls de Pau V (1605-1621), amb el títol *Rituale Romanum Pauli V pont. max. iussu editum* (Roma: Typographia Camerae Apostolicae, 1614).¹ Les versions oficials del breviari i el missal romans, promoguts pel papa Pius V (1566-1572) com a resultat litúrgic del Concili de Trento, aparegueren respectivament el 1568 i el 1570.² El breviari ho féu l'any 1595, impulsat per Climent

---

¹ Sancionat per la butlla papal *Apostolicae sedi per abundantiam*, del 17 de juny del 1614. Vegeu Apèndix 1. Existeix una reproducció anastàtica d'aquesta edició, incloent una reproducció del manuscrit original que va servir per a la preparació de l'edició, amb introducció i apèndix a cura de Manlio Sodi i Juan Javier Flores Arcas: *Rituale Romanum. Editio princeps (1614)*, Monumenta Liturgica Concilii Tridentini, 5 (Città del Vaticano: Libreria Editrice Vaticana, 2004).

² Butlles papals *Quod a nobis*, del 9 de juliol del 1568 i *Quo primum tempore*, del 14 de juliol del 1570, per al breviari i el missal, respectivament.

VIII (1592-1605).³ També són anteriors a Trento el martirologi, del 1584, sota el pontificat de Gregori XIII (1572-1585),⁴ i el Cerimonial de bisbes, obra també de Climent VIII, del 1600.⁵ Aquests llibres ‘romans’ foren d’obligada adopció a tot el món catòlic, amb les úniques excepcions d’aquells llocs on estiguessin en ús Cerimonials i breviaris amb més de dos-cents anys d’antiguitat. Amb molt poques excepcions, com és el cas del ritu ambrosià o el d’alguns ordes monàstics com el dels dominics, que mantingueren molts dels seus usos propis, el llibres litúrgics romans s’imposaren amb molta celeritat en tot l’univers catòlic. El cas del ritual és més complex i la seva adopció generalitzada no fou ni de lluny tan ràpida ni tan uniforme com, posem per cas, la del missal o el breviari, els llibres més importants del culte cristià. És prou conegut que, tal com apareix recollit en llibres més tardans, en certs àmbits subsistiren alguns costums particulars, que no afectaven als continguts del missal ni del breviari. Ara bé, aquests usos locals poc a poc anaren desapareixent i essent substituïts pels romans. Bé és cert que, manta vegades, aquesta desaparició fou molt lenta i aquests costums es mantingueren molt vivament fins dates molt tardanes. Aquest és el cas de moltes de les fórmules incloses en el ritual que, en alguns casos, apleguen usos de tradicions antigues. S’ha de dir, a més, que el *Rituale Romanum* no fou mai verament imposat per l’autoritat papal —com sí succeí amb el missal i el breviari—, sinó simplement recomanat. Així, de forma excepcional, es permetien algunes pràctiques locals fortament arrelades amb la sola aprovació de l’ordinari, això és, de les autoritats eclesiàstiques locals.

El ritual és d’un llibre miscel·lani, d’una estructura molt lliure ja des dels primers temps dels *libelli* i els exemplars manuscrits dels segles X i XI fins, almenys, la proclamació del *Rituale Romanum* com a text oficial de l’Església catòlica el 1614. En un principi deuriem ser el resultat d’iniciatives privades dels responsables de les esglésies que, per comoditat d’ús, volien tenir aplegats en un sol volum un conjunt d’*ordines* per a ser utilitzats durant les celebracions sacramentals. Això explicaria la gran diversitat de models i de continguts. Si hi ha alguna cosa que el singularitzi, és el seu caràcter híbrid. A les seves pàgines s’hi acostumen a incloure els textos, les rúbriques i, en ocasions, la música de les celebracions sacramentals del baptisme, el

---

³ Constitució *Ex quo in Ecclesia Dei*, del 10 de febrer de 1596 i butlla *Romani Pontificis*, del 13 de febrer de 1596.

⁴ Butlla *Emendato iam kalendario*, del 14 de gener del 1584.

⁵ Butlla *Cum novissime pontificale*, del 14 de juliol del 1600.

matrimoni, la unció dels malalts o les exèquies, a més d'altres elements com benediccions de persones, llocs o coses, aspersions, consagracions, exorcismes, rogatives o absolucions. Opcionalment hi tenien cabuda, a més dels elements pròpiament litúrgics, materials de tipus pastoral destinats a ajudar als sacerdots en la *cura animarum* i en el correcte exercici de les seves funcions com a rectors de la comunitat: advertiments al sacerdot i al poble, catecismes destinats a l'ensenyament de la doctrina cristiana (especialment després de Trento), publicació de documents i cànons eclesiàstics i, com a complement de la funció estrictament pastoral i doctrinal dels sacerdots, fórmules destinades a la redacció de documents civils o eclesiàstics. La incorporació d'un processoner més o menys complet, amb les seves rúbriques, himnes i antífonas fou també força habitual fins a convertir-se, a partir del *Rituale Romanum* del 1614, en un element més dels consubstancials al llibre. Una relació dels diversos elements, molts d'ells opcionals, que poden estar presents en el ritual hauria d'incloure els següents:

Calendari i còmput
 Advertiments al sacerdot
 Advertiments al poble
Sagraments:
 Baptisme
 Confirmació
 Eucaristia
 Penitència
 Matrimoni
 Extremunció
*Sagramentals:*⁶

---

⁶ La diferenciació entre sagraments i sagramentals estava ben establerta, almenys, des del segle XIII. Durant el període que tractem, els sagramentals s'entenen com un element que havia de servir per inspirar al poble cristià un major respecte per les qüestions religioses i que l'havien de conduir a una millor comprensió dels misteris de la fe i a una major devoció. Adolph Franz, en el seu estudi pioner sobre les benediccions, ha volgut veure en els sagramentals —benediccions i exorcismes— una mena de compromís entre les pràctiques populars i la més alta teologia. Vegeu Adolph Franz, *Die kirchlichen Benediktionen im Mittelalter* (Freiburg im Breisgau: Herder, 1909), especialment el vol. 2 (caps. IX-XIV). S'hi refereix Pierre-Marie Gy a "Les rites de bénédiction dans le Rituel", *Compagnie de Saint-Sulpice: Bulletin du Comité des études* 26 (1959), pp. 651-659. Vegeu també *Les Bénédictiones et les sacramentaux dans la liturgie. Conférences Saint-Serge, XXXIVe Semaine d'études liturgiques, Paris 1987*, eds. Achille M. Triaca, Alessandro Pistoia & Constantin Andrinikof, *Bibliotheca Ephemerides liturgicae. Subsidia*, 7 (Roma: CLV Edizioni Liturgiche, 1988). Una aproximació metodològica molt completa al tema de les benediccions pot trobar-se a Achille M. Triacca, "Le benedizioni 'invocativi' in genere e su 'persone'", i capítols subsegüents dins *I sacramentali e le benedizioni*, *Anàmnisis*, 7 (Genova: Marietti, 1989), pp. 114-156. Durant l'època moderna es publicaren molts reculls d'exorcismes i benediccions, la major part dels quals no eren de caràcter oficial, tot i que compartien trets comuns amb els Rituals. Malgrat que molts van ser inscrits en un o altre moment en l'Índex de llibres prohibits, alguns dels seus formularis van ser incorporats a les edicions dels Rituals. La importància de les benediccions en la cultura i la mentalitat medieval i, sobretot, moderna ha estat estudiada, per exemple, per Nicole Lemaitre, "Prier pour les fruits de la terre. Pour une étude des bénédictiones", dins *Fiestas y liturgia: Actas del coloquio celebrado en la Casa de Velázquez, 12/14-XII-1985* (Madrid: Casa de Velázquez – Universidad Complutense, 1988), pp. 103-120; i també, dins del mateix volum, Jean Delumeau, "Un dossier de

Aspersions
 Benediccions
 Consagracions
 Exorcismes
 Absolució d'excomunió
 processoner
 Rogatives (lletanies)
 Misses votives
 Funerals (Ofici de difunts)
 Enterraments
 Absoltes
 Indulgències
 Salms penitencials
 Oracions del poble
 Oracions dominicals
 Tractat de cant pla
 Tonari

El ritual era, doncs, utilitzat en els moments més significatius de la vida dels creients, particularment al caient de les ocasions singulars del naixement, el matrimoni i la mort que puntuaven com cap altra la seva existència. A aquest nucli essencial se li anaren afegint altres elements complementaris, alguns de fonaments més teològics, d'altres—la major part— fortament vinculats al dia a dia i a les necessitats més peremptòries dels homes i les dones d'aquells temps.

La història i vicissituds d'aquest llibre són força curioses. Segurament, cap altre dels llibres litúrgics ha tingut una existència tan bellugadissa. Com cap altre, s'ha mostrat sensible a tots els canvis i les transformacions experimentades per la litúrgia cristiana a través dels temps. Els rituals més antics dels quals ha quedat traça daten dels segles X-XI i molt sovint apareixen combinats amb altres tipologies, fenomen, d'altra banda, prou comú en el procés de formació i sedimentació dels llibres destinats a cerimònies litúrgiques diferents de les de la Missa o l'Ofici, molt més subjectes a principis d'ordenació molt estrictes des de temps més antics. Els companys de viatge més freqüents dels primers rituals foren sacramentaris, breviaris i col·lectaris. Poc a poc, això no obstant, el ritual anà agafant unes cotes d'autonomia cada vegada més importants fins a esdevenir poc a poc un llibre substantiu, amb una major definició i

---

bénédictions”, pp. 291-298. J. Delumeau ha abordat el tema en altres treballs, especialment a *Rassurer et protéger: le sentiment de sécurité dans l'Occident d'autrefois* ([Paris]: Fayard, 1989).

una identitat pròpia, plenament independent de les altres tipologies de llibres litúrgics.⁷

Els noms del ritual

Sembla que el mot *rituale* no fou utilitzat amb anterioritat al Concili de Trento, almenys fora d'Itàlia. La primera edició impresa que utilitzà el terme fou la del ritual de Brescia del 1570, manat imprimir pel bisbe Domenico Bollani (1559-1579).⁸ Aquest fou també el primer ritual diocesà que organitzà el contingut del llibre de forma sistemàtica i incorporà a cada secció un preàmbul de caràcter pastoral. Un dels primers exemples de llibre destinat a les cerimònies de l'administració dels sagraments amb aquesta denominació i amb voluntat d'ultrapassar l'àmbit diocesà fou el *Rituale sacramentorum Romanum*, obra del cardenal Giulio Antonio Santori, datat el 1584, però la impressió del qual no s'enlestí fins molt més tard. Més endavant ens referirem a les singulars condicions d'aquesta edició. El terme *rituale*, però, no fou fixat definitivament fins que va ser utilitzat per Pau V en l'edició oficial del 1614.

Abans d'aquesta data, i fins i tot amb posterioritat en molts indrets d'Europa i de tot l'Occident cristià, s'utilitzaren diversos noms per referir-se a aquest tipus de llibres. Ja des de finals de l'edat mitjana, la complexitat i la indefinició del ritual provocaren que els llibres assimilables a les seves funcions i continguts fossin coneguts amb una gran quantitat de noms. Diverses tradicions i àrees geogràfiques els denominaren utilitzant termes molt diferents, per bé que gairebé sempre se'n destaca

⁷ Les referències bàsiques per a l'estudi dels Rituals són: Giuseppe Löw, "Rituale Romanum", dins *Enciclopedia Cattolica*, vol. 10 (Citta del Vaticano: Ente per l'Enciclopedia Cattolica e per il Libro Cattolico, 1953), pp. 1010-1016; Bernard Botte, "Introduction au Rituel", *Compagnie de Saint-Sulpice: Bulletin du Comité des études* 13 (1956), pp. 162-166; Jean-Baptiste Molin, "Introduction à l'étude des Rituels anciens", *Compagnie de Saint-Sulpice: Bulletin du Comité des études* 26 (1959), pp. 675-692; Pierre-Marie Gy, "Collectaire, rituel, processionel", *Revue des sciences philosophiques et théologiques* 44/3 (1960), pp. 441-469; versió revisada i ampliada a Pierre-Marie Gy, *La Liturgie dans l'histoire* (Paris: Editions Saint-Paul – Les Editions du Cerf, 1990), pp. 91-126; Walter von Arx, "Zur Entstehungsgeschichte des Rituale", *Zeitschrift für Schweizerische Kirchengeschichte* 63 (1969), pp. 39-57; Jean-Baptiste Molin, "Un type d'ouvrage liturgique mal connu, le Rituel: son intérêt et ses caractéristiques bibliographiques", *Association des bibliothécaires français: Bulletin d'informations* 31 (1960), pp. 9-18; Adrien Nocent, "Storia dei libri liturgici romani", dins *La liturgia, panorama storico generale*, Anàmnisis, 2: (Torino: Marietti, 1978), pp. 169-170 i 180-181; i Cyrille Vogel, *Medieva liturgy: An introduction to the sources* (Washington: The Pastoral Press, 1986), pp. 257-265.

⁸ *Rituale sacramentorum, secundum Romanam ecclesiam* (Brescia: Vincenzo da Sabbio, 1570). Giuseppe Zanon, "Catalogo dei Rituali liturgici italiani dall'inizio della stampa al 1614", *Studia Patavina: Rivista di scienze religiose* 31/3 (1984), núm. 90; i, del mateix autor, "Il rituale di Brescia del 1570 modello del Rituale Romano di Paolo V", dins *Traditio et progressio: Studi liturgici in onore del Prof. Adrien Nocent, OSB*, ed. Giustino Farnedi, Studia Anselmiana, 95 (Roma: Pontificio Ateneo S. Anselmo, 1988), pp. 643-681.

el seu aspecte funcional i manual. Si durant els temps medievals aquesta dispersió de noms era molt gran (*Manuale, Agenda, Liber agendarum, Sacramentale...*), l'arribada de l'època moderna i, amb ella, de la impremta, no ajudà gens ni mica a l'estandardització. Molt al contrari, el borbolleig editorial que s'escampà per totes les diòcesis del món cristià, acompanyat d'una certa actitud que anticipava les necessitats reformistes, no féu més que contribuir a multiplicar les formes de denominar els llibres destinats als ritus sacramentals.

Jean Baptiste Molin ha estat qui ha dedicat més esforços a la sistematització d'un repertori dels diversos noms que s'han utilitzat en la designació del ritual imprès. La relació que ofereix com a resultat del seus treballs de recerca en biblioteques franceses, incloent-hi títols, falsos títols i qualificatius extrets de l'incipit, l'èxplícit o el sotstítol, és prou il·luminadora de la situació.⁹ Hom ha constatat la utilització, abans del 1614, de fins a una cinquantena de termes per a referir-se a llibres el contingut dels quals coincideix amb el que s'inclou en el que avui convenim a denominar ritual. Amb el benentès que l'ús d'un o altre intitulat és sovint característic exclusivament d'una àrea geogràfica, tenint el mateix terme una altra significació en un altre indret. En el decurs d'una recerca sistemàtica sobre els rituals francesos dels segles XV i XVI Molin en detectà un gran nombre, no únicament francesos, i com a resultat oferí el següent cens, no exhaustiu, de noms del ritual:

Abecedarium presbyterorum
Actus sacerdotalis
Agenda
Agendarum liber
Baptisarium
Baptismale
Baptisterium
Benedictionale
Caeremoniale
Cathecumenorum liber
Cathecuminus
Collectio rituum
Compendium rituum, ritualis
Enchiridion
Exequiale
Institutio parochorum, sacra...
Liber agendarum

---

⁹ Jean-Baptiste Molin, "Pour une bibliographie des rituels. Leurs divers intitulés", *Ephemerides liturgicae* 73 (1959), pp. 218-224; i "Un type d'ouvrage...", pp. 15-18. El mateix autor en publicà una llista simplificada a "Introduction à l'étude...", pp. 689-690.

Liber cathecumini
Liber de sacramentis
Liber ecclesiasticus
Liber exsequiarum
Liber obsequiarum
Liber ordinarius
Liber ritualis
Liber rituum
Liber sacerdotalis
Litanie
Manipulus
Manuale (curatorum, parochorum, sacramentorum...)
Memoriale rituum
Modus administrandi, baptizandi...
Obsequiale
Oeconomia domus domini
Officiarium
Ordinarium
Ordinale
Ordo administrandi, baptizandi, ministrandi
Ordo baptismi parvulorum
Ordo benedicendi
Ordo sepeliendi adultos et parvulos
Parochiale
Pastorale
Practica ministrandi
Precationes
Processionale
Sacerdotale
Sacramentale
Sacramentarium
Vademecum sacerdotis

L'evidència més destacada d'aquest estat de les coses és la dificultat d'establir un repertori dels rituals, manuscrits o impresos, ateses les dificultats de resseguir una heterogeneïtat tan gran de títols en catàlegs de col·leccions. A més, sovint, termes com els suara esmentats o similars es refereixen també a llibres d'auxili i guia al sacerdot però centrats en la vessant pastoral de les seves funcions, sense cap contingut litúrgic. Durant els segles XV i XVI foren molt usuals aquests tipus de manuals d'instruccions per als sacerdots. Un dels primers i més difosos és el *Manipulus curatorum*, obra de principis del segle XIV redactada possiblement a Terol pel clergue Guido de Monte Rotherio. El llibre és un manual de moral sacramental on s'exposen les normes pastorals necessàries a un sacerdot per a l'administració dels sacraments. La seva finalitat és preparar i auxiliar els clergues en el seu ministeri. La primera part tracta dels sacraments en general i de tot el que és necessari saber per a la seva correcta

administració. La segona se centra en la confessió i la penitència. La tercera part es dedica a explicacions sobre els articles de la fe, les oracions i els manaments. Se'n coneixen més de seixanta edicions incunables realitzades arreu d'Europa des del 1473. L'edició més antiga feta a la península Ibèrica s'imprimí a Saragossa l'any 1575.¹⁰ La primera edició catalana sortí de la impremta barcelonina de Nicolau Spindeler l'any 1479.¹¹ El mateix impressor es responsabilitzà d'una altra edició de l'obra l'any 1484, aquest cop a Tarragona.¹²

Un altre dels manuals més divulgats en el territori català fou el *Directorium curatorum* redactat pel dominicà i bisbe contrareformista d'Elna Pere Màrtir Coma (1569-1578), imprès per primer cop a Barcelona l'any 1566.¹³ Després de la primera edició continuà reimprimint-se en català, i en traducció castellana a partir del 1574, amb molt èxit fins ben entrat el segle XVII.

Originalment, moltes de les fórmules que amb el temps arribaren a configurar l'estructura bàsica del ritual formaven part d'altres tipologies, principalment el sacramentari, el llibre en ús fins aproximadament el segle XII que conté les oracions que ha de recitar el celebrant durant la Missa per a cada dia de l'any litúrgic. Això és, les parts fixes del Cànon de la Missa, les fórmules del temporal i del santoral i les misses votives. És, doncs, el llibre del celebrant per antonomàsia. Tot i que no acostuma a incloure parts musicals, el sacramentari és un dels llibres implicats en la celebració de la Missa que ofereix més textos de composició original, es a dir, textos no bíblics, en contraposició amb el leccionari o l'antifoner. És, per tant, un dels llibres amb més probabilitats de contenir elements autòctons. La major part de rituals heretaran aquesta característica i molts dels seus ritus demostraran una certa distància respecte a les formes romanes.

---

¹⁰ Guido de Monte Rotherio, *Manipulus curatorum* (Zaragoza: Mateo Flandro, 1475). Sobre la seva edició, vegeu Manuel José Pedraza Gracia, "La introducción de la imprenta en Zaragoza: La producción y distribución del Manipulus Curatorum de Guido de Monterrotero, Zaragoza, Matheus Flanders, 15 de octubre de 1475", *Gutenberg Jahrbuch* (1996), pp. 65-71.

¹¹ *Manipulus curatorum* (Barcelona: Nicolau Spindeler, 1479).

¹² *Manipulus curatorum* (Tarragona: Nicolau Spindeler, 1484).

¹³ *Libret intitulat Directorium curatorum* (Barcelona: Claudi Bornat, 1566). Algunes de les edicions cinentistes que seguiren són: Barcelona: Claudi Bornat, 1568 i 1572 (català); Zaragoza: Míquel de Guesa, 1574 (castellà); Granada: Hugo de Mena, 1574 (castellà); Burgos: Felipe de Junta, 1577 (castellà); Huesca: Juan Pérez de Valdivielso, 1577 (castellà); Salamanca: Antonio Lorenzana, 1578 (castellà); Salamanca: Juan Fernández, 1581 (castellà); Madrid: Francisco Sánchez, 1581 (castellà); Perpinyà: Samsó Arbús, 1584 (català); Sevilla: Juan de León, 1589 (castellà); València: Míquel Borràs, 1589 (castellà); Valladolid: Hereus de Bernardino de Sancto, 1590 (castellà), etc.

Quan les primeres fórmules litúrgiques començaren a escriure's en llibres destinats a ser utilitzats en les cerimònies, el sacramentari es convertí en el continent de tota mena de ritus, a més dels propis de la celebració eucarística. Naturalment, sacraments, benediccions i sacramentals es comptaven entre les funcions més freqüents en l'agenda de sacerdots i vicaris. Apart del material eucològic, els sacramentaris sovint incloïen elements complementaris destinats a auxiliar el sacerdot en l'administració de sacraments o sacramentals i benediccions. Així doncs, el contingut del ritual —com el del breviari— es trobava en un principi en el sacramentari. Generalment aquest tipus de materials eren incorporats en forma d'apèndix o assimilats a altres ritus. En aquest sentit, és interessant la proposta de distribució que féu Victor Leroquais a partir de la consulta d'una gran quantitat d'exemplars:

Les plus anciens pontificaux manuscrits aujourd'hui connus datent du IXe siècle. Auparavant, il n'existait pas de recueil spécial pour l'évêque dans l'exercice de ses fonctions sacrées. Comme le simple prêtre, il se servait du livre des sacrements ou sacramentaire: *liber sacramentorum*. Là, en effet, se lisaient tout au long les prières de la liturgie pontificale. La messe, il va de soi, y tenait la place principale. La série des ordinations s'insérait au début du volume, entre les prières du canon et la messe de Noël. L'expulsion dramatique des pénitents et leur réconciliation précédaient les messes du mercredi des cendres et du samedi saint. La liturgie baptismale, la première communion et la confirmation s'incorporaient à la grande nuit de Pâques. Le mariage, l'extrême-onction, la dédicace des églises, la bénédiction des abbés et des abesses, la consécration des vierges et les autres cérémonies qui ne se rattachaient à aucune fête spéciale, se rencontraient éparses dans le volume.¹⁴

La presència d'aquests elements als sacramentaris és, però, una mica tardana, no anterior al segle IX. Fou llavors quan començaren a aparèixer de forma més o menys estable les rúbriques i oracions per a diferents sacraments. Aquests *ordines* eren fonamentalment aquells corresponents als ritus no reservats al bisbe i que els responsables parroquials podien desenvolupar en el seu àmbit d'actuació: els baptismals, els penitencials, la unció de malalts o bé els funerals. A partir del segle XII el missal substituï els antics sacramentaris. El contingut d'aquests passà a formar part del missal, un llibre molt més complet amb totes les fórmules per a la celebració de la Missa. Per la seva banda, les parts destinades a les celebracions sacramentals, això és, les que després conformaran el ritual, s'organitzaren en petits *libelli* destinats a cobrir les necessitats concretes dels sacerdots. Semblantment succeí amb el breviari, que també s'organitzà en *libelli*. Tot això fou el resultat d'un procés pel qual els llibres

---

¹⁴ Victor Leroquais, *Les Pontificaux manuscrits des bibliothèques publiques de France* (Paris [Macon]: Protat Frères, 1937), vol. I, p. XV.

litúrgics es començaren a distingir més en funció de les cerimònies a les quals havien de donar suport, que no pas segons les persones que les oficiaven. En ocasions, a conveniència de sacerdots o prelats, alguns missals primerencs podien incorporar altres fórmules, però la tendència dominant fou la de situar en altres llibres les oracions i rúbriques que havien de donar satisfacció a necessitats litúrgiques concretes de caràcter no eucarístic i que abans estaven totes incloses en el sacramentari. Aquests reculls constituïren els predecessors del ritual i del breviari.

En molts sentits, tal com entenem avui aquestes dues tipologies de llibres litúrgics, el ritual està emparentat amb el breviari, el llibre que conté els ritus propis de la dignitat episcopal. La diferència fonamental rau en el fet que el ritual s'adreça exclusivament als simples sacerdots. Ara bé, les seves configuracions definitives no deixaran de ser problemàtiques, atès que alguns ritus poden ser celebrats indistintament pel bisbe o per un presbíter.¹⁵ De fet, a l'Església Oriental no es tan evident la diferència entre uns i altres. En un mateix llibre, l'Eucologi (εὐχολόγιον) es reuneixen tant els ritus sacramentals com les benediccions i sacramentals. El breviari fou, de tots dos, el primer a trobar el seu camí, obeint a necessitats de tipus pràctic. Era molt més còmode reunir en un mateix llibre les oracions, prefacis, cants i rúbriques destinades a l'administració dels sacramentals o als ritus episcopals.

Cap al segle VIII ja es troben els primers exemples ben definits d'aquesta tipologia de llibre mixt, i a partir del segle IX comencen a proliferar aquesta mena d'extractes del sacramentari amb l'afegit d'elements complementaris, alguns extrets dels *Ordines romani* i d'altres dels llibres de cant. Per la seva banda, es pot dir que el ritual és la versió simplificada, adaptada a les necessitats sacerdotals, del breviari. Aquest estava format en un principi per reculls diversos d'*ordines* dedicats a cadascun dels ritus reservats als bisbes (consagració d'esglésies, ordenació sacerdotal, consagració dels Sants Olis, benedicció de fonts baptismals...) a més de tota mena de benediccions i altres fórmules. En concret, el breviari incorpora, per a cadascuna de les cerimònies pròpiament episcopals (ordenació, confirmació...), tant les oracions extretes del sacramentari com indicacions rituals dels antics *ordines*. Tot al llarg de l'edat mitjana,

---

¹⁵ La diferència entre les litúrgies episcopal i presbiteral, així com entre els llibres litúrgics utilitzats en una o altra durant l'alta edat mitjana han estat objecte d'estudi per part de Niels Krogh Rasmussen, "Célébration épiscopale et célébration presbytérale: un essai de typologie", dins *Segni e riti nella chiesa altomedievale occidentale (XXXIII Settimane di studio del Centro italiano di studi sull'alto medioevo, 11-17 avril 1985)*, vol. 2, Settimane di studio del Centro italiano di studi sull'alto medioevo, 33 (Spoleto: Centro italiano di studi sull'alto medioevo, 1987), pp. 581-603.

des del Romano-Germànic del segle X fins al Romà del segle XII i el de Cúria del segle XIII, els sacramentaris mantenen una estructura molt lliure. Fins la compilació feta a finals del segle XIII pel dominic Guillaume Durand, bisbe de Mende (1285-1296), el breviari no diferenciava de manera molt estricta les fórmules pròpies del bisbe de les de qualsevol altre sacerdot. Fou justament a partir del treball de Durand i dels breviaris posteriors que es basaren en aquest que el llibre se centrà en els ritus propis del bisbe eliminant-ne qualsevol altre.¹⁶ Durand procedí a expurgar el breviari dels ritus que els bisbes no solien celebrar, com ara la unció de malalts o les exèquies i n'afegí d'altres més propis del seu càrrec com són les visites o les recepcions de dignitats civils o eclesiàstiques. En el pròleg al seu breviari es diferenciaven clarament les tasques pròpies del bisbe de les del *simplex sacerdos*:

Pontificales ordinis liber incipit. Ad uberiorem tamem doctrinam nonnulla inseruntur in eo que rite valent etiam per sacerdotes simplices expediri. De sacramentis autem baptismi, penitentie, eucharistie, extreme unctionis et matrimonii, sicut in quibusdam fit pontificalibus, hic non agitur, tum quia de illis in nostris *Constitutionibus synodalibus* diximus, tum quia illa cuilibet competunt sacerdoti.¹⁷

El principal mèrit del breviari de Durand és el seu ordre i coherència. L'obra està dividida en tres parts, la primera dedicada als ritus que afecten a les persones, la segona als que afecten als llocs i objectes i la tercera, de caràcter molt més miscel·lani, a altres ritus especials. En agrupar els continguts en tres llibres ben diferenciats, establí el que seria l'estructura bàsica a partir de la qual el breviari arribà al seu ple desenvolupament i a la seva forma definitiva. Tot i que la intenció primera del bisbe de Mende era compilar els ritus en un volum per al seu ús personal, sense cap aspiració a que aquest es difongués i fos usat en altres centres, el cert és que les seves virtuts foren aviat molt valorades i es va imposar ràpidament.

L'obra del bisbe de Mende estigué en la base del primer breviari imprès. Aquesta fou en certa manera el resultat d'un primerenc interès del papa Sixt IV (1471-1484) qui confià l'estudi d'alguns llibres de cerimònies antics a qui seria el màxim responsable del projecte, el seu cerimonier Agostino Patrizi Piccolomini (c. 1435-1495). Aquest col·laborà amb un altre editor, Johannes Burckhard [Burchard, Burckard] (c. 1450-

¹⁶ Els diferents breviaris medievals han estat editats per Michel Andrieu, *Le Pontifical romain du Moyen Âge*, 4 vols. (Città del Vaticano: Biblioteca Apostolica Vaticana, 1938-1941). Per a l'evolució posterior del Pontifical és necessari remetre's a Marc Dykmans, *Le Pontifical romain révisé au xve siècle*, Studi e testi, 311 (Città del Vaticano: Biblioteca Apostolica Vaticana, 1985).

¹⁷ Andrieu, *Le Pontifical romain...*, vol. 3, p. 327.

1506), el que seria el seu successor com a mestre de cerimònies amb Alexandre VI (1492-1503).¹⁸ L'*editio princeps*, que també hauria de comptar amb el suport i l'impuls d'Innocenci VIII (1484-1492), fou finalment impresa a Roma l'any 1485.¹⁹ En allò fonamental, aquesta edició està modelada a partir del treball de Durand. Després d'algunes reedicions més o menys adaptades que mai s'allunyen massa del model iniciat per Durand i confirmat per Piccolomini i Burckhard, l'edició oficial romana fou sancionada pel papa Climent VIII l'any 1595 i aparegué publicada el mateix any amb el títol *Pontificale Romanum Clementis VIII pont. max. iussu restitutum atque editum*.²⁰ L'aprovació papal portà aparellada l'abolició de tots els breviaris locals anteriors.

En certa manera els primers rituals manuscrits independents demostren ser una mena d'extractes del breviari, adaptats a les necessitats del clergat parroquial. Si el breviari es convertí en el llibre plenari dels bisbes, el ritual ho seria dels sacerdots en tot allò que no afectava a les celebracions eucarístiques. De tota manera, aquesta filiació teòrica respecte del breviari no és tan simple ni evident com pot semblar. La pròpia configuració i la llarga evolució històrica fins a la definitiva homologació li han donat unes característiques molt especials que mereixen ser tingudes en compte. La lentitud amb la qual s'arribà a una codificació definitiva dels continguts del ritual i les moltes indefinicions per les que passà en el seu camí vers l'oficialitat dificulten l'establiment d'unes conclusions definitives.

També és usual la vinculació del ritual amb el col·lectari, el llibre que contenia els *capitula* i les col·lectes de l'hebdomadari per al final de l'Ofici de les hores i al qual més tard se li afegiren també les entonacions dels cants necessaris per a aquests ritus. En àmbits monàstics, a partir dels segles XI-XII, se solien afegir les fórmules necessàries per al curador de les ànimes de les parròquies associades als monestirs. Com ha

---

¹⁸ Els aspectes musicals d'aquest llibre i les particularitats melòdiques dels seus cants han estat tractats per James Borders, "The 1485 *Pontificale Romanum* and its chants", dins *Il canto piano nell'era della stampa: Atti del Convegno internazionale di studi sul canto liturgico nei secoli XV-XVIII* (Trento, Castello del Buonconsiglio – Venezia, Fondazione Ugo e Olga Levi, 9-11 ottobre 1998), eds. Giulio Cattin, Danilo Curti, & Marco Gozzi (Trento: Servizio Beni librari e archivistici, Provincia autonoma di Trento, 1999), pp. 13-28. En general, sobre la tasca de Piccolomini ens hem remès a Marc Dykmans, *L'Oeuvre de Patrizi Piccolomini, ou le Cérémonial papal de la première Renaissance*, 2 vols., Studi e testi, 293, 294 (Città del Vaticano: Biblioteca Apostolica Vaticana, 1980-1982).

¹⁹ *Pontificalis ordinis liber...* (Roma: Stephan Planck, 1485).

²⁰ *Pontificale Romanum Clementis VIII pont. max. iussu restitutum atque editum* (Roma: Giacomo Luna, per a Leonardo Parasoli, 1595). Edició facsimilar anastàtica a cura de Manlio Sodi i Achille Maria Triacca, *Pontificale Romanum. Editio princeps (1595-1596)*, Monumenta Liturgica Concilii Tridentini, 1 (Città del Vaticano: Libreria Editrice Vaticana, 1997).

demonstrat Pierre-Marie Gy, els rituals anteriors al segle XIII es troben molt sovint combinats amb el col·lectari o incorporats a aquest.²¹ De fet, la major part dels rituals més antics conservats fins l'actualitat revelen un origen monàstic i és fàcilment constatable que fou justament aquesta tipologia mixta de col·lectari-ritual la més generalment utilitzada en les comunitats monàstiques en les funcions del ritual.

Tampoc pot identificar-se amb el Cerimonial, que no és altra cosa que un recull d'instruccions o rúbriques sense fórmules ni oracions les quals, si hi són, estan sempre en funció de les indicacions de tipus rubrical. Veiem, doncs, que una de les particularitats més destacades del primers rituals és la seva condició de llibre fronterer, que ha de compartir —com de fet succeïa força sovint— continguts amb altres tipologies litúrgiques com el breviari, el col·lectari o el missal i, fins i tot, amb altres tipologies no estrictament litúrgiques com són el Cerimonial o el tractat de tipus pastoral. Certament, per dibuixar els primers passos del ritual cal resseguir aquestes i altres tipologies.

Fins ara s'ha destacat l'essència del ritual com a element individual formant part d'altres tipologies de les quals en seria, en certa manera, un extret compilat per donar satisfacció a les necessitats pràctiques dels sacerdots. Al seu torn, el ritual també es va convertir en moltes ocasions en un volum mixt en el que hi tingueren cabuda altres llibres. No és gens infreqüent que incorpori parts de missal amb les fórmules necessàries per a les misses associades a l'administració dels sagraments que li és pròpia —per exemple, en el matrimoni—, o bé per a algunes de les principals festivitats de l'any, misses votives o misses *pro defunctis*. La identificació entre ritual i missal pel que fa a la satisfacció de les necessitats dels usuaris finals d'aquests llibres fou tan gran que, molt sovint, a finals de l'edat mitjana i durant els segles XV i XVI, els noms es confonen i s'utilitzen indistintament. Fins i tot en els temps de la impremta incunable, com veurem més endavant, s'utilitza ara un, ara l'altre títol per referir-se a aquest tipus de llibres mixtos. A partir del segle XIV molts llibres dits *Manuale* es corresponen en realitat a un *Missale* ampliat i a la inversa. La presència, dins aquests volums, de cants processionals o, molt freqüentment, d'un processoner complet és també una realitat força habitual. En el decurs del nostre treball tindrem altres ocasions de referir-nos més extensament als vincles entre ritual i processoner. Finalment, sobretot en els

---

²¹ Gy, "Collectaire...", pp. 441-454; versió ampliada dins *La Liturgie dans l'histoire*, pp. 92-108.

rituals impresos després de Trento, en ocasions s'hi incorporen altres llibres útils al sacerdot, com per exemple tractats de cant pla, de còmput eclesiàstic o catecismes.

El públic al qual va dirigida aquesta tipologia de llibre litúrgic serà, doncs, a part de la seva funcionalitat, un important condicionant de la seva estructura i continguts. Els sacerdots, en ocasions al capdavant de petites parròquies i de comunitats de fidels allunyades del centres polítics, culturals i religiosos, difícilment podien gaudir uniformement d'un nivell cultural, teològic o musical massa elevat. Això féu que el ritual, el més fidel company de viatge del clergat en l'exercici de moltes de les seves funcions, revestís unes característiques pròpies molt singulars.

Els libelli sacramentals i els rituals combinats

El ritual té, doncs, una llarga i complexa història. Fins i tot una prehistòria. La seva primera aparència material fou en forma de petits quadernets o *libelli* on s'hi anotaven les rúbriques i les fórmules a utilitzar en una determinada cerimònia sacramental: la unció de malalts, la peniència, els funerals, el matrimoni o qualsevol altra de les fórmules que amb el temps arribarien a formar part del ritual.²²

La noció de *libellus* és relativament recent en l'estudi de les tipologies dels llibres litúrgics. Des de la seva aparició dins del panorama codicològic ara fa un parell de dècades, els *libellus* han demostrat ésser una categoria molt important per a l'estudi de la història de la formació dels llibres litúrgics de “segona època”,²³ això és, el breviari, l'himnari, el processoner, el tropari-prosari i, també, el ritual. La importància dels *libelli* en la formació d'una d'aquestes tipologies ha estat magistralment estudiada per Niels Krogh Rasmussen en demostrar com els primers breviaris es definiren a partir de l'aplegament d'*ordines* prèviament continguts en *libelli* independents.²⁴ La importància dels *libelli* en la configuració dels llibres litúrgics musicals, per la seva banda, ha estat destacada per Michel Huglo, especialment pel que fa als repertoris de trops i seqüències.²⁵ Les característiques del *libellus* litúrgic serien: a) està compost d'un únic, a tot estirar dos, quaderns; b) inicialment aquests quaderns eren independents; c) no estan enquadrats; i d) des del punt de vista litúrgic, el *libellus* no inclou totes les funcions d'un determinat ministeri, sinó que el seu contingut se cenyeix a una acció litúrgica particular (*Agenda*) o a una festivitat específica.²⁶ En certa manera, els primers llibres litúrgics no són més que el recull de diversos *libelli* autònoms en el seu origen.

---

²² Sobre la importància codicològica i litúrgica dels *libelli* és molt esclaridor el treball de Pierre-Marie Gy, “The different forms of liturgical *libelli*”, dins *Fountain of life: In memory of Niels K. Rasmussen, OP*, ed. Gerard Austin (Washington: Pastoral Press, 1991), pp. 22-34; i Éric Palazzo, “Le rôle des *libelli* dans la pratique liturgique du haut Moyen Âge. Histoire et typologie”, *Revue Mabillon* n.s. 1 (= t. 62) (1990), pp. 9-36.

²³ Michel Huglo, *Les Livres de chant liturgique* (Turnhout: Brepols, 1988), pp. 64-75.

²⁴ Niels Krogh Rasmussen, *Les Pontificaux du haut Moyen Âge: Genèse du livre de l'évêque* (Louvain: Spicilegium Sacrum Lovaniense, 1998), treball pòstum completat per Marcel Haverals.

²⁵ Michel Huglo, “Les *Libelli* de tropes et les premiers tropaires-prosaires”, dins *Pax et sapientia. Studies in text and music of liturgical tropes and sequences in memory of Gordon Anderson*, ed. Ritva Jacobson (Stockholm: Almqvist & Wiksell, 1986), pp. 13-22.

²⁶ Gy, “The different forms...”, p. 24.

Molt probablement un dels testimonis més antics a propòsit d'aquests llibres es troba en el cànon XXVI del Concili IV de Toledo celebrat l'any 633, on s'estableix que en el dia de la seva ordenació tots els presbíters rebin del bisbe un llibre oficial:

Quando presbyteres in parochias ordinantur, *libellum officiale* a sacerdote suo accipiant, ut ad ecclesias sibi deputatas instructi succedant, ne per ignorantiam etiam ipsis divinis sacramentis offendant, ita ut quando ad litanias vel ad concilium venerint, rationem episcopo suo reddant qualiter susceptum officium celebrant, vel baptizant.²⁷

Contràriament al que succeeix amb les dues tipologies esmentades dels breviaris i els troparis, i també contra el que és habitual en altres ritus que es van beneficiar igualment de l'estructura dels *libelli* per la seva condició de litúrgies itinerants o de textos nous per a ser difosos —com són els oficis i, en general, tota mena de textos de nova creació, votius, etc—, els *libelli* sacramentals es resistiren a ser agrupats i fusionats en un sol llibre. Les diferents ocasions i els diferents escenaris de cada cerimònia van fer que, per a la celebració dels ritus sacramentals, es mantingués encara durant força temps l'estructura dels quaderns solts independents i centrats en una única acció. Hom pot parlar ja de rituals seminals quan en aquests fascicles s'hi anota un *ordo* acompanyat de les fórmules corresponents extretes del sacramentari. Allò que determinava el seu contingut i estructura era exclusivament l'acció litúrgica per a la qual el *libellus* era concebut.²⁸ Els ritus més freqüents eren els de la penitència, la unció de malalts i, sobretot, els funerals. Pel que fa als altres ritus sacramentals propis dels sacerdots, com són els de la iniciació cristiana (baptisme i confirmació) o aquells que se celebren amb eucaristia (matrimoni), l'oficiant podia extreure els formularis directament del sacramentari. A més, eren celebracions que usualment tenien lloc en el mateix marc de l'església, sense necessitat d'un desplaçament. La unció de malalts i els funerals, com el viàtic, són, a més a més, ritus que requereixen una pràctica itinerant. La constitució i format dels *libelli* afavoria la seva portabilitat, feia més còmoda al sacerdot la celebració de la cerimònia i evitava que els voluminosos —i costosos— sacramentaris sofrissin cap dany per la seva manipulació i utilització en condicions de vegades poc apropiades. Sovint aquests *libelli* els constituïen quadernets

²⁷ Concili IV de Toledo, cànon XXVI, De officiali libello parochitanis presbyteris dando; edició a Juan Tejada y Ramiro, *Colección de cánones y de todos los concilios de la Iglesia de España y de América* (Madrid: Imp. de Pedro Montero, 1861), vol. 2, p. 282. A aquest concili, presidit per sant Isidor de Sevilla, hi assistiren seixanta-sis bisbes de les cinc províncies hispanes i de Narbona. Amb tota seguretat el *libello* oficial a què es refereix el text consistia en un manual per a l'administració dels sagraments al qual possiblement se li afegien els cànons conciliaris o altres estatuts de caràcter legal o normatiu.

²⁸ Palazzo, "Le rôle des *libelli*...", p. 21.

solts utilitzats en cerimònies litúrgiques concretes. Però el més usual era que en un mateix quadernet s’hi incloguessin alhora els *ordines* i les fórmules de diverses celebracions oficiades pel sacerdot. Es donaven així, en un mateix volum de poca extensió, econòmic, de fàcil confecció, portable i molt manejable, tant les indicacions i l’ordre de les accions litúrgiques relatives als ritus concrets com les oracions i, en definitiva, tots els textos que el celebrant havia de recitar o entonar. La vigència d’aquests llibrets està atestada des de temps molt antics. Un dels documents més antics que s’hi refereix és el testament de Riculf, bisbe d’Elna (885-915), datat l’any 915, on es relacionen les pertinences del prelat:

Orationarios libros ii... ad ecclesiam consecrandam quaterniones duos, ad visitandum infirmum quaterniones duos, ad ordinationes ecclesiasticas quaternionem unum...²⁹

Els primers *libelli* sacramentals daten del segle IX, però es tracta sempre —almenys en els exemplars conservats— de volums procedents de monestirs. En general, la major part dels rituals anteriors al segle XIII són monàstics. Aquests primers rituals contenien, juntament amb els ritus propis de la vida monàstica, els elements necessaris per a les funcions parroquials de l’església associada al monestir i curada per aquest, això és, fonamentalment, l’administració dels sagraments a la població dependent del monestir. La tasca pastoral no era, durant l’edat mitjana i en un context d’absència d’agrupaments de població importants, una ocupació completament aliena a la vida monàstica. Hi ha l’evidència de religiosos pertanyents a ordes monàstics implicats en diversos tipus de treballs pastorals i també en l’evangelització territorial. Al mateix temps, molts monestirs tenien un gran interès en regentar parròquies a causa dels beneficis econòmics de les rendes que generaven.³⁰ A aquest argument caldria afegir-hi el fet que, a l’alta edat mitjana, la producció librària estava fonamentalment centrada en els *scriptoria* monàstics.

²⁹ “Testamentum Riculfi episcopi Helenensis”, a *PL* CXXXII (1880), 468d. Sobre l’interès lexicogràfic, pel que fa a la litúrgia, del testament del bisbe d’Elna, cal remetre’s a Joan Bastardas, “El testamento de Riculfo, obispo de Elna, y el *Glosarium* de Du Cange”, dins *Bivium: Homenaje a Manuel Cecilio Díaz y Díaz* (Madrid: Gredos, 1983), pp. 31-39. És també interessant un text d’Alcuí, a l’Epístola 65, “ad Simeonem sacerdotem”, a *PL* C (1863), 234c: “De ordinatione et dispositione Missalis libelli nescio cur demandasti; nunquid non habes Romano more ordinatos libellos sacrorios abundanter?”.

³⁰ Sobre la funció pastoral dels monestirs, ens ha inspirat el treball de Giles Constable, “Monasteries, rural churches and the *cura animarum* in the early Middle Ages”, dins *Cristianizzazione ed organizzazione ecclesiastica delle campagne nell’alto Medioevo: espansione e resistenze (XXVIII Settimane di studio del Centro Italiano di Studi sull’Alto Medioevo, 10-16 avril 1980)*, vol. 1, *Settimane di studio del Centro italiano di studi sull’alto medioevo*, 28 (Spoleto: Centro Italiano di Studi sull’Alto Medioevo, 1982), pp. 349-389.

A causa de la seva fragilitat—cal no oblidar que són volums sense enquadrar, molt freqüentment utilitzats i sotmesos a tota mena d'inclemències— els exemplars conservats no són molt nombrosos. Tot i això ens n'han arribat alguns. Entre els més antics d'aquests *libelli* que s'han conservat, gairebé sempre inserits actualment en altres còdexs o formant volums facticis, es troben els llistats al Quadre 1.³¹

Quadre 1: *Libelli* sacramentals d'origen monàstic

<i>Manuscrit</i>	<i>Datació</i>	<i>Procedència</i>
Roma, BAV Palat. lat. 550	Segle IX	
Roma, BAV Reg. lat. 1000 ^a , fols. 85-105	Segle IX	
Paris, BN lat. 1240, fols. 12- 16v	Principis segle X	Saint-Martial de Limoges
Paris, BN lat. 13764, fols. 90-116v ³²	Primera meitat segle X	Saint-Amand
Paris, BN lat. 2984, fols. 87- 90	Segona meitat segle X	
Roma, BVall C 10, fols. 133-138	Segle X	Monestir de San Eutizio in Valcastoriana, prop de Norcia, a l'Úmbria

Els formularis més comuns en els escassos exemples conservats d'aquest tipus són els corresponents als ritus funeraris. Els manuscrits Roma, Biblioteca Apostolica Vaticana Palat. lat. 550 i Paris, Bibliothèque Nationale lat. 2984, per exemple, contenen uns dels més antics testimonis de l'Ofici de difunts amb notació. El manuscrit Paris, Bibliothèque Nationale lat. 13746, per la seva banda, és un volum miscel·lani copiat a Saint-Amand i enviat després al monestir de Saint-Remi de Reims que incorpora dos rituals. El primer està dedicat a la penitència, mentre que el segon presenta el ritu de la unció de malalts, amb la missa corresponent i notació musical per a les peces cantades.

³¹ Les primeres llistes de manuscrits del ritual, amb l'anàlisi d'alguns d'ells, van ser elaborades per Gy, "Collectaire...", pp. 452-456, una versió ampliada de les quals es troba a *La Liturgie dans l'histoire*, pp. 104-110. Els inventaris de manuscrits conservats que apareixen en aquest quadre i en els següents s'han confeccionat a partir del creuament de les dades donades per Gy i de les obtingudes a partir de diversos repertoris i catàlegs de biblioteques.

³² Els rituals del manuscrit Paris, BN lat. 13764, han estat estudiats per Éric Palazzo, "Les deux rituels d'un *libellus* de Saint-Amand (Paris, BN, lat. 13764)", dins *Rituels: Mélanges offerts à Pierre-Marie Gy, o.p.*, eds. Paul de Clerck & Éric Palazzo (Paris: Les Éditions du Cerf, 1990), pp. 423-436.

Com ja ha estat esmentat, en les fonts del segle X no és infreqüent trobar rituals units a col·lectaris,³³ ja sigui formant part intrínseca del llibre o bé afegint-hi un d'aquests quadernets com a apèndix. La funcionalitat del col·lectari era molt similar a la del sacramentari, però mentre que aquest es referia a la Missa, aquell servia a l'Ofici. En un o altre cas, contenien exclusivament els textos del celebrant. En un origen el sacramentari fou utilitzat també per les oracions de l'Ofici i molts sacramentaris contenien les col·lectes per als oficis de Laudes i Vespres. Els col·lectaris tingueren vigència fins i tot en el moment en què el breviari començà a incorporar els seus textos —juntament amb molts altres: salms, himnes, lliçons, responsoris, antífones— en un únic volum i a convertir-se en un llibre molt usat. De fet es pot afirmar que el col·lectari forma conjuntament amb el Psalteri, el nucli central a partir del qual es desenvolupà, amb l'afegit de materials d'altres llibres, el breviari. La comoditat d'ús del breviari, no obstant això, es va imposar i l'ús del col·lectari començà a decaure en paral·lel a l'afebliment de la pràctica de l'Ofici coral fora de l'àmbit monàstic.

A les oracions de l'Ofici pròpies dels col·lectaris, sempre seguint l'any litúrgic, s'hi afegiren algunes benediccions (cendres, rams, candeles) i les fórmules necessàries per a l'administració dels sagraments i les exèquies, algunes de les funcions més necessàries per a un ministre i igualment útils en la vida diària del monestir, a més de l'*ordo ad faciendum monachum* o la benedicció dels llocs del monestir, que eren exclusius de l'àmbit monàstic. La fixació definitiva dels seus continguts fou, com en el cas del ritual, molt lenta. Al Quadre 2 es donen les referències d'alguns dels més destacats col·lectaris-rituals dels segles X-XI.³⁴

Quadre 2: Col·lectaris amb part de ritual

<i>Manuscrit</i>	<i>Datació</i>	<i>Procedència</i>
Reims, BMun 304 ³⁵	Primera meitat segle X	Monestir de Saint-Thierry a Reims

³³ O també a capitularis-col·lectaris. Cap al segle IX, en alguns indrets, sobretot a Itàlia, és freqüentment utilitzat el nom d'Oracional (*Orationale*). Era molt usual que a aquests volums s'hi afegissin diversos quadernets o *libelli* especials (himnaris, parts de ritual, Ofici de difunts, etc.). Sobre aquestes tipologies mixtes i, en general, sobre el llibre litúrgic medieval, és interessant l'esforç de síntesi portat a terme per Éric Palazzo, *Histoire des livres liturgiques: Le Moyen Âge. Des origines au XIIIe siècle* (Paris: Beauchesne, 1993). Les notes sobre el col·lectari es troben a les pp. 159-162. La referència fonamental, no obstant, és l'obra ja citada de Gy, "Collectaire...".

³⁴ Llistes força completes de manuscrits del col·lectari, incorporant rituals o no, es donen a Gy, "Collectaire...", pp. 452-454; Pierre Salmon, *L'Office divin au Moyen Âge: Histoire de la formation du bréviaire du IXe au XVIe siècle* (Paris: Les Editions du Cerf, 1967), pp. 50-60; i Gamber, *CLLA*, pp. 548-559.

³⁵ Gamber, *CLLA*, núm. 1509.

<i>Manuscrit</i>	<i>Datació</i>	<i>Procedència</i>
Durham, Chap. Libr. A.IV.19 ³⁶	Mitjans segle X	Durham
Vercelli, BCap 178 ³⁷	Segle X	Vercelli
Reims, BMun 305 ³⁸	Segles X-XI	Monestir de Saint-Bertin (nord de França)
Vercelli, BCap 195 ³⁹	Principis segle XI	Monestir cluniacenc
Zürich, Zenb Rh. 82	Segle XI	Farfa
München, BSb Clm. 3908 ⁴⁰	Segle XI	Catedral d'Augsburg
Oxford, Bod D'Orville 45 ⁴¹	Segona meitat segle XI	Moissac
Angers, BMun 103	Segona meitat segle XI	Monestir de Saint-Maixent
Roma, BAV Ottob. lat. 145 ⁴²	Segona meitat segle XI	Monestir del sud d'Itàlia
Roma, BVall F 29	Segona meitat segle XI	Farfa
Roma, BVall C 6	Finals segle XI	Monestir de San Eutizio
Paris, BN lat. 933	Finals segle XI	Abadia de la Grassa
Roma, BVall F 11	Segles XI-XII	Basílica de Sant Pere
Évreux, BMun 66	Segles XI-XII	Lyre

Les parts de ritual que contenen la major part d'aquests manuscrits són: benediccions, baptisme, malalts i difunts. Alguns inclouen també els *ordines* de professió monàstica, matrimoni o confirmació. Segons Gy, fou justament dins les comunitats monàstiques on es tendí a diferenciar ràpidament els usos als quals el ritual havia de servir d'ajuda:

... au Xe et au XIe s. c'est normalement le collectaire-rituel qui sert de rituel dans les communautés monastiques: sans doute tend-on à restreindre à la messe l'usage du sacramentaire ou de son héritier les missel, et c'est dans le collectaire que le célébrant prie pour toutes les actions liturgiques accomplies au choeur ou ailleurs dans le monastère; mais comme ces actions sont fort diverses, la partie de rituel du collectaire varie d'un manuscrit à un autre; elle contient le plus souvent la liturgie des malades et des morts, l'*ordo ad faciendum monachum*, et certaines bénédictions, notamment la bénédiction dominicale de l'eau et les bénédictions des divers locaux monastiques qui la complètent.⁴³

³⁶ Gamber, *CLLA*, núm. 1517. Editat per Uno Lorenz Lindelöf & Alexander Hamilton Thompson, eds., *Rituale ecclesiae Dunelmensis: The Durham collectar. A new and revised edition of the Latin text with the interlinear Anglo-Saxon version* (Durham: Surtees Society; London: B. Quaritch, 1927).

³⁷ Gamber, *CLLA*, núm. 1510.

³⁸ Gamber, *CLLA*, núm. 1518

³⁹ Gamber, *CLLA*, núm. 1511.

⁴⁰ Gamber, *CLLA*, núm. 1522.

⁴¹ Gamber, *CLLA*, núm. 350b.

⁴² Gamber, *CLLA*, núm. 465a.

⁴³ Gy, "Collectaire...", pp. 456-457.

Finalment, no és tampoc del tot inhabitual trobar exemples d'aquests rituals primerencs en conjunció amb sacramentaris o missals festius o votius, això és, amb els formularis de la Missa concrets de determinades festivitats. Alguns dels manuscrits més antics d'aquest tipus dels quals es coneix la procedència es mostren al Quadre 3.

Quadre 3: Rituals combinats amb sacramentaris o missals

<i>Manuscrit</i>	<i>Datació</i>	<i>Tipus</i>	<i>Procedència</i>
Roma, BAV Palat. lat. 485 ⁴⁴	Finals segle IX	Ritual-sacramentari	Lorch, Alemanya
Paris, BMaz 525 ⁴⁵	Segona meitat segle X	Ritual-sacramentari votiu	Asti
Monza, BCap b-15/128 ⁴⁶	Segle X	Ritual-sacramentari votiu	Bèrgam
Paris, BN lat. 5251 ⁴⁷	Finals segle X	Ritual-missal festiu	Saint-Martial de Limoges
Roma, BAV lat. 5768 ⁴⁸	Finals segle X	Ritual-missal	Bobbio
Paris, BN nouv. acq. lat. 557 ⁴⁹	Finals segle X	Ritual-missal festiu – Breviari festiu	Diòcesi d'Elna
Roma, BN 2116 ⁵⁰	Principis segle XI	Ritual-sacramentari	Como
Aosta, BCol. S. Orso 37 ⁵¹	Segle XI	Ritual-sacramentari	Aosta
Roma, BVall B 141 ⁵²	Segle XI	Ritual-missal votiu	Hamburg
Roma, BVall E 62 ⁵³	Finals segle XI	Ritual-missal	Regió de Narni, Úmbria
Spalato, BCap 624 D ⁵⁴	Segle XII	Ritual-sacramentari	Spalato

De tots aquests rituals-quaderns o rituals combinats, la presència d'abundant notació musical fa que n'haguem de destacar un espècimen, l'anomenat ritual d'Asti (Paris, Bibliothèque Mazarine 525). Aquest combina les parts de ritual amb els ritus

⁴⁴ Gamber, *CLLA*, núm. 1582.

⁴⁵ Gamber, *CLLA*, núm. 1585.

⁴⁶ Gamber, *CLLA/s*, núm. 1589*.

⁴⁷ Gamber, *CLLA*, núm. 1598.

⁴⁸ Gamber, *CLLA*, núm. 1586.

⁴⁹ Gamber, *CLLA/s*, núm. 319*.

⁵⁰ Gamber, *CLLA*, núm. 1588.

⁵¹ Gamber, *CLLA/s*, núm. 1591*.

⁵² Gamber, *CLLA*, núm. 1590; Niels Krogh Rasmussen, "An early *ordo missae* with *litania abecedaria* adressed to Christ (Roma, Bibl. Vallicelliana, cod. B.141, XI cent)", *Ephemerides liturgicae* 98 (1984), pp. 198-211; Kenneth Stevenson, "The marriage-rite from an early 'Ritual-Votive Missal' (Rome, Bibl. Vallicelliana, Cod. B. 141, 11th Century)", *Ecclesia orans* 3 (1986), pp. 181-193.

⁵³ Bonifacio Baroffio, "L'*Ordo missae* del rituale messale Vallicelliano E 62", dins *Traditio et progressio: Studi liturgici in onore del Prof. Adrien Nocent, OSB*, ed. Giustino Farnedi, Studia Anselmiana, 95 (Roma: Pontificio Ateneo S. Anselmo, 1988), pp. 45-79.

⁵⁴ Sobre aquest sacramentari de tipus gregorià tardà, amb neumes beneventans per a algunes celebracions (Rams), cal remetre's a Bonifacio Baroffio & Sime Marovic, "Il sacramentario-rituale di Spalato e la tradizione eucologica latina", *Ecclesia orans* 4 (1987), pp. 235-241.

del baptisme, la penitència, el matrimoni i la litúrgia de malalts i de difunts, amb un sacramentari votiu que inclou diverses misses, algunes de les quals vinculades a les cerimònies del ritual, com per exemple les de matrimoni i difunts. La seva rellevància musical fou apuntada per primer cop per Amédée Gastoué l'any 1903.⁵⁵ El mateix autor formulà, a partir de l'evidència dels continguts (lletanies...), la hipòtesi de la seva procedència de la regió milanesa, molt probablement en l'òrbita de la capital piemontesa, Asti. Tot i la proximitat de Milà, la litúrgia que segueix és, en allò essencial, romana. Es tracta d'un manuscrit de 120 folis i format reduït (185 x 117 mm).⁵⁶ Alguns aspectes del repertori litúrgic contingut l'aproximen a models gal·licans. D'altres semblen recordar els models monàstics. Des d'antic se li ha donat el nom de ritual i, efectivament, conté les fórmules per a diversos ritus sacramentals: baptisme, penitència, benedicció de l'aigua, funerals (incloent un Ofici de difunts notat), extremunció, matrimoni (de mà més tardana) i benediccions diverses. La part de missal està representada per les oracions del Cànon i diverses Misses votives (*de Trinitate, pro penitentes, etc.*). El seu estat i el gran nombre d'afegitons manuscrits demostren que va ser un llibre utilitzat llargament, almenys fins al segle XV.

Pel que fa a la part del ritual, es tracta d'un dels més complets dels coneguts fins a aquesta data. Hi apareixen gairebé tots els *ordines* usuals que apareixen als rituals manuscrits i, a més a més, el tractament que reben és extens i aprofundit. Es podria tractar d'un model arquetípic del que seria un ritual pur de primera generació, això és, un volum autònom compost d'una sèrie d'*ordines* un darrere de l'altre, sense més connexions. Molt sovint, aquest tractament independent dels *ordines* es mantindrà fins als primers rituals impresos. Molts comencen, per exemple, amb la benedicció de l'aigua com si fos un *ordo* independent.

El ritual d'Asti és un dels primers manuscrits on hi ha abundància de cants notats. La major part estan escrits en neumes norditalians d'una sola mà, encara que hi ha també alguns afegits posteriors. A part dels signes de les fórmules de recitació, estan notats els cants del ritus de la unció de malalts, l'Ofici de difunts complet i les misses votives de la Trinitat, dels Àngels i de la Santa Creu. El repertori de peces concretes

⁵⁵ Amédée Gastoué, "Un rituel noté de la province de Milan du Xe siècle", *Rassegna gregoriana* 2 (1903), núm. 3-4, cols. 137-144; núm. 6, cols. 245-254; núm. 7, cols. 305-310; núm. 11, cols. 493-500; i núm. 12, cols. 533-544.

⁵⁶ Descripció codicològica i de continguts molt completa a Madeleine Bernard, *Répertoire de manuscrits médiévaux contenant des notations musicales*, vol. 2: *Bibliothèque Mazarine (Paris)* (Paris: École Pratique des Hautes Études. Sciences historiques et philologiques – Centre Nationale de la Recherche Scientifique, 1966), pp. 35-36, fig. VI.

que ens ha de permetre fer-nos una idea de la presència primerenca de notació musical en els manuscrits del ritual és el que es presenta al Quadre 4.

Quadre 4: Notació musical al ritual d'Asti (Paris, BMaz 525)

<i>Ordo</i>	<i>Gènere</i>	<i>Íncipit</i>	<i>Fol.</i>
<i>Ordo ad visitandum infirmum</i>	Ant.	Cognovit autem	51v
	Ant.	Multitudo	
	Ant.	Omnes qui habebant	
<i>Benedictio ad sepulcrum In vigilia defunctorum (Ofici de difunts)</i>	Ant.	Tu Domine formasti me	68v
Matutinum	Resp.	Credo quod redemptor. <i>Ÿ</i> . Quem visurus	75
	Resp.	Qui lazarum. <i>Ÿ</i> . Qui venturus	
	Resp.	Dominie quando. <i>Ÿ</i> . Cum ipsa mea	
	Resp.	Subvenite. <i>Ÿ</i> . Suscipiat	
	Resp.	Heu michi. <i>Ÿ</i> . Anima mea	
	Resp.	Ne recorderis. <i>Ÿ</i> . Miserator	
	Resp.	Peccantem. <i>Ÿ</i> . Deus in nomine tuo	
	Resp.	Redemptor. <i>Ÿ</i> . Lauda anima mea	
	Resp.	Libera me domine de viis inferni. <i>Ÿ</i> . Clamantes...	
	Resp.	Rogamus te. <i>Ÿ</i> . Misericors	
	Resp.	Ne recorderis*	
	Resp.	Libera me domine de morte aeterna. <i>Ÿ</i> . Dies illa. <i>Ÿ</i> . Plangent se super. <i>Ÿ</i> . Nunc	
	Laudes	Resp.	
Ant.		Requiem eternam	
Vesperas	Ant.	Absolve	81
	Ant.	Ego sum	
<i>Missa de Trinitate</i>	Resp.	Mundi redemptor. <i>Ÿ</i> . Ubi resultant.	81
		Que decant. Cherubin ardencia. Canendo tibi. Cum quibus. Rex seculorum	
<i>Missa de Angelis</i>	Intr.	Benedicta sit Sancta Trinitas	91
<i>Missa de Cruce</i>	Tr.	Benedicite dominum	91v
	Intr.	Nos autem gloriari	92v
(Ofici de difunts) ⁵⁷	Resp.	Rogamus te domine. <i>Ÿ</i> . Dies mei. De profundis. Requiem	93v
	Resp.	Memento. <i>Ÿ</i> . Vitam et misericordiam	

* = incomplet

En allò fonamental les fórmules litúrgiques i les melodies segueixen els patrons del que és habitual en els repertoris paral·lels que es troben recollits en antifoners i sacramentaris romans. Hi ha, però, detalls particulars que individualitzen aquest manuscrit. Es tracta, sense dubte, de rastres de tradicions locals de les quals aquest i

⁵⁷ D'una altra mà, en un quadern afegit, amb una melodia més ornamentada i versicles diferents.

alguns altres dels escassos manuscrits que ens són coneguts en són els únics testimonis. L'Ofici de difunts, per exemple, presenta diferències molt notables i interessants que demostren un cert arcaisme.⁵⁸

Un altre ritual notable per la seva notació musical, també de procedència italiana, és l'anomenat ritual de Monza (Monza, Biblioteca Capitolare b-15/128), del segle X, possiblement originari d'algun lloc de la diòcesi de Bèrgam.⁵⁹ La part del ritual (fols. 1-28v) es combina amb un sacramentari votiu incomplet (fols. 28v-52v), encara que en aquest cas les parts de ritual i de sacramentari estan completament diferenciades. Els punts de contacte amb el manuscrit Milano, Biblioteca Ambrosiana T. 27. sup., datat cap als segles XI-XII, són molt evidents.⁶⁰ Ambdós podrien ser també el testimoniatge d'una tradició molt més antiga. La part del ritual de Monza conté a més els ritus de l'*ordo poenitentia* (mútil a l'inici), l'*ordo ad ungendum informum*, la *commendatio animae*, l'*ordo in agenda mortuorum*, l'*ordo defunctorum* i *Matutines, Laudes et Vesperae defunctorum*. Els responsoris i les antífoes de l'Ofici de difunts presenten la seva música notada amb neumes nonantolians *in campo aperto*. L'aspecte més destacat d'aquest *ordo defunctorum* és la presència d'un corpus de quinze antífoes amb els corresponents salms que segueixen al ritu de la sepultura, sense cap rúbrica que indiqui la seva funció. Segurament eren destinades a ser interpretades durant el recorregut des de l'església fins al sepulcre. El manuscrit Milano, Biblioteca Ambrosiana T. 27. sup. també conté una llista de vuit antífoes amb el seu salm i altres setze sense, vuit de les quals coincideixen amb les del ritual de Monza. Al Quadre 5 s'ofereix la llista completa de les antífoes del ritual de Monza, amb les equivalències al manuscrit de la Biblioteca Ambrosiana.

Quadre 5: Antífoes *post Officium defunctorum*

<i>Incipit</i>	<i>b-15/128</i>	<i>T. 27. sup.</i>
1. Aperite michi portas. Ps. Confitemini.	x	x
2. Qui posuit animam tuam. Ps. Domine quis.	x	x
3. Suscipiat te Christus. Ps. Dominus inluminatio.	x	—
4. Animam de corpore. Ps. Exaltabo te.	x	x

⁵⁸ Per tot el que fa referència a les diverses tipologies regionals de l'Ofici de difunts, especialment quant a la tria dels textos i el seu ordre, ens remetem sempre al fonamental estudi de Knud Ottosen, *The responsories and versicles of the Latin Office of the Dead* (Aarhus: Aarhus University Press, 1993).

⁵⁹ Ha estat estudiat i editat per Ferdinando Dell'Oro a "Un rituale del secolo X proveniente dall'Italia settentrionale (Monza, Biblioteca Capitolare, Cod. b-15/128)", dins *Rituels: Mélanges offerts à Pierre-Marie Gy, o.p.*, eds. Paul de Clerck & Éric Palazzo (Paris: Les Éditions du Cerf, 1990), pp. 215-249.

⁶⁰ Vegeu un tractament més aprofundit d'aquest segon manuscrit més endavant en aquest mateix capítol.

<i>Incipit</i>	<i>b-15/128</i>	<i>T. 27. sup.</i>
5. Ego, domine, cum justitia. Ps. Exaudi domine.	x	—
6. Vide, domine, humilitatem. Ps. Ad te domine.	x	—
7. Archangele Christi, per coronam. Ps. Miserere mei.	x	x
8. Chorus angelorum. Ps. Dilexi quoniam.	x	—
9. In paradisum. Ps. Misericordias domini.	x	x
10. Audivi vocem. Ps. Benedic anima.	x	x
11. De terra formasti me. Ps. Exsultate.	x	—
12. In regnum dei deducant.	x	—
13. Domine, de terra formasti me. Ps. Miserere mei.	x	—
14. Laeto animo. Ps. Domine exaudi orationem	x	x
15. Tu jussisti. Ps. Quemadmodum	x	x

Per la seva banda, el manuscrit Paris, Bibliothèque Nationale nouv. acq. lat. 557, de demostrada procedència catalana, combina en un mateix volum un ritual amb un missal festiu i un breviari festiu notats.⁶¹ Aquest *liber mysticus* amb oficis i misses votives a més a més del ritual fou escrit per a una parròquia sense gaires recursos, amb tota probabilitat per a la capella de Sant Guillem de Combret, a la part més oriental dels Pirineus, dins la diòcesi d'Elna. No falten, entre els manuscrits catalans més antics, altres exemples similars de llibres mixtos destinats a esglésies poc dotades, especialment de les contrades pirinenques. En el següent capítol, en tractar els rituals manuscrits catalans, es donarà una notícia més completa d'aquesta i d'altres fonts que la complementen.

El recurs als *libelli* per als ritus sacramentals continuà durant tota l'edat mitjana, molt especialment en forma de quadernets destinats a les cerimònies de l'extremunció i als funerals. La seva còpia i utilització es perllongà encara fins al segle XVI, quan els rituals diocesans impresos s'havien imposat completament i havien suplantat del tot els antics rituals manuscrits.

⁶¹ Robert Amiet, "Le *liber mysticus* de la chapelle de Combret, au diocèse d'Elne, XIe siècle", *Études grégoriennes* 20 (1981), pp. 5-68.

Els primers rituals manuscrits

Quan es començaren a compilar manuscrits exclusivament dedicats a les celebracions sacramentals, això és, rituals independents de qualsevol altre llibre litúrgic, no es procedí de forma uniforme, ni en l'estructura i continguts ni en la denominació. Durant l'edat mitjana s'escrigueren i es copiaren una immensa quantitat de llibres i llibrets destinats a ajudar al sacerdot en les seves funcions. Aquest procés coincidí amb canvis substancials en la forma d'organització eclesiàstica que són detectables ja des de l'època carolíngia. Com apunta Eric Palazzo, “l'émergence de la paroisse comme entité administrative et ecclésiastique favorisa le développement d'une liturgie presbytérale spécifique au sein des multiples fonctions sacerdotales du prêtre”.⁶² L'amplitud i la profunditat d'aquestes funcions pròpiament sacerdotals eren temes prou susceptibles d'interpretacions diverses. Fins i tot en el cas d'imaginar una coincidència pel que fa a l'estructura i al contingut, d'un lloc a un altre, d'una diòcesi a una altra, les diferències podien ser notables. Això, per no parlar del cas força freqüent de recopilacions privades adaptades a les necessitats concretes o als capricis d'un rector parroquial en particular.

Aquest pas vers el que podríem denominar rituals purs es produí durant el segle XI. Dos exemples ben coneguts d'aquesta època i que ja no estan associats a col·lectaris o sacramentaris són el monàstic de Jumièges (Rouen, Bibliothèque Municipale 395) i un altre procedent d'un centre sense identificar del nord d'Itàlia (Milano, Biblioteca Ambrosiana T. 27. Sup),⁶³ al qual ens hem referit anteriorment. Un se situa dins del context monàstic, mentre que l'altre ja se n'allunya. El primer és encara un exemple d'aquells tipus de rituals creats en un àmbit monàstic amb la finalitat paral·lela d'aplegar els ritus sacramentals apropiats per a la vida diària de la comunitat no recollits en altres llibres específics de l'orde o de la vida monàstica en general i també d'altres per auxiliar en l'administració dels sacraments als fidels de la parròquia associada al monestir. En aquest cas incorpora benediccions, l'*ordo* de la professió monàstica, i els del baptisme, malalts i difunts, combinant usos monàstics amb altres de parroquials.

---

⁶² Palazzo, *Histoire des livres...*, p. 198, amb nombrosos apunts bibliogràfics en nota.

⁶³ Gamber, *CLLA*, núm. 290. S'han apuntat com a possibles procedències les de les catedrals de Grado o de Monza.

El ritual presbiteral norditalià ha estat estudiat i editat per Cyrille Lambot.⁶⁴ Ja ens hem referit abans al seu grau de proximitat amb altres rituals de la part més septentrional d'Itàlia, als contraforts dels Alps, fet que crida l'atenció i invita a reflexionar sobre les coincidents condicions de relatiu aïllament i de resistència a l'assimilació de les noves formes que imposa la romanització de la litúrgia. Una anàlisi del seu contingut ens permet establir el que podria ser un model arquetípic dels primers rituals manuscrits independents i seculars. En primer lloc, es detecta que conté un Ofici de difunts —prova que aquests començaren a circular en *libelli* abans de ser incorporats a altres llibres més importants— amb notació musical per a les parts cantades ja plenament generalitzada, com l'antifoner, el gradual o el processoner. Michel Huglo es referí a aquest manuscrit en una comunicació presentada al II Congrés Internacional de Música Sacra de Viena de 1954,⁶⁵ tot destacant-ne el seu repertori musical, escrit en notació neumàtica, que podria pertànyer a la tradició del ritus d'Aquileia, anterior per tant a la implantació del cant gregorià al nord d'Itàlia. Les parts amb notació musical corresponen a diverses antífones (*Secundum multitudinem*, *Attendite*, *Venite filii*, *Quanta audivimus* i *Dicant nunc Judaei*), graduals (*Deus in adiutorium* i *Audi populus*) i un tractus (*Laudate Dominum*), per a l'*ordo scrutinorum* que conté. Aquest manuscrit podria ser l'única relíquia del repertori litúrgico-musical del ritus de l'antic patriarcat d'Aquileia —suprimit per Benet XIV el 6 de juliol de 1751 a causa de la pressió política veneciana—, donat que els altres pocs manuscrits conservats són més tardans i no transmeten repertoris propis. Indubtablement aquesta pervivència es veié afavorida pel fet que els repertoris continguts en aquest manuscrit no pertanyen ni a la litúrgia de la Missa ni a la de l'Ofici, sinó que es tracta dels cants propis de la litúrgia sacramental, per moltes raons més remisos en l'adopció de les noves formes musicals que, amb l'impuls de Roma i de l'imperi franc, s'anaren imposant arreu. En les cerimònies més importants, l'adopció dels nous textos, melodies i accions litúrgiques es produeix molt ràpidament, fins arribar a la plena suplantació de les fórmules antigues. L'única possibilitat de supervivència de les formes locals tradicionals és la seva ubicació als marges del

---

⁶⁴ Cyrille Lambot, *North Italian services of the eleventh century: Recueil d'ordines du XIe siècle provenant de la Haute-Italie (Milan, Bibl. Ambros. T. 27. sup.)* (London: Henry Bradshaw Society, 1931).

⁶⁵ Michel Huglo, "Vestiges d'un ancien répertoire musical de Haute-Italie", *Zweiter internationaler Kongress für katholische Kirchenmusik, Wien, 4.-10. Oktober 1954. Bericht* (Wien: s.n. 1955), pp. 142-145; traducció italiana "Vestigia di un antico repertorio musicale dell'Alta Italia apparentato col canto ambrosiano", *Ambrosius* 31 (1955), pp. 34-39.

repertori, a la seva perifèria. La uniformització litúrgica i musical — tant la carolíngia com la de qualsevol altre dels molts intents reformadors i homogeneïtzadors que s’han produït al llarg de la història — produeix una mena de força centrífuga que, si bé no aconseguix mai estranyar de cop i completament els usos fortament arrelats en la consciència col·lectiva de la comunitat, sí que els força a situar-se en una dimensió excèntrica i marginal. Una posició, doncs, fràgil, fronterera amb l’oblit que dificulta no tan sols el seu creixement i regeneració, sinó la pròpia supervivència. D’altra banda, aquest manuscrit crida l’atenció per transmetre els escrutinis preparatius al baptisme, això és, un *ordo* del catecumenat, que generalment no apareix en les altres fonts. Els vint-i-sis fulls del seu *ordo scrutiniarum* el converteixen en un dels més complets que es coneixen.⁶⁶ El Quadre 6 mostra el total del contingut d’aquest ritual.

Quadre 6: Contingut del ms. Milano, BAmbro T.27. Sup.

<i>Contingut</i>	<i>Fol.</i>
1. <i>Ordo scrutiniarum</i> i baptisme	3-29v
2. <i>Ordo ad penitentiam dando</i>	29v-37
3. <i>Ordo infirmorum vel mortuorum</i>	37-46
4. <i>Officium defunctorum</i>	46-59
5. <i>Incipit exorcismum aquae et salis</i>	59-62

D’altra banda, alguns dels rituals independents més complets del segle XII encara estan vinculats a monestirs. Alguns d’ells han estat editats. Aquest és el cas del beneventà de finals del segle XI (Roma, Biblioteca Vallicelliana C. 32),⁶⁷ el del monestir benedictí bavarès de Biburg (Budapest, Budapest, Országos Széchényi Könyvtár lat. m. ae. 330),⁶⁸ el de Sankt Florian (Sankt Florian, Augustiner-Chorherrenstift Bibliothek XI.467)⁶⁹ i el de Rheinau (Zürich, Zentralbibliothek Rh. 114).⁷⁰

⁶⁶ Germain Morin, “Un *ordo scrutiniarum* de type inconnu jusqu’ici, d’après le Ms. Ambros. T 27 sup.”, *Revue bénédictine* 39 (1927), pp. 56-80; i les precisions sobre la datació, del mateix autor, a “Sur la date et la provenance de l’*ordo scrutiniarum* du Cod. Ambros. T 27 sup.”, *Revue bénédictine* 46 (1934), pp. 216-223.

⁶⁷ Gamber, CLLA, núm. 1593. Edició a Ambros Odermatt, *Ein Rituale in beneventanischer Schrift (Roma, Bibliotheca Vallicelliana, Cod. C 32, Ende des 11. Jahrhunderts)*, Spicilegium Friburgense, 26 (Freiburg: Universitätsverlag, 1980).

⁶⁸ Walter von Arx, *Das Klosterrituale von Biburg (Budapest, Cod. lat. m. ae. Nr. 330, 12. Jh.)*, Spicilegium Friburgense, 14 (Freiburg: Universitätsverlag, 1970).

⁶⁹ Adolph Franz, ed., *Das Rituale von St. Florian aus dem Zwölften Jahrhundert* (Freiburg im Breisgau: Herder, 1904).

⁷⁰ Gebhard Hürlimann, ed., *Das Rheinauer Rituale (Zürich, Cod. Rh 114, Anfang 12 Jh.)*, Spicilegium Friburgense, 5 (Freiburg: Universitätsverlag, 1959).

Amb el pas del temps, ja cap als segles XII-XIII, quan el càrrec episcopal començà a tenir una incidència i unes responsabilitats que ultrapassaven les de l'estricta activitat pastoral, els prelats es creieren obligats a delegar algunes de les seves funcions en els sacerdots. D'aquesta manera, aviat, els antics sacramentaris s'escindiren en altres tipologies. El pontifical, l'altre únic llibre que contenia fórmules per a l'administració dels sacraments, es destinà exclusivament als ritus propis del bisbe, mentre que els ritus sacramentals 'delegats' i altres fórmules es trobaven en altres volums que, amb el temps, anaren donant forma al que seria el ritual. No és estrany, doncs, que la seva presència comencés a ser freqüent a partir del segle XII. Un cop el pontifical es va anar definint cada vegada més com el llibre d'ús exclusiu del bisbe, es féu necessari compilar en un altre volum aquells *ordine* que no li estaven reservats. Aquest és l'origen dels rituals parroquials, la tipologia que va convertir-se en prevalent dins el panorama de la confecció de llibres litúrgics per a l'administració dels sacraments durant els segles XIII i XIV.

El ritual era un llibre fonamental. Un autèntic *must have* per als sacerdots, molts dels quals exercien el seu ministeri en zones rurals poc predisposades a la presència de massa llibres, ni que fossin litúrgics. Molt sovint les autoritats diocesanes van arribar fins i tot a prescriure l'obligació que cada curat disposés d'un exemplar, encara que el seu contingut no era, ni de lluny, quelcom clar ni ben definit. Fou per aquesta manca de precisió sobre el que era útil o imprescindible a un sacerdot que proliferaren les compilacions particulars més o menys adaptades a les possibilitats i capacitats (econòmiques i intel·lectuals) de cada responsable parroquial. Com és fàcil deduir, el resultat fou un autèntic caos de models, molt sovint conflictius entre ells i on hi tenien cabuda des d'exemplars estrictament rubricals fins a d'altres farcits d'elements dogmàtics. Els intents més conseqüents d'unificar el contingut i donar homogeneïtat al ritual no es produïren fins ben entrat el segle XVI.

Aquests llibres eren, amb tota probabilitat, copiats en centres diferents a aquells als quals anaven destinats. En realitat es tractava de llibres compostos, destinats a fer més accessible un ampli repertori de fórmules litúrgiques en origen contingudes en volums diferents. Els destinataris eren, sobretot, els responsables religiosos de centres menors com parròquies, capelles aïllades o, per exemple, convents femenins servits per un sol sacerdot. Es tractava, en la major part de casos, de centres sense un *scriptorium* capaç de produir llibres semblants. Una de les raons principals d'aquesta

dificultat, més enllà de la capacitat tècnica per elaborar-los, era la provisió dels llibres originals que havien de servir de model i dels quals s'extractaven les fórmules i els cants necessaris per a les ocasions requerides. En el cas dels primers rituals 'monàstics', la seva producció estaria supeditada a l'existència o no d'un *scriptorium* i d'una biblioteca litúrgica suficient. El mateix raonament cal aplicar-lo als primers rituals destinats a usos catedralicis, encara que és raonable suposar que aquesta era una tipologia no gaire freqüent, per innecessària, en aquest marc. Els rituals parroquials i els destinats a centres menors, en canvi, molt més nombrosos, no eren copiats *in situ*, sinó que la seva producció era responsabilitat de centres majors. Una de les diverses raons que poden explicar el fet constatable que la major part dels rituals anteriors al segle XII siguin d'origen monàstic cal buscar-la, segurament, en el fet que fossin còpies d'exemplars reflex d'un estadi en què els monestirs estaven més vinculats a les esglésies locals o bé, directament, s'encarreguessin de proveir-les dels materials libraris necessaris. D'altra banda, però, també podem suposar que, amb el temps i en determinats contextos, conforme avançà la culturització del clergat, no deuria ser infreqüent trobar rituals copiats, amb major o menor encert, pels destinataris finals. Els atzars de la història, emperò, no han permès que, atesa la migradesa d'exemplars conservats, aquesta diferenciació es pugui establir amb precisió.

La forma de referir-s'hi no era tampoc, encara, uniforme. Els termes *Obsequiale*, *Baptisterium* o *Baptisteria*, *Sacerdotale*, *Manuale*, *Sacramentale*, *Agenda*, *Orationale*, *Parochiale*, etc. són comuns durant l'edat mitjana. És també molt usual trobar que els antics inventaris medievals es refereixen a aquests llibres utilitzant una completa descripció dels seus continguts, posant en evidència un cop més la manca d'homogeneïtat i la dificultat de definir i acotar el seu caràcter miscel·lani. Aquesta situació d'indefinició terminològica, com ja hem assenyalat abans, es mantindrà fins als rituals impresos dels segles XV i XVI.

Allò que conferia unitat al ritual manuscrit, allò que el diferenciava d'altres tipologies, era el fet que havia deixat de ser un simple recull d'*ordines* amb l'incipit de les lectures, oracions i cants, i amb remissions a altres llibres. Ara es donaven, juntament amb les rúbriques cerimonials, els textos complets i també la música dels cants que acompanyaven els ritus aplegats en cada manuscrit. Tot i que alguns dels rituals més antics sí que ho feien, la major part dels rituals manuscrits no acostumaven

a incloure fórmules per a la penitència ni per a l'administració dels sacramentals. Aquests no foren incorporats d'una forma regular fins al segle XVI.

Finalment, un pas decisiu vers la definició del ritual es produí durant el segle XIII, a causa de la reforma pastoral promoguda per diferents concilis i sínodes episcopals que es realitzaren arreu d'Europa durant aquesta centúria i que fou sovint supervisada per la institució de la visita pastoral a les parròquies. Els rituals parroquials foren el resultat de l'aplicació de les ordenances sorgides dels sínodes diocesans i de la supervisió que se'n feia a través de les visites pastorals. En aquestes es vetllava perquè cada parròquia disposés d'un llibre amb els ritus sacramentals. Un dels termes d'aquesta reforma fixà que tots els sacerdots havien de disposar d'un *manuale* on estiguessin recollides, com a mínim, les fórmules dels ritus del baptisme, el matrimoni, l'extremunció i els funerals. Crida l'atenció el text dels estatuts parisencs, un dels primers que es formularen, dictats pel bisbe Odó de Sully († 1208) cap a 1200-1208, quan demana als rectors de les parròquies que es facin amb un *manuale* on, com a mínim, hi estiguin recollits els ritus del baptisme, l'extremunció i altres:

4. Librum qui dicitur Manualis, habeant singuli sacerdotes parochiales, ubi continetur ordo servitii extremae unctionis, catechismi, baptismatis et hujusmodi.

5. Habeant singuli canones poenitentiales, et ordinarium officium Ecclesiae, secundum usum et modum qui servatur in ecclesiae majori.⁷¹

Fou justament durant el segle XIII que el ritual s'expandí per tot Europa.⁷² D'una eina útil, segurament improvisada en molts casos, nascuda a partir de les necessitats dels llocs i els moments concrets, es va passar a una situació completament nova, en la qual es prescrivia la possessió obligatòria d'un d'aquests exemplars. La major part dels rituals del segle XIII es caracteritzen, doncs, per la seva funcionalitat estrictament parroquial, sense cap traça d'uns orígens o d'unes pràctiques monàstics que fins llavors encara es podien resseguir en bona part dels rituals coneguts. Aquesta serà també l'ocasió propícia perquè el pontifical es centri en les cerimònies d'obligada participació episcopal, bandejant de les seves pàgines tot allò que no li era propi. Justament entre el 1293 i el 1295, Guillaume Durand havia finalitzat la redacció dels

⁷¹ PL CCXII (1885), 63a.

⁷² Només a la Biblioteca Vaticana es conserven més de dos-cents rituals manuscrits, la major part dels quals són posteriors al segle XIII. Pierre Salmon, *Les Manuscrits liturgiques latins de la Bibliothèque Vaticane*, vol. 3: *Ordines Romani, Pontificaux, Rituels, Cérémoniaux*, Studi e testi, 260 (Città del Vaticano: Biblioteca Apostolica Vaticana, 1970), pp. 53-97.

tres volums del seu pontifical, destinat a convertir-se, amb molt poques variacions, en el model utilitzat en l'edició oficial del 1595.

Sembla que durant el segle XIV foren els bisbes els qui prengueren la iniciativa d'ordenar compilar rituals adaptats a la situació particular dels ritus de cada diòcesi. Un dels primers és el promogut pel bisbe dominicà Anselm de Warmie (1250-1277), a Prússia oriental, durant la segona meitat del segle XIII.⁷³ L'obra consisteix en un ritual dominicà adaptat per als usos del clergat secular. L'altre, del segle XIV, també editat i estudiat, és el del bisbe Enric I de Breslau (1301-1319), a Silèsia (Polònia).⁷⁴ Se'n produïren molts que tenen en comú el fet de recollir els usos locals. No obstant, el fet que es tracta de llibres molt pràctics, destinats a un ús continuat, ha fet que no se n'hagi conservat un nombre important. D'altra banda, continua essent un llibre poc uniforme. L'únic que tenen en comú tots ells, a part de l'especificitat de tractar els ritus sacramentals, és la presència simultània d'indicacions sobre els ritus, a la manera dels antics *ordines*, juntament amb el text complet dels formularis. Aquesta situació es mantingué durant el segle XV, fins al moment en què féu la seva aparició la impremta. Amb la utilització de la nova tecnologia no es féu altra cosa que, almenys durant els primers anys, continuar —si no ampliar i consolidar definitivament— la mateixa tradició dels rituals diocesans.

Tot i que no és en absolut definitiu, en l'actualitat comptem amb un important nombre de manuscrits del ritual inventariats. A part del llistat força complet de rituals manuscrits donat per Pierre-Marie Gy,⁷⁵ hom pot acudir també als inventaris ja esmentats de Klaus Gamber,⁷⁶ de Pierre Salmon, i a molts d'altres parcials o centrats en una àrea geogràfica determinada per a adonar-se del pes específic del ritual manuscrit en el context dels llibres litúrgics llatins medievals que han perviscut.

---

⁷³ Augustin Kolberg, *Agenda communis. Die älteste Agenda in der Diözese Ermland und im Deutschordenstaate Preussen* (Braunsberg: R. Rudlowski, 1903).

⁷⁴ Adolph Franz, *Das Rituale von Bischofs Heinrich I. von Breslau* (Freiburg im Breisgau: Herder, 1912).

⁷⁵ Gy, "Collectaire...", pp. 455-456; versió ampliada dins *La Liturgie dans l'histoire*, pp.108-110.

⁷⁶ Gamber, *CLLA*, pp. 566-575; i Gamber, *CLLA/s*, pp. 151-155. Giacomo Baroffio en suplementa alguns altres manuscrits en la seva recensió de la primera edició de l'obra de Gamber a *Rivista di Storia della Chiesa in Italia* 23/2 (1969), pp. 490-498 (p. 494: collettari-rituali), la major part dels quals es van incorporar al *Supplementum* de 1988.

L'evolució del ritual des de l'aparició de la impremta fins a Trento

Els rituals impresos més primerencs dels quals tenim notícies són els locals de Toulouse (1476), Mainz (1480), Würzburg (1482), Strasbourg i Basilea (1488), Passau (1490) i Bamberg (1491), el del ritus sàrum (1478?) i el romà de Bolonya (1487). Alguns d'ells, però, no han perviscut fins avui i només en tenim constància a través de referències documentals o descripcions bibliogràfiques més tardanes. Un dels primers en incorporar notació musical fou el de Würzburg de 1482,⁷⁷ on s'utilitzaren caràcters musicals gòtics. El ritual romà imprès a Bolonya el 1487 fou un dels primers amb notació quadrada gregoriana.⁷⁸ Els diversos rituals incunables de l'ús sàrum també incorporaren ben aviat notació musical. Igualment succeí amb els del ritus ambrosià, el primer dels quals està datat c. 1487.⁷⁹

Allò més destacat dels primers rituals impresos és el fet que foren un element clau per al manteniment i la renovació de la importància dels rituals diocesans. Són, en aquest aspecte, una prossecució del model dels darrers rituals manuscrits medievals. A més de les fórmules habituals, cada diòcesi hi incorporava les seves pròpies per al baptisme, el matrimoni o els ritus funeraris, així com lletanies adaptades al seu santoral i altres particularitats. Igualment, com en el cas dels rituals manuscrits, és usual trobar tant rituals complets com específics per a una determinada cerimònia (exèquies, visita de malalts, processons, etc.). En algunes ocasions aquests llibres eren promoguts pel bisbe, però el més usual era que fossin els capítols catedralicis els qui impulsaven i costejaven les edicions.⁸⁰

---

⁷⁷ *Agenda Herbipolensis* (Würzburg: Georg Reyser, 1482). Kathi Meyer-Baer, *Liturgical Music Incunabula: A Descriptive Catalogue* (London: The Bibliographical Society, 1962), núm. 3.

⁷⁸ *Ordo ad cathecumenum faciendum* (Bologna: Dionysio de Odis, 1487). Meyer-Baer, *Liturgical Music Incunabula...*, núm. 254; i Mary Kay Duggan, *Italian Music Incunabula: Printers and Type* (Berkeley: University of California Press, 1992), núm. 144.

⁷⁹ *Liber sacramentorum... [Rituale Ambrosianum]* (Milano: Antonio Zarotto, c. 1487). Duggan, *Italian Music Incunabula...*, núm. 152. Descripció del contingut a Marco Magistretti, "Di due edizioni sconosciute del Rituale dei Sacramenti secondo il Rito Ambrosiano", dins *Miscellanea Ceriani: Raccolta di scritti originali per onorare la memoria di Mr. Antonio Maria Ceriani, prefetto della Biblioteca Ambrosiana* (Milano: Ulrico Hoepli, 1910), pp. 121-126.

⁸⁰ Una bona mostra de la gran activitat editorial entorn del ritual es troba en el completíssim inventari de rituals impresos conservats a França, amb abundants informacions sobre rituals de procedència molt variada: Jean-Baptiste Molin & Annik Aussedat-Minvielle, *Répertoire des rituels et processionaux imprimés conservés en France* (Paris: Éditions du Centre National de la Recherche Scientifique, 1984).

En general, els rituals impresos anteriors a la Reforma mantenen una estructura molt similar a la dels seus predecessors manuscrits. L'adaptació més destacada que viuran serà la de combinar el ritual parroquial amb elements propis d'un manual de pastoral sacramental. Els noms amb els quals es coneixen continuen sent molt diversos, però s'observen algunes preferències en funció de l'àrea geogràfica. Així, mentre que en els països germànics i eslaus és comú utilitzar els termes *Agenda* o bé *Obsequiale* (aquest darrer especialment en els casos de *libelli* alemanys destinats a les cerimònies funerals), a Anglaterra, la major part de França i Castella és molt més usual el terme *Manuale*. A Catalunya, com al sud de França i la major part dels territoris sota la jurisdicció eclesiàstica narbonesa, fou molt generalitzat l'ús del terme *Ordinarium*. El mot *rituale* apareix escassament i tan sols a Itàlia. Després de la Reforma començà a fer-se més freqüent, al costat dels de *Sacerdotale* i *Liber sacerdotalis* que foren molt usuals per influència de l'edició de Castellani de 1523. Amb tot, la varietat de títols i sotstítols donats en portades, incipits, colofons i descripcions varia molt d'una regió a una altra. El factor geogràfic és determinant a l'hora d'intitular un ritual.

Pel que fa als continguts, els primers rituals impresos tampoc es diferencien molt dels manuscrits del període anterior. Continua essent un llibre-contenidor, on hi tenen cabuda materials litúrgics molt diversos i canviants d'una edició a una altra. De totes les tipologies combinatòries esmentades en tractar els rituals manuscrits, la que tingué més continuïtat va ser la del ritual-missal. Són molts els rituals manuscrits i també els impresos dels segles XV i XVI que contenen l'*ordo missae*, això és alguns Prefacis, el Cànon, el Glòria, el Credo, algunes misses votives distribuïdes amb freqüència segons els dies de la setmana i, en ocasions, les rúbriques completes de la missa. És també molt usual trobar incorporada la Missa per al matrimoni, a la qual molt sovint s'hi agregen les altres seccions pròpies de la Missa. Immediatament s'hi poden trobar altres misses votives, tot arribant a formar un autèntic petit missal complet inclòs dins del ritual. Aquesta tradició, que s'havia originat als antics rituals-sacramentaris o rituals-missals manuscrits, continuà durant els temps de la impremta manual. La combinació d'ambdues tipologies era característica sobretot dels primers temps de la impremta, quan les edicions eren el resultat de la iniciativa comercial d'impressors, editors o llibreters. Un bon exemple podria ser el del ritual-missal votiu de León, imprès a Venècia per l'impressor Bernardino Benali l'any 1494, a costa d'un mercader de

Burgos, en el colofó del qual hi consta la responsabilitat d'aquest en l'edició i la propietat dels llibres per a la seva comercialització:

Sumptibus domini Petri Porris Hispani Mercatoris Civis Burguensis. Cuius sunt omnia manualia huius impressionis. Ad cuius rei probationem Sigillum illius est hic impressum.⁸¹

Conforme avançà el segle XVI i els capítols catedralicis i els bisbes passaren a ser els principals promotors dels llibres litúrgics, aquests començaren a especialitzar-se i a perdre el seu caràcter híbrid i és més rar trobar combinacions com les que acabem d'apuntar.

No obstant això, cap a les darreries del segle XV i, principalment, durant els primers anys del segle XVI, el ritual començà a adquirir una certa carta de naturalesa i inicià el procés de fixació de la seva estructura i continguts. L'any 1485, al pròleg del *Pontificalis ordinis liber* de Piccolomini i Burckhard es manifesta la intenció d'aplegar en un volum diferenciat del breviari les fórmules necessàries per a la pràctica quotidiana dels simples sacerdots:

Superflua resecauimus, que vel tempore oblitterata, vel ad simplices sacerdotes pertinere videbantur, collecturi, si vita supererit, in alio volumine omnia que ad sacerdotes spectant.⁸²

L'obra no va arribar a materialitzar-se, però en el cas que s'hagués arribat a completar hom pot suposar que, donades les especials condicions de Piccolomini i Burckhard com a cerimoniers papals, podria haver obtingut el beneplàcit papal i l'oficialització. Els successius intents d'un ritual oficial on es recopilessin en un sol volum el nombre més gran possible dels elements necessaris per a l'activitat quotidiana d'un sacerdot tingueren lloc justament en uns moments, aquells que precediren Trento, prou moguts per a l'Església romana. Aquest procés, però, fou llarg i difícil i no s'arribà a completar fins que el papa Pau V ordenà l'edició oficial vaticana l'any 1614, moment en el qual, per fi, adoptaria —encara que amb matisos— una tipologia perfectament definida. Realment, es tracta d'una data molt tardana. Hom pot pensar que l'autoritat eclesiàstica no es mostrà gens sol·lícita en la resolució d'aquest estat de les coses. Ara bé, hi ha la possibilitat que aquest retard fos degut a un cert temor de fracassar en l'intent d'incidir en una matèria gens fàcil i en la que el consens de les

⁸¹ Màrius Bernadó, "Un incunable litúrgico poco conocido: el Ritual-Misal leonés de 1494", *Pliegos de Bibliofilia* 12 (2000), pp. 15-30.

⁸² Epístola prologal del *Pontificalis ordinis liber* de 1485. Reproduïda a Dykmans, *Le Pontifical romain révisé*, p. 109.

diòcesis era de difícil consecució, ateses les llargues i arrelades tradicions locals. Ho demostra l'actitud temerosa i vacil·lant en comparació amb la imposició d'altres llibres litúrgics: el ritual mai no va ser verament imposat per Roma, sinó que tan sols fou recomanat.

En aquest procés unificador l'Església romana hagué de vèncer les inèrcies plurals i fortament arrelades de les tradicions particulars, defensades, en ocasions amb molta vehemència, per les autoritats eclesiàstiques locals. Aquesta identificació amb les tradicions locals provocà que molts bisbes i capítols catedralicis, entre ells els catalans, conservessin, amb l'autorització de Roma, rituals diocesans propis durant molt de temps. De fet, contràriament al que succeeix amb altres llibres litúrgics com el missal o el breviari, que ben aviat van adoptar el model romà, el ritual continuà essent un llibre diocesà fins al Concili Vaticà II. La principal aportació en el sentit de posar ordre a la confusió regnant fou la d'Alberto Castellani (c. 1450-1522) amb el seu *Liber sacerdotalis* del 1523,⁸³ sense cap mena de dubte el compendi més complet i consistent, tant des del punt de vista de les fórmules i rúbriques com, també, des de l'òptica dogmàtica.⁸⁴ La voluntat de Castellani de realitzar una obra útil per als sacerdots diferenciada del pontifical queda clara en la carta dedicatòria que adreçà al papa Adrià VI (1522-1523) i que edità en els preliminars del llibre:

Cumque decurrente aetate, plurima ad animarum salutem pertinentia, tam latina quam vernacula lingua, diversis temporibus edidissim, et novissime pontificalem librum in multis diminutum et detruncatum, plurium praelatorum et praestantissimorum virorum consilio, suasu impulsuque, pristinae integritati restituissim, ipsumque sanctae memoriae Leoni X sedis tuae predecessori dedicassim, et propriis sanctitatis suae manibus obtulissim atque a sanctitate sua gratissime fuisset exceptus et approbatus, subiit animo etiam Sacerdotalem librum colligere ut quandoquidem Episcopis rem gratam et accomodatam feceram ita et sacerdotibus parochialibus curamque animarum gerentibus rem necessariam et opportunam peragerem.⁸⁵

Castellani pertanyia a l'orde dominicà i visqué la major part de la seva vida a Venècia. De fet, en la seva obra hi són detectables algunes traces de la litúrgia veneciana, especialment en el ritus del baptisme i la unció de malalts. A partir de 1493

⁸³ Alberto Castellani [da Castello, Castello o Castellano], *Liber sacerdotalis...* (Venezia: Melchiorre Sessa & Pietro Ravani, 1523). Zanon, "Catalogo...", núm. 34; Molin & Aussedat-Minvielle, *Répertoire...*, núm. 1466.

⁸⁴ Sobre les edicions del Sacerdotale de Castellani, vegeu Davide Righi, *Il «Sacerdotale» di Alberto da Castello e le sue numerose edizioni (1523-1603): Analisi delle edizioni del «Liber sacerdotalis»: un' introduzione allo studio del testo e delle sue fonti* (Bologna: Edició de l'autor, 2016). Sobre els seu contingut litúrgic, alhora que un bon recorregut per la història de les primeres edicions del ritual, és rellevant la contribució de Manlio Sodi. "La prassi liturgica nel *Liber sacerdotalis* di Alberto Castellani (1523)", *Seminare. Poszukiwania naukowe*, 36/4 (2015), pp. 11-26.

⁸⁵ El text sencer de la carta de Castellani al papa Adrià VI es transcriu a l'Apèndix 3.

es dedica a l'edició de llibres litúrgics i edificants i a la supervisió de les impressions dels llibres oficials de l'orde. La seva competència en matèria litúrgica havia estat demostrada en haver-se fet càrrec abans de la revisió del *Liber pontificalis*,⁸⁶ i per la publicació d'un *Rosario della gloriosa Vergine Maria* de molt èxit.⁸⁷ El *Liber sacerdotalis* aparegué gairebé un any després de la mort del seu autor i gaudí de gran acceptació obligant a noves edicions a partir de la primera reedició del 1537.⁸⁸ En les reedicions posteriors al 1548 el títol es convertí sovint en *Sacerdotale iuxta sanctae Romanae ecclesiae ritum*. El ritual de Castellani fou el primer a incorporar abundant material de caràcter pastoral i a combinar-lo harmònicament amb els continguts estrictament litúrgics. De fet, una de les característiques més importants de tots els rituals d'aquest moment és una acusada tendència a ordenar en llibres i capítols tot el material contingut. Aquesta ordenació, que ja s'albira al llibre de Castellani, arribà al seu màxim pronunciament en l'edició oficial del 1614. A part de ser el primer en ordenar el ritual en llibres i tractats, el principal mèrit de l'obra de Castellani és el gran nombre d'instruccions que incorpora sobre cada ritus, testimoni del gran desenvolupament i de la importància creixent que es donava als aspectes teològics, morals i pastorals dels sacraments. Fou també molt influent en les edicions successives dels rituals diocesans de molts indrets, ja fos per anhel d'unitat litúrgica amb el model romà o per raons d'índole econòmica ja que era molt més fàcil copiar i adaptar un model imprès en lloc de compilar-ne un de nou.

El títol emfasitza per primer cop que es tracta d'una edició *secundum ritum Sanctae Romanae et apostolice Ecclesie*.⁸⁹ El llibre de Castellani fou aprovat pel papa Lleó X (1513-1521) en una carta del 1520, anterior per tant a la seva publicació, però els intents papals de fer-lo prescriptiu van fracassar en morir el pontífex i en no ser assumit el

---

⁸⁶ *Pontificale secundum ritum sacrosanctae Romanae ecclesie...* (Venezia: Luca Antonio Giunta, 1520).

⁸⁷ *Rosario della gloriosa vergine Maria* (Venezia: Melchiorre Sessa & Pietro Ravani, 1522).

⁸⁸ Sobre la història primitiva del ritual de Castellani i la problemàtica de les edicions de 1523 i 1537, Johannes M. Hanssens, "De *Libri sacerdotalis* prima editione et auctore", *Ephemerides liturgicae* 37 (1923), pp. 347-353, complementat a "De *Libro Sacerdotali* P.A. Castellani", *Ephemerides liturgicae* 38 (1924), pp. 60-61. Algunes dades sobre la biografia de Castellani i sobre el contingut de l'edició de 1523 es troben a Enrico Cattaneo, "Il Rituale Romano di Alberto Castellani", dins *Miscellanea liturgica in onore di sua eminenza il Cardinale Giacomo Lercaro*, vol. 2 (Roma: Desclée, 1967), pp. 629-647. Entre 1523 i 1603 sortiren a la llum vint-i-quatre edicions del llibre de Castellani. Davide Righi, a *Il «Sacerdotale» di Alberto da Castello*, pp. 165-285, en dona una relació completa i facilita abundant informació comparada de totes elles.

⁸⁹ A l'edició de 1523. A la de 1554 hi figura *iuxta S. Romanae ecclesie aliarum ecclesiarum*. A partir de la de 1564 serà més comú que hi aparegui l'epígraf *ad consuetudinem S. Romanae Ecclesie aliarumque ecclesiarum*. I a partir de 1576, un cop publicats els decrets del Concili tridentí, hi apareix l'afegit: *Summa nuper cura iuxta s. Tridentini concilii sanctiones emendatum et auctum... Quibus etiam rubricae generales tum missales, tum breviarii novi, multaque alia sacerdotibus valde utilia...*

projecte pel seu successor Adrià VI a qui, no obstant, anava dedicat el llibre. En la carta de Lleó X es recomanava utilitzar-lo en tot l'univers catòlic en l'administració dels sacraments i animava a tots els rangs de l'autoritat eclesiàstica (patriarques, arquebisbes, bisbes i capítols catedralicis) a fer complir aquesta disposició utilitzant fins i tot, si fos necessari, mesures i disposicions legals, tant eclesiàstiques com civils. El text de la lletra papal, que tan sols apareix completa a la primera edició i parcialment a la segona, és ben explícit al respecte:

Mandantes omnibus personis ecclesiasticis in virtute sanctae obedientiae ut eundem librum postquam ille impressus fuerit sequi, et ecclesiastica sacramenta iuxta formam in eo traditam ministrare et exercere teneantur; ac universos et singulos patriarchas, archiepiscopos, episcopos et alias personas in dignitate ecclesiastica constitutas eorumque vicarios et officiales necnon canonicos quarumque Metropolitanarum vel aliarum Cathedralium ecclesiarum et executores ac defensores qui assistant et praemissa observari faciant deputamus per praesentes, cum potestate contradictores per censuram ecclesiasticam et alia iuris opportuna remedia appellatione postposita compescendi, et auxilium brachii secularis implorandi.⁹⁰

Ara bé, tot i el mèrit de Castellani, el seu era un treball individual i mai va arribar a ser sancionat ni a quallar com a llibre oficial de l'Església. Tot i això, tingué una molt ràpida i ampla difusió, sobretot a Itàlia i França. Se'n feren moltes reedicions completes o parcials i representà una important contribució a l'alleujament de la confusió regnant. Tot i no arribar a ser plenament sancionat per l'Església, de fet es convertí en el document més oficialitzat per a l'administració dels sacraments. Conforme se succeïen les edicions —prop d'una vintena d'estampacions venecianes fins al 1603— s'hi anaren introduint canvis i adaptacions, sobretot durant i després del Concili de Trento. En algunes de les reedicions del llibre de Castellani posteriors a 1576 hi apareix fins i tot l'expressió *iuxta s. Tridentini concilii sanctiones emendatum*. Molts rituals diocesans feren esforços per adaptar-se al nou model que comptava no només amb el suport implícit de Roma, sinó que també amb les virtuts de la claredat i la completesa. Pel camí, naturalment, s'anaven perdent, en alguns casos de forma irremissible, usos i tradicions locals de venerable antiguitat. El ritual de Castellani donava satisfacció, en certa manera, a les inquietuds reformistes que estaven latents en bona part de la clerecia davant dels abusos i del perill real de la Reforma luterana.

El procés d'assumpció dels llibres romans —encara que no fossin 'oficials' ni prescriptius— s'accentuà a partir del 1545, tot just iniciades les sessions del Concili de Trento. Tota una generació de prelats, liturgistes i teòlegs es reconegué en l'afany

---

⁹⁰ El text sencer de la carta de Lleó X es transcriu a l'Apèndix 4.

comú d'imposar un canvi de rumb a l'Església. Molts bisbes i responsables d'ordes religiosos — recordem, si més no, tot el moviment de l'observança —, es dedicaren amb afany a aplicar a les seves respectives jurisdiccions els canvis que, als seus ulls, la supervivència de la institució eclesiàstica feia inevitables, fins i tot abans que el Concili decidís i sancionés aquests canvis. La iniciativa i el posicionament personal dels respectius bisbes enfront dels conflictes que vivia l'Església durant la primera meitat del segle XVI és fonamental per entendre els punts de contacte i les diferències litúrgiques entre els corresponents programes editorials. Molts altres bisbes, per contra, es van mantenir reluctants a qualsevol transformació i van afirmar tant com van poder la seva autoritat diocesana resistint tant les ingerències regalistes com les romanes. En un i altre cas allò fonamental és l'afirmació de l'autoritat dels bisbes sobre les seves diòcesis, que es manifesta en la publicació de nous rituals que substituïren els antics, els quals fins i tot arribaren a ser prohibits.

El llibre de Castellani presenta una estructura tripartita: una part dedicada als sacraments del baptisme, el matrimoni, la penitència, l'eucaristia — inclòs l'*ordo missae* —, l'extremunció, la visita de malalts, l'assistència als moribunds i l'ofici de difunts, una altra a les benediccions i, finalment, la darrera consagrada a les processons. L'Ofici de difunts és una de les parts més importants quant a la seva extensió i tractament, iniciant el que serà una tònica general en la major part d'edicions, romanes i locals, que seguiren. A aquestes tres parts fonamentals se li afegiren altres capítols menors dedicats a aspectes com el còmput eclesiàstic, els exorcismes, textos d'ajuda a la predicació o un *Compendium musicae* o breu tractat musical amb indicacions pràctiques per ajudar els curats en les entonacions de les parts cantades. Un dels aspectes novedosos és que cadascun dels apartats està precedit per observacions de caràcter jurídic-pastoral. El contingut global del *Liber sacerdotalis* és el que es presenta al Quadre 7.⁹¹

Quadre 7: Contingut del *Liber sacerdotalis* de Castellani (1523)

<i>Contingut</i>	<i>Fol.</i>
1. Breu tractat sobre el sacerdocí i els deures i competències dels sacerdots	1-10
2. Baptisme	10v-29v

⁹¹ Les edicions següents del llibre de Castellani, — com per exemple la segona, de 1537: *Liber sacerdotalis nuperrime ex libris sanctae Romanae ecclesiae... Addito utili enchyridiolo* (Venezia: Victor a Rabanis, 1537) —, són pràcticament idèntiques a la *princeps*, excepte unes lleugeres variacions en la foliació.

<i>Contingut</i>	<i>Fol.</i>
(Dos ritus; el segon és venecià, diferent per a homes i dones)	
3. Matrimoni	30-42
4. Penitència	42v-68v
5. Eucaristia ⁹²	68v-101
6. Sobre les anomalies que es poden produir durant la Missa	101-107
7. Hores canòniques que han de dir els sacerdots	107-109
8. Extremunció i altres ritus exequials per a seglars i per a sacerdots	109-200v
9. Benediccions	201-243v
10. Processons	244-315
11. Antífonas BMV post <i>Completorium</i>	315-317v
12. Tractat de còmput eclesiàstic	318-333v
13. Tractat de cant pla: <i>Compendium musicae</i>	334-344v
14. Exorcismes	344v-363
15. Sermons per a ocasions especials (Nadal, Epifania, Pasqua, noces...), <i>ordo</i> de l'Ofici en temps d'Advent i <i>Regula ad inveniendum Pascha</i>	364-367

El contingut musical de les diverses edicions del treball de Castellani és també un bon reflex de la voluntat uniformitzadora que animà al seu autor. En alguna ocasió, en descriure el funcionament musical d'un ritus, denuncia el desgavell que suposa el bon nombre d'usos litúrgics i de variants musicals que podien coincidir en un mateix ofici:

persepe diversarum religionum clerici adesse solent, qui propter varias suas ordinationes et ritus varie legunt, et varie cantant, ut plurimum non consonantiam, sed potius dissonantiam gignunt.⁹³

Per donar solució a aquesta problemàtica en allò referent a la música, la seva proposta es basa en el sacrifici de les antigues tradicions i en l'adopció de les pràctiques romanes contemporànies:

Idcirco ut talis disonantia evitetur, modus cantandi non antiquus, sed quem nunc ritus Romanus tenet, hic inferius annotatur.

Sembla que els resultats finals no foren els esperats per Castellani, ja que en les múltiples edicions subsegüents es poden observar variants en les melodies de les peces cantades que, encara que no són molt significatives, posen en evidència que hi hagué esforços d'adaptació a realitats musicals diferents. Encara que no sempre succeeixi d'aquesta manera, en ocasions els canvis podrien haver estat motivats per dificultats

⁹² Inclou l'*ordo missae* compost per Johannes Burckhard el 1502 a instàncies del papa Alexandre VI.

⁹³ *Liber sacerdotalis* (1537), Cap. 23: *De officio sepulturae secularium*, fol. 159v.

derivades de la insuficiència tècnica dels impressors. Anna Vildera ha estudiat els mecanismes que articulen aquestes variants melòdiques en un dels ritus, concretament a l'Ofici de difunts, arribant a la conclusió que és difícil explicar les nombroses incongruències en base a altres factors.⁹⁴ El Quadre 8 mostra el repertori musical contingut en el *Liber sacerdotalis*.

Quadre 8: Contingut musical del *Liber sacerdotalis* de Castellani (1523)

<i>Contingut</i>	<i>Fol.</i>
1. <i>Benedictio sponse</i>	36-37v
2. <i>Officium sepulturae sacerdotis</i> <i>Officium mortuorum</i> <i>Missa pro mortuis</i>	155v-194v
3. <i>Lletanies</i>	196-198v
4. <i>Benedictio aquae</i>	204-211
5. <i>Benedictio cinerum</i>	214v-216v
6. <i>Benedictiones peregrinorum...</i>	226v-230
7. Processoner (inclou un himnari)	247-312v
8. Antífoes marianes	315-316v
9. Tractat de cant pla: <i>Compendium musicae</i>	334-344v

Ja des de la primera edició del llibre de Castellani s'hi va incorporar un breu tractat de cant pla amb el títol *Compendium musicae*.⁹⁵ Aquest petit tractat ja circulava en diverses edicions impreses des de l'any 1499, però aquest és el primer cop que s'incorpora dins una edició del ritual. La presència d'aquest tractat fou molt freqüent en diverses de les edicions que es feren del *Liber sacerdotalis* fins la publicació del *Rituale Romanum* del 1614, que ja no l'inclou, com tampoc ho acostumen a fer els posteriors. La inclusió del *Compendium musicae* d'autor anònim no és atzarosa ni gratuïta. Era ja molt popular com a llibre de referència pel que fa al cant pla entre el clergat italià. David Crawford en comptabilitza fins a vint-i-nou edicions venecianes entre el 1499 i el 1597, moltes de les quals publicades com a part d'edicions del ritual.⁹⁶

⁹⁴ Anna Vildera, "L'Ufficio dei defunti nel *Sacerdotale* de Alberto Castellani", dins *Il canto piano nell'era della stampa: Atti del Convegno internazionale di studi sul canto liturgico nei secoli XV-XVIII* (Trento, Castello del Buonconsiglio – Venezia, Fondazione Ugo e Olga Levi, 9-11 ottobre 1998), eds. Giulio Cattin, Danilo Curti, & Marco Gozzi (Trento: Servizio Beni librari e archivistici, Provincia autonoma di Trento, 1999), p. 225.

⁹⁵ David Crawford, "A chant manual in sixteenth-century Italy", *Musica Disciplina* 36 (1982), pp. 175-190; i l'edició del *Compendium musicae*, a càrrec del mateix autor, *Anonymous Compendium Musices: Venice, 1499-1597*, Corpus Scriptorum de Musica, 33 ([Stuttgart]: American Institute of Musicology, 1985).

⁹⁶ Crawford dóna notícia de totes les edicions a *Anonymous Compendium musices...*, pp. 15-29. De totes, almenys una vintena de versions es troben incorporades dins l'edició d'un ritual, *Anonymous Compendium musices...*, pp. 19-25.

En l'edició oficial del ritual de l'any 1614 s'exclourà el *Compendium musicae*. El tractat estava destinat a ajudar el sacerdot en el cant, aportant-li uns rudiments bàsics sobre la teoria i la notació musicals, així com sobre el funcionament de les entonacions. En algunes edicions s'hi observen variants poc rellevants, gairebé sempre destinades a alleugerir l'obra de tot allò superflu o no estrictament necessari. Invariablement hi són presents indicacions sobre la denominació de les figures i claus, el sistema modal, els hexacords i la tècnica de la solmització, gairebé sempre amb un gravat de la mà guidoniana. Els altres capítols són els que es donen al Quadre 9.

Quadre 9: *Compendium musicae* del *Liber sacerdotalis* de Castellani (1523)

<i>Contingut</i>	<i>Fol.</i>
1. [Observacions preliminars]	334
2. Brevis et utilis regula pro fiendis mutationibus	336
3. De coniunctionibus vocum que sint	338v
4. De tono	
5. De semitono	339
6. Ditonus i Semiditonus	339
7. De diatessaron. Prima consonantia	339v
8. De diapente. Secunda consonantia	339v
9. De consonantia diapason	340
10. De tropi seu toni descriptione	340v
11. Quomodo predicti tropi, modi seu toni ex supra noiatis speciebus scilicet diatessaron, diapente, ac diapason constituentur ac formentur	340v
12. De cantibus qui propter eorum ascensum non sunt auctentici, et propter eorum descensum non sunt plagales	344

L'orientació del tractat és de caràcter absolutament pràctic, allunyat de les especulacions filosòfiques tan freqüents en la tractadística musical de l'època. D'acord amb la identificació dels fragments realitzada per David Crawford,⁹⁷ la major part refà i adapta fragments de tractats anteriors com el *Lucidarium musicae planae* de Marchetto de Pàdua (1274?-1326?) i la *Declaratio musicae disciplinae* d'Ugolino d'Orvieto (c. 1380-1457). Les successives edicions, no obstant, adaptaren els continguts a pler, ara afegint-hi nous materials, ara substituint-ne o adaptant-ne d'altres. El seu objecte era, indubtablement, reforçar la preparació i les capacitats del clergat, sobretot els sacerdots parroquials, en les seves funcions. També podria haver servit per a la iniciació en els rudiments de la música dels nens de cor, tasca que en moltes esglésies deuria estar sota la responsabilitat del rector parroquial. En aquest

⁹⁷ Crawford, *Anonymous Compendium musices...*, pp. 30-33.

sentit val a dir que una de les virtuts del *Compendium musicae* és justament el seu gran compromís didàctic. La voluntat de reforçar el nivell cultural dels sacerdots responia a una actitud plenament contrareformista i molts responsables diocesans actuaren conseqüentment en els seus programes editorials. Arreu d'Europa, però especialment a Alemanya i, dins de l'espai catòlic, a Itàlia i la península Ibèrica, abundaren els petits tractats introductoris amb la finalitat d'ajudar en la interpretació del cant pla. De molts d'ells se'n feren múltiples reedicions. Sens dubte gaudiren d'una bona sortida comercial i els impressors s'afanyaren a satisfer la demanda del mercat. Alguns d'aquests tractats, sencers o en forma abreujada, s'adjuntaren a determinats llibres litúrgics, notablement als rituals diocesans, però també a Manuals de cor o Cerimonials de congregacions religioses, Tonaris i d'altres.

Tampoc foren estranys els rituals impresos, no per iniciativa de capítols catedralicis o prelats, sinó per la dels propis editors i impressors a la recerca d'un mercat, el dels sacerdots parroquials, que estava necessitat de tals llibres. La manca de zel pastoral, el problema dels bisbes no residents i les nombrosíssimes situacions de *sede vacante* poden ser raons de pes en l'explicació d'aquesta situació de certa inhibició per part de les autoritats eclesiàstiques que donà peu a les iniciatives editorials d'altres estaments amb finalitats comercials. Entre els primers d'aquest tipus es troba el *Liber cathecumini*,⁹⁸ edició veneciana que serví com a model per a tot un seguit de llibres amb títols com ara: *Cathecuminum liber*, *Baptizandi sacra institutio* o *Ordo baptizandi*. Un dels rituals editorials més difosos fou el *Familiaris clericorum liber*, segurament obra d'un franciscà i del qual se'n coneixen més d'una dotzena d'edicions venecianes entre el 1517 i el 1565.⁹⁹ En moltes ocasions són simples reedicions, però en alguns casos, com en el cas de l'edició sortida dels tallers de Giunta el 1530, les diferències són notables.¹⁰⁰ Només en alguns d'ells hi apareix també el *Compendium musicae*, però en tots hi ha un petit apartat dedicat a la solmització amb la corresponent mà guidoniana.

---

⁹⁸ *Liber cathecumini* (Venezia: Johann Emerich de Spira, per a Luca Antonio Giunta, 1495). Zanon, "Catalogo...", núm. 14 i Duggan, *Italian Music Incunabula...*, núm. 18.

⁹⁹ *Familiaris clericorum liber* (Venezia: Gregorio de Gregori, 1517). Zanon, "Catalogo...", núm. 29 i Molin & Aussedat-Minvielle, *Répertoire...*, núm. 1465.

¹⁰⁰ *Familiaris clericorum liber...* (Venezia: Luca Antonio Giunta, 1530). Zanon, "Catalogo...", núm. 38; i Molin & Aussedat-Minvielle, *Répertoire...*, núm. 1469. El *Compendium musicae* ocupa els fols. 211 a 220.

Com és lògic imaginar, l'estructura del ritual no restà impermeable als resultats emanats de Trento. Tot i que la redacció d'un text oficial no fou immediata, algunes de les resolucions del Concili no tardaren a deixar-se veure d'una forma generalitzada als llibres editats amb posterioritat. Una de les característiques més comunes dels rituals post-tridentins és l'interès pastoral. La freqüent inclusió d'un catecisme entre les seves pàgines és el millor exemple de com s'aplicaren els dictats tridentins. De fet, el catecisme fou un dels primers resultats del Concili en forma de llibre imprès.¹⁰¹ La instrucció dels cristians està explícitament recollida als decrets emanats del concili:

Praedicationis munus, quod episcoporum praecipuum est, cupiens sancta synodus, quo frequentius possit, ad fidelium salutem exerceri: canones alias super hoc editos sub felicis recordationis Paulo III aptius praesentium temporum usui accomodando, mandat, ut in ecclesia sua ipsi per se, aut, si legitime impediti fuerint, per eos, quos ad praedicationis munus assument, in aliis autem ecclesiis per parochos sive, iis impeditis, per alios ab episcopo, impensis eorum, qui eas praestare vel tenentur vel solent, deputandos, in civitate aut in quacumque parte dioecesis censebunt expedire, saltem omnibus dominicis et solemnibus diebus festis, tempore autem ieiuniorum, quadragesimae et adventus Domini quotidie vel saltem tribus in hebdomada diebus, si ita oportere duxerint, sacras scripturas divinamque legem annuntient, et alias quotiescumque id opportune fieri posse iudicaverint. Moneatque episcopus populum diligenter, teneri unumquemque, parochiae suae interesse, ubi id commode fieri potest, ad audiendum verbum Dei. Nullus autem saecularis, sive regularis, etiam in ecclesiis suorum ordinum, contradicente episcopo praedicare praesumat. Iidem etiam saltem dominicis et aliis festivis diebus, pueros in singulis parochiis fidei rudimenta, et obedientiam erga Deum et parentes diligenter ab iis, ad quos spectabit, doceri curabunt et, si opus sit, etiam per censuras ecclesiasticas compellent. Non obstantibus privilegiis et consuetudinibus. In reliquis ea, quae de praedicationis munere sub eodem Paulo III decreta fuerunt, suum robur obtineant.¹⁰²

Un altre símptoma tridentí és la important presència de les llengües vernacles, circumstància que ja havia començat, encara que tímidament als rituals manuscrits del segle XIV.¹⁰³ Les resolucions del Concili són explícites al respecte:

Ut fidelis populus ad suscipienda sacramenta maiore cum reverentia atque animi devotione accedat: praecipit sancta synodus episcopis omnibus, ut non solum, cum haec per se ipsos erunt populo administranda, prius illorum vim et usum pro suscipientium captu explicent, sed etiam idem a singulis parochis pie prudenterque, etiam lingua vernacula, si opus sit et commode fieri poterit, servari studeant, iuxta formam a sancta synodo in catechesi singulis sacramentis praescribendam, quam episcopi in vulgarem linguam fideliter verti atque a parochis omnibus populo exponi curabunt; necnon ut inter missarum solemnias aut divinorum celebrationem sacra eloquia et salutis monita eadem vernacula lingua singulis diebus festis vel solemnibus

¹⁰¹ *Catechismus ex decreto concilii Tridentini ad parochos Pii quinti pont. max. iussu editum* (Roma: Paulo Manuzio, 1566).

¹⁰² Decrets del Concili de Trento, Sessió XXIV: *Decretum de reformatione*, Cànon 4. Reproduït a Josepho Alberigo et al., *Conciliorum oecumenicorum decreta* (Bologna: Istituto per le Scienze Religiose, 1972), p. 763.

¹⁰³ Sobre el paper de les llengües vernacles a la litúrgia fins al Concili de Trento, és fonamental el treball dut a terme per Hermann A. P. Schmidt, *Liturgie et langue vulgaire: Le problème de la langue liturgique chez les premiers réformateurs et au Concile de Trento* (Roma: Universitatis Gregoriana, 1950).

explanent, eademque in omnium cordibus (post-positis inutilibus quaestionibus) inserere, atque eos in lege Domini erudire studeant.¹⁰⁴

Les llengües locals apareixien sobretot als reculls de monicions o explicacions breus que el sacerdot havia de fer en el curs de les celebracions litúrgiques per tal d'ajudar els fidels a comprendre millor els textos o els ritus. També en rúbriques i instruccions. Els rituals ibèrics —també els castellans, però molt especialment els catalans—, seran els més generosos quant a la presència de textos en llengua nadiua. En altres tradicions, per exemple a Alemanya, aquesta presència serà molt més escassa. Un bon exemple d'aquesta voluntat de fer accessibles els formularis litúrgics es troba, especialment a partir del segle XVII, en les freqüents traduccions a les llengües indígenes d'Amèrica del Sud i Central dels textos base dels rituals castellans, sobretot del *Manuale Toletanum* tan generalitzat a tota la península.¹⁰⁵ La tasca és reveladora de l'afany evangelitzador dels jesuïtes. Per la seva banda, la presència de la llengua local és molt freqüent a França a partir de finals del segle XVII, fruit de l'actitud neogal·licana i de l'esperit jansenista i racionalista que impregna bona part de la vida religiosa i litúrgica francesa. La major part dels textos en la llengua local es refereixen als ritus del matrimoni i de la litúrgia dels difunts. També són normals les admonicions i els textos de caràcter pastoral.¹⁰⁶ Al mateix temps, van començar a desaparèixer les supersticions i les pràctiques dubtoses més properes, potser, al món de la màgia que al de la religió.

Les successives reedicions del *Sacerdotale* de Castellani foren també, com hem apuntat abans, molt permeables als nous vents tridentins i acostumen a veure's ampliades amb nous elements. Tot seguit, al Quadre 10, oferim a tall d'exemple els

---

¹⁰⁴ Decrets del Concili de Trento, Sessió XXIV: *Decretum de reformatione*, Cànon 7. Reproduït a Alberigo et al., eds., *Conciliorum oecumenicorum decreta*, p. 764.

¹⁰⁵ Alguns exemples de la utilització de llengües indígenes en rituals impresos són: el *Rituale seu Manuale Peruanum et forma brevis administrandi apud indios* (Napoli: Jacobum Carlinum, & Constantinum Vitalem, 1607), el *Ritual formulario e institución de curas, para la administración a los naturales de este reyno de los sanctos sacramentos* (Lima: Gerónimo Contreras, 1631) o el *Manual Mexicano de la administración de los santos sacramentos conforme al Manual Toledano. Compuesto en lengua mexicana por el bachiller Francisco de Lorra Baquío* (Mèxic: Diego Gutiérrez, 1634). El ritual peruà, amb textos en les llengües aimara, guaraní, puquina i quítxua ha estat editat per Raoul De la Grasserie, *Langue puquina: Textes puquina contenus dans le Rituale seu Manuale Peruanum de Geronimo de Oré, publié à Naples en 1607* (Leipzig: K.F. Koehler, 1894).

¹⁰⁶ Sobre la presència de diferents textos en els rituals impresos abans i després del Concili de Trento, cal tenir en consideració les aportacions de J.-B. Molin, "Introduction...", pp. 685-687.

continguts de l'edició veneciana de 1587,¹⁰⁷ una de les més completes reedicions de les moltes que se'n feren fins a l'aparició del *Rituale Romanum* de 1614.

Quadre 10: Contingut de la reedició del *Sacerdotale* de Castellani (1587)

<i>Contingut</i>	<i>Fol.</i>
<i>Prima pars</i>	
1. Proemium [explicacions sobre les diferències entre bisbes i sacerdots quant als ordos, sobre el nom i l'ofici del sacerdots, sobre el comportament moral dels sacerdots, funcions i obligacions, admonicions dels sacerdots...]	1
2. Ordo baptizandi	9v
3. Ordo ad catechumenum faciendum (Ordo baptizandi masculum & puellam)	17
4. Matrimoni [impediments, exhortació als contraents, benedicció anells, benedicció de l'esposa...]	28
5. Penitència [confessió, cànons penitencials, forma absolutionis...]	41
6. Visitatio infirmorum	60v
7. Eucaristia	65v
8. Rúbriques generals sobre la celebració de la Missa (<i>iuxta Missale Romano ex Decreto Concilii Tridentini</i>)	70v
9. Tractatus de rubricis generalibus Divini officii ex Breviario novo	102
10. <i>Sermone della Natività di Christo</i> [en italià; segueixen els del dia de Pasqua i matrimoni] Impediments per a la comunió Ordo ad communicandi populum	121v
11. Sermo in electione alicuius prelati...	131
12. Sermone d'un nuovo Piovano [en italià]	133
13. Extremunció	134v
14. Officium sepulturae (In agone mortis)	170v
15. Ritus sepeliendi defunctorum secularem secundum usum Patriarchatus Venetiarum	186v
16. Missa in agenda pro mortuis	203v
17. Septem psalmi poenitentiales	209v
<i>Secunda pars</i>	
De variis benedicendi, seu benedictionum acceptionibus ex divina scriptura	214v
18. acceptis In benedictrionis aque in vigilia epiphanie	
19. Benedictione cinerum	227
20. Benedictione imaginis B. Mariae [segueixen altres benediccions; només s'anoten aquelles en les que hi ha notació musical per als cants]	229
23. Benedictio super baculos & capsellas	237
24. Benedictio peregrinorum	238
25. Benedictio panis	240
26. Tractatus de Processionibus faciendi [explicació dels tipus i causes de les processons]	253v
27. Processio in festo Purificationis Beate Marie	255v
28. Ordo processionis in Dominica Palmarum	258v
29. Ordo processionis in Feria VI in parasceve Adoratio crucis in parasceve cum officio suo Ad ponendum corporis Domini in sepulcro	267

¹⁰⁷ *Sacerdotale ad s. r. ecclesiam [sic] consuetudinem, sacri concilii Tridentini sanctionibus... collectum* (Venezia: apud Iuntas, 1587). Zanon, "Catalogo...", núm. 134.

<i>Contingut</i>	<i>Fol.</i>
30. Sabbatho sancto: Benedictio fontis	280v
31. De processione in nocte Pasche	285v
32. De processione facienta in litanía maiori, scilicet in festo sancti Marci	291
33. Antífones processionalis per a diverses ocasions	295
34. Hymni cantandi in processionibus	310v
35. Ordo ad recipiendum processionaliter prelatum, vel legatum	321v
36. Pronunciatio futurae paschae in die Epiphaniae	326
37. Sermone volgare il Giorno della Epiphania dopo la publicatione delle feste in la Messa	327
38. Antiphone beate Virgine dicende post Completorium	328v
39. Tractats de còmput eclesiàstic	330
40. Compendium musicae	348v
41. Exorcismi contra demoniacos	357

Com es pot observar comparant els Quadres 7 i 10, en l'edició de 1587 s'hi han afegit molts altres elements, alguns d'ells símptomes inequívocs dels nous temps que el Concili de Trento va inaugurar. Pel que fa a la part musical, els afegits són també notables. Les seccions que apareixen amb els seus cants notats s'han incrementat notablement i fins i tot en alguns casos puntuals s'hi inclouen composicions polifòniques a dues veus. En essència, però, l'estructura és la mateixa. El conjunt de les peces de cant s'inclou al Quadre 11.

Quadre 11: Cants notats en l'edició de 1587 del *Sacerdotale* de Castellani

<i>Gènere</i>	<i>Incipit</i>	<i>Fol.</i>
1. Pref.	Prefaci per a la benedicció dels esposos	34
	<i>Officium sepulturae</i>	
2. Resp.	Subvenite sancti Dei	171
3. Resp.	Ne recorderis	171v
4. Resp.	Libera me, domine	172v
5. Ant.	In paradisum	173
6. Ant.	Aperite mihi	174
7. Ant.	Ingrediar in locum	174v
8. Ant.	Haec requies mea in secula	174v
9. Ant.	De terra formasti me	175v
10. Ant.	Non intres in iudicium	175v
11. Ant.	Omnis spiritus laudet	176v
12. Ant.	Ego sum resurrectio et vita	176v
13. Resp.	Memento mei Deus	178
14.	Requiescant in pace. Amen [entonació]	185v
	<i>Ritus sepeliendi defunctorum secularem secundum usum Patriarchatus Venetiarum</i>	
15. Resp.	Non timebis anima	186v
16. Resp.	Quomodo confitebor tibi domine	187
17. Resp.	Redemptor meus vivit	188

<i>Gènere</i>	<i>Incipit</i>	<i>Fol.</i>
<i>De officio in agenda pro mortuis</i>		
18. Ant.	Placebo domino*	189
19. Ant.	Placebo domino*	189v
20. Ant.	Hei mihi, quia incolatus meus	189v
21. Ant.	Dominus custodite	189v
22. Ant.	Si iniquitates observa veris	190
23. Ant.	Opera manuum tuarum	190v
24. Ant.	Omne quod dat mihi pater	190v
25. Invit.	Regem qui omnia. Ps. Venite exultemus	191v
26. Ant.	Dirige domine	193
27. Ant.	Convertere domine	193
28. Ant.	Ne quando*	193v
29. Ant.	Ne quando [en algunes peces es donen les variants venecianes]	193v
30. Resp.	Credo quod redemptor meus	194
31. Resp.	Qui Lazarum	194v
32. Resp.	Domine, quando veneris	195
33. Ant.	In loco pascuae*	195v
34. Ant.	In loco pascuae*	196
35. Ant.	Delicta*	196
36. Ant.	Delicta juventutis mea	196v
37. Ant.	Credo videre bona domini	197
38. Resp.	Memento mei Deus	197
39. Resp.	Heu mihi domine	197v
40. Ant.	Complaceat [tibi, domine]*	198
41. Ant.	Complaceat tibi domine	198v
42. Ant.	Sitivit anima mea	199
43. Resp.	Peccantem me quotidie	199v
44. Resp.	Domine secundum actum meum	200
45. Resp.	Libera me, domine	200v
46. Ant.	Exultabunt domino* [2 melodies]	201
47. Ant.	Exaudi domine*	201
48. Ant.	Exaudi domine	201v
49. Ant.	Me suscepit*	202
50. Ant.	A porta inferi*	202
51. Ant.	A porta inferi*	202v
52. Ant.	Omnis spiritus*	202v
53. Ant.	Omnis spiritus laudet	202v
54. Ant.	Ego sum resurrectio et vita	202v
<i>Missa in agenda pro mortuis</i>		
55. Intr.	Requiem eternam dona eis	203v
56. Grad.	Requiem eternam dona eis	204
57. Tr.	Absolve domine	204v
58. Seq.	Die irae	205v
59. Off.	Domine Jesu Christe	207
60.	Sanctus	207v
61.	Agnus Dei	208
62. Comm.	Lux aeterna	208
63.	Requiescant in pace. Amen [entonació]	209
64. Lit.	Lletanies	210v
65. Ant.	Asperges me domine hyssopo	216v
66. Ant.	Vidi aquam	217v
67. Resp.	Hodie caeli aperti sunt	218
68. Ant.	Vox domini super aquas	219
69. Ant.	In ecclesiis benedicite dominum	219
70. Ant.	Ipse iberavit me	219v
71. Grad	Ultimo festivitatis die dicebat Jesus	220

<i>Gènere</i>	<i>Incipit</i>	<i>Fol.</i>
72. Ant.	Baptizatur Christus	223v
73. Ant.	Baptizat miles regem	223v
74. Ant.	Exaudi nos domine	227
75. Ant.	Immutemur habitu in cinere	227v
76. Ant.	Juxta vestibulum	228
77. Resp.	Emendemus in melius	228
78. Ant.	Euntes ibant & flebant	237v
79. Ant.	Auxilium meum*	238v
80. Ant.	Ecce quam bonum*	238v
81. Ant.	Benefac domine bonis*	239
82. Ant.	De quinque panibus	240v
<i>Processione in die Purificationis</i>		
83. Ant.	Lumen ad revelationem	256
84. Ant.	Exurge domine	256v
85. Ant.	Ave gratia plena	256v
86. Ant.	Adorna thalamum	257
87. Ant.	Responsum accepit Simeon	257v
88. Resp.	Obtulerunt pro eo domino	258
<i>In die palmarum</i>		
89. Ant.	Hosanna filio David	258v
90. Resp.	Collegerunt pontifices	259
91. Pref.	Vere dignum	260
92. Ant.	Pueri hebreorum portantes ramos	262
93. Ant.	Pueri hebreorum vestimenta prosternebant	262
94. Ant.	Cum appropinquaret	262v
95. Ant.	Cun audisset populus	263v
96. Ant.	Ante sex dies solennis	264
97. Ant.	Occurrunt turbae cum floribus	264v
98. Ant.	Cum angelis et pueris	264v
99. Ant.	Turba multa que convenerat	265
100. Hy.	Gloria laus	265
101. Resp.	Ingrediente domino	266v
<i>Feria VI in parasceve: Adoratio crucis</i>		
102. Ant.	Ecce lignum crucis	267
103.	Popule meus	267v
104.	Improperia	268
	Qui aeduxi te per desertum	
	Quid ultra de bui facere tibi	
	Ego propter te flagellavi	
	...	
105. Ant.	Crucem tuam adoramus	270
106. Hy.	Crux fidelis inter omnes	270v
107. Hy.	Pange lingua... prelium	270v
<i>Feria VI in parasceve: Ad ponendum corpus domini in sepulcro</i>		
108. Resp.	Plange quasi virgo. <i>Ÿ</i> . Accingite vos sacerdotes. <i>Ÿ</i> . Popule meus	273v
109. Resp.	Recessit pastor noster. <i>Ÿ</i> . Qui eduxi te per desertum	274v
110. Resp.	Ecce vidimus. <i>Ÿ</i> . Quid ultra de bui facere	275v
111. Resp.	Jerusalem luge. <i>Ÿ</i> . Ego propter te flagellavi	277
112. Resp.	Caligaverunt. <i>Ÿ</i> . Ego dedi tibi sceptrum	277v
113. Resp.	Cum autem venissent [a 2 veus]	278
114. Resp.	Sepulto domino [a 2 veus]	279

	<i>Gènere</i>	<i>Incipit</i>	<i>Fol.</i>
		<i>Sabbatho sancto: Benedictio fontis</i>	
115.	Tr.	Sicut cervus desiderat	280v
116.	Pref.	Vere dignum	281v
		<i>In nocte Pasche</i>	
117.	Resp.	Surrexit pastor bonus	286
118.	Resp.	Cum transisset	287v
119.	Trop	Quem queritis in sepulcro	288
120.	Ant.	Regina celi letare	289
121.	Ant.	Pre timore autem eius	289v
122.	Resp.	Christus resurgens. <i>V̄</i> . Dicant nunc Iudei	289v
123.	Ant.	Respondens autem	290v
124.	Hy.	Surrexit Christus hodie	290v
		<i>Litania maiori</i>	
125.	Ant.	Oremus dilectissimi	291v
126.	Ant.	Exurge domine, adjuva nos	292
127.	Ant.	Ego sum Deus patrum vestrorum	292v
128.	Ant.	Clementissime domine exaudi populum	293
129.	Ant.	Domine Deus noster, qui cum patribus nostris	293v
130.	Ant.	Multa sunt domine peccata nostra	293v
131.	Ant.	Parce domine	294
132.	Ant.	Peccavimus domine	294v
		<i>Antiphonae dicendae in ecclesiis, per quas processio transit secundum earum titulos</i>	
133.	Ant.	De sanctissima Trinitate: Gloria tibi Trinitas	295
134.	Ant.	De sacratissimo Corpore Christi: Sacrum convivium	295v
135.	Ant.	<i>De Sancta Cruce</i> : Salva nos Christe salvator	296
136.	Ant.	<i>De beata Virgine</i> : Ave Maria gratia plena	296
137.	Ant.	<i>De angelis</i> : Angeli, archangeli, throni	296v
138.	Ant.	De sancto Ioanem Baptista: Inter natos mulierum	296v
139.	Ant.	<i>De Apostolis</i> : Estote fortes in bello	297
140.	Ant.	<i>De uno martyre</i> : Iste sanctus pro lege	297
141.	Ant.	<i>De pluribus martyribus</i> : Gaudent in celis anime	297v
142.	Ant.	<i>De uno confessore</i> : Similabo eum viro	298
143.	Ant.	<i>De una virgine</i> : Veni electa mea	298
144.	Ant.	De pluribus virginibus: Prudentes virginis	298v
		<i>De processionibus faciendum in tribus diebus Rogationibus [Litania minores]</i>	
145.	Ant.	Rigans montes	299
		<i>Processio in festo Ascensionis Domini</i>	
146.	Ant.	Rex glorie, domine virtutum	300v
		<i>De processione in festo Pentecostes</i>	
		<i>Ordo processionis pro defunctis in crastino omnium sanctorum</i>	
147.		Kyrie eleyson [després dels responsoris]	302
		<i>De Processione facienda ad petendam pluviam tempore ficcitatis</i>	
148.	Ant.	Psallite Deo nostro psallite	304

	<i>Gènere Incipit</i>	<i>Fol.</i>
	<i>De processione ad postulanda serenitate</i>	
149. Ant.	Viderunt te aque domine Deus	305
	<i>De processione facienda in tempore tribulationum quarumcumque</i>	
150. Ant.	Sustinuimus pacem	307v
	<i>De processione tempore belli</i>	
151. Ant.	Congregate sunt gentes	308
	<i>De processione facienda pro victoria habita de inimicis</i>	
152. Resp.	Vos qui in turribus estis	309
153. Ant.	Benedictus sit dominus in virtute sua	309v
	<i>Hymni cantandi in processionibus</i>	
154. Hy.	Vexilla regis	310v
155. Hy.	Pange lingua... prelium	311
156. Hy.	Lustris sex qui iam peractis	311
157. Hy.	Ad cenam agni providi	311v
158. Hy.	Aurora lucis rutilat	312
159. Hy.	Jesu nostra redemptio	312
160. Hy.	Eterne rex altissime	312v
161. Hy.	Clara polorum culmina	313
162. Hy.	Veni creator spiritus	313
163. Hy.	Beata nobis gaudia	313v
164. Hy.	Pange lingua... corporis	313v
165. Hy.	Sacris solemniis	314
166. Hy.	Verbum supernum	314v
167. Hy.	Ut queant laxis	314v
168. Hy.	O nimis felix	315
169. Hy.	Aurea luce	315
170. Hy.	Iam bome pastor	315v
171. Hy.	Lauda mater ecclesie	316
172. Hy.	Psallat immensas chorus omnis odas	316
173. Hy.	Nardi Maria pistici	316v
174. Hy.	Ave maris stella	316v
175. Hy.	Quem terra pontus	317
176. Hy.	O gloriosa domina	317
177. Hy.	Tibi Christe, splendor patris	317
178. Hy.	Christe sanctorum decus angelorum	317v
179. Hy.	Christe redemptor omnium	318
180. Hy.	Jesu salvator seculi	318
181. Hy.	Exultet celum laudibus	318v
182. Hy.	Deus tuorum militum	318v
183. Hy.	Martyr Dei qui unicum	319
184. Hy.	Sanctorum meritis	319
185. Hy.	Rex gloriose martyrum	319v
186. Hy.	Iste confessor domini	319v
187. Hy.	Jesu redemptor omnium	320
188. Hy.	Jesu corona celsior	320
189. Hy.	Virginis plebs opifexque matris	320v
190. Hy.	Jesu corona virginum	320v
191. Hy.	Urbs beata Jerusalem	321
192. Hy.	Angularis fundamentum	321
	<i>Ordo ad recipiendum processionaliter prelatum, vel legatum</i>	
193. Ant.	Sacerdos et pontifex	321v

	<i>Gènere</i>	<i>Incipit</i>	<i>Fol.</i>
194.	Resp.	Ecce sacerdos magnus	321v
195.	Resp.	Fidelis atque prudens dispensato	322
196.	Ant.	Vos estis cives sanctorum	322v
197.	Resp.	Cives apostolorum	323
		<i>Pronunciatio futurae paschae in die Epiphaniae</i>	
198.	Ant.	Plebs sancta Deo de serviens	326
		<i>Antiphona beate Virgine dicende post Completorium</i>	
199.	Ant.	Alma redemptoris mater	328v
200.	Ant.	Ave regina celorum	329
201.	Ant.	Salve regina	329
		<i>Compendium musicae</i>	
202.		[diversos exemples musicals]	348v-357

* = incomplet

Un nou intent unificador fou promogut pel papa Gregori XIII l'any 1578, qui comissionà al cardenal i antic arquebisbe de Santa Severina Giulio Antonio Santori (1532-1602), la compilació dels ritus sacramentals en un nou volum amb la voluntat de convertir-lo en el llibre oficial definitiu de l'Església romana.¹⁰⁸ El de Santori fou un primer assaig de codificar i uniformitzar els continguts d'aquesta tipologia de llibre litúrgic amb voluntat d'implantació. Aquest llibre hauria de contemplar els decrets del Concili de Trento, tal com ja ho havien fet les recents edicions del breviari (1568) i del missal (1570) i, alhora, polir i netejar els ritus d'acord amb les pràctiques més 'autèntiques' de l'Església. En aquesta empresa, però, no es va contemplar la inclusió de la notació musical per a les peces cantades. Hom preveia la seva publicació cap a l'any 1583, però la mort del papa l'any 1585 deixà el projecte a mig fer.¹⁰⁹ El seus successors, els papes Sixt V (1585-1590) i Climent VIII (1592-1605) no van ser capaços tampoc de donar-li l'empenta definitiva. El projecte havia cridat l'atenció del cardenal, teòleg i després sant, Roberto Bellarmino (1542-1621), qui s'encarregà d'anotar de la seva pròpia mà una còpia conservada fins avui.¹¹⁰ Ja ben a prop de completar les més de set-centes pàgines del seu *Rituale sacramentorum Romanum*, Santori morí l'any

¹⁰⁸ Algunes informacions autobiogràfiques del propi Santori relatives a la seva tasca en l'edició del ritual es troben recollides a Giovanni Mercati, "Del diario del cardinale di santa Severina", *Rassegna gregoriana* 5 (1906), pp. 266-270; continuat, amb indicacions sobre la sort de l'edició, a "Ancora sul rituale del Cardinale Santori", *Rassegna gregoriana* 5 (1906), pp. 443-445.

¹⁰⁹ Se'n arribà a publicar una part amb el títol *rituale Romanum ex veteri ecclesiae usu restitutum, Gregorii XIII pont. max. iussu editum* (Roma: Domenico Basa, 1584). Segurament es tracta tan sols de proves d'impremta d'una part del ritual per a ésser enenyades al pontífex. L'exemplar ha estat descrit per Zanon, "Catalogo...", núm. 122.

¹¹⁰ Roma, BUGreg, ms. 800.

1602, abans de veure completat el projecte. L'any 1592 el mateix Santori podria haver-se encarregat de revisar una nova reedició abreujada del de Castellani.¹¹¹ Mentrestant havien aparegut altres intents, com la combinació de pastoral i de ritual del canonge del Laterà Francesco Samarino, la primera edició corregida del qual és de 1580,¹¹² basat també en el model de Castellani i que fou reeditat pocs anys més tard. A la primera reedició de 1583 encara en seguiren dues més els anys 1587 i 1593.¹¹³ En realitat es tracta d'una completa antologia en quatre parts de ritus per a prelats i sacerdots, tractats de teologia moral i de dret canònic, una versió del *Rationale divinatorum officiorum* de Guillaume Durand i pregàries diverses per als fidels. Ni a la primera edició de Samarino ni a les corregides per Rocca hi ha presència de notació musical i sembla que la seva influència sobre l'edició definitiva del *Rituale Romanum* fou més aviat minsa.

L'edició del ritual de Santori es va veure sotmesa a diversos problemes que mai han estat del tot esclarits. El llibre no s'imprimí completament fins després de la seva mort i les circumstàncies que envoltaren tot el procés són molt confuses. Es tracta d'una obra colossal, de 712 pàgines.¹¹⁴ Sembla que el mateix Santori el féu imprimir per parts. Els primers fulls porten la data del 1584, però l'obra no acabà d'imprimir-se fins molt més tard, deu anys després de la mort del seu compilador. El 1602 sortí de la impremta el gruix del llibre, però no fou fins l'any 1612 que s'imprimiren les pàgines finals (pp. 709-712), mentre que algunes de les centrals mai van arribar a la premsa (pp. 253-256). Tot sembla indicar que l'accidentada edició no tingué una difusió normal, donat que possiblement tan sols se n'arribaren a imprimir 26 exemplars.¹¹⁵ Pau V no considerà apropiat oficialitzar l'edició en l'estat en el qual es

¹¹¹ *Rituale sacramentorum, in quo de baptismo, et aliis sacramentis administrandis ex Rom. ecclesiae ritu continetur ordo...* (Venezia: Luca Antonio Giunta, 1592). Edició no citada per Zanon. Es troba referenciat a Molin & Aussedat-Minvielle, *Répertoire...*, núm. 1515. També a Bruno Löwenberg, *Das Rituale des Kardinals Julius Antonius Sanctorius. Ein Beitrag zur Entstehungsgeschichte des Rituales Romanum* (München: Salesianische Off, 1937), p. 33.

¹¹² Tan sols es coneix l'edició corregida per Angelo Rocca: *Thesaurus sacerdotalis iuxta consuetudinem s. romanae ecclesiae sacrique concilii Tridentini sanctiones...* (Venezia: Francesco Ziletti, 1580). Zanon, "Catalogo...", núm. 113. L'obra es reedità diverses vegades amb el títol *Sacerdotale*.

¹¹³ En realitat una reedició del *Thesaurus sacerdotalis* de Samarino amb el títol modificat: *Sacerdotale, sive Sacerdotum thesaurum, iuxta consuetudinem sanctae Romanae ecclesiae...* (Venezia: Francesco Ziletti, 1583). Zanon, "Catalogo...", núm. 121.

¹¹⁴ *Rituale Romanum Gregorii Papae XIII. pont. max. iussu editum* (Roma: s.n., 1584-1612). Zanon, "Catalogo...", núm. 123.

¹¹⁵ La particular conjuntura de l'edició del ritual de Santori ha estat tractada en profunditat per Löwenberg, a *Das Rituale...* Cal tenir en compte també la interessant genealogia del primers rituals impresos —tot i alguns errors en la identificació de les primeres edicions—, amb una particular atenció a la problemàtica de l'edició de Santori, a Francisco Antonio Zaccaria, *Bibliotheca ritualis concinnatum opus... ac duos in tomus tributum. Tomus I: De libris*

trobava i va optar per fer-ne una de privada falsejant-ne la data i distribuint algunes de les poques còpies entre els membres de la comissió que preparava el que hauria de convertir-se en l'edició del 1614. Més d'un segle més tard el papa Benet XIV (1740-1758) va fer relligar alguns dels plecs que havien quedat sense enquadrar a principis del segle XVII i els va repartir entre estudiosos com Giuseppe Catalani (1698-1764) o Girolamo Baruffaldi (1675-1755), amb els ulls posats en una nova edició revisada i actualitzada. Mentrestant se n'havien imprés alguns extractes, per exemple de *l'ordo baptizandi*, que tingueren una gran difusió.

Pel que fa al contingut del treball de Santori, es tracta d'una obra de caire alhora litúrgic i didàctic, fidel reflex dels nous aires que Trento havia aportat. Crida l'atenció per l'abundant documentació extreta de la Bíblia i dels Pares de l'Església que facilita. És justament en la seva vessant catequètica i explicativa dels misteris sacramentals que l'obra de Santori fou rellevant per a les edicions posteriors. En aquest sentit, és el més directe antecedent del ritual del 1614. Santori es basà en una gran quantitat de fonts, tant italianes com d'altres indrets i fins i tot durant algun temps tingué l'oportunitat d'experimentar de manera pràctica l'eficàcia pastoral d'alguns dels ritus. Al Quadre 12 es mostra el contingut litúrgic de l'obra de Santori.

Quadre 12: Contingut del *Rituale Romanum* de Santori (1584-1612)

<i>Contingut</i>	<i>Pàg.</i>
<i>Ritualis Romani liber primus</i>	
1. De iis, quae in Sacramentorum administratione generaliter sunt observanda	1
2. De observandis in administratione sacramentii Baptismi. Praesertim parvulorum	3
3. Ordo Baptismi parvulorum	8
4. De iis, quae Parochus frequenter docere debet populum, et obstetrices super Baptismi sacramento in casibus necessitatis	17
5. De Scrutiniis Cathecumenorum, et solenni ordine baptizandi in Sabbato sancto Paschae	28
6. Ordo sacrae Confirmationis post solenne Baptisma	72
7. De Processione post Vesperas in die Sancto Paschae, et sex sequentibus diebus in Albis	77
8. Ordo Baptismi adultorum, extra Sabbatum Paschae et Pentecostes [Segueixen moltes altres cerimònies relacionades amb el baptisme]	89
9. De recipiendis, et instruendis Catechuminis	125
10. De neophytis instruendis atque iuvandis	141
11. De infidelium conversione procuranda, et de eorum consuetudine cum Christianis	185

<i>Contingut</i>	<i>Pàg.</i>
12. De observandis a parochis cum Sacramentum Confirmationis per Pontificem solenniter administrantur	245
13. De instruendis per parochum ordinandis tempore generalium ordinationum	247
<i>Ritualis Romani liber secundus</i>	
14. De Sacramento poenitentiae praemonitiones	257
15. Canones poenitentiales	273
16. De formis absolutionum	288
17. De administratione Sacramenti Eucharistiae	295
18. De sanctissimae Eucharistiae asservatione	299
19. De visitatione et confessione Infirmorum	301
20. De communionem Infirmorum	307
21. De visitatione infirmorum ante, vel post sacram Communionem	311
22. De fidei catholicae professione ab aliquibus infirmis fieri consueta	319
23. De administratione Sacramenti Extremae Unctionis	323
24. Benedictio Cineris & cilicii pro moriente vel mortuo	339
25. Ordo commendationis animae	341
26. Sermo domini in Coena	354
27. Passio domini nostri Jesu Christi secundum Joannem, Matthaem, Marcum, Lucam	359
28. Modus iuvandi morientes	376
29. De officio sepulturae	412
30. De visitatione domus defuncti	441
31. Praemonitiones aliquae ad officium sepulturae parvulorum	442
32. De officio sepulturae parvulorum Christianorum	443
33. De officio faciendo in exequiis et anniversario alicuius defuncti	446
34. De diebus qui sunt in observatione pro fidelibus defunctis	459
35. De suffragiis, et inter illa de perpetuo usu salutaris sacrificii pro defunctis	473
36. De sacramento Matrimonii	501
<i>Ritualis Romani liber tertius</i>	
37. De benedictionibus	525
38. De processionibus	624
39. De daemoniis exorcizandis	672

El procés de fixació a partir de Trento i el Rituale Romanum de Pau V

El ritual fou un dels llibres fonamentals, juntament amb els Catecismes i els Estatuts Sinodals, en la renovació de la vida de l'Església després de Trento. Tot i que la seva traducció en forma de llibre totalment renovat i adaptat a les consignes tridentines encara es faria esperar, el cert és que pocs rituals diocesans van escapar al poderós influx reformista que planava arreu del món catòlic. Poc a poc l'esperit i les decisions de Trento es deixaran escolar en les cada cop més nombroses instruccions i admonicions, així com en alguns dels ritus. En gairebé tots s'hi pot detectar un eixamplament dels continguts, un desenvolupament de rúbriques, exhortacions i explicacions de caràcter pastoral i doctrinal i una major atenció a la divisió i l'ordre dels capítols. Naturalment, tots aquests canvis es van beneficiar també dels avenços de la tipografia que contribuï a fer uns llibres més clars, àgils i complets oblidant gairebé definitivament els caràcters gòtics i les abundants abreviatures tan usuals en els llibres litúrgics anteriors.

La implicació en aquesta renovació de bisbes, i en general de tota la jerarquia eclesiàstica, començà a ser cada cop més evident. En moltes ocasions els rituals són el resultat de la tenacitat i la fermesa de prelats que exigiren i imposaren els nous llibres als sacerdots de les seves diòcesis, arribant a la prohibició de qualsevol altre ritual anterior i a l'amenaça d'excomunicació. El Concili de Trento i la major part de les autoritats eclesiàstiques responsables de la seva aplicació posaren una gran diligència a tot el que feia referència als sacraments i a la instrucció dels fidels. De la lectura de les disposicions tridentines hom conclou que el concili condemnà les desviacions, però no s'oposà als usos locals aprovats per l'autoritat competent:

Si quis dixerit, receptos et approbatos ecclesiae catholicae in solemni sacramentorum administratione adhiberi consuetos aut contemni, aut sine peccato a miniistris pro libito omitti, aut in novos alios per quemcumque ecclesiarum pastorem mutari posse.¹¹⁶

Alguns d'aquests usos, fins i tot es van considerar convenients i es mantingueren d'una forma molt generalitzada arreu. Aquest és el cas del matrimoni, per al qual es va legislar en els següents termes:

---

¹¹⁶ Decrets del Concili de Trento, Sessió VII: *De reformatione circa matrimonii*, Cànon 1. Reproduït a Alberigo et al., eds., *Conciliorum oecumenicorum decreta*, p. 685.

Si quae provinciae aliis, ultra praedictas, laudabilibus consuetudinibus et caeremoniis hac in re utuntur, eos omnino retineri sancta synodus vehementer optat.¹¹⁷

Pel que fa a l'esperada edició oficial definitiva del *Rituale Romanum*, fou el material prèviament compilat per Santori el que serví per a la revisió que ordenà el papa Pau V l'any 1612.¹¹⁸ El deute respecte l'obra de Santori fou recollit en un testimoni de gratitud inclòs a la butlla de Pau V:

Ut autem recte et ordine, ut par erat, res ageretur, nonnullis ex venerabilibus fratribus nostris Sanctae Romanae Ecclesiae cardinalibus pietate, doctrina et prudentia praestantibus, ea demandavimus, qui cum consilio eruditorum virorum, variisque praesertim antiquis, et quae circumferuntur, ritualibus consultis, eoque in primis, quod vir singulari pietatis zelo et doctrina bonae memoriae Julius Antonius Sanctae Romanae Ecclesiae cardinalis sanctae Severinae nuncupatus, longo studio, multaque industria et labore plenissimum composuerat, rebusque omnibus mature consideratis, demum divina adspirante clementia, quanta oportuit brevitate, Rituale confecerunt.¹¹⁹

La relectura i la correcció s'encarregà a una comissió en la qual va tenir un paper destacat el religiós barnabita Giovanni Gabuzio (1551-1627).¹²⁰ La comissió, prenent com a material de base el *Rituale* de Santori i el *Sacramentale* ambrosià del 1589,¹²¹ completà la seva tasca el mes d'octubre del 1613. Segons consta en certa documentació anònima vaticana, la comissió també tingué a mà una catorzena de rituals diocesans de diversos països europeus. Concretament s'esmenten els italians de Brescia (1595, 1599, 1603 i 1613), Perugia (1582), Pàdua (1597) i Venècia (probablement una edició de l'*Ordo baptizandi* de les quals n'hi ha més de vint entre 1538 i 1613), els hispànics de Lleida (1567) i Salamanca (1595),¹²² els francesos de Cambrai i Lyon (1612), a més dels

¹¹⁷ Decrets del Concili de Trento, Sessió XXIV: *Decretum de reformatione*, Cànon 7. Reproduït a Alberigo et al., eds., *Conciliorum oecumenicorum decreta*, p. 756.

¹¹⁸ Algunes de les aportacions més interessants sobre els orígens i les circumstàncies de l'aparició del *Rituale Romanum* de 1614, així com sobre la seva sort futura es troben al treball de Balthasar Fischer, "Das Rituale Romanum (1614-1694). Die Schicksale eines liturgischen Buches", *Trierer Theologische Zeitschrift* 73 (1964), pp. 257-271. També hi ha contribucions importants sobre les fonts utilitzades per a la seva compilació i altres detalls a Bruno Löwenberg, "Die Erstausgabe des Rituale Romanum (1614)", *Zeitschrift für katholische Theologie* 66 (1942), pp. 141-147.

¹¹⁹ Butlla *Apostolicae sedi per abundantiam*, de 17 de juny de 1614. Vegeu Apèndix 1.

¹²⁰ El manuscrit original que Gabuzio sotmeté a l'aprovació papal s'ha conservat a l'Arxiu General de l'orde barnabita, Roma, CSC, ms. FF 22. Ha estat estudiat per Balthasar Fischer, "Das Originalmanuskript des Rituale Romanum", *Trierer Theologische Zeitschrift* 70 (1961), pp. 244-246.

¹²¹ *Sacramentale ambrosianum...* (Milano: Pontio Pacifico, 1589), obra de Carles Borromeu, arquebisbe de Milà (1560-1584), cardenal i després sant. Zanon, "Catalogo...", núm. 140.

¹²² L'edició del ritual lleidatà es correspon amb el *Sacerdotale volumen quod Ordinarium Ilerdense dicitur* (Lleida: Pedro de Robles, 1567). No hem localitzat cap edició d'un ritual per a la diòcesi de Salamanca de l'any 1595.

de Mechelen-Brussel·les (1607), Olomouc (Txèquia; 1585), Salzburg (1575) i un altre alemany no identificat, possiblement Ermland (1574).¹²³

Bàsicament es va procedir a alleugerir el voluminós treball de Santori, simplificant i reduint el seu contingut, però mantenint l'ordre i la major part d'observacions de caràcter pastoral, que en moltes ocasions es copiaren literalment de les de Santori. Poc temps després, el 17 de juny del 1614, Pau V el sancionava i convertia en el text oficial de l'Església catòlica amb la butlla *Apostolicae sedi per abundantiam*, una reproducció de la qual precedirà a partir de llavors totes les edicions. A la butlla, el mateix Pau V indicava que poc temps abans, l'any 1596, el papa Climent VIII havia oficialitzat el llibre destinat a les funcions pròpies del bisbes, el breviari. L'any 1600 el mateix papa havia sancionat el *Ceremoniale episcoporum* que, tot i el seu títol, contenia rúbriques útils a bisbes i a altres celebrants en catedrals i col·legiates i que era en realitat un complement del breviari. Quedaven així ben definits els ritus que havia de contenir el ritual.

El mateix any 1614 n'aparegueren tres edicions diferents, totes impreses a Roma per la Tipografia della Camera Apostolica. La primera, de 384 pàgines en format 8º, contenia notació musical. A les altres dues, en 4º i de 224 i 192 pàgines respectivament, no s'hi va incloure la notació i, a la darrera, tampoc els exorcismes.¹²⁴ La tònica dominant en tots tres casos és la reducció dels continguts del ritual a aquells indispensables per a la *cura animarum* sacerdotal. Lluny de pretendre esdevenir una col·lecció antològica de textos de divers signe, el *rituale Romanum* esdevingué, des de les seves primeres edicions oficials, un llibre bàsicament orientat a la seva utilitat pràctica en el ministeri sacerdotal.

Tot i la distància en molts aspectes, en l'origen del *Rituale Romanum* del 1614 es troba també la ja antiga, però encara influent i molt divulgada obra de Castellani. Seguint la petja deixada per aquest des de l'any 1523, el *Rituale Romanum* del 1614 també està dividit en tres llibres, dedicats respectivament als sagraments, les benediccions i les processons. Igualment, cada capítol està precedit per *Praenotanda* de caràcter jurídic-pastoral, un element que caracteritza i diferencia el ritual de tota la resta de llibres litúrgics. Algunes de les diferències més notables són l'alleugeriment

¹²³ Roma, BAV, ms. Barberini lat. 1022, fols. 55-68: "Novi ritualis Romani rituum rationes". Löwenberg, "Die Erstausgabe...", pp. 144-145.

¹²⁴ Molin & Aussedat-Minvielle, *Répertoire...*, núms. 1564, 1565 i 1566, respectivament.

dels aspectes canònics de la penitència i la reducció de l'eucaristia als ritus al marge de la Missa. També es van reduir les benediccions: dels setanta formularis de l'edició del 1523 es passà a una trentena. Així mateix algunes processons, com la del matí de Pasqua, foren eliminades. Per contra, s'hi afegiren directrius sobre la forma de portar els llibres parroquials, com els de baptismes, confirmacions o matrimonis i indicacions de caràcter catequètic i de pastoral sacramental.

A la primera edició del 1614, a la qual s'adaptaren les que seguiren, el *Rituale Romanum* constava de les tres parts ja habituals des de l'edició de Castellani (sagraments, benediccions i processons) amb els següents apartats o títols:

- I) Regles generals per a l'administració dels sagraments
- II) Baptisme
- III) Penitència
- IV) Eucaristia fora de la Missa
- V) Extremunció i altres ritus per als malalts
- VI) Funerals i Ofici de difunts
- VII) Matrimoni i cerimònies de purificació
- VIII) Benediccions
- IX) Processons, ordinàries i extraordinàries
- X) Exorcismes i fórmules per als llibres parroquials

El primer i el darrer dels capítols, així com les introduccions de tots els altres, són els passatges de caràcter més estrictament pastoral. També s'hi acostuma a incloure un apèndix amb normes i decrets relatius als sagraments i altres oracions i benediccions. L'apartat dedicat al baptisme inclou el baptisme dels infants, el dels adults, els ritus en presència del bisbe, les benediccions de fonts i alguna altra cerimònia particular. Al de la penitència hi ha la confessió i les fórmules d'absolució per a diverses circumstàncies. Amb l'eucaristia es donen les fórmules de la comunió pasqual i de la dels malalts. L'extremunció està seguida dels set salms penitencials amb les lletanies, de la visita de malalts, de l'assistència als moribunds i de la recomanació de l'ànima. Els funerals per a adults i infants van acompanyats de l'ofici de morts, l'ofici en absència del cos del difunt i els aniversaris. Amb el matrimoni s'inclouen els ritus de purificació per a després del part. El nombre de benediccions es redueix notablement. A més de les habituals d'aigua i ciris, n'hi ha per a cases i llocs, navilis, els fruits de la terra, els peregrins abans de la seva partença i en el retorn. Les benediccions pasquals inclouen tot allò comestible. També hi són representades les benediccions episcopals d'imatges i de llocs, estris i complements per al culte, així com les d'una nova església o cementiri

i per a la seva reconciliació. Les processons es limiten a les consuetudinàries de la Purificació de la Verge, Diumenge de Rams, Rogatives i Corpus Christi, i a les ocasionals en demanda de pluja i per altres necessitats o per la translació de relíquies. Finalment, hi ha diversos exorcismes i formularis per a la redacció de documents administratius eclesiàstics.

Per la seva banda, el tractat de teoria musical ja no hi té cabuda. La presència musical se centra en dos dels títols: el VI, relatiu a les exèquies, i el IX, on es troben els cants per a les processons. El Quadre 13 recull les peces concretes que es presenten amb notació musical.¹²⁵

Quadre 13: Repertori musical del *Rituale Romanum* (1614)

<i>Ritu</i>	<i>Gènere</i>	<i>Íncipit</i>	<i>Pàg.</i>
<i>VI. De Exequiis</i>			
	Resp.	Subvenite sancti Dei. <i>Ÿ</i> . Suscipiat	128
	Resp.	Libera me domine. <i>Ÿ</i> . Tremens factus	131
	Kyrie		133
	Ant.	In paradisum	134
	Ant.	Ego sum resurrectio	136
Officium defunctorum	Antífones i Responsoris per a l'Ofici de difunts complet		138-187
Ordo sepiendi parvulos	Ant.	Sit nomen domini	190
	Ant.	Hic accipiet	192
	Ant.	Juvenes et virgines	193
	Ant.	Benedicite dominum	196
<i>IX. De Processionibus</i>			
In festo Purificationis BMV	Ant.	Adorna thalamum	243
	Ant.	Responsum accepit	244
	Ant.	Obtulerunt domino	245
In die Palmarum	Ant.	Cum appropinquaret	247
	Ant.	Cum audisset	249
	Ant.	Ante sex dies	250
	Ant.	Occurrunt turbae	251
	Ant.	Cum angelis et pueris	252
	Ant.	Turba multa	252
	Hy.	Gloria, laus	253
	Resp.	Ingrediente. <i>Ÿ</i> . Cum audisset	255
In litaniarum maiorum	Ant.	Exurge domine adjuva	256
In festo Corporis Christi	Hy.	Pange lingua	259
	Hy.	Sacris solemniis	260
	Hy.	Verbum supernum	261
	Hy.	Jesu nostra redemptio	262
	Hy.	Eterne rex altissime	262

¹²⁵ No s'ha pogut consultar cap exemplar de la primera edició romana amb notació musical, de la qual tan sols se'n conserva una única còpia a la Biblioteca Valliceliana de Roma. Les dades del Quadre 13 s'han extret d'una edició veneciana de 1615, una de les primeres a incorporar la notació musical i no citada a Molin & Aussedat-Minvielle, *Répertoire: Rituale Romanum Pauli Quinti pontificis maximi iussu editum* (Venezia: apud Cieras, 1615).

Com ja s'ha indicat, el *Rituale Romanum* del 1614 mai no va ser imposat, com sí que ho fou —i amb molta severitat— el breviari del 1595. La seva publicació no suposà l'abolició de la gran quantitat de rituals locals existents en multitud de diòcesis. No tan sols no es van prohibir les edicions pròpies, sinó que en les disposicions papals del moment no es fa cap menció a l'obligatorietat de l'ús de l'edició oficial i tan sols s'exhorta, tant als dirigents eclesiàstics com als simples sacerdots, a utilitzar-lo. La mateixa butlla indica que en les celebracions “s'adopti la forma que sigui, sempre que lloï el Senyor”. Amb tot, les actituds dels diferents bisbes foren molt diferents en un lloc i en un altre. Mentre que alguns es plegaren ràpidament al nou *Rituale Romanum*, l'adoptaven a la seva diòcesi i en prohibien les edicions anteriors, d'altres van defensar de forma molt bel·ligerant el ritual propi. En una posició intermèdia, molts el van adoptar amb l'afegit d'un apèndix amb els ritus propis —aquesta fou l'opció més generalitzada a Castella—, mentre que d'altres feien esforços per adaptar els rituals diocesans a les noves formes romanes. En certs indrets fins i tot proliferaren edicions no del tot oficials d'algunes de les fórmules habituals dels rituals, com són exorcismes o benediccions. El cert, però, és que s'acabava l'època de llibertat i de creativitat en els rituals diocesans i cada cop eren menys els que incloïen en el seu títol l'epítet *secundum usum ecclesiae...* L'últim reducte de les autoritats religioses locals, el més 'diocesà' dels llibres litúrgics, començava a inclinar-se davant l'hegemonia jurisdiccional romana sobre les seus episcopals.

El resultat immediat fou que, de fet, els rituals locals continuaren utilitzant-se en molts indrets, si bé és cert que en molt pocs casos es mantingueren completament aliens a la publicació del ritual oficial. Poc a poc, gradualment, els ritus i les fórmules s'anaren adaptant als prescrits per l'edició romana. En alguns casos, com si es tractés d'una mena de resistència per principis i d'afirmació de l'autoritat local, els rituals continuaren desafiant la uniformitat en els títols, que sempre destaquen la pertinència a una o altra diòcesi, encara que els continguts propis s'anessin diluint i acomodant al ritual de Pau V. El calendari de la seva legitimació definitiva per part de les respectives esglésies fou, però, molt variat en una o altra geografia. Així, mentre que a Itàlia la seva acceptació i aplicació va ser gairebé immediata i general, a França, per exemple, no

s'adoptà del tot fins al 1853. A Alemanya s'implantà al segle XVII a través del ritual de Constança.¹²⁶

Aquesta adaptació fou especialment evident en els ritus del baptisme, la comunió, l'absolució i l'extremunció. Les cerimònies que també formaven part del missal, com és el cas de l'aspersió de l'aigua beneïda o les processons de la Candelera i Diumenge de Rams, havien de ser les prescrites pel model romà, atesa l'obligatorietat ineludible del missal reformat. El mateix succeïa amb les oracions del breviari que apareixien al ritual —per exemple a l'Ofici de difunts—, que també s'havien de sotmetre a l'imperatiu del breviari del 1568. Molta més tolerància hi hagué, en canvi, en les celebracions del matrimoni, la visita de malalts, les benediccions i, en general, les processons, ritus molt influïts tots ells per les pràctiques locals.

El resultat global fou l'adopció de fet del *Rituale Romanum* en els aspectes més importants i la permissivitat en els altres. A efectes pràctics, aquesta situació es traduí paulatinament en una real utilització generalitzada del llibre oficial gairebé en la seva integritat, a l'edició del qual s'hi acostumava a afegir un apèndix amb els ritus locals, que en molts casos es reduïen al matrimoni, les *preces dominicales* o altres no contemplats al *Rituale Romanum*. El text definitiu i oficial romà, si bé no eliminava del tot els rituals diocesans, sí que contribuí almenys a homologar d'una forma decisiva denominacions i continguts.

L'estrella del ritual, no obstant, el predisposava a les revisions. La propera fou obra del papa Benet XIV i es produí l'any 1752, juntament amb la del breviari i la del Cerimonial de bisbes.¹²⁷ Les noves edicions dels tres llibres, fruit de la seva categoria intel·lectual i de l'interès que sempre mostrà pels temes litúrgics, foren sancionades pel breu *Quam ardenti studio* del 25 de març del 1752.¹²⁸ Les incorporacions de nous ritus foren poc rellevants. Bàsicament es limitaren a l'afegitó de dues formes d'administrar la benedicció papal i una llarga llista de benediccions en apèndix. En ocasions aquestes benediccions, que ocupen gairebé tant com la resta del llibre, s'editaren en un llibre independent, el *Benedictionale Romanum*. En la resta d'aspectes i en l'esperit que l'anima, el ritual de Benet XIV segueix molt fidelment el seu antecessor del 1614. Un

¹²⁶ Alban Dold, *Die Konstanzer Ritualientexte in ihrer Entwicklung von 1482 bis 1721* (Münster, Westf.: Aschendorffschen Verlagsbuchhandlung, 1923).

¹²⁷ *Rituale Romanum, caeremoniale episcoporum ac pontificale Romanum sanctissimi domini nostri Benedicti papae XIV jussu editum et aucta* (Roma: Generosus Salomoni, 1752).

¹²⁸ Vegeu Apèndix 2.

dels resultats més importants del renovat interès pel ritual fou l'edició l'any 1760 de l'obra del sacerdot Giuseppe Catalani: *Rituale romanum: Benedicti papae XIV jussu editum et auctum perpetuis commentariis exornatum ac in duos tomos divisum*.¹²⁹ Es tracta d'una obra de gran erudició històrica, teològica i litúrgica dedicada fonamentalment al comentari i l'explicació de tots els ritus. En les seves apretades pàgines s'hi troben alguns dels comentaris i les acotacions més erudits i sagaços que mai s'han fet sobre els sagraments i la seva administració. Al primer volum es tracten els sagraments del baptisme, la penitència, l'eucaristia, l'extremunció, les exèquies i el matrimoni, mentre que al segon es desgranen amb profunditat les benediccions, les processons, els exorcismes i les fórmules per escriure als llibres parroquials. L'interès per l'escoli dels ritus, però, no fou una novetat de Catalani. Poc abans, l'any 1731, Girolamo Baruffaldi ja havia publicat un altre volum, molt difós i reeditat, amb comentaris a l'edició vigent del Ritual romà: *Ad Rituale Romanum commentaria*.¹³⁰ Catalani es basà en aquesta obra per a redactar els dos volums de la seva.

Amb el pas del temps, i per tal d'evitar els abusos que es produïen especialment en cerimònies com les del matrimoni, la permissivitat inicial respecte als ritus propis s'anà fent cada cop més estreta. Durant el segle XIX es legislà en el sentit que l'aprovació dels nous rituals diocesans no fos responsabilitat única de l'ordinari, sinó que fos Roma qui s'encarregués de donar-li el vistiplau final. Poc a poc el llibre oficial s'anà imposant i cada cop menys diòcesis mantingueren el costum d'editar els seus propis rituals.

Petites revisions foren incorporades pel papa Pius IX (1846-1878) l'any 1872. Lleó XIII (1878-1903) aprovà l'*editio typica* publicada, com en el cas dels altres llibres litúrgics, a Ratisbona per l'editor Pustet l'any 1884. Poc després, amb la promulgació del *Motu proprio* "Tra le sollecitudini" de Pius X (1903-1914), del 22 de novembre del 1903, i del decret subsegüent del 8 de gener del 1904 de la Sagrada Congregació de Ritus, es fixà l'edició oficial vaticana de la música continguda en el ritual, que quedà sancionada amb el document pontifici de 25 d'abril de 1904. En la seva estructura definitiva el ritual està dividit en 10 apartats o títols, seguint una estructura en realitat molt propera a la del ritual del 1614:

---

¹²⁹ Giuseppe Catalani, *Rituale romanum: Benedicti papae XIV jussu editum...*, 2 vols. (Patavii [Pàdua]: Typis Seminarii: apud Joannem Manfrè, 1760).

¹³⁰ Girolamo Baruffaldi, *Ad Rituale Romanum commentaria* (Venezia: Typographia. Balleoniana, 1731).

- I) Normes generals per a l'administració dels sacraments
- II) Baptisme
- III) Penitència i absolucions
- IV) Eucaristia fora de la Missa
- V) Extremunció
- VI) Funerals
- VII) Matrimoni
- VIII) Benediccions
- IX) Processons
- X) Exorcismes i fórmules per als llibres parroquials
- Apèndix) Altres benediccions...

La voluntat de mantenir, però, l'ús de les respectives llengües vernacles exercí una constant pressió davant de les autoritats romanes fins que, poc després de la Primera Guerra Mundial, s'autoritza l'edició, conjuntament amb el *Rituale Romanum*, d'apèndixs nacionals. Aquest és el cas de l'apèndix per a la província eclesiàstica Tarraconense editat sota l'impuls del cardenal Vidal i Barraquer.¹³¹ De tota manera, el *Rituale Romanum* de Pau V es mantingué gairebé intacte fins el Concili Vaticà II,¹³² amb l'excepció d'alguns canvis que foren introduïts en una lleu actualització l'any 1952, sota el pontificat de Pius XII.¹³³ Els canvis afectaren tan sols a la utilització sistemàtica de la nova versió llatina del Psalteri i algunes millores en l'ordenació metòdica dels continguts i en l'alleugeriment dels apèndixs amb materials complementaris que el ritual arrossegava des de l'edició de 1752 de Benet XIV. Per contra, s'hi afegeix el sacrament de la Confirmació.

El text oficial aprovat pels bisbes de les diòcesis catalanes i confirmat pel 'Consilium ad exsequendam Constitutionem de Sacra Liturgia' presenta poques

---

¹³¹ *Appendix Tarraconensis ad Rituale Romanum* (Barcelona: Institut Foment de Pietat, 1934). Força anys abans havia aparegut un apèndix per a la diòcesi d'Urgell: *Appendix ad Rituale Romanum ad usum dioecesis Urgellensis* (Tarragona: Typographia F. Aris et filii, 1891), i un altre per a la de Girona: *Manuale ritualis ecclesiae et dioecesis Gerundensis* (Girona: Tomàs Carreras, 1893). Seguiren el de la diòcesi barcelonesa: *Manuale rituum ad normam Ritualis Romani et Appendices Barcinonensis in parochorum utilitatem excerptum* (Barcelona: Hereus de la Vidua Pla, 1916), la segona edició del qual aparegué uns anys després (Barcelona: Fidel Rodríguez, 1939). El mateix any aparegué el de València: *Manuale as sacramentorum et benedictionum* (València: Typ. Moderna, 1939). Poc anterior és el de Mallorca: *Appendix Maioricensis ad Rituale Romanum* (Palma de Mallorca: Joan Guasp, 1936).

¹³² Constitució sobre la Sagrada Litúrgia del Concili Vaticà II, *Sacrosanctum concilium*, del 4 de desembre del 1963, Sessió III: *De ceteris sacramentis et de sacramentalibus*, Cànon 3. Reproduït a Alberigo et al. *Conciliarum oecumenicorum decreta*, pp. 832-835.

¹³³ *Rituale Romanum... ad normam codicis juris canonici accomodatum ssmi d. n. Pii Papae XII auctoritate ordinatum et auctum. Editio typica* (Città del Vaticano: Typis Polyglottis Vaticanis, 1952). Vegi's, al respecte, la ressenya que en feu Eugène Viale a *La Maison-Dieu* 34 (1953), pp. 164-167.

variants d'importància. En l'edició oficial del *Ritual dels sacraments*,¹³⁴ la disposició del títols és com segueix:

- I) Normes generals per a l'administració dels sacraments
- II) Sacrament del Baptisme
- III) Sacrament de la Confirmació
- IV) Sacrament de l'Eucaristia
- V) Sacrament de la Penitència
- VI) Visita i comunió dels malalts
- VII) Sacrament de la unció de malalts
- VIII) Viàtic i pregàries pels moribunds
- IX) Exèquies
- X) Sacrament del matrimoni

---

¹³⁴ *Ritual dels sacraments* (Barcelona: Foment de Pietat – Abadia de Montserrat, 1966).

2. LES PROCESSIONS I EL PROCESSIONER, A LA RECERCA D'UN ESPAI LITÚRGIC PROPI

La litúrgia processional

El processoner és el llibre litúrgic que conté els cants, lletanies, himnes i pregàries que acompanyen les processons. Bé que també poden existir processons de caràcter civil, aquí entenem per processó qualsevol cerimònia de caràcter públic celebrada dins d'una tessitura religiosa, consistent en la desfilada ordenada i solemne d'un grup d'eclesiàstics o bé del conjunt dels fidels. Això és, una assemblea litúrgica en marxa. En propietat, per a poder parlar de processó hauria de ser tota l'assemblea la que es desplaça, comprès el poble, i no únicament el bisbe o sacerdot que la presideix acompanyat del clergat. Aquest tipus de desfilades podien tenir lloc ja en un espai tancat com és l'església o un claustre monàstic, ja a l'exterior, pels carrers i places de les viles. En el primer cas el recorregut era tancat, circumval·latori, mentre que en el segon, en el qual es parteix d'un lloc i es va a un altre, podia ser més obert i lliure. En ambdós casos el culte als llocs sants esdevé un complement de l'adoració i el culte diví. La seva raó de ser és una súplica o una commemoració amb motiu d'un esdeveniment important. Usualment el seguici acompanyava algun tipus d'imatge, relíquia o autoritat eclesiàstica i durant el seu recorregut es recitaven pregàries i es cantaven o salmejaven lletanies, himnes i antífones. En essència, en tota processó es va a algun lloc per fer-hi alguna cosa i, en molts casos, es retorna al lloc de partida.

Aquest lloc pot situar-se a l'interior d'una església (per exemple un altar) o bé a l'exterior (una altra església dins de la ciutat). Durant el trajecte es poden fer aturades en llocs destacats (estacions) on es realitza una o altra acció com l'aspersió d'un altar, la veneració d'una relíquia o la celebració de la Missa. És una mena de pelegrinatge abreujat a algun lloc revestit d'espiritualitat per una o altra raó. Aquest pelegrinatge, a més, és comunitari i està degudament solemnitzat i jerarquitzat. No és, o no hauria de ser, una simple desfilada d'eclesiàstics que el poble contempla com si es tractés d'un espectacle, tot i que els ingredients espectaculars hi són ben presents ja des dels mateixos orígens. Molt al contrari, en la major part de casos la participació activa dels fidels és un component fonamental. De fet, les processons són gairebé l'únic àmbit de la litúrgia —exceptuant les celebracions sacramentals del baptisme, el matrimoni o els ritus funeraris i altres moments molt ocasionals— que ha restat obert a la participació dels seglars fins a l'actualitat.

Per a Aimé-Georges Martimort, els ingredients necessaris en una processó de tipus sacre són: 1) un agrupament dels fidels al voltant del seu clergat, això és, la reunió de tota la comunitat local; 2) una marxa ordenada d'aquest poble sota la guia del clergat; 3) un objecte i una fita espacial fixada per a la marxa, un lloc al qual anar; 4) la pregària que converteix la processó en un temps excepcionalment fort dins de la vida litúrgica de la comunitat; i 5) un misteri cristià subjacent a la celebració.¹

El *Rituale Romanum* del 1614, el primer llibre litúrgic oficial romà on s'aborden sistemàticament les processons, en dona una definició i fixa els seus objectius amb els següents termes:

Publicae, sacraeque Processiones, seu Supplicationes, quibus ex antiquissimo Sanctorum Patrum instituto, Catholica Ecclesia, vel ad excitandam fidelium pietatem, vel ad commemoranda Dei beneficia, eique gratias agendas, vel ad divinum auxilium implorandum uti consuevit, qua par est religione celebrari debent. Continent enim magna, ac divina mysteria, et salutare Christianae pietatis fructus eas pie exequentes a Deo consequuntur. De quibus fideles praemonere et erudire, quo tempore magis opportunum fuerit, parochorum officium est.²

D'aquesta definició se'n desprenen els trets essencials que caracteritzen tota processó de caire sacre des de temps antics, així com els seus objectius fonamentals:

---

¹ Aimé-Georges Martimort, "Les diverses formes de procession dans la liturgie", *La Maison-Dieu* 43 (1955), p. 46.

² Aquesta definició que apareix per primer cop al *Rituale Romanum* del 1614 s'ha mantingut invariable fins als nostres dies. El text complet, a partir d'un exemplar imprès a Venècia per Cieras l'any 1615, es transcriu a l'Apèndix 5.

motivar la pietat dels fidels, commemorar i reviuire l'evangeli i els benefets de la gràcia, o bé implorar l'ajuda divina davant de desgràcies.

Un tipus de fenomen litúrgic semblant té lloc a gairebé totes les religions. En el fons, el sentit i la utilitat de les processons són comuns en qualsevol dels diferents contextos religiosos i culturals en què es produeixen. Semblen donar satisfacció a unes necessitats psicològiques molt arrelades en la consciència religiosa de les diverses cultures, al temps que són un potent mitjà de cohesió entre la fe i la religiositat popular i de reforç de la solidaritat entre els diversos membres de la comunitat. La primera identificació simbòlica de les processons dins del cristianisme fou donada per Guillaume de Mende. Per a aquest autor del segle XIII la processó és l'Església que marxa vers el Senyor, tal com ho féu el poble de Déu a l'Antic Testament a la recerca de la terra promesa.

Cap. 6: *De accessu sacerdotis et pontificis ad altare et de processione*. §14-15: *Processio sive potius supplicatio, ad instar castrensis aciei instructa, quid notet atque nostre huius institutionis collatio cum veteri testamento ritu.*

§ 14. *Disponitur autem ista processio velut castrorum acies ordinata, uam maiores et fortiores quasi custodes exercitus preueniunt et secuntur, minores autem quasi debiliores in medio colliguntur. Precedunt enim episcopi et presbyteri, subsecuntur pontifex et diaconi, colliguntur in medio subdiaconi et acolyti, cantores uero quasi tubicines exercitum precedunt, ut eum ad prelium contra demones excitent et inuident, de quo prelio Apostolus dicit: Non est nobis colluctatio aduersus carnem et sanguinem, sed aduersus spiritualia nequitiæ in celestibus; unde: Buccinate in neomenia tuba in die insignis sollempnitatis vestre.*³

Alguns intèrprets han volgut veure-hi un lligam amb el mite del retorn a l'origen o al paradís. D'altres han posat l'accent en el significat d'acció i esforç col·lectiu i en una exaltació del sentiment religiós i social del grup. L'efectivitat de la seva missió propagandística no pot, tampoc, ser passada per alt. Finalment, una interpretació molt suggerent destaca el fort component dramàtic que comporta la litúrgia processional i tendeix a veure-hi vincles amb l'origen i el desplegament del drama litúrgic. De fet, d'una banda, la pròpia processó pot considerar-se com una forma dramàtica en sí mateixa i, de l'altra, la presència de dramatitzacions a les processons serà una constant que s'acrexerà, sobretot, des de finals de l'Edat Mitjana.⁴ Un dels elements sempre presents és el caràcter festiu de l'esdeveniment, molt vinculat a la commemoració de

³ Guillaume de Mende, *Rationale diuinorum officiorum*, Lib. 4, Cap. 6, § 14. Edició moderna a Anselme Davril, Timothy M. Thibodeau, & B. G. Guyot, eds., *Guillelmi Duranti. Rationale diuinorum officiorum* (Turnhout: Brepols, 1995), vol. 1, p. 276.

⁴ Una excel·lent síntesi de les diverses teories sobre la mútua dependència entre drama i processons es troba a Roger E. Reynolds, "The drama of medieval liturgical processions", *Revue de musicologie* 86/1 (2000), pp. 127-142.

dates assenyalades del calendari de cadascun dels credos. Molt freqüentment, les processons revestien també un tarannà penitencial o bé rogatiu, sobretot en temps de calamitats.⁵ El fet que es tracti d'un esdeveniment festiu o cerimonial condiciona tant els ornaments i l'abillament del celebrant com el tipus de cants i les oracions.

La major part de les processons presenten una estructura complexa. No són, ni de lluny, simples recorreguts amb ànim festiu o penitencial. Ara bé, és difícil establir una disposició i uns continguts comuns o més o menys uniformes per al conjunt. Es tracta sempre de celebracions molt heterogènies, molt adaptades a les circumstàncies locals i a les ocasions particulars de la seva convocatòria. No hi ha elements comuns a les diverses tipologies processionals, ni altres que tinguin una presència constant sobre els quals pivoten la resta. L'únic referent comú és la necessitat d'un recorregut en el qual es fan aturades per tal de recordar llocs o moments de fort caràcter simbòlic. La seva durada —des d'un curt recorregut per l'interior de l'església o el monestir, fins un complet circuit per tot el terme— i el seu ritme i intensitat són també molt variables i estan, en gairebé tots els casos, adaptats a les condicions particulars de cada lloc i ocasió. El grau de solemnitat i el cerimonial que porten aparellats són igualment de difícil generalització i, amb tota seguretat, depenien sobretot dels recursos de cada església, catedral o monestir i de la seva voluntat d'incidència. A més, el procés de sedimentació i d'uniformització fou molt lent i mai acabà de quallar del tot. Contràriament al que va succeir en altres parts de la litúrgia, els diferents usos diocesans locals i les diverses ordes religioses van mantenir encara durant molts segles les seves especificitats en aquest aspecte.

El més usual era que les processons tinguessin lloc abans de la Missa (o abans de l'Hora Tèrcia que precedeix la Missa) durant molts diumenges o en festivitats assenyalades, però en l'àmbit monàstic o a les comunitats de canonges era també freqüent la seva ubicació al final dels Oficis de Laudes o Vespres. En un i altre cas hi

---

⁵ Sobre les processons en general ha estat útil la consulta de les següents referències bibliogràfiques: Donatien de Bruyne, "L'origine des processions de la Chandeleur et des Rogations à propos d'un sermon inédit", *Revue bénédictine* 34 (1922), pp. 14-26; Henri Leclercq, "Procession", dins *DACL*, vol. 14/2 (1948), cols. 1895-1896; Martimort, "Les diverses formes de procession...", "Les processions", *Compagnie de Saint-Sulpice: Bulletin du Comité des études* 26 (1959), pp. 660-674; Jean Évenou, "Las procesiones", dins Aimé-Georges Martimort, *La Iglesia en oración: Introducción a la liturgia* (Barcelona: Herder, 1987), pp. 812-822; Terence Bailey, "Processions, Liturgical", dins *DMA*, vol. 10 (1989), pp. 130-133; i John Harper, *The forms and orders of Western liturgy from the tenth to the eighteenth century: A historical introduction and guide for students and musicians* (Oxford: Clarendon Press, 1991), pp. 127-130. Encara que més orientat vers el contingut musical és molt útil per a tot el que fa referència a les processons el llibre de Terence Bailey, *The processions of Sarum and the Western Church* (Toronto: Pontifical Institute of Medieval Studies, 1971). És també necessari referir-se als diversos treballs de Michel Huglo citats a la Bibliografia general.

ha una oració de partida i en ocasions també una d'arribada. Aquesta darrera, però, no és necessària quan la processó precedeix la celebració eucarística, donat que al final s'enllaça amb la Missa, autèntica culminació de tota la celebració litúrgica. Durant tot el recorregut es diuen oracions, especialment a través del cant dels salms amb tornada, interpretats bé de forma responsorial o antifonalment. Al davant marxa el clergat seguint l'escalafó de dignitats de menys a més. El poble segueix el president que és el bisbe o, al seu lloc, la més alta dignitat eclesiàstica del lloc o centre religiós o el seu representant. És també usual la presència d'un turiferari amb l'encenser, així com d'una creu processional portada per un sotsdiaca amb dos acòlits al costat amb torxes o canelobres.

Les processons portaven aparellades tota una parafernàlia d'objectes sempre presents. En tots els casos encapçalava el seguici una creu processional que volia significar el paper de Crist com a guia i pastor. Aquesta, en principi, era una divisa episcopal, però amb el temps començà a ser usual que també el clergat de menor rang la utilitzés. En arribar a l'església la creu se situava a l'altar. Els sacerdots que prenién part en les processons també acostumaven a anar proveïts d'aigua beneïda, encens, candeles i llibres per a les lectures. Possiblement, en un origen tots aquests elements podien ser necessaris per a la celebració de la Missa a l'estació pertinent, però poc a poc començaren a ser utilitzats també en altres funcions més consubstancials a la pròpia processó. Tot i que en un principi s'utilitzava l'abillament usual dels oficis convencionals, amb el temps començà a ser freqüent vestir l'anomenada capa pluvial (*pluviale*), fins i tot si les processons tenien lloc en recintes coberts.

Tot i que no es pot descartar que en un principi i en determinades situacions prenguessin part en els desplaçaments processionals exclusivament el celebrant i els seus assistents —que sempre havien de ser eclesiàstics—, el cert és que la participació de tota la comunitat és un fet atestat des dels mateixos orígens del fenomen que es remonten, pel que sembla, als primers temps del cristianisme. En general, el seguici estava format per tota la comunitat de fidels, arribant a implicar, doncs, a tots els sectors de la societat. És en aquest moment que podem parlar pròpiament de processons.

Els orígens de la litúrgia processional

Dins del cristianisme, les processons foren una pràctica molt freqüent ja des dels primers temps. De fet al *Rituale Romanum* del 1614 s'adverteix que el seu origen és molt antic, "ex antiquissimo Sanctorum Patrum instituto". Certament, les seves arrels poden resseguir-se fins a la Bíblia i l'antiguitat pagana. Ja en el judaisme existeixen llocs sagrats (Jerusalem) i no són infreqüents les referències a pelegrinacions i processons als textos bíblics. La simbologia dels fidels que marxen en comunitat vers el regne de Déu ja està present a les formulacions litúrgiques del cristianisme més primerenc, a partir del moment en què les manifestacions públiques dels cristians foren permeses per les autoritats civils, això és a partir de mitjans del segle IV. Sembla com si el cristianisme fes esforços per assimilar i cristianitzar unes pràctiques que no fou capaç d'abolir. Les *Robigalia* romanes convocades el 25 d'abril per invocar als déus per una bona collita, per exemple, foren molt probablement substituïdes ben aviat, en la mateixa data del calendari, per l'anomenada processó de Sant Marc o Lletania major (*litaniae maiores*), instituïda pel papa Gregori el Gran (590-604) en ocasió d'una epidèmia de pesta que assolà Roma l'any de l'inici del seu pontificat. Però aquest, per bé que ha demostrat una gran pervivència, no és el primer cas. Les processons de Rogacions o Lletania menor (*litaniae minores*) foren establertes entre els anys 458 i 474 pel bisbe Sant Mamert de Vienne (c. 470) a causa d'un terratrèmol i de l'incendi devastador que aquest provocà. Aquesta celebració, que anava acompanyada de dejuni i tenia lloc durant els tres dies abans de l'Ascensió,⁶ troba les seves arrels en els antics ambarvals (*ambarvale*), unes processions paganes propiciatòries, de caràcter rural i agrari, i amb aquest esperit de pregària per la fecunditat de la terra i per la bondat de la collita s'ha mantingut en el calendari fins el segle XX.⁷ El paper destacat que van poder jugar les celebracions processionals en la difusió del primer cristianisme ha estat posat de relleu per Jean Évenou:

Con la paz constantiniana, el culto cristiano se organiza y desarrolla de modo adecuado para acoger la masa de nuevos cristianos. Éstos, recién convertidos, tienen necesidad de encontrar en la liturgia cristiana un esplendor comparable al de las fiestas paganas que habían conocido.

⁶ A la península Ibèrica, després del Concili de Girona de l'any 517, les processons de Rogacions tenien lloc durant la setmana després de la Pentecosta.

⁷ Roger E. Reynolds, "Litanies, greater and lesser", dins *DMA*, vol. 7 (1986), pp. 587-588; Joseph Dyer, "Roman processions of the major litany (*litaniae maiores*) from the sixth to the twelfth century", dins Éamonn Ó Carragáin & Carol Neuman de Vegvar, eds., *Roma felix: Formation and reflections of Medieval Rome* (Aldeshot: Ashgate, 2007), pp. 112-137.

Marcha colectiva y con cantos, en que el cuerpo ora tanto como el corazón, la procesión fue una de las formas de culto que hizo popular al cristianismo.⁸

Sant Ambròs de Milà (c. 339-397) menciona unes demostracions públiques, pel que sembla ja força assentades, que són ben bé processons a Milà cap a l'any 388. També n'esmenta algunes Sant Joan Crisòstom (c. 350-407), bisbe i patriarca de Constantinoble des de l'any 397. Molt més interessant, pel que pot significar de vincle amb una tradició que podria remuntar-se fins als primers moments del cristianisme, és el testimoni d'Egèria en el seu pelegrinatge a Terra Santa entre els anys 381 i 384. Egèria fou una dama culta i segurament adinerada, de probable origen galaic, que emprengué un llarg viatge als llocs bíblics i monàstics de l'Orient cristià. La seva narració, la font més important de l'antiga litúrgia de Jerusalem, dona abundants explicacions sobre les litúrgies processionals als llocs sants. A Jerusalem la litúrgia es basava en la reconstrucció dels textos evangèlics al mateix lloc dels fets, ja fossin reals o simplement conjecturals. A la segona part del seu escrit, dedicada a explicar la litúrgia de Jerusalem, s'hi descriuen amb profusió de detalls moltes celebracions litúrgiques en les quals hi intervenen elements processionals o de la litúrgia estacional amb els seus cants. Entre d'altres es mencionen algunes processons per acompanyar al bisbe en els seus desplaçaments pels diversos llocs del culte i espais celebratius, i també la processó del Diumenge de Rams que commemora l'entrada triomfal de Jesús a Jerusalem i que dona inici als oficis de la Setmana Santa.⁹

De totes les processons que d'una manera o altra van perviure fins a l'Edat Mitjana, és justament la processó de Diumenge de Rams l'única que mostra una derivació directa respecte les fonts bíbliques.¹⁰ Per a moltes altres de les formes processionals cal no negligir les influències formals que pogueren exercir pràctiques paganes com els triomfs imperials i altres. Moltes de les processons cristianes que es fixaren a Roma i a altres indrets durant els segles V i VI, especialment les de rogatives per les collites o contra desgràcies i adversitats, seguien en realitat un calendari, una estructura i, fins i tot, un itinerari molt coincidents amb els de les desfilades paganes

---

⁸ Évenou, "Las procesiones", pp. 814-815.

⁹ N'existeix una edició crítica amb traducció catalana de Sebastià Janeras a *Egèria: Pelegrinatge* (Barcelona: Fundació Bernat Metge, 1986), i una versió més recent del mateix Janeras a *Egèria: Pelegrinatge a Terra Santa* (Barcelona: Proa, 1993).

¹⁰ En un sentit més ampli, sobre la significació i el sentit simbòlic de les processons dins la Bíblia, tant de l'Antic com del Nou Testament, és molt interessant l'article de François Louvel, "Les processions dans la Bible", *La Maison-Dieu* 43 (1955), pp. 5-28.

d'un temps abans. Poc a poc anaren agafant consistència i s'institucionalitzaren, sobretot com a mitjà de participació col·lectiva en l'intent d'evitar desastres de tota mena o d'expiar les faltes.

La litúrgia estacional

Una pràctica originada a Roma i desenvolupada allà a partir del segle IV jugà també un rol determinant en l'expansió de la pràctica processional. Ens referim a la litúrgia estacional, en la qual el bisbe celebrava la Missa o altres tipus d'oficis dels dies més destacats del calendari en diferents esglésies de la ciutat.¹¹ Encara fins al segle VIII, va funcionar aquesta divisió territorial de Roma en diferents *tituli* on, en les dates prefixades en el calendari anual, el pontífex reunia al clergat i al poble. Una *statio* era l'assemblea de fidels reunida en un lloc i ocasió determinats. Aquesta pràctica es desenvolupà sobretot a Roma a partir del moment en què la comunitat cristiana experimentà un fort creixement i començaren a multiplicar-se els llocs destinats al culte, que es deixava en mans de presbíters, mentre que el bisbe continuava oficiant a la basílica. Ens trobem, doncs, en una situació en la qual s'apunta l'estructura organitzativa de catedral i esglésies parroquials que temps més tard arribà a consolidar-se. En algunes ocasions destacades, i amb la voluntat de mantenir la unió de la comunitat de fidels, el bisbe de Roma — això és el pontífex —, celebrava els oficis en un o altre d'aquests nous espais destinats al culte o estacions. Aquest és l'origen de l'anomenada litúrgia estacional que tanta influència va exercir en la forma i el contingut de les processons. El desplaçament del bisbe des de la seu basilical a cadascuna d'aquestes estacions era ja en essència una processó i les accions litúrgiques que s'hi desenvolupaven eren bàsicament les mateixes: cant de lletanies, salms i himnes durant el trajecte. Amb el temps les diverses festivitats celebrades d'aquesta guisa s'anaren fixant i organitzant, fins arribar a un elevat nombre d'ocasions i llocs,

---

¹¹ Sobre el desenvolupament de les primitives formes de la litúrgia estacional és revelador el treball de Geoffrey Willis, "Roman stational liturgy", dins *Further Essays in Early Roman Liturgy* (London: S.P.C.K., 1968), pp. 1-87. És necessari també referir-se a l'obra fonamental de John F. Baldovin, *The urban character of christian worship: The origins, development, and meaning of stational liturgy* (Roma: Pontificium Institutum Studiorum Orientalium, 1987), i al suggerent estudi de Victor Saxer, "L'utilisation par la liturgie de l'espace urbain et suburbain: l'exemple de Rome dans l'Antiquité et le haut Moyen Age", dins *Actes du XIe Congrès d'Archéologie Chrétienne (Lyon - Vienne - Genève - Grenoble et Aoste, 21-28 septembre 1986)* (Roma: Pontificio Istituto di Archeologia Cristiana - École Française de Rome, 1989), pp. 917-1031.

això és de *stationes*, al llarg del cicle litúrgic anual. Tot i que en el temps de Gregori el Gran el cicle era ja força complet, s'hi feren addicions encara fins al segle XI. A principis del segle VII ja estaven descrites, a Roma, més de cinquanta ocasions per a la litúrgia estacional. El sacramentari Gregorià, de finals del segle VIII, amplià la llista fins a prop de setanta, una llista que no parà d'eixamplar-se durant els segles següents. Una relació de les més importants hauria d'incloure les festes marianes més destacades, les celebracions de Nadal i l'Epifania, els diumenges abans de la Quaresma i la pròpia Quaresma, els dies de Pasqua, la festa de Pentecosta i altres fins a completar tot el calendari celebratiu de l'any litúrgic. Allò més remarcable és que la major part d'aquestes celebracions tenien lloc en esglésies diferents de la de San Giovanni in Laterano, que era la que exercia les funcions catedralícies. Cadascuna de les festivitats es commemorava a l'església més apropiada per a l'ocasió: per exemple, Nadal a l'església de Santa Maria Maggiore i la de Divendres Sant a la de la Santa Croce in Gerusalemme.

Més tard, les comunitats locals situades en centres mancats de llocs emblemàtics per la seva santedat o significació per als cristians, van mostrar una decidida voluntat de reproduir 'a escala' aquestes cerimònies, tal com se celebraven a Jerusalem o Roma, a les seves esglésies. A Milà, a Ravenna i a diverses ciutats episcopals de la Gàl·lia i dels països germànics s'establiren pràctiques similars. En molts casos, però, la comunitat no podia ser massa gran i per tant la funció catalitzadora de la litúrgia estacional no deuria ser del tot necessària. Naturalment, el grau de fidelitat d'aquestes reproduccions devia variar d'un lloc a l'altre, i és de suposar que en centres molt perifèrics i de poca entitat, el perill de caure en la paròdia deuria ser evident. Amb el pas del temps, la descripció d'aquestes celebracions s'incorporà als sacramentaris, leccionaris, homiliaris i *ordines* romans que foren difosos arreu de la cristiandat. D'aquesta manera les pràctiques litúrgiques estacionals foren conegudes i adaptades a les característiques locals d'altres indrets i situacions. A Roma, per la seva banda, la tradició continuà encara durant molt de temps i no es descontinuà del tot fins al segle XIV amb motiu del Cisma d'Occident.

Les processons es feren més i més freqüents conforme avançaven els segles i arribaren a ser extremadament populars durant la Baixa Edat Mitjana i els primers temps de l'Edat Moderna. Les ocasions apropiades per a la celebració de processons, d'altra banda, tendiren a multiplicar-se i s'obriren també a les commemoracions civils.

Les recepcions i les visites de dignitats, eclesiàstiques o no, les rebudes i comiats de la seva seu dels bisbes, les benediccions de fonts, creus de terme i altres construccions i edificis foren, a més de les habituals de processons de Rogacions davant de calamitats, cada cop més, objecte de recorreguts processionals en els quals s'interpretava un repertori específic de cants. De totes les procesons urbanes medievals la més important fou, sense cap mena de dubte, la del Corpus Christi. Aquesta celebració experimentà una gran puixança a partir del segle XIV fins al punt de convertir-se en la major manifestació pública de la devoció religiosa cristiana. La seva aparició suposà un capgirament total de les estructures i models acostumats de les processons que fins llavors havien estat bàsicament rogatives o penitencials. La del Corpus, en canvi, inaugurà un pauta completament nova en la litúrgia processional, molt més celebrativa i 'espectacular', sobre la qual es modelaren les altres tipologies processionals que tanta acceptació tingueren durant els segles XIV, XV i XVI. Dins l'àmbit monàstic es repetien, adaptades, gairebé les mateixes funcions en rebre visites de patrons i protectors, membres de la noblesa en ruta, abats visitadors i d'altres prelats. A les ciutats, la catedral s'erigí com a centre — símbol de la catolicitat de la fe com a imatge de Jerusalem o Roma — i les processons de les parròquies convergien en aquest punt. El període de creixement arribà fins als anys centrals del segle XVI. Trento contribuí a la seva codificació, però els usos locals i els propis de les ordes religioses persistiren.

Les processons i la seva diversitat de forma i estructura

Sovint s'ha ubicat l'àmbit de les processons en el territori de la paralitúrgia, com si es tractés d'un fenomen no del tot regulat pels principis que governen la litúrgia pròpiament dita. Això pot ser cert en alguns casos en els quals el fet de la celebració cívica se situa molt per damunt en importància i sentit representatiu que no la substància religiosa inherent a l'acte ritual. Els límits són, de vegades, imprecisos. El dominic Irénée H. Dalmais va distingir entre tres categories diferents, encara que molt imbricades l'una amb les altres: seguici (*cortège*), parada (*parade*) i processó.¹² Segons aquest autor, el seguici s'organitza al voltant d'una personalitat o d'un objecte que es vol honorar. És doncs un acte de culte en el més estricte sentit del terme. El seguici funerari en seria un bon exemple, per no parlar d'aquells que acompanyen dignitats vivents o bé objectes d'una forta càrrega simbòlica sagrada, com per exemple les relíquies, imatges o la sagrada forma en la celebració del Corpus Christi. En les parades és un grup social o comunitat qui es manifesta i es converteix en l'objecte de la celebració, protagonista i espectador alhora. En romiatges devocionals i en processons votives a indrets assenyalats per a la col·lectivitat, aquesta pren el total protagonisme i l'acte serveix sobretot per afirmar la seva consciència de grup i la seva vocació de perdurar en el temps. La participació és aquí fonamental. Això explica la presència de danses i de cants propis, així com de comportaments específics per a un determinat grup. Finalment, les processons pròpiament dites fan referència a desfilades de caràcter estrictament religiós i es fonamenten en el fet de marxar plegats a redós d'un símbol de caràcter sacre.

Hi haurien de tenir cabuda també altres formes que només amb dificultat s'adapten a aquesta classificació. En moltes ocasions les processons o desfilades de caràcter religiós són pròpiament espectacles destinats sobretot a ser vistos, sense cridar a la participació de la comunitat de fidels. Aquesta adopta una actitud passiva tot veient passar els figurants degudament abillats, els passos, i tota una ampla parafernàlia d'impulsos visuals. Les processons andaluses i castellanques de Setmana Santa desenvolupades en època barroca a partir de models anteriors, per exemple, són

---

¹² Irénée-Henri Dalmais, "Note sur la sociologie des processons", *La Maison-Dieu* 43 (1955), pp. 37-42.

un bon exemple d'aquest tipus de desfilades que comparteixen algunes de les formes de les processons, però que són molt llunyanes del seu esperit litúrgic i esdevenen sobretot manifestacions de la religiositat popular.

En un altre ordre de coses, les processons exerciren un important paper com a eina de demostració del poder. Sempre sotmeses a un rigorós ordre, organitzades jeràrquicament al voltant d'una figura central, real o metafòrica, i amb una representativitat també jeràrquica de tots els estaments socials de la ciutat, les processons foren tothora, —i molt especialment a les darreries de l'Edat Mitjana i els inicis de l'Època Moderna— una bona imatge de l'ordre social vigent, una plasmació de les estructures més profundes que regien l'ordenació de la societat, un testimoni d'un ordre simbòlic determinat. Alhora, les seves virtuts propagandístiques i l'elevat grau d'arrelament d'aquest tipus de celebracions podien actuar també com un efectiu mecanisme de control de les classes dominants. Portaven aparellat, doncs, un accentuat caràcter polític, fins i tot en els casos freqüents en què era la mateixa societat civil —els gremis— qui organitzava la desfilada.

D'altra banda, en un nombre important d'ocasions el moment processional no pot escindir-se de l'acte litúrgic. Diversos moments de la litúrgia sacrificial, per exemple, impliquen un desplaçament que en ocasions s'amplia fins a convertir-se en una autèntica processó amb tots els ingredients que li són propis. D'altres vegades, tot i la diferenciació de ritmes i d'espais, ambdós moments formen part d'un mateix acte. Indubtablement una de les formes de la litúrgia estacional de més èxit durant l'Edat Mitjana i també durant l'Edat Moderna eren les processons de Rogacions. Aquestes acostumaven a acabar amb la celebració d'una missa,¹³ el formulari de la qual s'escollia segons l'objecte de la processó. Un moment i altre de la celebració formaven, doncs, un mateix i complet acte litúrgic. Ambdós casos, tot i que en uns la processó és essencial i en altres accidental, comparteixen unes mateixes formes i, en certa manera, també l'esperit.

Qualsevol assaig de classificació sistemàtica dels diferents tipus de processons religioses topa amb dificultats insalvables. Una primera diferenciació tipològica ens permet, per exemple, distingir entre unes processons cícliques o temporals i unes

---

¹³ Excepte en el cas de la processó de Corpus Christi, que és en realitat una prolongació de la missa que la precedeix i en la qual s'ha consagrat la sagrada forma que després s'exhibeix en la processó.

altres d'ocasionals. Però una distinció tan àmplia no ens ajuda gaire a destriar-ne unes de les altres. Les diferents tipologies i els diferents ritus que se celebren en el seu decurs s'entrecreuen de manera molt forta. A més, el seu intens arrelament popular en cadascun dels àmbits locals confereix a cada processó unes particularitats difícilment assimilables a altres contextos. Com a molt, podem intentar establir diversos nivells de classificació en funció de trets formals o del calendari, amb el benentès que aquests nivells se solapen en bon nombre d'ocasions.

Posats a establir una proposta de classificació, la major part de processons s'escauen a un o altre dels següents àmbits: a) processons vinculades al calendari; b) processons de caràcter rogatiu o lustral; c) processons de caràcter funcional; d) processons de pelegrinatge; i e) processó del Corpus Christi. El Quadre 1 mostra algunes de les processons més importants per a cadascuna d'aquestes categories.

Quadre 1: Tipus de processons

1. Processons vinculades al calendari	2 de febrer (Candelera o Purificació) Diumenge de Rams Nit de Pasqua
2. Processons rogatives i lustrals	Sant Marc (Lletania major) Rogacions Lustratives dominicals Extraordinàries i ocasionals
3. Processons de caràcter funcional	Trasllat i exposició de relíquies Consagració d'esglésies i cementiris Ordenacions i consagracions de clergues Rebuda de bisbes Coronacions Viàtic Funerals ... Litúrgiques dins la Missa (Dijous i Divendres Sant)
4. Processons de pelegrinatge	
5. Processó del Corpus Christi	

1. Processons vinculades al calendari

En primer lloc ens trobem amb les processons subjectes a dates fixes del calendari, —ja sigui aquest el romà universal o el de les esglésies locals—, les que

commemoren alguna festivitat o episodi del cicle pasqual o bé del santoral. En la litúrgia cristiana d'Occident entrarien en aquesta categoria les processons del 2 de febrer o de la Candelera, que celebra la Presentació de l'infant Jesús al Temple, la del Diumenge de Rams, la de la nit de Pasqua i, en certa manera també, l'eucarística del Corpus Christi, segurament la més espectacular, popular i lluïda de tot el calendari, tot i que les seves particularitats excepcionals la converteixen en un especímen únic que mereix ser tractat de forma particular.

La processó del 2 de febrer, coneguda popularment com de la Candelera, celebra un esdeveniment històric de la vida de Jesús. El seu objecte és reviure el recorregut que féu, acompanyat de la Verge Maria i de sant Josep, des de Betlem a Jerusalem per tal de ser presentat al Temple i se celebra quaranta dies després de Nadal. També se celebra, d'acord amb la llei jueva, la Purificació de la Mare de Déu i així apareix ressenyada en moltes fonts (*in festo Purificationis*). Es tracta d'una processó de llarga tradició històrica dins el cristianisme. En aquest cas, clarament, és la pròpia processó la que defineix el ritu des de bon principi. La celebració del 2 de febrer ja està documentada a Jerusalem durant el segle IV. Egèria en descriu la celebració, tot i que no dona gaires indicacions sobre la topografia del desplaçament.¹⁴ Des d'allí va passar a Constantinoble, on va ser introduïda per Justinià al segle VI. Immediatament s'estengué per tot l'Orient i també per Occident, arribant a Roma no més tard del segle VII.¹⁵ També s'ha especulat sobre la possibilitat que, un cop més, a Roma, aquesta processó en reemplaçés una de pagana, en aquest cas la de l'*amburbale*.¹⁶ La vinculació amb la tradició oriental resta atestada per la presència de les antífoes *Ave gratia plena* i *Adorna thalamum*, traduccions de *kontakia* bizantins. Aquí tenia un sentit rogatiu i penitencial, molt proper al de les *litaniae* tan en boga a Roma durant aquests temps. Tot seguit de la processó al voltant de l'església o el claustre començava la Missa. Més tard, cap al segle XII, s'hi afegí el ritu de la benedicció de les candeles — com a símbol de la llum de la revelació — que hom reparteix entre els assistents.

---

¹⁴ Egèria, *Pelegrinatge a Terra Santa* 26; edició de Sebastià Janeras (Barcelona, 1993), pp. 126-127.

¹⁵ La celebració fou establerta pel papa Sergi I (687-701).

¹⁶ Contràriament a les *ambarvale* (o *arvambale*), que es troben en l'origen de les processons de Rogacions i que tenien caràcter rural, les *amburbale* eren processons urbanes. Sobre l'origen de la processó de la Candelera i els seus suposats antecedents pagans, vegeu De Bruyne, "L'origine des processions de la Chandeleur et des Rogations...".

La processó del Diumenge de Rams és també una fita de primera magnitud dins del calendari cristià. Com s'ha dit en moltes ocasions, és la processó-tipus: reconstrueix un recorregut històric, el seu abast urbà és força ampli, engloba diversos ritus i accions litúrgiques i està fortament impregnada de sentit simbòlic. Ja des de ben antic, la processó vol revivre l'entrada de Jesús a Jerusalem. A la ciutat santa, ja en temps d'Egèria, es recorria el mateix camí. Tenia doncs un fort significat commemoratiu.¹⁷ Poc a poc, primer a Orient i després a Occident, se li anaren afegint altres elements complementaris i estacions. La primera referència al 'Diumenge de Rams' es troba en Isidor de Sevilla (c. 560-636):

De palmarum die

Dies Palmarum ideo celebratur, quia in eo Dominus et Salvator noster, sicut propheta cecinit, Jerusalem tendens, asellum sedisse perhibetur. Tunc gradiens cum ramis palmarum multitudo plebium obviam ei clamabat: *Osanna, benedictus qui venit in nomine Domini, Rex Israel* (*Zach.* ix; *Math.* xxi; *Joan.* xii). In ramis enim palmarum significabatur victoria, qua erat Dominus mortem moriendo superaturus, et trophaeo crucis de diabolo mortis principe triumphaturus.

In asello autem, quem sedendo Jerusalem venit, indicavit simplicia corda gentilitatis, quae praesidendo atque regendo perducebat ad visionem pacis. Hoc autem die symbolum competentibus traditur, propter confinem dominicae paschae solemnitatem; ut quia jam ad Dei gratiam percipiendam festinant, fidem quam confiteantur agnoscant. Vulgus ideo eum diem capitilavium vocant, quia tunc moris est lavandi capita infantium qui unguendi sunt, ne forte observatione Quadragesimae sordidata ad unctionem accederent.¹⁸

També apareix de forma molt primerenca en alguns dels *ordine romani* fins que, cap al segle XII, ja està plenament assentada a Roma. A cada lloc s'adaptà la processó a les realitats espacials locals. En molts casos, la processó s'inicia en una església situada fora vila i es reproduïx el recorregut fins a la ciutat, comprès el ritu de l'entrada amb el cant del responsori *Ingrediente domino in sanctam civitatem* i de l'himne de Teodulf d'Orleans († 821) *Gloria laus et honor*, de fort caràcter parateatral. De fet tota la processó del Diumenge de Rams no és altra cosa que una representació —en el sentit més teatral del terme— del text evangèlic del dia, en la qual el bisbe ocupava el lloc de Jesús. Diferentment del que passa amb altres processons, la de Rams generalment comença i acaba en llocs diferents. La benedicció de les palmes és relativament tardana —apareix per primer cop al segle VII en l'àmbit gal·licà, tot i que no es generalitzà ni es codificà fins molt més tard— i no és substancial a la celebració.

¹⁷ Egèria, *Pelegrinatge...* 3, pp. 133-134.

¹⁸ Isidor de Sevilla, *De ecclesiasticis officiis*, Lib. I, Cap. 28, *De Palmarum die*, a *PL LXXXIII* (1862), 763b-764a.

Finalment, la processó de la nit de Pasqua, d'instauració molt més recent, és també una recreació històrica de la sortida d'Egipte i la marxa vers la terra promesa del poble d'Israel, farcida tota ella d'elements de caràcter simbòlic. Es parteix de l'exterior de l'església i es fa un recorregut vers l'interior, la foscor del qual es va il·luminant a mesura que els fidels encenen els seus ciris a partir de la flama del ciri pasqual, llum i guia del poble cristià.

2. Processons rogatives i lustrals

Un altre grup inclouria tota mena de processons de caràcter excepcional o puntual, bàsicament les lustrals o penitencials. Entren aquí la major part de les rogatives com les de petició de pluja i de bones collites o les deprecatives contra tempestats, epidèmies o fam, per als temps de penúria o de guerra i, en general, per a qualsevol tipus de motiu d'aflicció col·lectiva. Aquestes processons, que també reberen el nom de lletanies, estaven sempre associades a temps de calamitats, desgràcies o guerres i, en moltes ocasions, un cop superada l'adversitat puntual s'introduïren en la regularitat del calendari. L'íntima relació entre la pròpia definició de processó i les rogatives està destacada en el text abans esmentat del *Rituale Romanum* del 1614, on ambdós conceptes s'identifiquen plenament: "Publicae, sacraeque Processiones, seu Supplicationes". També són extraordinàries les processons lustrals que tenen per finalitat la purificació de certs llocs (una església, un terme i la seva creu) mitjançant benediccions o exorcismes.

De fet aquest tipus de processons són de les més antigues, donat que estan datades, almenys, des de finals del segle IV. Una de les primeres documentades és la promoguda per Sant Joan Crisòstom l'any 399 en ocasió d'unes pluges torrencials a Constantinoble. En alguns casos, aquestes processons ocasionals i excepcionals van convertir-se en cites regulars i consuetudinàries dins del calendari, hi hagués o no motius externs en forma de desgràcies o calamitats puntuals. En certa manera la

instauració de la processó anual de la Lletania major o de Sant Marc el 25 d'abril és un resultat d'aquest procés.¹⁹

La tradició de les processons de Rogacions no féu més que ampliar-se i consolidar-se durant tota l'Edat Mitjana. El seu comportament és força diferent del de la resta de tipologies processionals, a causa, en certa manera, de la seva dimensió més cívica i pública. Aquí s'intentava aplegar a tota la comunitat en una petició comuna de quelcom que afectava realment al conjunt de la col·lectivitat. Un anhel semblant planava sobre les processons en honor de la Verge, de sants o de relíquies de veneració local, als quals sovint s'adreçaven les súpliques d'intercessió. Les pregàries que es feien durant el desenvolupament de la processó buscaven la intercessió de la divinitat, la Verge o els sants per superar la causa de l'estrall, la desgràcia o la malura. Les processons de Rogacions tingueren una gran importància dins la litúrgia gal·licana, que les dotà d'un elaborat cerimonial. Aquí, si bé en un principi tenien caràcter ocasional, més tard es fixaren en unes dates concretes, els tres dies abans de l'Ascensió. El ritual dels tres dies de Rogacions inclou un formulari propi per a ser executat a cadascuna de les moltes estacions de què constava la processó. A cada una de les esglésies de la vila on el seguici es deturava es feien les pertinents lectures de l'Antic Testament i de l'Evangeli (una quantitat desacostumadament alta de lectures, tan sols comparable a les que es fan durant la Setmana Santa). Les lectures s'erigien doncs en l'autèntic nucli de la litúrgia processional. La riquesa de les Rogacions gal·licanes minvà considerablement amb la romanització de la litúrgia que implicà l'adaptació de l'estructura de la Lletania major als tres dies de Rogacions. Amb el temps la simplificació va portar a eliminar bona part de les lectures i a cada estació tan sols es cantaven l'antífona amb el seu verset i l'oració pertinent dedicada al sant titular de l'església en concret, sense més cerimonial. Un dels elements més típics de les processons de Rogacions és el cant litànic, que omplia tot el desplaçament. Tant el llistat de sants com els altres textos que intervenen a les lletanies són poc uniformes i, a causa del pes específic molt important que hi tenen les devocions locals, varien molt d'un lloc a un altre.

---

¹⁹ Sobre la història de les processons medievals de Rogacions, vegeu Henri Leclercq, "Rogations", dins *DACL*, vol. 14/2 (1948), cols. 2459-2461; i Jean Leclercq, "Pour l'histoire de deux processions, I. Les Rogations; II. Les Rameaux", *Ephemerides liturgicae* 62/1-2 (1948), pp. 83-88.

Finalment, els textos foren fixats per Pius V a partir de l'edició tridentina del Breviari del 1550.

Dins de la mateixa categoria d'actes processionals hem d'esmentar també les processons lustratives que es fan regularment en algunes esglésies i monestirs els diumenges de l'any abans de la Missa amb la finalitat de beneir el lloc. Aquest ritual és especialment important en l'àmbit monàstic i per tal d'acompanyar el recorregut s'arbitrà tot un seguit de responsoris per a ser cantats: és justament aquí on cal trobar l'origen del llibre litúrgic del processoner amb el repertori i el format adients per a aquesta cerimònia.

3. Processons de caràcter funcional

Altres processons, en canvi, es particularitzen per la seva funcionalitat al servei d'un ritu litúrgic determinat que exigeix el desplaçament processional. Això és, no fan altra cosa que solemnitzar un desplaçament que de tota manera es produiria en el decurs de la celebració d'un o altre ritus. Entrarien en aquesta categoria les processons per al trasllat de relíquies o consagració d'esglésies, les de rebuda de bisbes, les de l'administració del viàtic als moribunds o, en general, totes les associades als ritus exequials.

El trasllat de relíquies i la glorificació que porta aparellada de màrtirs i de sants té una doble vessant, funerària i triomfal. Són, per tant, aquestes unes de les processons més ostentoses, amb abundància d'elements complementaris i ornamentals. A més de la consuetudinària salmòdia, les parts cantades també s'acrecen amb lletanies, responsoris i himnes. La consagració d'una església no és altra cosa que un record d'aquesta concepció típicament cristiana de santificació dels llocs amb la presència de relíquies o d'advocacions. En tots dos casos, la pròpia idiosincràcia dels fets els convertia en esdeveniments singulars i irrepetibles.

El viàtic o l'administració de la comunió als malalts consisteix en el trasllat de la forma eucarística consagrada des de l'església fins a la casa del moribund. Per acompanyar aquest desplaçament s'organitzava una comitiva que complia totes les característiques per a ser qualificada com processional. Es tracta d'una autèntica processó eucarística en tota regla. Com en la major part de processons de tipus

funcional, el recorregut s'acompanyava amb el cant de salms. Aquí prenen un especial protagonisme el salm penitencial *Miserere mei Deus* (Ps. 51) i també el salm *Laudate dominum* (Ps. 148).

L'enterrament cristià comporta també una processó. Cal portar les despulles des de la casa del finat fins al cementiri. Es tracta, doncs, d'un desplaçament funcional que s'ha de fer de totes totes, encara que s'ometi la processó. Es tracta també d'una processó amb tots els drets, donat que és tota la comunitat de fidels que acompanya el cos del difunt i que es fa almenys una parada o estació a l'església per tal de celebrar les exèquies. Com en el cas del viàtic són els salms penitencials i els extrets de l'ofici de difunts els més oportuns per acompanyar el seguici durant el trajecte. També hi fan aparició algunes antífoes igualment extretes de l'ofici de difunts i dels ritus exequials.

Emparentades amb aquesta mateixa categoria de processons funcionals, encara que d'un abast molt menor, es trobarien les processons que tenen lloc durant la celebració de la Missa. Les processons dins la litúrgia eucarística tenen el seu origen en les necessitats pràctiques derivades de la primitiva celebració del culte en recintes o espais considerats sants per una raó o altra. Els llocs on foren morts els màrtirs, les sepultures dels sants o bé en qualsevol indret on es conservés alguna relíquia, eren espais preferits per a les celebracions rituals de les comunitats cristianes locals i en aquests emplaçaments es construïren esglésies. Els desplaçaments del celebrant i els seus ministres d'un lloc a l'altre eren sovint acompanyats pels fidels. Aquests llocs podien estar situats en un mateix recinte o, pel contrari, en emplaçaments més o menys distants dins de la ciutat o als seus encontorns. D'aquesta manera, ja des de ben aviat, algunes formes litúrgiques recrearen, encara que fos simbòlicament, aquests trànsits. Aquest comportament fou especialment efectiu en les celebracions d'aniversaris —d'un sant, d'una dedicació—, i en altres cerimònies destacades del calendari, molt sovint presidides pel bisbe. Els primers formularis litúrgics romans, els *Ordines Romani*, són rics en la prescripció de *stationes* i molts dels seus usos foren ràpidament assimilats per altres centres arreu de l'Occident cristià.

En tots els casos tenen un marcat sentit participatiu i tot i que se celebren dins d'un espai tancat, en molts sentits poden considerar-se pròpiament com a processons donades la fastuositat i la reverència que porten aparellades. Ja siguin les processons d'entrada dels celebrants a la missa solemne (amb el cant de l'Introït), les processons

de trasllat del llibre de l'Evangeli des de la sagristia fins a l'altar i de l'altar a l'ambó, o les de l'Ofertori i la Comunió, en tots els casos la seva funció era vincular més estretament els fidels als misteris oficiats pel sacerdot. En tots els casos la interpretació de salms reforça encara més el seu sentit processional.

En moltes ocasions, però, els desplaçaments que es produeixen durant la Missa, encara que sovint es qualifiquen de processionals, no ho són verament. Per a què es pugui parlar de processó en tot el seu significat cal que sigui tota l'assemblea la que es mogui i desplaci en ordre per un recorregut prefixat, no únicament el clergat. En molts d'aquests casos això no s'ha donat històricament. Des d'aquesta òptica, no ho serien la major part de les formes apuntades al paràgraf precedent, ni la processó dels sants olis de Dijous Sant o la dels neòfits des del baptisteri a l'altar.

4. Processons de pelegrinatge

Els pelegrinatges també aconsegueixen molts dels requisits necessaris per a entrar dins la categoria processional. És tota la comunitat que hi participa, hi ha un desplaçament organitzat i jerarquitzat a un lloc i el recorregut porta implícita la pregària. Ara bé, els límits entre constituir-se en un acte litúrgic, i per tant esdevenir una processó autèntica, o restar en un acte simplement devocional són indefinits. Podrien considerar-se processons, sempre que es desenvolupessin sota certes formes, les que se celebraven anualment en alguns indrets durant l'octava de Pentecosta des de les parròquies fins a la catedral, la visita a les esglésies estacionals durant els aniversaris o els romiatges també anuals a santuaris i altres llocs de devoció local.

5. Processó del Corpus Christi

La processó eucarística és la més recent de totes.²⁰ S'acostuma a celebrar el dijous o el diumenge següent al diumenge de la Santíssima Trinitat per tal de commemorar

---

²⁰ Sobre els orígens de la festivitat del Corpus Christi, vegeu Léon M. J. Delaisse, "À la recherche des origines de l'office du Corpus Christi dans les manuscrits liturgiques", *Scriptorium* 4 (1950), pp. 220-239; Mario Righetti, *Historia de la liturgia*, Biblioteca de Autores Cristianos, 132 (Madrid: Editorial Católica, 1955), pp. 869-875; William J. O'Shea, "Corpus Christi", dins *NCE*, vol. 4 (1967), pp. 345-347; i Miri Rubin, *Corpus Christi: The*

amb la major solemnitat el misteri eucarístic. La seva aparició fou molt tardana, posterior a la instauració de la festa homònima pel papa Urbà IV (1261-1264) amb la butlla *Transiturus de hoc mundo*, de 8 de setembre del 1264, confirmada anys després pel papa Climent V (1305-1314) al Concili de Viena del 1311. El seu impuls, no obstant això, era una mica anterior i estava associat a les revelacions visionàries de santa Juliana de Lieja (1193-1255). En un principi no hi ha constància que aquesta nova festivitat portés aparellada una processó. En els oficis per a la nova festa, en la composició dels quals hi intervingué sant Tomàs d'Aquino (1225-1274), no hi apareix cap traça de processó. Segurament la pràctica s'inicià durant el primer quart del segle XIV, sempre com a continuació de la celebració de la Missa, en el context de la qual troba la seva justificació la processó. La festa agafà una embranzida universal a partir del 1316 gràcies a les disposicions del papa Joan XXII (1316-1334). El papa Martí V (1417-1431) promulgà el 1429 la butlla *Ineffabile sacramentum* on s'atorgaven indulgències especials per l'assistència a la processó del Corpus. Aquestes indulgències foren doblades per Eugeni IV (1431-1437) a la butlla *Excellentissimo* del 1433.

Amb l'ajut de les disposicions papals dels segles XIV i XV i del decidit compromís econòmic dels municipis que es feien càrrec de les despeses de la festa, la processó del Corpus —al·legoria del triomf de Crist—, agafà una gran volada i arrelà amb gran rapidesa i molt profundament en la devoció popular d'arreu d'Occident. La festivitat començà a celebrar-se amb processons i altres tipus de manifestacions públiques de caràcter religiós (representacions d'entremesos, enramades, gegants i bestiari, balls, etc.). Sempre amb una gran fastuositat i comportant una important participació de tots els estaments socials, generalment a partir de l'estructura gremial urbana, en la major demostració ciutadana de fe i devoció. En aquest sentit prengué el model del gran aparat que ja era present en les processons de trasllat de relíquies al qual ens hem referit abans. La Contrareforma no féu més que accentuar encara amb més força la solemnitat i l'ostentació de la festa com si es tractés d'una mena de símbol victoriós de la fe catòlica en el qual es feia participar festivament a tot el poble.

Eucharist in late medieval culture (Cambridge: Cambridge University Press, 1992). Alguns aspectes del funcionament musical de les processons estan tractats a Detlef Altenberg, "Die Musik in der Fronleichnamsp procession des 14. und 15. Jahrhunderts", *Musica disciplina* 38 (1984), pp. 5-24.

Contràriament al que succeeix amb gairebé tota la resta de tipologies processionals que culminen amb la comunió eucarística, la processó del Corpus tenia lloc després de la Missa i el seu objecte era l'exhibició pública del santíssim sagrament. L'hòstia, consagrada prèviament durant la Missa, era portada pel mateix oficiant dins d'una luxosa custòdia pels carrers de la vila per tal de sotmetre-la a veneració pública. La processó és doncs una part indissociable de la Missa, una mena de perllongament de la mateixa. Diferentment, també, del que passa amb les altres categories de processons on la comitiva acostuma a seguir a qui presideix la celebració, aquí el santíssim sagrament i el seu portador marxen al final del seguici, precedits pels fidels i per una graduació creixent en el grau de dignitat eclesiàstica.

La processó del Corpus era un esdeveniment d'abast ciutadà. Implicava a tot el clergat, a totes les institucions jurídiques i administratives urbanes i a tots els estaments socials en un únic i indivisible acte litúrgic en el qual tots els elements es congriaven en una mateixa vivència i durant el qual tota la vila abandonava els seus quefers. Les seves capacitats propagandístiques eren així enormement poderoses. La decoració dels carres amb estendards, domassos i enramades, catifes florals, danses, dramatitzacions, presència d'instruments o fins i tot la llum o el vestuari són elements destinats a donar un major esplendor al que vol ser una manifestació de l'Església triomfant. Com cap altra, la processó del Corpus era l'expressió cerimonial de l'ordre social imperant en un teixit urbà determinat. Projectava la imatge ideal de tota la ciutat desfilant harmoniosament com un conjunt unitari en el qual cada element tenia el seu encaix en el tot.

Un dels fets més curiosos de la processó del Corpus Christi és la manca d'un model de referència a partir del qual es va afaiçonar arreu d'Europa i sota unes formes molt coincidents, una celebració de tan gran impacte i acceptació popular. L'estructura inicial de la major part de processons del Corpus no té parangó a les antigues processons de rogatives o a les penitencials. Ben al contrari, el seu esplendor i dinamisme semblen apropar la processó del Corpus a altres tipus de celebracions de caràcter no religiós, cortesanes o populars, de les quals la processó eucarística, tot i l'apropiació i l'adaptació que en fa l'Església, continua mantenint el seu característic to festiu.

L'evolució històrica del processoner com a llibre litúrgic

El terme processoner és d'incorporació relativament tardana al cos de tipologies de llibres litúrgics. Es tracta d'un llibre litúrgic dels anomenats de segona generació. No és un llibre litúrgic oficial, sinó que va ser creat pels propis cantors d'acord amb les seves necessitats de caràcter pràctic.²¹ Tot i que la major part dels textos i de les rúbriques per a les processons que tenien lloc durant l'any litúrgic ja es trobaven en altres llibres com el missal o el ritual, ben aviat es compilaren en un mateix volum tots els formularis i, de manera molt especial, els cants apropiats per a les processons. La responsabilitat de la recopilació en un sol llibre d'aquest repertori recaigué en cadascuna de les diòcesis i ordes religioses, que s'esforçaren a adaptar-lo als seus funcionaments litúrgics particulars. El processoner és un llibre eminentment pràctic: en gairebé tots els casos es presenta íntegrament musical i és de dimensió reduïda.

Usualment el llibre contenint les rúbriques, els cants i les oracions destinats a les processons rebé els noms de *liber processionalis*, *processionale*, *processionarius* o *processionarium*. Tot i que el terme català més freqüentment utilitzat per a referir-se a aquest llibre és 'Processional', per al present treball hem preferit referir-nos-hi sota el nom de *processoner*.²² Tot i que altres llengües europees semblen decantar-se també per les formes derivades de la llatina *processionale* (*Processional* en francès i en anglès; *Processionale* en alemany), una certa tradició catalana, confirmada especialment en els treballs de Miquel S. Gros, ha preferit utilitzar la forma processoner "contra la

---

²¹ Sobre les característiques del processoner: Pierre-Marie Gy, "Collectaire, rituel, processional", *Revue des sciences philosophiques et théologiques* 44/3 (1960), pp. 466-469; versió revisada i ampliada a P.-M. Gy, *La Liturgie dans l'histoire* (Paris: Editions Saint-Paul – Les Editions du Cerf, 1990), pp. 123-126; Bruno Stäblein, "Processionale", dins *MGG*, vol. 10 (1962), col. 1637; Michel Huglo, "Processional", dins *New Grove*, vol. 15 (1980), pp. 278-281; versió lleugerament ampliada a *New Grove* 2, vol. 20 (2001), pp. 388-393; Michel Huglo, *Les Livres de chant liturgique* (Turnhout: Brepols, 1988), pp. 110-111 i 126; Éric Palazzo, *Histoire des livres liturgiques: Le Moyen Âge. Des origines au XIIIe siècle* (Paris: Beauchesne, 1993), pp. 236-238; i Michel Huglo, "Liturgische Gesangbücher: 3a, Processionale", dins *MGG2*, vol. 5 (1996), cols. 1421-1423. La síntesi més completa i actualitzada és la que ofereix Michel Huglo a la Introducció del primer volum del catàleg realitzat per al projecte RISM: *Les Manuscrits du processional*, I: *Autriche à Espagne*, RISM, B/XIV/1 (München: Henle Verlag, 1999), pp. 21*-27*. Un estudi complet de la gènesi i l'evolució dels processoners d'una regió concreta, analitzant el seu repertori musical, ha estat realitzat per Gisèle Clément en relació a Aquitània: "Le processional en Aquitaine: Histoire d'un livre (Xe-XIIIe s.)". *Études grégoriennes* 29 (2001), pp. 9-33; i *Le Processional en Aquitaine, IXe-XIIIe siècle: Genèse d'un livre et d'un répertoire*, Musicologie, 2 (Paris: Classiques Garnier, 2017).

²² El *Diccionari de la llengua catalana* de l'Institut d'Estudis Catalans (1995) no en dóna cap referència normativa, tot i que sota l'adjectiu "processional" engloba tot allò "relatiu o pertanyent a les processons". La *Gran Enciclopèdia Catalana* (1994) prefereix "processional" per referir-se al "llibre que conté les lletanies, els himnes i les pregàries que cal fer a les processons".

legitimitat del qual”, com bé diu Alexandre Olivar, “és difícil o impossible pronunciar-se”.²³

Els diferents tipus de processoners han estat classificats segons els seus continguts per Michel Huglo en el seu recent catàleg per al Répertoire International des Sources Musicales (RISM).²⁴ Segons el musicòleg francès, en la seva successiva aparició històrica, el processoner pot presentar-se segons nou tipologies:

- I) Antecedents del processoner (dins del gradual)
- II) Processoner per a les Rogacions
- III) Processoner d'antífoes
- IV) Processoner-responsorial
- V) Processoner cistercenc
- VI) Processoner sàrum (després del 1200)
- VII) Processoner dominicà (després del 1254)
- VIII) Processoner romano-franciscà (cap a 1253-1254)
- IX) Processoner de l'orde agustiniana i dels premostratencs

1. Processoners manuscrits

El fet que no sovintegin les referències a un llibre amb aquesta denominació a les relacions i els inventaris més antics de llibres litúrgics ha fet que tradicionalment s'hagi considerat que és un llibre molt tardà.²⁵ Tot i que és cert que el nom no té una tradició gaire llarga, això no vol dir que la utilització en determinades circumstàncies litúrgiques de volums el contingut dels quals coincideix amb el que després es convindrà en anomenar processoner sigui també molt recent. Molt al contrari, les darreres investigacions demostren que alguns especímens ja foren molt utilitzats durant els primers temps medievals i que hi ha uns clars precedents en els *libelli*. En aquest sentit, tot allò exposat en tractar dels primers *libelli* sacramentals és aplicable

---

²³ Alexandre Olivar, “Nou panorama de la investigació de la història de la litúrgia a Catalunya”, *Miscel·lània Litúrgica Catalana* 7 (1996), p. 67.

²⁴ Huglo, *Les Manuscrits du processional...*, vol. 1 [RISM, B/XIV/1], pp. 43*-55*.

²⁵ Henri Leclercq dubta que n'existissin abans del segle XV; vegeu “Processionnal”, dins *DACL*, vol. 14/2 (1948), col. 1896.

també als *libelli* processionals. En aquest darrer cas es compleixen els mateixos requisits apuntats per als primers rituals. Es tracta de petits volums formats per un o dos quaderns destinats a cobrir les necessitats d'un acte litúrgic concret, en aquest cas una determinada processó o litúrgia processional. El vincle amb els primitius rituals es reforça, a més, per la pròpia coincidència de fórmules litúrgiques que es produeix en determinades celebracions. Per exemple, diversos moments de la litúrgia funeral que acostumen a estar inclosos en molts dels primers rituals comporten una litúrgia itinerant, això és, una processó en tota regla. Com en el cas dels rituals, els primers processoners es beneficiaren dels innegables avantatges de l'estructura de *libelli* pel que fa a l'economia en la seva confecció i a la facilitat de transport i d'ús. Alhora, la seva mateixa fragilitat física i les de vegades dures condicions en les quals aquests volums eren utilitzats ha ajudat molt poc a la seva conservació.

És possible que els primers manuscrits utilitzats a les processons fossin senzillament fulls solts desmembrats d'altres llibres com l'antifonari o el gradual, o bé retalls de pergamí on s'escrivien les indicacions rubricals, les oracions i els cants per a ser utilitzats en una processó en concret. Dins l'àmbit català és ben conegut el document de l'acta de consagració i dotació de l'església de Sant Andreu del Castell de Tona, al bisbat de Vic, datat el 13 de gener del 889, on hi apareix el text de l'antífona processional *Surgite, sancti Dei* amb signes que s'han identificat com a neumes. El cant processional es troba, en aquesta ocasió, al mateix document jurídic de l'acte al qual havia d'acompanyar. Estem, doncs, en condicions d'afirmar que en l'època carolíngia no era en absolut inusual el fet de copiar els cants processionals en *libelli* o petits volums lleugers i fàcilment transportables. Alguns d'aquests cants ja es troben recollits als graduals i antifonaris de la Missa més antics, molt abans, doncs, de la seva compilació en els manuscrits autònoms del processoner. Efectivament, en la major part de les fonts més antigues els cants processionals apareixen copiats al lloc pertinent del gradual. Dom René-Jean Hesbert dedueix l'existència d'aquests reculls abans del segle VIII, a partir de l'anàlisi d'un repertori de misses votives identificables únicament gràcies a les antífoes processionals que acostumen a trobar-se en manuscrits dels segles IX-X, al final de l'*Antiphonale Missarum* pròpiament dit. Segons aquest autor l'absència d'aquest grups d'antífoes als manuscrits més antics, tot i que la seva existència i ús estan atestats per altre tipus de testimonis, és prova suficient de que varen circular en un tipus de llibrets més manejables abans de ser incorporades als voluminosos antifonaris de la Missa:

A l'èpoque gregorienne, il aurait donc existé un répertoire de pièces de chant pour les processions, comme il y en avait un pour la messe et un pour l'office. Mais il est clair que ce recueil devait constituer un petit livre à part, indépendant de l'Antiphonaire de la messe, dont il n'eût guère été pratique de transporter les gros volumes au cours des processions; un simple petit livret devait suffire, léger et facile à manier; c'est seulement dans la suite qu'on en vint à l'adjoindre à l'*Antiphonale Missarum*, avant de l'y incorporer, comme on le constate si fréquemment dans la tradition postérieure.²⁶

Cap exemplar d'aquests llibrets de l'època carolíngia, però, s'ha conservat. Els Antifoners més antics del segle VIII, com els de Monza (Monza, Basilica S. Giovanni CIX) o Rheinau (Zürich, Zenb Rh. 30), tampoc contenen antífones processionals. Haurem d'esperar als Antifoners de la Missa dels segles IX i X per començar a trobar-hi els primers testimonis d'aquests cants, afegits al final de la compilació de peces per al Temporal i el Santoral.

Durant el segle X i XI començaren a aparèixer parts completes de processoner en volums de tipus miscel·lani. Són exemples de la característica tipologia de llibres litúrgics combinats. Com succeïa amb el ritual, el processoner és també un llibre fronterer amb altres tipologies de llibres litúrgics. En ocasions incorpora altres llibres litúrgics o parts de llibres litúrgics. La tradició de reunir en un mateix volum dues categories libràries amb funcions diferents que hem apuntat abans, en parlar del ritual, es manté també en el cas del processoner. Ja hem esmentat abans els punts de contacte amb l'antifonari o el gradual, on apareixen recollits alguns dels primers exemples de cants processionals. Tampoc és gens estranya, per exemple, la combinació d'un processoner amb un tropari o bé amb un himnari. De fet aquestes diferents categories de repertoris musicals eren freqüentment utilitzades en una mateixa celebració amb l'únic desig d'acréixer-ne la solemnitat. Si bé són especialment freqüents els casos en què el processoner acompanya troparis, seqüenciaris i prosaris, les combinacions possibles són molt més riques i variades. El manuscrit Paris, BN lat. 1121 (datat entre 994 i 1033), per exemple, inclou trops, seqüències, ofertoris, tractus, antífones processionals, antífones *ante Evangelium* per a després de la Pentecosta i proses.²⁷ El costum de combinar el processoner amb altres tipologies com la del tropari es mantingué encara durant la resta de l'Edat Mitjana i fins i tot se'n poden resseguir alguns rastres en manuscrits del segle XV. En molts casos són una de les principals

²⁶ René-Jean Hesbert, ed., *Antiphonale missarum sextuplex, d'après le Graduel de Monza et les Antiphonaires de Rheinau, du Montblandin, de Compiègne, de Corbie et de Senlis* (Bruxelles: Vromant, 1935), p. cxxii.

²⁷ Jacques Chailley dona una descripció del seus continguts a "Les anciens tropaires et séquentiaires de l'école de Saint-Martial de Limoges", *Études grégoriennes* 2 (1957), pp. 169-171.

fonts per a l'estudi dels repertoris tardans de trops. El processoner-tropari cistercenc d'Alcobaça (Lisboa, BN 6207), de principis del segle XIV, és un bon exemple d'aquesta tipologia.²⁸

Especialment en els territoris de predomini de la notació aquitana (Occitània i tot el sud-est de França), ja des del segle XI és usual trobar cants processionals, especialment antífoes per a les processons de Rogacions i per les dels diumenges i festes de l'any extretes del gradual, en un llibre mixt conegut com a tropari-prosari. Alguns altres manuscrits de Saint Martial de Limoges (Paris, BN lat. 909, lat. 1136 i lat. 1240) són bons exemples d'aquesta inclusió de cants processionals en troparis i prosaris.²⁹ Michel Huglo ha especulat sobre si aquest fet hauria pogut retardar l'aparició de processoners pròpiament dits en aquesta regió.³⁰ Molt freqüentment els processoners monàstics poden estar associats a un col·lectari. En algunes ocasions també es troben cants processionals en breviaris notats.

El repertori musical dels processoners es començà a compilar de forma sistemàtica en un llibre apropiat per als desplaçaments processionals per a ser utilitzat pels cantors, cap a finals del segle XI o, amb més seguretat, cap a principis del segle XII. Diversos inventaris d'esglésies importants d'aquesta època testimonien la disponibilitat d'exemplars d'un llibret dedicat als cants processionals. Alguns d'aquests volums s'han conservat fins avui.³¹ En el seu naixement fou el resultat del traspàs als nous llibrets dels cants processionals que abans es trobaven recollits al final del gradual o en els llibres combinats i, alhora, de l'aparició d'un nou repertori — fonamentalment antífoes per a les Rogacions i les *preces* litàniques que les acompanyen — adequat per a les processons.

Els processoners són generalment llibres poc luxosos i de petites dimensions per tal d'afavorir la seva portabilitat en els desplaçaments estacionals, sovint llargs, que

---

²⁸ Joaquim O. Bragança, ed., *Processional tropário de Alcobaça*, Musicae Lusitaniae sacrae, 1 (Lisboa: Instituto Gregoriano de Lisboa, 1984).

²⁹ Igualment descrits per Chailley a "Les anciens tropaires...", pp. 174-177, 186 i 165-166 respectivament. Les concordances han estat establertes per Charlotte Roederer, "Eleventh-century Aquitanian chant: Studies relating to a local repertory of processional antiphons" (PhD diss., Yale University, 1971), pp. 81-168.

³⁰ Michel Huglo, *Les Livres de chant liturgique* (Turnhout: Brepols, 1988), p. 126.

³¹ L'inventari més complet ha estat realitzat per Michel Huglo per al projecte Repertoire International des Sources Musicales (RISM). El primer volum està dedicat als manuscrits conservats a Àustria, Austràlia, Bèlgica, Canadà, Suïssa, República Txeca, Alemanya, Dinamarca i Espanya: Huglo, *Les Manuscrits du processional...* (RISM, B/XIV/1). La relació de manuscrits conservats en biblioteques i arxius de la resta de països, i un suplement dedicat a manuscrits del processoner no inclosos al primer volum es troba a: Michel Huglo, *Les Manuscrits du processional*, II: *France à Afrique du Sud* [RISM B/XIV, 2] (München: G. Henle, 2004).

integraven les processons. Molt sovint, el seu estat de conservació és força deficient. Atès que no es tractava d'un llibre oficial o d'altar, es conservaven a la sagristia de l'església corresponent i no acostumaven a estar gaire ben cuidats. Molts servien per a la major part de processons que tenien lloc durant l'any litúrgic, encara que en alguns casos els processoners podien ser específics per a una celebració en concret, per exemple per a les Lletanies majors o menors. En el primer cas acostumen a començar amb la part dedicada al Propi del Temps, a la qual segueix el Propi dels Sants i, al final, les processons per a les ocasions especials. Molts dels primers processoners contenien bàsicament les antífoes per a les processons del 2 de febrer i de Diumenge de Rams, a les quals se'ls va afegir en ocasions les peces de cant per a les parts processionals dels ritus funeraris. Una de les característiques comunes a la major part de processoners medievals és l'abundància i precisió de les rúbriques explicatives, molt per sobre del que succeeix amb la major part de les altres tipologies de llibres litúrgics. Aquest tipus de llibre és un primer exemple de la relació de proximitat que al llarg dels temps el processoner mantindria amb el ritual. Una tipologia alternativa a la del processoner de Rogacions i a la del processoner-ritual, de la qual en certa manera n'és una extensió, és la del processoner festiu i dominical que, a més de contenir les peces per a les processons rogatives acostumades, també incorporava les antífoes i responsoris per a les processons que tenien lloc entre l'hora de Tèrcia i la Missa dels diumenges i altres dies festius.

Fou durant els darrers anys del segle XII i principis del segle XIII que s'organitzà un dels models més complets i ben estructurats de processoner, el propi del rite Sàrum, a Anglaterra.³² El seu contingut combina el processoner d'antífoes amb el processoner-responsorial. El repertori musical ha estat estudiat per Terence Bailey en el que potser és encara el millor estudi de conjunt sobre la música en els processoners.³³ De tot el territori anglès, la diòcesi de York fou pràcticament l'única que escapà a la seva influència.

Durant el segle XIII es desenvolupà el processoner propi de l'orde dels predicadors. Aquest arribà a tenir una gran importància, incloent-hi elements del

---

³² Els textos foren editats per William George Henderson a *Processionale ad usum insignis et preclarae ecclesiae Sarum* (Leeds: M'Corquodale & Co., 1882; repr. facsimilar, Farnborough: Gregg, 1969).

³³ Terence Bailey, *The processions of Sarum and the Western Church* (Toronto: Pontifical Institute of Medieval Studies, 1971).

cerimonial monàstic i parts del ritual canonical (per exemple tot el referent a la litúrgia dels malalts i dels difunts) i rúbriques molt elaborades descrivint les processons. En general durant el segle XIII, degut al caràcter explícit de les seves cada cop més freqüents rúbriques, el processoner començà a ser considerat també com un llibre descriptiu de les cerimònies i no únicament i simplement el continent dels cants processionals. També durant el segle XIII observem com les antífores processionals comencen a ser reemplaçades per responsoris de l'Ofici i, en general, el conjunt del repertori de peces de cant s'amplia.

La gran eclosió dels manuscrits del processoner es va produir durant els segles XIV i XV. La major part són del tipus processoner-responsorial, una tipologia que es va mantenir sense gaires canvis fins a finals del segle XVI. La major part dels conservats són d'aquest període. Cap a finals de l'Edat Mitjana el processoner incloïa cada vegada més elements rubricals i es confirmava la seva proximitat amb el ritual a causa de la importància que tenien les processons en algunes de les litúrgies sacramentals (per exemple en els funerals). Conforme avançà el temps, el processoner i el ritual confluïren en el fet d'oferir els elements necessaris per a cerimònies coincidents. Mentre alguns processoners incorporen parts molt substancials de ritual, els rituals inclogueren, com més va més, un complet processoner per tal de facilitar la tasca dels curats. A partir del segle XVI, al temps que el seu contingut s'amplià sense parar i que obtingué una àmplia difusió gràcies a la impremta, ja es convertí en un llibre perfectament establert i d'ús generalitzat tant en el context monàstic com en el del clergat secular.

Els primers cants que s'incorporaren als processoners foren els de les processons que seguien les benediccions de la Candelera (2 de febrer), del Dimecres de Cendra i del Diumenge de Rams. Les antífores per a les processons d'aquestes festivitats acostumaven a ser copiades just abans de l'Introït de la Missa del dia, i així apareixen als primers manuscrits que ens transmeten la música dels cants processionals. Ben aviat també començaren a aparèixer, encara que no en tots, els cants de la litúrgia del *Mandatum* de Dijous Sant i els de la cerimònia de l'Adoració de la Creu de Divendres Sant. Després, també, les lletanies i les antífores per a la Lletania major del 25 d'abril i per a les Lletanies menors o Rogacions durant els tres dies que antecedeixen la festa de l'Ascensió. La major part d'aquest repertori es va extreure del gradual. Sovint, tot i que no eren pròpiament cants processionals, l'oportunitat va fer que fossin inclosos

en el manejable llibret del processoner. També del gradual, i en alguns casos de l'antifonari, es varen treure les antifones i responsoris per a les processons dominicals que usualment tenien lloc entre l'ofici de Tèrcia i la Missa dels dies de festa i els de la processó de Diumenge de Pasqua. Igualment s'hi poden trobar altres tipus de cants, alguns d'ells procedents d'antigues tradicions, d'arrelament local o particular,³⁴ i d'altres de procedència diversa. En ocasions, els cants continguts als processoners no apareixen en cap altre tipus de llibres litúrgics. Les primeres evidències melòdiques ens venen donades als graduals amb notació neumàtica aquitana del sud de França de principis del segle XI. En altres casos, per contra, tan sols es copien els textos (lletes de sants per a les lletanies, per exemple) o les rúbriques i les col·lectes que han de ser dites durant la processó, però sense la música. En ocasions tan sols es donen els incipits dels cants. També és molt freqüent trobar les oportunes indicacions rubricals i els incipits dels cants en Ordinaris catedralicis i en Costumaris monàstics.

Ja des de ben aviat, l'íntima vinculació dels recorreguts processionals a esdeveniments puntuals i d'abast local (per exemple en les processons de rogatives), a devocions també de caràcter local, als calendaris propis i a les circumstàncies singulars de l'espai i del territori particulars de cada indret i de cada comunitat, forçà a la configuració de processoners completament adaptats a les necessitats concretes de cada església o de cada congregació religiosa.

En paral·lel al desplegament dels processoners diocesans o locals, la major part dels ordes religiosos varen desenvolupar processoners propis adaptats a les seves litúrgies particulars. Aquests processoners es mantingueren més o menys estables al llarg de tota l'Edat Mitjana i encara es perllongaren fins als temps de la impremta.

Els religiosos de l'orde dominica foren probablement els més actius en el desenvolupament del seu processoner. Foren també un dels primers ordes a incloure'l a la llista dels seus llibres oficials. Humbert de Romans ja els fa prescriptius el 1256 en establir definitivament la unificació de la litúrgia de l'orde.³⁵ El *libellum*

---

³⁴ Per exemple els cants litànics d'origen gal·licà presents a la tradició hispànica tractats per Michel Huglo a "Les preces des graduels aquitains empruntées à la liturgie hispanique", *Hispania sacra* 8 (1955), pp. 361-383.

³⁵ Benedictus Maria Reichert, ed., *Litterae encyclicae magistrorum generalium Ordinis Praedicatorum ab anno 1233 usque ad annum 1376 iussu reverendissimi patris Fr. Andreae Frühwirth magistri generalis...*, Monumenta Ordinis Fratrum Praedicatorum Historica, 5 (Roma: Typographia Polyglotta S. C. de Propaganda Fide, 1900), núm. VIII bis, p. 42: "Sciatis eciam, quod voluntatum fratrum circa predictum fuit officium tam diversa petencium varietas, quod impossibile fuit in ipsius ordinatione satisfacere voluntatibus singulorum. Propter quod quilibet vestrum ferre debet pacienter, si fortassis occurrerit ei aliquid in ipso officio sue sentencie minus gratum. Ut autem scire possitis, utrum totum habeatis officium, noveritis esse volumina, in quibus multipliciter continetur

processionale és una de les addicions més interessants al cos de llibres litúrgics de l'orde, juntament amb el *pulpitarium* i un tipus de breviari de petites dimensions i portable per tal de poder resar els oficis allà on sigui que els seus membres es trobin. En allò fonamental, la major part dels processoners dels predicadors segueixen el model dels exemplars considerats oficials: el del convent parisenc de Saint-Jacques (actualment Roma, S. Sabina XIV.L.1) o bé el de la còpia portable del mateix que obrava en poder del general de l'orde per tal de poder confrontar la correcció litúrgica en les seves visites als diferents convents (London, BL Add. 23935, fols. 98v-106v). Tant en versions manuscrites com impreses, són molt freqüents i se n'han conservat molts exemplars.³⁶ La seva tipologia és molt propera a la del processoner-responsorial. Des dels seus primers exemples va incloure els ritus del sagrament dels malalts, de la extremunció i de la sepultura, això és, parts de ritual. D'aquesta manera el processoner incorporava alguns ritus més propis del col·lectari i acabava convertint-se en un ritual complet. L'altra característica fonamental dels processoners dels predicadors és l'abundància i l'extensió de les rúbriques. La major part del repertori musical consisteix en peces de tipus responsorial. Com a nota particular cal destacar que els processoners dominicans són dels pocs que inclouen els cants per a la litúrgia de l'ablució dels altars el Dijous Sant. Juntament amb el processoner propi cistercenc, el processoner dominicà i les seves particularitats es varen mantenir molt estables fins dates molt avançades.

Tot i que el nombre de processons s'havia reduït considerablement durant la reforma del segle XII, els processoners cistercencs anaren ampliant els seus continguts al llarg de tot el segle següent. A part de les processons del 2 de febrer i de Rams, les úniques autoritzades vers 1130, a partir de la segona meitat del segle i paulatinament fins als inicis del segle XIV, s'hi afegiren les de l'Ascensió, l'Assumpció de la Verge i les de les festivitats del patró, Sant Bernat, i de la Nativitat de la Verge. A principis del segle XIV també la del Corpus Christi i, ja a la segona meitat del segle XV, la de la Visitació.

---

videlicet: ordinarium, antiphonarium, lectionarium, psalterium, collectarium, martyrologium, libellum processionale, graduale, missale maioris altaris, evangelistarium eiusdem, epistolarium eiusdem, missale pro minoribus altaribus, pulpitorium et breviarium portatile.”

³⁶ Segons l'inventari realitzat per Michel Huglo, uns cent cinquanta.

Els canonges regulars (agustins, premostratencs) també utilitzaren a bastament el llibre del processoner. En la major part de casos se segueix la litúrgia de la diòcesi. La seva principal característica és la presència de processons per a la festivitat de Sant Agustí (28 d'agost), per a les del trasllat de les seves relíquies (28 de febrer i 11 d'octubre) i per a les de la seva conversió (5 de maig), així com el fet que acostuma a haver-hi un nombre més gran d'antífoes que de responsoris de l'Ofici.

Altres ordes religiosos com els benedictins o els franciscans, en canvi, no establiren amb tanta cura els seus processoners propis fins dates molt més tardanes. Les diverses congregacions benedictines seguiren les seves pròpies regles, mentre que els franciscans varen recórrer al model romà tant en els exemplars manuscrits com en les freqüents edicions impreses durant el segle XVI. Bàsicament recullen les processons de la Candelera, Dimecres de Cendra, Diumenge de Rams i les dels funerals.

2. Processoners impresos

A partir de l'aparició i de l'assentament de la impremta, el processoner començà un procés d'aproximació a una altra tipologia que començava també a trobar el seu lloc dins del concert dels llibres litúrgics, el ritual. Les coincidències entre ambdós són d'ordre molt diferent. D'una banda, és innegable la coincidència i el solapament de molts dels ritus que contenien. Aplegar-los en un mateix volum que preservés l'accessibilitat i la portabilitat dels formularis en les diverses situacions en què aquests eren necessaris era una bona solució. D'altra banda, tots dos havien compartit un procés històric de formació i evolució força coincident des dels temps dels primers *libelli*. Aquest vincle es confirmà de forma definitiva amb la inclusió del processoner dins l'edició oficial romana de l'any 1614 del ritual. Des d'aquesta data el processoner és una part integrant del ritual. No hi ha hagut mai, doncs, una edició oficial romana del processoner com a llibre autònom. Això no va impedir que proliferessin les edicions pròpies oficials de diòcesis i de congregacions religioses i que aquestes es mantinguessin fins dates molt recents. En aquest sentit es pot afirmar que el processoner ha estat un dels llibres litúrgics menys homogenis.

Alguns dels primers rituals presbiterals impresos ja incorporaren parts substancials de processoner, però fou sobretot amb la proliferació dels rituals diocesans que començà a ser freqüent, per raons de caràcter pràctic, la inclusió d'un processoner complet. Des de l'aparició dels primers rituals impresos contenen un processoner, la història d'aquest llibre ha restat íntimament lligada a la del ritual.

D'altra banda, s'ha de dir que els exemplars impresos del processoner que han perviscut fins a nosaltres no són gaire nombrosos, si ho comparem amb els d'altres tipologies. Tot i l'innegable avenç que suposava la multiplicació de còpies impreses, la seva conservació es veié dificultada per dos factors. D'una banda la pròpia fragilitat del paper generalment utilitzat des de l'aparició de la impremta; de l'altra unes condicions d'ús gens favorables, gairebé sempre a la intempèrie i en moviment.

Molt abans de la promulgació del *Rituale Romanum* de 1614, les processons ja havien tingut cabuda als antecedents del Ritual oficial. Castellani, al seu *Liber sacerdotalis* de 1523 és el primer a dedicar-hi un llarg capítol amb abundants indicacions d'ordre litúrgic i pastoral que restaren invariables a les múltiples reedicions que se'n feren.³⁷ El llibre de Castellani és també el primer que inclou sistemàticament notació musical a les parts del processoner. Contempla les processons del 2 de febrer, Rams, diverses processons per a la Setmana Santa com la de l'adoració de la Creu de Divendres Sant i altres com la de la *Litania maior* de Sant Marc. En algunes celebracions indica que es poden portar estendards (*vexilla*), imatges, pendons i, fins i tot, bestiari. Potser una herència de la tradició pagana, però alhora uns elements perfectes per a la combinació de les finalitats exorcitzants de la processó amb el seu caràcter lúdic, festiu i espectacular. Aquesta no era la primera aproximació de Castellani als ritus processionals. Uns anys abans, el 1509, el mateix Castellani havia estat el responsable de l'edició d'un processoner per a l'orde dominica a la qual pertanyia.³⁸ Les parts del processoner del *Liber sacerdotalis* (edició de 1537) s'ofereixen al Quadre 2.

---

³⁷ Alberto Castellani, *Liber sacerdotalis...* (Venezia: Melchiorre Sessa & Pietro Ravani, 1523), fols. 244-316. A la segona edició, *Liber sacerdotalis...* (Venezia: Victor a Rabanis, 1537), que és la que hem manejat, ocupa els fols 230-299.

³⁸ *Processionarium ordinis fratrum predicatorum rursus recognitum: et multis orationibus adauctum* (Venezia: Luca Antonio Giunta, 1509).

Quadre 2: Processoner del *Liber sacerdotalis* de Castellani (1537)

<i>Processions</i>	<i>Fol.</i>
1. De processionibus faciendis prohemium	230
2. Unde ortum habuerunt processionum celebratio	230
3. De procesionibus ordinariis et extraordinariis	230
4. Quibus ex causis fiant processiones	231
5. De ritu et modo processionum faciendarum	231
6. De processione in festo purificationis et benedictione candellaram	232
7. De processione in ramis palmarum et benedictione eorundem	235
8. Adoratio crucis in feria sexta in parasceve	243
9. Processio ad ponendum corpus christi in sepulchro eadem die	248
10. Processio eadem die circa idem more veneto	254
11. Processio ad benedictionem fontis in sabbato sancto et in vigilia pentecostes	256
12. Processio ad extrahendum corpus Christi de sepulchro in die Pasche	260
13. Processio ad manifestandum resurrectionem Christi ante matutinum eodem die	262
14. Processio post vespervas ad fontes eadem die	264
15. Publicatio Pasche in die Epiphania facienda	265
16. Processio in festo sancti Marci in letaniis maioribus	266
17. Antiphone cantande in singulis ecclesiis per quas processio transit	271
18. Processio in rogationibus	273
19. Processio in festo Ascensionis	274
20. Processio in die Pentecostes	275
21. Processio in festo Corporis Christi sacratissimi	275
22. Processio in festo patroni ecclesie	276
23. Processio in commemoratione omnium fidelium defunctorum post festum omnium sanctorum	276
24. Processio ad petendam pluviam in tempore ficciitatis	278
25. Processio pro petenda serenitate	279
26. Pro tempore pestis et mortalitatis	279
27. Processio tempore quarumcumque tribulationum	281
28. Processio tempore belli	282
29. Processio pro victoria habita de inimicis	283
30. Hymni cantandi in processione ad libitum	284
31. Ordo ad recipiendum legatum vel prelatum advenientem	295
32. Ordo ad recipiendum episcopum noviter creatum	297
33. Ordo qualiter recipi debeat episcopus quando venit ad visitandas parrochias	297

Al ritual de Santori de 1584-1612 es dedica igualment tot un capítol a les processons.³⁹ Però, com ja hem apuntat abans, al primer capítol, en aquesta edició no

³⁹ Santori, *Rituale sacramentorum Romanum...*, pp. 624-671.

hi ha rastre de música. Tot i això, el llistat de processons és en aquesta ocasió molt complet:⁴⁰

Quadre 3: Processoner del *Rituale Romanum* de Santori (1584-1612)

<i>Processons</i>	<i>Fol.</i>
<i>Processiones quaedam sunt ordinariae, quaedam extraordinariae</i>	624
1. De processione in die palmarum.	625
2. De processione faciendae in Litanía maiori in festo sancti Marci.	627
3. Antiphonae dicendae in Ecclesiis, per quas processio transit, secundum earum titulos.	633
4. De benedictione segetum, feminum, satorum, et vinearum in festo sancti Marci Evangelistae.	636
5. De processionibus in Litaníis minoribus, seu in tribus diebus earum, sive Rogationum ante Ascensionem domini.	638
6. De processione in tribus diebus Rogationum, in quibus fiunt Litaníae minores	641
7. De processione in festo sanctissimi Corporis Christi.	643
8. Preces dicendae in Litaníis tempore belli.	644
9. Aliae preces in fine processionis, et Missae contra Turcas et infideles.	646
10. Aliae preces in fine processionis et Litaniarum contra haereticos et contra Turcas simul.	647
11. Aliae preces contra Turcas et haereticos.	648
12. Preces dicendae in fine processionis pro liberatione Terrae sanctae de manibus infidelium, et aliorum fidei Christianae, et Catholicae inimicorum.	650
13. Preces dicendae in processione ad extirpandas haereses, tempore schismatis.	651
14. Pro concordia Principum Christianorum et pace obtinenda.	653
15. Tempore mortalitates et pestis.	653
16. Tempore penuriae et famis.	654
17. Ad petendam pluviam tempore siccitatis.	654
18. Ad petendam serenitatem tempore nimiae pluviae.	655
19. Ad fugandam tempestatem.	655
20. Tempore pestis animalium.	656
21. Preces dicendae sede vacante.	656
22. Preces dicendae tempore Concilii generalis.	658
23. Alius ordo habendi supplicationes, processiones, vel Litanias tempore Concilii generalis, quemadmodum servatum est Romae in Ecclesia Lateranensi, et basilica Principis Apostolorum de Urbe pendente sacro generali Concilio Tridentino, anno praesertim M.D.LXII.	659
24. Preces dicendae in Litaníis ad agendas Deo gratias pro aliquo publico beneficio.	660
25. Preces dicendae quando insigne aliquod bonum opus est inchoandum.	661
26. Preces dicendae in principio et fine alicuius Capituli, vel Congregationis, Collegii sive Confraternitatis, ubi certae assignatae non sunt.	662
27. Confessio generalis, quae sit dominicis et solennibus diebus intra Missarum solennia.	663
28. De processione seu visitatione tumulorum in die commemorationis omnium defunctorum, ubi fieri confuevit.	665
29. De privatis precibus pro defunctis post horas ab aliquibus dici consuetis	670

⁴⁰ Giulio Antonio Santori, *Rituale Romanum Gregorii Papae XIII. pont. max. iussu editum* (Roma: s.n., 1584-1612). A més, també es recullen processons rituals com la de Pasqua: 'De Processione post Vesperas in die Sancto Paschae, et sex sequentibus diebus in Albis' (pp. 77-88).

Ja ha estat advertit al primer capítol, que el ritual editat per Francesco Samarino el 1580 no s'escau del tot a les tipologies litúrgiques convencionals del ritual ni, tampoc, del processoner. De fet, contràriament al que succeeix amb altres rituals igualment modelats a partir del de Castellani, el de Samarino no inclou el capítol dedicat a les processons i, de fet, les referències a aquestes són molt minses. Hi dedica tan sols alguns epígrafs esparsos i de reduïda extensió on es descriuen els ritus processonals per a la festivitat de la Purificació i, de forma molt més general, per a les processons rituals i solemnes que havia de realitzar un sacerdot.⁴¹ En tots els casos es tracta de notes de caràcter més aviat descriptiu i històric, o bé interpretacions del significat de les processons. En cap cas s'inclouen els cants o les oracions ni textos litúrgics de cap mena. No és doncs, pròpiament, un llibre per a ser utilitzat durant la celebració dels ritus.

Però no seria fins l'edició del 1614 que es donà, dins l'àmbit romà, una definició i una estructura definitiva i oficial a les processons. Mentrestant foren moltes les diòcesis que feren imprimir els seus processoners propis, la major part del tipus processoner-responsorial i, en molts casos, combinats amb altres llibres com rituals o tonaris.

Al *Rituale Romanum* del 1614 les processons ocupen completament un dels deu títols en què es divideix el llibre, concretament el Títol IX. En allò fonamental se segueix el model del *Liber sacerdotali* de Castellani i del ritual de Santori. Des del 1614, tots els rituals romans fins els més recents incorporen també un processoner. Aquí, com ja passava amb l'edició de Castellani, la major part de les processons van acompanyades dels respectius cants notats. Al capítol 1 ja s'ha donat la relació de les parts musicals que es concentren en un conjunt d'antífones i himnes per a les processons de la Purificació, Diumenge de Rams i Corpus Christi, a més d'una per a la de Sant Marc. A partir del 1614 l'estructura i els continguts canviaren molt poc.

A més del processoner romà, el processoner sàrum tingué també una intensa vida editorial. L'any 1502 aparegué la primera edició, que estigué a càrrec de Richard

---

⁴¹ *Sacerdotale sive Sacerdotum thesaurus iuxta consuetudinem s. romanae ecclesiae...* (Venezia: Apud Iordanum & Nicolaum Zilettum, fratres, 1593), fol. 153v de la Primera part i 26-26v de la Tercera part.

Pynson.⁴² Entre la primera edició del 1502 i l'any 1558 se'n feren almenys vint-i-sis edicions més.

Al mateix temps començaren a fer-se freqüents els processoners impresos adaptats a les litúrgies particulars dels diferents ordes religiosos. Amb molta freqüència els processoners de les congregacions religioses aparegueren també en combinació amb altres tipologies, com són el cerimonial monàstic o el manual de cor. Segurament que de totes les congregacions religioses que en feren imprimir exemplars, els més destacats són aquells de l'orde de predicadors.

El ritual dominicà fou un dels primers dels pertanyents a un orde religiós que va ser imprès. La primera edició veié la llum a Sevilla l'any 1494 (3 d'abril).⁴³ Es tracta del primer llibre completament musical imprès a la península Ibèrica. Conté els cants i les rúbriques per a les processons de la Purificació, Diumenge de Rams, Dijous i Divendres Sant, Pasqua, Ascensió, Assumpció de la Verge i rebuda de prelats i prínceps. També incorpora els ritus de la comunió dels malalts, l'extremunció i la sepultura (*Officium sepulturae fratris defuncti*), quatre responsoris (*Verbum caro*, *Repleti sunt omnes*, *Honor virtus* i *Virgo parens*), l'antífona *Ave stella*, altres disset responsoris per a diverses ocasions, Evangelis (*Liber generationis* i *Factum est autem*), l'*Exsultet* pasqual, els cants per a l'ofici de tenebres del *Triduum sacrum* i el responsori *Congregati sunt* per a ser cantat en temps de guerra contra els 'enemics de la fe'.

Pocs mesos després, el 9 d'octubre del mateix any, aparegué una altra edició, en aquest cas veneciana.⁴⁴ Respecte a l'edició de Sevilla, aquesta incloïa també la festivitat del Corpus Christi, una Missa de difunts completa, un himnari, lletanies per la processó del 25 d'abril i les quatre passions (sense notació musical). Omet en canvi els Evangelis i dona un menor protagonisme als oficis de Setmana Santa.

---

⁴² *Processionale ad usum Sarum* (Londres: Richard Pynson, 1502); edició facsímil a càrrec de Leslie Hewitt: *Richard Pynson: Processionale ad usum Sarum, 1502* (Clarabricken, Clifden: Boethius Press, 1980).

⁴³ *Liber processionum secundum ordinem fratrum predicatorum* (Sevilla: Meinardo Ungut & Estanislao Polono, 1494).

⁴⁴ *Processionarium ordinis fratrum predicatorum* (Veneza: Johann Emerich de Spira, per a Luca Antonio Giunta, 1494). L'edició del 1493 del mateix lloc i impressor citada per Kathi Meyer-Baer, *Liturgical music incunabula: A descriptive catalogue* (London: The Bibliographical Society, 1962), núm. 234 i Huglo, "Processional", p. 280, és fantasma. Vegeu també Mary Kay Duggan, *Italian music incunabula: Printers and type* (Berkeley: University of California Press, 1992), núm. 147.

L'any 1509 es va publicar l'edició curada per Alberto Castellani, el contingut i la compaginació de la qual era gairebé coincident amb els de l'edició incunable veneciana. Fidel al que ja era comú als processoners de l'orde, el seu incloïa també moltes parts de ritual, sobretot la corresponent a la litúrgia dels malalts i dels funerals. Aquestes edicions van anar seguides immediatament d'altres que van omplir els segles XVI i XVII fins a convertir el processoner dominicà en un dels més freqüents en biblioteques i col·leccions.⁴⁵

El més antic dels processoners benedictins és el llibre imprès al Monestir de Montserrat per Joan Luschner l'any 1500.⁴⁶ Ens hi referirem més extensament més endavant. Els processoners franciscans acostumen a portar també l'epítet *Romano-seraphicum* o *secundum usum Romanum*. Els primers són de principis del segle XVI. En la mateixa època apareixen els primers processoners cistercencs. Michel Huglo, en el seu article per al diccionari *New Grove* (ed. 1980), afirma que el processoner cistercenc devia imprimir-se al mateix temps que el seu antifoner, això és, l'any 1545, però que se'n coneix cap edició anterior a la de 1689.⁴⁷

No obstant això, a la península Ibèrica n'existeixen almenys des del 1514, data en la qual l'impressor Jorge Coci produí el primer que coneixem, el [*Processionarium cisterciense*] (Zaragoza: Jorge Coci, 1514). Són també bastant primerencs els dels ermitans de Sant Agustí. L'orde jerònima, activa principalment als territoris hispànics, disposà de processoner imprès propi des de l'edició complutense del 1526: *Liber processionarius secundum consuetudinem ordinis sancti patris nostri Hieronymi: cum suis additamentis noviter factis* (Alcalá de Henares: Miguel de Eguia, 1526). També tingueren processoner propi, encara que una mica més tard, els carmelitans (a mitjans del segle XVI), els premostratencs (cap a finals de segle) i els trinitaris. El primer processoner trinitari conegut, que fou imprès a Barcelona l'any 1589 juntament amb un Cerimonial de l'orde amb el títol *Manual de la Orden de la Santissima e individua Trinidad y redemption de cautivos* (Barcelona: Jaume Cendrat, 1589), és també objecte del nostre interès en el present treball.

---

⁴⁵ La major part de les edicions cinc-centistes sortiren dels tallers de Luca Antonio Giunta i els seus hereus.

⁴⁶ *Processionarium secundum consuetudinem Monachorum congregationis sancti Benedicti de Valladolid* (Montserrat: Joan Luschner, 1500).

⁴⁷ Huglo, "Processional", p. 280.

Contingut musical del processoner

L'origen dels cants processonals és molt variat. Menys de cent es troben ja en fonts romanes i segurament el seu origen fou romà. Molts altres denoten un període de composició més tardà i poden adscriure's al grup de composicions d'origen franc en el qual hi ha evidents símptomes gal·licans. Evidentment, els diferents moments pels quals ha passat el processoner en el seu recorregut històric condicionen el seu contingut. Així, no pot ser el mateix quan es tracta d'un tipus de processoner del que Huglo anomena els "antecedents del processoner", quan el repertori processonal estava incorporat al gradual, que un processoner de Rogacions o bé un processoner-responsorial. A més, la gran identificació amb usos propis, ja siguin aquests diocesans o d'ordes religiosos, impossibilita l'homogeneïtat del contingut.⁴⁸

Posats a perfilar una evolució històrica dels continguts del processoner, tot i les dificultats, trobem que en un principi el repertori consistia bàsicament en antífones i, en menor proporció, *versus* o himnes amb refranys. També són molt antigues les *preces* d'origen gal·licà que es troben a les Rogacions, els vestigis de les quals poden resseguir-se en alguns usos.⁴⁹ Algunes de les antífones processonals gal·licanes més antigues, a les quals se'ls van afegir versicles, es convertiren en cants típicament processonals en dates molt primerenques, almenys des dels temps carolingis. En alguns casos aquest repertori de cants es va mantenir únicament en les processons i és gràcies als exemplars tardans de manuscrits del processoner que és possible recuperar les melodies antigues.⁵⁰ No fou fins molt més tard, a partir del segle XII, que aquest cos d'antífones va ser substituït per responsoris llargs (*responsoria prolixa* de l'Ofici

---

⁴⁸ Els intents més reeixits de compilar sistemàticament el repertori dels cants processonals han estat els de Laura Albiero, *Repertorium antiphonarum processionalium*, AdHoc, 1 (Lugano: Vox Antiqua, Quilisma Press, 2016), el primer assaig de presentar un extens recull comprensiu i edició científica de tots els textos d'antífones i responsoris utilitzades en una processó i, d'una forma molt més ambiciosa, els de Clyde W. Brockett, *Letania and preces: Music for Lenten and rogations litanies*, Musicological Studies, 85 (Ottawa: Institute of Mediaeval Music, 2006) i, sobretot, *The repertory of processional antiphons*, De musicae cultu, 1 (Turnhout: Brepols, 2018), una completa edició de les melodies d'antífones processonals recollides en fonts que arriben fins al segle XIII.

⁴⁹ Huglo, "Les *Preces* des graduels aquitains...".

⁵⁰ Es coneixen més de cent cinquanta antífones per a les Rogacions. El repertori i els seus vincles amb les melodies transcrits en neumes als Graduals més antics ha estat abordat per Marie-Noël Colette a *Le Répertoire des rogations d'après un processional de Poitiers (XVIIe siècle)* (Paris: Éditions du Centre National de la Recherche Scientifique, 1976). Terence Bailey, a *The processions of Sarum...*, pp. 120-162, en dona un llistat força complet amb comentaris sobre les melodies i sobre les seves relacions amb els cants de la Missa i l'Ofici. Vegeu també Brockett, *Letania and preces* y Dominique Crochu, "Les antiennes de procession des Rogations", *Études grégoriennes* 30 (2002): 61-95.

de Matines) extrets de l'antifonari, que començaren a compartir l'espai processional amb les lletanies, els salms i els himnes. La tria d'uns o altres responsoris varià d'un lloc a un altre.⁵¹ Efectivament, els usos litúrgics, i també els musicals, de les processons estigueren particularment sotmesos a variants locals durant l'Edat Mitjana. D'una banda era necessari adaptar la seva estructura i contingut a les particularitats topogràfiques de cada edifici o a la peculiar disposició urbanística de cada ciutat. Tampoc s'ha d'oblidar la igualment molt localitzada veneració de sants o relíquies.

Tot i que la certesa del cant de salms, lletanies, himnes i antífones durant les processons està atestada des dels primers documents que en descriuen el seu funcionament, el cert és que no hi ha indicacions precises sobre el repertori concret que s'utilitzava ni sobre cants específics en una o altra situació. La indicació més acurada ens la torna a facilitar el text d'Egèria, però tan sols ens indica que eren “apropiats per al dia”:

En tot això, el fet més important és que els salms i les antífones que es diuen són sempre apropiats; tant els que es diuen a la nit, com els que es diuen al matí, com també durant el dia, a l'hora sisena, a l'hora novena o al lucernari, sempre són tan apropiats i tan ben escollits que s'escauen molt bé a allò que se celebra.⁵²

1. Salms

Amb tota probabilitat la part més considerable del repertori musical consistia simplement en el recitat o el salmejat dels textos del Llibre dels salms. Aquests eren usualment interpretats responsorialment amb alternança dels versicles. Aquesta pràctica està atestada ja des dels temps de Sant Ambròs (339-397. Ja en els antics *ordine romani* es prescriu la salmòdia i s'estableix que, per exemple, en la processó

---

⁵¹ En certa manera els ingredients comuns a la major part de les processons consisteixen en tres elements bàsics: antífones, versicles i respostes i col·lectes. En la seva estructura més simple, consistent en un desplaçament des de l'altar fins a un altre lloc i retorn a l'altar, quan el seguici comença a desplaçar-se es canta una antífona, al lloc de destí es canten el versicle i la col·lecta, una altra antífona durant el retorn i un nou versicle i col·lecta per a finalitzar. Aquesta estructura pot llegir-se com un Ofici molt condensat en el qual l'antífona abraça tota la salmòdia, incloent-hi les antífones i el càntic, el versicle i la resposta recorden les parts cantades després del capítol o de l'himne i la col·lecta és l'equivalent a la secció conclusiva de l'Ofici. Vegeu Harper, *The forms and orders...*, p. 127.

⁵² Egèria, *Pelegrinatge...* 25,5, p. 122. En moltes altres ocasions al llarg del text d'Egèria apareixen observacions sobre el molt escaients que són al dia i al lloc els salms, himnes i antífones que es canten, com es pot comprovar als passatges 29,2 i 5; 31,1; 32,1; 35,3; 36,1; 39,5; 40,1-2; 43,5-6 i 47,5.

dels funerals es cantin ininterrompudament salms alternats amb les antífonas que funcionen com a tornades:

Ordo XLIX: Ordo qualiter agatur obsequium defunctorum.

1. Mox ut eum videris ad exitum propinquare, communicandus est de sacrificio sancto, etiamsi comedis[t] ipso die, quia communio erit ei defensor et adiutor in resurrectione iustorum. Ipsa enim resuscitabit eum.

2. Post communionem percepta, legenda sunt passionis dominice ante corpus informi seu presbiteri seu diaconi, quousque egrediatur anima de corpore.

3. Primitus autem ut anima de corpore fuerit egressa, dicitur: *R[.] Subvenite, sancti Dei. V[.] Suscipiat te Christus. Ps. In exitu Israel.* A[nt.] *Chorus angelorum te suscipiat.* Dicit sacerdos orationem sicut in Sacramentorum continetur et dicit tantum *Oremus.*

4. Postea lavatur corpus et ponunt eum in feretro. Et, cum in feretro positum fuerit, antequam de domo egrediatur, dicit a[ntiphonam]: *De terra formasti me et carnem induisti me, redemptor meus; d[omine], resusc[ita] me in novissimo die.* Ps. *Dominus regnavit.*

5. Et postea ponitur in ecclesia interius. A[nt.] *Tu iussisti nasci me, domine.* Ps. *Quemadmodum.*

A[nt.] *In paradiso D[e]i ducant te angeli [in tuo] adventu suscipiant te martyres, perducant te in civitatem sanctam Hierusalem.* Ps. *Cum invocarem.*

6. Dum ad sepulturam defertur. A[nt.] *Qui posuit animam tuam ad vitam.* Ps. *Domine, quis habitabit.*

A[nt.] *Animam de corpore quam assumpsisti, domine, fac gaudere cum sanctis tuis in gloria.* Ps. *Miserere mei, Deus, secundum.*

A[nt.] *Vide, domine, humilitatem meam et laborem, dimitte omnia peccata mea.* Ps. *ad te, domine, lev[avi].*

A[nt.] *In regnum dei deducant te angeli cum gloria, suscipiant te martyres in regnum tuum; domine, de terra formasti eum et carnem induisti eum, redemptor meus, domine, resuscita eum in novissimo die.* ps. *Miserere mei, Deus.*

7. Et cum in ecclesia positum fuerit, orent omnes pro ipsa anima sine intermissione, usquedum corpus sepeliunt. Psallant psalmos vel responsoria, missam vel lectiones de Iob, et, cum antiphonis sine *Alleluia*. Sacerdos vero orat[ionem] [dicit] dum canunt. A[nt.] *Aperite mihi portas iustitie et ingressus in eas confitebor domino.*⁵³ Ps. *Confitemini domino.*⁵³

2. Lletanies

A les lletanies o *rogationes*, que foren introduïdes més tard, les invocacions dels solistes eren contestades per la resta de l'assemblea amb una aclamació breu que es repetia obsessivament.⁵⁴ El cant de les lletanies dels sants era una pràctica especialment

⁵³ Michel Andrieu, *Les Ordines romani du haut Moyen Âge*, vol. 4: *Les textes (Ordines XXXV-XLIX)* (Louvain: Spicilegium Sacrum Lovaniense, 1956), Ordo 49, pp. 529-530.

⁵⁴ Sobre les lletanies, vegeu Joseph Pothier, "Prières litaniales ou processionelles", *Revue du chant grégorien* 9 (1901), pp. 113-120; Fernand Cabrol, "Litanies", dins *DACL*, vol. 9/2 (1930), cols. 1540-1571; Michel Huglo,

usual en les processons de rogatives i penitencials. La seva estructura és molt regular al llarg del temps i consisteix en una enumeració entonada d'una llista de sants a càrrec de l'oficiant o d'un diaca, a la qual contesta el poble amb una tornada repetitiva del tipus *Miserere nobis Kyrie eleyson, Te rogamus audi nos* o bé *Ora pro nobis* després de cada nom. Sovint, a la llista de sants la segueix una altra llista de calamitats de les quals els peticionaris volen lliurar-se amb la resposta *Libera nos, domine* o *Domine miserere*. El seu origen és imprecís, però amb tota probabilitat es remunten a temps molt antics. Sempre van estar molt vinculades a les processons de Rogacions, ja siguin les romanes o Lletania major del 25 d'abril —de la qual deriven les lletanies dels sants—, o bé les gal·licanes, també conegudes com a Lletania menor o Rogacions dels tres dies abans de l'Ascensió. A la litúrgia gal·licana anterior a la reforma carolíngia les lletanies estaven associades a les *preces*. Algunes d'aquestes *preces* d'origen gal·licà es mantingueren fins transformar-se en formes litàniques. A més dels dies de Rogacions, les lletanies tenien el seu lloc en moltes altres celebracions processionals, especialment en totes aquelles de caràcter penitencial o deprecatiu. Abans de l'entonació de les lletanies s'acostumava a cantar algunes antífones, els textos de les quals tenien també un marcat caràcter penitencial.

Ja abans del segle IX es distingeix almenys entre tres categories de Lletanies majors: la *litanía romana*, la *litanía gallicana* i la *litanía italica*, cadascuna de les quals tenia un comportament lleugerament diferent pel que fa a les seves fórmules d'inici i final, així com en les respostes del poble. Les lletanies dels sants més comunament presents en els manuscrits del processoner deriven d'una combinació de les formes romanes i gal·licanes. Les lletanies són un dels elements de la litúrgia de caràcter local més marcat. Cada comunitat expressava les seves devocions particulars, molt diferents d'un indret a un altre, amb la inclusió a la llista dels sants locals o regionals, així com els noms dels patrons de les esglésies.

“Litany”, dins *New Grove*, vol. 11 (1980), pp. 75-79; Peter Jeffery, “Litany”, dins *DMA*, vol. 7 (1986), pp. 588-594; i Karlheinz Schlager, “Litanei, II: Die einstimmige Litanei”, dins *MGG2*, vol. 5 (1996), cols. 1365-1368.

3. Himnes

Una altra part important del repertori musical característic de les processons és la dels himnes, però aquests apareixen en dates força més tardanes. Possiblement en el seu origen calgui trobar-hi càntics de caràcter molt popular. De tota manera és innegable la influència que deuria exercir la pràctica generalitzada del cant dels himnes en les litúrgies orientals. Generalment molts d'aquests himnes —per exemple el de la processó de Diumenge de Rams, *Gloria laus et honor tibi*— incorporaven una tornada que, amb tota probabilitat, era entonada pel conjunt de fidels que prenién part a la processó, a manera de resposta a les estrofes cantades pels oficiants. L'estructura rítmica, melòdica i estròfica dels himnes afavoreix aquest tipus d'interpretació participativa. Amb el temps, però, es començaren a cantar altres himnes extrets del repertori comú i sense aquesta particularitat. El *Pange lingua*, amb text del Doctor angèlic, per a la celebració de la festivitat del Corpus Christi n'és un bon exemple.⁵⁵ El nombre total d'himnes processionals no és molt extens. Stäblein en llista un total de trenta-dos,⁵⁶ la major part dels quals amb tornada. La col·lecció més important es troba en un manuscrit de Saint-Gall de finals del segle X (Sankt Gallen, StB 381), usualment sota la denominació de *versus* i difícilment assimilables als himnes de l'Ofici o a les seqüències de la Missa. Es tracta doncs, sense cap mena de dubte, de cants processionals amb tornada. En algunes ocasions la primera estrofa es repeteix després de cantar cadascuna de les altres. En altres la melodia de les estrofes i la de la tornada difereix.⁵⁷ La presència d'himnes processionals s'accentuà a finals de l'Edat Mitjana, especialment en connexió amb les processons que tenien lloc abans de la Missa. En relació amb els himnes processionals es troba la pràctica tardomedieval d'incloure seqüències als processoners. Aquestes seqüències deurién ser intercanviables amb els himnes, amb els quals l'estructura de la seqüència guardava molta relació, almenys en la darrera època de la seva evolució.

---

⁵⁵ El *Pange lingua* per a Corpus Christi fou una incorporació tardana. L'himne amb el mateix text original per al Divendres Sant, sí que porta refrany.

⁵⁶ Bruno Stäblein, *Hymnen I: Die Mittelalterlichen Hymnenmelodien des Abendlandes*, Monumenta monodica mediaevi, 1 (Kassel: Bärenreiter, 1956), pp. 477-500.

⁵⁷ Sobre els himnes processionals són fonamentals els treballs de Ruth Ellis Messenger, "Salve festa dies", *Transactions and Proceedings of the American Philological Association* 78 (1947), pp. 208-222; "Medieval processional hymns before 1100", *Transactions and Proceedings of the American Philological Association* 80 (1949), pp. 375-392; i "Processional hymnody in the later Middle Ages", *Transactions and Proceedings of the American Philological Association* 81 (1950), pp. 185-199.

En un procés similar començaren a introduir-se *cantios* —igualment cançons estròfiques amb tornada amb text religiós, encara que no estrictament litúrgiques i una mica més elaborades que els himnes— i *conductus*, molts dels quals tenien el seu origen en els desplaçaments processionals dins de la celebració de la Missa (per exemple en els ritus d'entrada, en l'Evangeli o bé en l'Ofertori).

4. Antífonas

Finalment, existeix un altre tipus de cants que també apareixen als manuscrits més antics i que presenten grans dificultats d'adscripció als oficis litúrgics convencionals, i que bé podrien pertànyer a un tipus de litúrgia estacional o processional. Es tracta molt freqüentment de composicions relativament llargues i de caràcter melismàtic. Amb el temps, sobretot després de l'assentament de la tradició monàstica i de la seva adaptació a col·legiates i catedrals, s'establiren uns altres repertoris de cants, sobretot antífonas més o menys adornades i responsoris, adaptats a les necessitats de les processons i en els quals no era previsible la participació del poble, doncs generalment tenen melismes ornamentals. Algunes de les antífonas processionals incloïen un versicle igualment ornamentat, fet que afavoria una interpretació responsorial en la qual es repetia tota o part de la secció inicial després del versicle. En moltes ocasions són d'una llargada considerable.

Les antífonas processionals apareixen registrades per a diverses ocasions litúrgiques. Les més destacades són: a) com a element complementari del cant de les lletanies a la processó del 25 d'abril i a les de Rogacions dels tres dies abans de l'Ascensió; b) Diumenge de Rams; c) altres dates del calendari com són la processó del 2 de febrer o les de Setmana Santa; d) processons dins la litúrgia, la major part abans de la Missa o després de Nona. Algunes d'aquestes antífonas inclouen versicles, fet que afavorí que en determinades ocasions en algunes fonts apareguessin sota el qualificatiu de *responsoria*. Amb el pas del temps es generalitzà la substitució de les antífonas per Responsoris.

Les característiques que hem assenyalat en referència a l'origen de les processons ens fan veure que el repertori processional difícilment va ser el resultat d'una creació de bell nou. La major part dels cants que hi prenen part foren agafats d'altres

repertoris propis de les celebracions litúrgiques a les que es vincula la processó. Algunes de les processons per als dies festius solen agafar el repertori de cants dels oficis de Vespres o de Matines del dia. El processoner també acostumava a incloure cants que formaven part de celebracions diferents de les de la Missa i els Oficis. Aquest és el cas dels cants de la processó de Dijous Sant (*Mandatum*), l'Adoració de la Creu de Divendres Sant o la vetlla Pasqual amb el cant de l'*Exsultet*. També era força freqüent incloure-hi aquí, a causa de la coincidència en el seu caràcter estacional, certes formes de representacions dramàtiques sacres especialment apropiades a determinades celebracions.

El repertori musical, però, no es limitava a les intervencions del cant pla. Conforme avança l'Edat Mitjana no és infreqüent la utilització de determinades formes polifòniques adients. Com ha estat posat de relleu per Michel Huglo, alguns dels primers exemples d'*organa* polifònics són en realitat antífones processionals, com per exemple les que es troben al tropari de Winchester.⁵⁸ Els *conductus* són també un exemple d'aquesta integració de la polifonia als recorreguts processionals. Als processoners del rite Sàrum, d'altra banda, uns segles més tard serà usual trobar-hi cants que havien de ser interpretats en fabordó. Tampoc pot deixar-se de banda la intervenció d'instruments com els orgues portatius o bé les cobles de ministrers, la intervenció dels quals a les processons està documentada des del segle XIV.⁵⁹ Naturalment, durant els segles XV i XVI la riquesa musical de les processons s'accentuà, com ho féu també la seva vessant dramàtica.⁶⁰

---

⁵⁸ Huglo, "Processional", p. 281.

⁵⁹ Vegeu, per exemple, Edmund A. Bowles, "Musical instruments in the medieval Corpus Christi procession", *Journal of the American Musicological Society* 17 (1964), pp. 251-260.

⁶⁰ Un bon exemple de l'abundor i de la complexitat de les intervencions musicals que hi podia haver a les processons de finals del segle XVI en dos centres importants com són París i Roma pot trobar-se a Francis A. Yates, "Dramatic religious processions in Paris in the late sixteenth century", *Annales Musicologiques* 2 (1954), pp. 215-270; i Noel O'Regan, "Processions and their music in post-Tridentine Rome", *Recercare* 4 (1992), pp. 45-80.

SEGONA PART

Les fonts impreses del ritual i el processoner catalans

3. PRINCIPIS I ESTRUCTURA DE LA BIBLIOGRAFIA DESCRIPTIVA

Les raons de la descripció bibliogràfica

En aquesta secció es pretén presentar una completa bibliografia descriptiva de les edicions impreses dels rituals, els processoners i els seus apèndixs o altres edicions homologables a la tipologia de llibre litúrgic que aquests presenten. En la bibliografia s'ofereixen les notícies bibliogràfiques dels diversos productes editorials sorgits en els diversos tallers tipogràfics, catalans o no, que van treballar per proveir d'aquests tipus de llibres les diòcesis catalanes. S'hi inclouen tant les edicions ben conegudes i identificades per causa de la conservació d'algun o alguns exemplars o bé pel fet que, tot i no conèixer-ne cap exemplar, podem assegurar la seva existència a través d'algun tipus de constància documental o referència bibliogràfica fiable. Per tal de donar solidesa i fiabilitat a aquestes notícies ens ha semblat absolutament imprescindible utilitzar les eines conceptuals i metodològiques de la bibliografia analítica.

La descripció bibliogràfica analítica o tipobibliogràfica pretén, gràcies a l'examen de tants exemplars com sigui possible, reconstruir l'estructura de l'*exemplar ideal* hipotètic de l'edició, aquella que més s'aproxima als plans prefixats per l'impressor o l'editor respecte a un llibre.

Ha de permetre, alhora, identificar els canvis, intencionats o no, que el llibre ha sofert en el seu procés de producció i distribució, per tal d'extreure'n dades útils per a la seva identificació, per a la interpretació crítica del seu ús i influència i, també, sobre els processos de transmissió que l'han afectat. L'objecte de la descripció bibliogràfica serà, doncs, l'estudi sobre l'elaboració i la distribució per tal d'aclarir directament aspectes relatius a la transmissió dels textos (en aquest cas, litúrgics i musicals) continguts en els llibres i, també, sobre la transmissió d'altres repertoris paral·lels del mateix període. La seva utilitat és igualment pregonada en la identificació i localització d'altres exemplars dels llibres analitzats i d'altres emparentats.

No es tracta, doncs, d'un catàleg bibliogràfic on únicament es descriuen llibres concrets, sinó que es descriuen els *exemplars ideals* de cada edició, al mateix temps que es fa una descripció detallada del seu contingut i de les còpies conegudes. Amb la finalitat d'arribar a la definició més acurada d'aquest *exemplar ideal*, s'ha intentat examinar el nombre més gran possible de còpies en tots els casos. Tot i les dificultats, l'aspiració ha estat inspeccionar tots i cadascun dels exemplars conservats de totes les

edicions, un objectiu no del tot desafortat atès que els llibres tractats són realment rars. Si, en general, els llibres litúrgics impresos són sempre productes editorials molt sotmesos al desgast propi de l'ús intens i continuat al llarg del temps, els rituals i els processoners, pel seu propi contingut i per les condicions del seu ús, són dues tipologies particularment sensibles a la degradació. En conseqüència, són espècimens molt poc freqüents en biblioteques i col·leccions i, encara, els que han perviscut, ho han fet sovint en unes condicions lamentables, molt mancats i greument afectats pel que fa a les condicions de conservació. En el nostre cas, tot i les dificultats aquí apuntades, el nombre d'edicions i d'exemplars és notable. El buidat sistemàtic de repertoris i de catàlegs de col·leccions, així com la visita a desenes de biblioteques, ens ha permès tenir una visió molt completa del *corpus* de rituals i processoners impresos per a les diòcesis catalanes en el període tractat i aportar algun exemplar més a la bibliografia coneguda. Així mateix, la inspecció directa d'un nombre ingent d'exemplars ens ha facilitat la identificació d'alguna nova edició mai abans consignada.

Tot i els esforços, però, no ha estat possible accedir a totes les còpies documentades de totes les edicions. En alguns casos això ha estat degut a la dificultat de superar les distàncies, de moment insalvables, de les biblioteques que les allotgen (és el cas, per exemple, entre alguns altres, dels quatre exemplars que es troben en biblioteques nordamericanes: Harvard University, Yale University i Hispanic Society de New York). En altres ocasions, ha estat la dificultat puntual d'accedir a determinats fons que per una o altra raó s'han mantingut reticents als nostres intents el que no ens ha permès consultar-los tots. També hem hagut de prescindir de l'observació directa d'alguns exemplars que havien estat repertoriats anteriorment però que han desaparegut de la col·lecció de la institució que els custodiava, sense arribar a poder escatir si aquell exemplar va existir realment o si es tracta d'una confusió i es tracta en realitat un exemplar fantasma.¹ Quan no ha estat possible acarar diversos exemplars d'una mateixa edició, sigui perquè tan sols s'ha conservat un únic exemplar o per la inaccessibilitat d'algunes col·leccions, s'ha intentat contrastar les dades disponibles a

---

¹ Una menció a part mereix el cas de l'antiga col·lecció particular del bibliòfil Pau Font de Rubinat, de Reus, una de les més ben proveïdes pel que fa a exemplars de les edicions que ens interessin, incloent-hi alguns exemplars únics. La col·lecció es va dispersar i no es coneix el rastre de la major part de les peces que en van formar part, essent, doncs, impossible accedir als llibres. Tan sols ocasionalment s'ha pogut recuperar el rastre d'algun dels llibres al mercat antiquari, cosa que es consigna al lloc corresponent.

través dels repertoris i, fins a on ha estat possible i raonable, establir hipòtesis possibles.

Naturalment el nostre treball té com a finalitat l'estudi dels continguts, especialment els musicals, dels rituals i processoners catalans del cinc-cents. És per això que no hem cregut oportú donar en aquesta ocasió una importància desmesurada a aspectes de la descripció bibliogràfica que són poc rellevants per als nostres interessos, encara que sí que ho poden ser per a altres tipus de treballs. Hem negligit, doncs, aspectes com l'estudi del paper, la descripció detallada de la tipografia o l'anàlisi del mèrit artístic d'il·lustracions, caplletres i altres elements ornamentals gravats, que aquí no es consideren en profunditat. En canvi, hem donat una gran importància a la descripció detallada dels continguts musicals de cada llibre i de la tipografia musical utilitzada.

No ens hem limitat, doncs, a la mera indicació de les dades essencials de les edicions, una informació que, d'altra banda, en certs casos ja es troba en alguns dels catàlegs, repertoris i inventaris publicats. El nostre esforç se situa en la línia d'oferir una informació molt més completa i homogènia en tots els registres, circumstància que de cap manera s'havia fet fins ara en el camp dels llibres litúrgics ibèrics.² Les dades que hem aplegat en cada registre han de permetre distingir nítidament l'edició de què es tracta. Identificar-la en la seva unicitat i diferenciar-la de qualsevol altra edició similar o propera per la seva data, continguts o característiques bibliogràfiques.

D'altra banda, però, més enllà de cenyir-nos exclusivament a arribar a la definició precisa de cada edició, hem volgut anar un pas més enllà. Donades les particulars característiques de la tipologia de llibres tractats, ens hem proposat posar en relleu també els aspectes particulars de la transmissió de cada exemplar, la vida particular de cada llibre, les *petites històries* que hi han deixat traça. D'aquesta manera, el nostre treball pretén combinar, confiem que equilibradament, tots dos vessants: els aspectes pròpiament materials de cada edició i, alhora, la història d'ús de tots i cadascun dels exemplars conservats.

---

² Hem d'anotar, però, una notable i meritíssima excepció, l'obra d'Antonio Odriozola, *Catálogo de libros litúrgicos, españoles y portugueses, impresos en los siglos XV y XVI* (Pontevedra: Museo de Pontevedra, 1996) que, en la seva presentació final, pòstuma, —i a pesar de l'innegable esforç dut a terme i els extensos coneixements dels encarregats de l'edició, Julián Martín Abad i Francesc Xavier Altés i Aguiló—, no va poder arribar a reunir les característiques d'usabilitat que una obra d'aquestes característiques requereix.

Abast de la bibliografia descriptiva

Aquesta bibliografia descriptiva dels rituals i processoners impresos per a les diòcesis catalanes durant els segles XV i XVI (fins 1614) pretén oferir la més àmplia informació possible sobre les fonts primàries que s'han abordat per a la confecció del present treball i és en sí mateixa el seu principal assoliment. S'hi contenen tant els llibres dels quals n'han perviscut exemplars fins als nostres dies com aquells dels quals en tenim notícia certa a través de documentació d'un o altre tipus, sigui contemporània de les edicions o més tardana. Algunes d'aquestes edicions s'han perdut de manera irremeiable en temps pretèrits. D'altres han desaparegut en temps més recents per motius molt diversos. La informació continguda en aquesta bibliografia descriptiva pot ajudar a identificar-ne exemplars o fragments desconeguts o extraviats que puguin sortir a la llum en el futur.

No s'han incorporat als llocs escaients de la bibliografia, en canvi, les edicions que jutgem fictícies. Són generalment edicions sobre les que hem aconseguit recaptar dades, comentaris i referències però que molt possiblement mai van arribar a existir, tot i que en un moment o altre la tradició bibliogràfica —generalment per error o confusió amb altres edicions— s'ha entestat a donar-los versemblança. En molts casos, però, és fàcilment demostrable la impossibilitat d'aquestes edicions 'fantasma' i, fins i tot, es pot resseguir la cadena dels equívocs que els han donat vida.

Els rituals i els processoners són, generalment, llibres encarregats per les autoritats episcopals o bé pels capítols catedralicis per tal de ser utilitzats en la pròpia seu i en les parròquies depenents. Si aquest fet és una realitat certa i inqüestionable pel que fa al ritual, no ho és tant en relació al processoner. Aquest va tenir també, com a llibre d'ús litúrgic, una gran difusió dins dels àmbits monàstics. Raons d'ordre pràctic i econòmic aconsellaren la impressió dels processoners acomodats a cada orde religiosa dins el territori hispànic o de la congregació, independentment de la localització geogràfica concreta de cada monestir. Fou habitual, doncs, que cada orde religiosa imprimís o fes imprimir els seus llibres propis i els distribuís entre totes les cases de l'orde dins el reialme. Seria, consegüentment, molt feixuc, considerar tots els processoners que deurien estar en ús en els territoris catalans durant el segle llarg que abasta el nostre treball. Hem volgut, però, incorporar com a contrapunt els dos únics processoners

destinats a ordes religioses impresos a Catalunya durant el període, el benedictí del 1500 i el trinitari del 1589.

Pel que fa a l'abast geogràfic i cronològic de la bibliografia descriptiva, ens remetem a les argumentacions aportades a la Introducció d'aquest treball. Els límits espacials i temporals d'un repertori d'aquestes característiques presenten sempre problemes difícils de solucionar o, almenys, amb solucions que poden ser més que discutibles. No els ignorem, però ara i aquí ens ha semblat lícit i pertinent un marc geogràfic i cronològic com el que proposem. En la bibliografia s'hi inclouen, doncs, els rituals i Processoners destinats als usos de les diòcesis de la província eclesiàstica Tarraconense, tal com aquesta estava constituïda durant el segle XVI (Barcelona, Elna, Girona, Lleida, Tarragona, Urgell, Vic), a més de les diòcesis de la més recent província de València que van arribar a imprimir els seus llibres del ritual i el processoner amb anterioritat a la data del 1614 (València i Mallorca). Com a apèndix, i donada la proximitat cultural i lingüística de la diòcesi de Càller, a Sardenya, s'ha incorporat també una breu notícia dels rituals i apèndixs de processoner impresos a finals del segle XVI per a l'ús d'aquesta diòcesi.

Hem considerat igualment oportú incloure tant els llibres pròpiament dits del ritual i el processoner, això és, volums més o menys extensos contenint fórmules i cants per a les diverses ocasions litúrgiques a les quals donava resposta cadascuna de les tipologies, així com també altres tipus d'opuscles que, amb una extensió molt més reduïda, només incorporaven els textos per a un determinat rite dels usualment inclosos en aquest tipus de llibres, per exemple els exorcismes, les lletanies processionals per a esdeveniments concrets o altres. Tot i que l'interès musical d'aquests petits volums, que sovint no van més enllà d'uns pocs fulls, no és gaire notable, hem jutjat que aquest era el seu lloc natural, acompanyant els rituals i processoners als quals en un origen complementaven o substituïen i amb els quals van compartir també molt usualment, en estar relligats conjuntament, una mateixa història bibliogràfica.

Tot i que el gruix de la bibliografia està format pels llibres cinc-centistes, la lògica ens porta a incloure també els volums impresos durant els primers temps de la impremta manual. Malgrat que actualment no es coneix cap exemplar dels escassos rituals incunables dels que ens informen les notícies documentals, també s'han inclòs en els llibres suposadament impresos abans de l'any 1500, almenys aquells dels quals

en podem suposar la seva existència amb certesa suficient. La bibliografia descriptiva comença, doncs, amb el registre del ritual de Lleida del 1495, que podria ser el primer ritual imprès amb destí a una diòcesi catalana, i arriba fins la data de publicació del *Rituale Romanum* oficial, aquell sancionat per Roma l'any 1614.

Naturalment aquest, com qualsevol catàleg o inventari de llibres antics, és suspecte de mancances, llacunes i errors. Tot i que els avenços han estat notables en els darrers anys, encara existeixen fons bibliogràfics inaccessibles o pendents de catalogació que poden deparar en el futur —així ho esperem!— moltes sorpreses agradables. Tant de bo algun exemplar de les edicions ‘fantasma’ o d’aquelles de les quals n’ha desaparegut l’únic exemplar cert conegut no s’hagi perdut de forma irreversible. Som, doncs, ben conscients que aquest, com acostuma a passar en la major part de treballs bibliogràfics, no és definitiu.

Presentació de la base de dades BOTEL de llibres litúrgics ibèrics

Els registres de la present bibliografia descriptiva han estat extrets de la base de dades BOTEL. Aquesta base de dades és el resultat de diversos anys de treball d'inventari i catalogació del llibre litúrgic imprès per als diferents usos litúrgics de la península Ibèrica durant els segles XV i XVI. Aquest és un projecte en curs de realització que pretén aplegar en un corpus, el més complet possible, la màxima informació disponible sobre aquesta tipologia tan particular.³ Els treballs de recerca realitzats a través de la consulta de repertoris bibliogràfics i en arxius, biblioteques i col·leccions privades arreu del territori hispànic ens van portar, ara fa ja uns quants anys, al disseny, el manteniment i la gestió d'una base de dades relacional, que en el seu moment vam batejar amb el nom de BOTEL.⁴ Aquí s'hi encabeixen prop de tres mil registres de llibres litúrgics impresos abans del 1800. Del conjunt d'aquest important corpus, són objecte preferent del nostre interès i activitat investigadora els aproximadament cinc-cents títols que van veure la llum durant els segles XV i XVI.

El nostre propòsit amb aquesta eina ha estat contribuir a establir un cert ordre en el confús panorama del llibre litúrgic ibèric del Renaixement i intentar, alhora, perfilar una topografia i una cronologia del llibre litúrgic imprès per als usos dels diferents centres peninsulars fins c. 1600. Hem de reconèixer, no obstant, que aital empresa dista encara de ser definitiva. El món complex dels primers impresos —i en major mesura encara si es tracta de llibres litúrgics— dificulta enormement la possibilitat d'arribar a completar i tancar el tema. Tot i els indubtables assoliments de bibliògrafs notables —entre els quals el nom d'Antonio Odriozola mereix ésser destacat sobremanera— i de les moltes iniciatives recents a redós de la producció tipogràfica espanyola del segle XVI,⁵ l'absència d'un catàleg sistemàtic i dinàmic capaç de convertir-se en una eina útil,

---

³ Una informació més detallada sobre BOTEL pot trobar-se a Màrius Bernadó, "Impresos litúrgicos: algunas consideraciones sobre su producción y difusión", dins *Fuentes musicales en la Península Ibérica (ca. 1250- ca. 1550). Actas del Coloquio Internacional, Lleida, 1-3 abril 1996*, eds. Maricarmen Gómez, & Màrius Bernadó (Lleida: Universitat de Lleida – Institut d'Estudis Ilerdencs, 2002), pp. 253-269.

⁴ En homenatge a Enric Botel, l'impressor d'origen alemany establert a Lleida des de l'any 1479 i responsable aquell mateix any de la impressió del que podria ser la primera edició litúrgica diocesana a la península, el *Breviarium Ilerdense* (Lleida: Enric Botel, 1479).

⁵ La iniciativa més notable al respecte és la de la Tipobibliografia Española, impulsada per José Simón Díaz i que compta ja amb resultats tangibles com són els de Julián Martín Abad, *La imprenta en Alcalá de Henares (1502-1600)*, 3 vols. (Madrid: Arco/Libros, 1991); Lorenzo Ruiz Fidalgo, *La imprenta en Salamanca (1501-1600)*, 3 vols. (Madrid: Arco/Libros, 1995); o Mercedes Fernández Valladares, *La imprenta en Burgos (1501-1600)* (Madrid: Arco/Libros, 2005), entre d'altres.

veraç i accessible ens ha animat a treballar a favor de la seva consecució. D'altra banda, alguns intents de contribució recents no han fet més que augmentar la cerimònia de la confusió i multiplicar els 'fantasmes' i els disbarats bibliogràfics. El treball bibliogràfic exigeix una precisió i una honradesa que, de faltar, no tan sols no ajuda, sinó que posa innegables obstacles a la tasca futura.

En allò essencial, la informació continguda als registres inclosos a BOTEL coincideix amb aquella recollida en el projecte RELICS (*Renaissance Liturgical Imprints: A Census*),⁶ desenvolupat a la Universitat de Michigan pel Prof. David Crawford amb la finalitat de reunir informació bàsica sobre tots els llibres litúrgics impresos durant el Renaixement en una base de dades informàtica accessible *on-line*. RELICS, que compta en l'actualitat amb més de deu mil registres, és indubtablement el projecte de més envergadura i projecció de tots els que s'han desenvolupant al voltant d'aquest tema que, d'altra banda, és molt recent en els dominis de la disciplina musicològica.

La base de dades BOTEL recull informació sobre tot tipus de llibres litúrgics, tant els que contenen notació musical com els que no la incorporen dins les seves pàgines. S'ultrapassa així l'àmbit estricte del que és o hauria de ser un llibre 'musical'. Aquest fet mereix una explicació. Estem convençuts que la utilitat de determinades indicacions o rúbriques presents en alguns llibres litúrgics no musicals —per exemple en Breviaris o Salteris—, així com la presència de certs textos que havien de ser cantats, tot i que per una o altra raó no es considerés oportuna o no fos possible o necessària la incorporació de la notació musical, són arguments més que suficients que justifiquen la seva inclusió i poden ser de gran utilitat en una aproximació musicològica a aquests materials. BOTEL incorpora també entre els seus registres els llibres 'destinats a' o 'provinents de' l'àrea portuguesa, així com els 'destinats a' o 'provinents de' l'Amèrica colonial i de la resta de territoris d'ultramar, que tants punts de contacte ofereixen amb els llibres pròpiament espanyols. També s'hi incorporen els llibres destinats a diòcesis que en un moment o altre han tingut jurisdicció sobre territoris sotmesos als regnes hispans pel que suposen d'unitat cultural i litúrgica amb

---

⁶ RELICS (*Renaissance Liturgical Imprints: A Census*). El projecte fa anys que es va deixar d'actualitzar i està discontinuat, però és encara accessible en línia: <https://quod.lib.umich.edu/r/relics/>.

les àrees objecte del nostre interès durant el període. Aquest és el cas de les diòcesis d'Elna (França), Càller (Sardenya) i altres.⁷

En allò referent als fonaments metodològics de la base de dades BOTEL, hem de fer esment a les especials peculiaritats del llibre elaborat en els primers temps de la impremta manual que han de ser tingudes molt en compte. Tots els aspectes que intervenen en la seva producció mereixen ser destacats en la seva descripció donat que són substancials: paper, format, tipus, composició, signatura dels quaderns, encuadernació, etc. Obviar algun dels aspectes bàsics de la descripció bibliogràfica, no transcriure amb exactitud —i conforme als criteris i normes adoptats i generalment acceptats— alguna de les seves característiques materials, pot conduir a una gran confusió. Tant l'estructura material com els continguts són igualment importants. Es fa imprescindible identificar correctament, fins el límit del possible, l'edició, reduint al màxim qualsevol eventualitat que pugui conduir a la confusió amb impressions properes per un o altre aspecte, ja siguin edicions corregides o retirades, reimpressions o noves emissions.

Una àmplia gamma de possibilitats s'obre amb la utilització eficient dels recursos tecnològics que cada dia es troben més a l'abast. Els processos de digitalització que s'han començat a desenvolupar en diferents tipus de suports documentals han fet també la seva aparició en l'àmbit del llibre antic. Són ja diversos els projectes en curs de realització que aspiren a substituir les ambigüitats de la descripció basada en el llenguatge escrit per una altra fonamentada en la imatge visual. La fidelitat a l'original s'erigeix com un dels innegables avantatges del tractament digital aplicat a la descripció bibliogràfica i que en l'actualitat estem començant a implementar també a la base de dades BOTEL. L'accessibilitat, la conservació o bé el cost són raons poderoses a favor de la utilització de les noves tecnologies en el futur immediat del treball sobre aquest tipus de materials.

Acarar exemplars per tal d'avaluar les evidències que permetin la seva correcta identificació, alhora que la localització i identificació de textos afegits, constitueix una tasca que ha de ser tan sistemàtica com sigui possible i que s'imposa en el treball bibliogràfic. Per a les necessitats de la recerca musicològica, no obstant, no és tan

---

⁷ Cal recordar també que la peculiar estructura política i administrativa del país va conduir a realitats molt diferents entre els diversos territoris peninsulars. Sobre aquesta i altres qüestions rellevants per als nostres interessos, vegi's Jaime Moll, "Problemas bibliográficos del libro del Siglo de Oro", *Boletín de la Real Academia Española* 59/216 (1979), pp. 49-107.

important la definició de *l'exemplar ideal* com la detecció d'aspectes interessants en exemplars particulars. Les diferències, de vegades substancials, en exemplars d'una mateixa edició (per exemple, les correccions en el cant introduïdes amb la finalitat d'acomodar-les a un determinat ús local, l'afegit d'alteracions o la resolució de problemes semitonals) eren possibles a causa de les especials característiques de la impremta manual, on era viable introduir modificacions o esmenes a les formes al bell mig del procés de producció del llibre.

Són igualment interessants les 'modificacions' que, amb el pas del temps s'han pogut infligir al llibre. Agents externs o ingerències dels seus antics possessors o usuaris, mutilacions, enquadernacions, volums facticis, intercalat de fulls manuscrits (sovint amb notació musical) ..., poden fer que exemplars sortits d'una mateixa emissió del taller de l'impressor acabin presentant significatives diferències que val la pena consignar i tenir en compte.

D'altra banda, la identificació d'exemplars sense peu d'impremta ni colofó a partir de l'anàlisi i de l'atribució dels elements tipogràfics a un determinat impressor o taller és, sovint, una tasca que requereix gran habilitat i experiència en l'anàlisi bibliogràfica. En moltes ocasions s'han conservat solament exemplars fragmentaris, mútils de les fulles identificatives o simples fulls solts que són realment difícils d'identificar sense el suport de l'anàlisi tipogràfica.

És per totes les raons apuntades i moltes altres, que ara seria enutjós relatar, que en el disseny de la base de dades BOTEL s'han tingut molt en consideració els aspectes físics del llibre, fet que ens ha portat a estudiar, adoptar i adaptar a les nostres necessitats els principis bàsics de la bibliografia material.

Des del punt de vista tecnològic, BOTEL ha estat dissenyat i desenvolupat utilitzant les característiques relacions i l'escalabilitat del programari de bases de dades Claris FileMaker (en l'actualitat en la seva versió Pro 19). A més de la base de dades pròpiament denominada BOTEL, el sistema integra diverses bases de dades vinculades de forma relacional i autoajustables (d'impressors, d'exemplars, de biblioteques, de continguts, de llistes de valors, etc.) que treballant conjuntament faciliten l'usabilitat i multipliquen la potència de les recerques combinades i del creuament de dades dels diversos camps. La darrera versió de BOTEL ha estat ajustada i adaptada a nous requisits i està contínuament en procés d'incorporació regular de nous registres i dades i de millora de les seves funcions i presentacions.

Les fitxes que presentem en la nostra bibliografia descriptiva recullen tan sols els camps més interessants per als objectius que pretenem assolir en aquesta ocasió dels registres continguts a BOTEL per a les tipologies objecte d'estudi en aquesta tesi, els rituals i els processoners catalans anteriors al 1614.

Estructura material de la bibliografia descriptiva

Les entrades s'han ordenat en primer lloc per la proximitat de la tipologia, i en segon lloc cronològicament en una mateixa seqüència correlativa que inclou, per aquest ordre: 1) els rituals; 2) els apèndixs de ritual; 3) els processoners; i 4) els apèndixs de processoner. Segueixen després, amb numeració diferenciada, precedida d'un asterisc i amb una descripció molt més succinta, els registres afegits al nucli de la bibliografia, això és, les edicions per a la diòcesi de Càller.⁸ En cas de coincidència d'any, les notícies s'ordenen d'acord amb el grau de detall de la informació coneguda, de forma que una edició de la que es conegui el dia exacte o el mes apareixerà abans que una de la que no es tingui constància d'aquestes dades. En cas de coincidència cronològica absoluta, la seqüència temporal seguirà l'ordre alfabètic de l'ús.

Només s'ofereix registre de les edicions que considerem suficientment verosímils, ja sigui per la pervivència d'exemplars, o bé per descripcions fiables de llibres dels quals no s'han conservat exemplars. Així doncs, com ja hem apuntat abans, no figuren a la bibliografia amb entrada pròpia les edicions que considerem fictícies o fantasma.

Cada notícia bibliogràfica va precedida d'un número correlatiu i consta dels cinc apartats distribuïts en l'ordre que segueix:

- a) Encapçalament
- b) Nota tècnica
- c) Reproducció facsimilar de la portada —o l'incipit— i del colofó
- d) Repertoris bibliogràfics
- e) Localització i descripció d'exemplars

En general, en els diversos apartats de la bibliografia descriptiva s'han seguit les següents convencions com a criteris editorials.

- *Identificació de pàgines.* En l'apartat corresponent de la Nota tècnica s'especifica si la numeració dels fulls de cada edició és romana (minúscula o majúscula) o bé aràbiga. Amb la finalitat d'evitar confusions en la identificació de les pàgines

---

⁸ No s'han incorporat, en canvi, alguns apèndixs de ritual valencians, perquè la seva data d'impressió és imprecisa i podrien ser més tardans. Aquest és el cas, per exemple, d'un opuscle de sis pàgines imprès amb el títol *Ritus conferendi sacerdotibus infirmis sacram eucharistiam*, sense indicació de lloc, data o impressor, extractat del ritual valencià de 1592, promogut per sant Joan de Ribera (exemplar conservat a València BCP, SJR/970).

(presència de diverses foliacions en un mateix llibre, errors en la foliació, etc.), en qualsevol remissió a un full concret del volum (localització d'inicials, gravats o colofó, buidat de continguts, llacunes en exemplars, etc.) no s'utilitzarà el nombre de foli o pàgina, sinó la seva signatura tipogràfica. Així, cada full s'identificarà tot consignat el caràcter utilitzat en la signatura i la seva numeració en xifres aràbigues. Per indicar les pàgines d'un full s'afegeixen als números les lletres 'a' (*recto*) o 'b' (*verso*), que es prefereix a les fórmules habituals de 'r' (*recto*) o 'v' (*verso*).⁹

- *Mides*. Totes les mides són en mil·límetres i es dona sempre primer el valor vertical.
- *Transcripcions*. Les grafies en la transcripció de qualsevulla altra part dels llibres que no sigui la portada o el colofó, inclosos els continguts, s'ha normalitzat sense més advertències.
- *Informacions conjeturals*. Totes les informacions conjeturals, en qualsevol dels apartats de la bibliografia, van seguides d'un signe d'interrogació. Les reconstruccions, entre claudàtors.
- *Abreviatures*. En els diversos apartats de la bibliografia s'han utilitzat les següents abreviatures:

a	<i>recto</i> d'un full
b	<i>verso</i> d'un full
ant.	anterior
c.	<i>circa</i> = cap a
col(s).	columna(es)
et al.	<i>et alii</i>
fig.	figura
f.	full
fol(s).	foli(s)
i. e.	id est
inic.	inicial(s)
l. curs.	lletra cursiva
l. rod	lletra rodona
làm(s).	làmina(es)
mm	mil·límetres
ms(s).	manuscrit(s)
núm.	número
pàg(s). / p. / pp.	pàgina(es)
post.	posterior a
sign. / signs.	signatura(es) (tipogràfica / topogràfica)

⁹ Vegi's Fredson Bowers, *Principles of bibliographical description* (Princeton: Princeton University Press, 1949; repr. Winchester: St Paul's Bibliographies; New Castle, DE: Oak Knoll Press, 1994), pp. 255-268. En aquest i en la major part d'aspectes relatius als criteris tècnics de la descripció analítica de les edicions, fonamentalment la nota tècnica i la reproducció facsimilar de la portada — o l'incipit — i del colofó, se segueixen les indicacions proposades per Bowers.

s.s.	sense signatura topogràfica
vol.	volum
xil.	xilogràfic

a) Encapçalament

L'encapçalament és una notícia abreujada o sintètica que ha de servir per identificar fàcilment i ràpidament l'edició amb les dades essencials que la individualitzen.

En primer lloc es dona, en negreta i normalitzada, la identificació de l'edició amb la menció de la tipologia (ritual o processoner), l'ús (diòcesi o bé orde religiosa i centre monàstic concret entre claudàtors, si s'escau) al qual anava destinat el llibre i, tot seguit, l'any d'impressió. A continuació, a la mateixa línia, després d'una marca de floró, s'ofereix una fórmula abreujada que identifica cada edició, seguint l'ordre següent: ús, tipologia (lletra o combinació de lletres) i any. El sistema d'abreviatures de les edicions utilitzat és el comentat en l'apartat corresponent dels Preliminars.

A continuació, en cursiva, normalitzat quant a l'ortografia i la puntuació, amb les abreviatures desenvolupades sense més indicació i sense fer ús dels caràcters especials, es dona el títol, lleugerament abreujat si és oportú, preferiblement deduït del títol real, en llatí —excepte en els casos en que el text sigui en una altra llengua, català o castellà—, amb l'ortografia i la puntuació normalitzades i amb totes les abreviatures i altres signes tipogràfics resolts.¹⁰ Encara que el títol precís no es pugui extreure de la portada perquè aquesta no es conserva, sempre que el títol es faci evident a partir d'alguna altra part del llibre, generalment al colofó o a una portadella, es considera com a tal. En cas que aquest no consti o que s'hagi reconstruït a partir de diversos indicis o fragments, es proposa, entre claudàtors, un títol factici o una frase que permeti identificar el contingut de l'edició o de les principals parts que la componen, si és el cas. En un i altre cas caldrà que, almenys, la tipologia i l'ús, si és possible, estiguen ben identificats.

Segueix el peu d'impremta amb la informació que apareix a la portada o al colofó: la menció del lloc d'impressió, el nom de l'impressor i la data. Pel que fa al lloc d'impressió, s'han preferit els noms actuals de les ciutats o llocs en el seu idioma respectiu. Es mantenen, però, les formes catalanes d'Elna (actualment Elna), Perpinyà

¹⁰ Es mantenen les variants gràfiques remarcables en els termes utilitzats per caracteritzar la tipologia i l'ús.

(actualment Perpignan) i Càller (actualment Cagliari) amb la forma moderna a continuació entre claudàtors en els dos darrers casos. En aquells casos en els quals no figuri el lloc d'edició, les atribucions conjecturals van entre claudàtors.

Per a la identificació dels impressors s'han utilitzat majorment les formes modernes dels noms proposades per Juan Delgado Casado a *Diccionario de impresores españoles (siglos XV-XVII)*.¹¹ S'han catalanitzat, però, alguns dels noms d'impressors, especialment els d'aquells que van treballar bàsicament en ciutats de l'àmbit lingüístic català, circumstància que Delgado Casado recull tan sols ocasionalment. En aquests casos s'han utilitzat els noms en ús als catàlegs de la Biblioteca de Catalunya i del Fons antic de la Biblioteca de la Universitat de Barcelona.¹² Si l'impressor és desconegut, es deixa el camp en blanc. Es dona també el nom de l'editor o llibreter que va costejar l'edició en aquells casos en què el mateix impressor no va actuar com a tal i si figura en els crèdits del llibre. Igualment, quan no consta menció d'impressor, les informacions conjecturals o les propostes d'atribució a un taller impressor deduïdes a partir de dades tipogràfiques o documentals van entre claudàtors.

Com a data principal s'anota la que figura al colofó o, en les edicions més tardanes, a la portada. Si són coneguts el mes i el dia, també s'indiquen. En aquells casos en els quals la data de finalització de la impressió no es correspongui amb la d'inici i les dues siguin conegudes, s'indiquen totes dues separades per un guionet. Si no es coneix l'any amb exactitud, s'indica un any, o rang d'anys amb la major aproximació possible, precedit si cal per l'abreviatura *c.* (*circa*). Les dates conjecturals van entre claudàtors.

Finalment es menciona, si hi consten, el nom del promotor o promotors de l'edició, —generalment, almenys pel que fa als llibres diocesans, els bisbes—, i el dels intervinents en la fixació de l'edició, sigui quina sigui la seva responsabilitat i amb menció de la mateixa (corrector, addicionador, etc.), si el seu nom figura a la portada o als crèdits del llibre.

No s'han detectat, en tot el corpus d'edicions analitzades, emissions diferents d'una mateixa edició suficientment significatives, que mereixin ser individualitzades. Segurament les característiques pròpies d'aquestes tipologies libràries les feien poc

---

¹¹ Juan Delgado Casado, *Diccionario de impresores españoles (siglos XV-XVII)*, 2 vols. (Madrid: Arco/Libros, 1996).

¹² En les referències al cèlebre impressor Joan Rosenbach, s'ha preferit aquesta forma —amb *n*— a la també molt freqüent Rosembach —amb *m*—, tot i que aquesta darrera es manté en les mencions dels repertoris bibliogràfiques que la utilitzen.

propícies a l'existència de diferents emissions d'una mateixa edició.¹³ En aquest sentit, el fet que generalment el producte resultant respon a encàrrecs molt definits d'una autoritat eclesiàstica i que està destinat a un públic tan concret com és el clergat diocesà (o els membres d'un orde monàstic), fa que no existís la necessitat que les edicions entressin al circuit comercial i del tot innecessària l'adaptació a les servituds del mercat. Així doncs, més enllà de la utilització de diferents materials com a suport de la impressió (paper o pergamí), no s'han detectat *emissions* o variants intencionades dins del conjunt d'exemplars d'una mateixa edició. Quan s'observa que hi ha exemplars d'una mateixa edició, és a dir amb la mateixa composició tipogràfica, uns impresos sobre paper i d'altres impresos sobre pergamí (vitel·la), es consideren emissions diferents i s'indica aquí. Les variants no intencionades, sense una planificació prèvia, que constitueixen els diferents *estats* d'una edició, fonamentalment deguts a errors o accidents produïts durant el procés d'impressió (errors en la signatura tipogràfica i/o en la foliació o paginació, problemes amb l'entitat negre i vermell d'alguna part, etc.), es recullen als llocs pertinents, sense cap diferenciació i sense individualitzar-los. Tan sols puntualment, en el cas d'edicions especialment conflictives pel que fa als seus múltiples estats ocasionats per causa de la correcció d'errors en la seqüència de signatures tipogràfiques i de la foliació o paginació, s'ha fet esment a aquesta circumstància, conscients que el quadre de variants entre un exemplar i un altre pot ser molt ampli.

Finalment, de forma esporàdica, s'indiquen a continuació, altres informacions que complementen la informació bàsica sobre l'edició, com són l'existència de testimonis documentals (contractes...) o bé postil·les, apunts i referències que reforcen o qüestionen la versemblança de l'edició o alguna de les seves característiques particulars.

---

¹³ Sobre el concepte i la definició dels termes *emissió* i *estat* d'una edició, vegi's el treball fonamental de G. Thomas Tanselle, "The bibliographical concepts of issue and state", *Papers of the Bibliographical Society of America* 69 (1975), pp. 17-66. Una bona adaptació al castellà es troba a Jaime Moll, "Problemas bibliográficos...", pp. 59 (*emissió*) i 65 (*estat*), i a Julián Martín Abad, *Los libros impresos antiguos* (Valladolid: Universidad de Valladolid, 2004), pp. 53-59 (*estat*) i 81-85 (*emissió*).

b) Nota tècnica

La Nota tècnica té per objectiu informar sobre les característiques materials de l'edició: el seu format, la seqüència i estructura dels quaderns, el nombre total de fulls, el tipus de lletra i les característiques dels altres elements tipogràfics utilitzats, així com les possibles errades que afecten les signatures tipogràfiques i la foliació o paginació del volum.

En primer lloc es dona el format, seguit de les mides aproximades de la pàgina, altura per amplada, en mil·límetres. Sempre que sigui possible les mides es prenen a partir d'un exemplar intons. En el cas que no es disposi d'un exemplar intons, o quan tots els que ha estat possible consultar tinguin els marges tallats, cal afegir 10-20 mm en els llibres grans, o 5-10 mm en els petits. Les fraccions s'arrodoneixen al mig centímetre superior.

Segueix la col·lació, que s'indicarà seguint els procediments habituals, amb la seqüència de les signatures tipogràfiques i, en números volats, el detall del nombre de fulles que formen cada quadern.¹⁴ En el cas que en un quadern no hi consti la signatura però aquesta es pugui inferir, s'assigna entre claudàtors. En els altres casos, quan un quadern no presenta signatura, s'indica mitjançant asterisc dins claudàtors: [*].¹⁵ Els signes no inclosos a ASCII es transcriuen verbalment (p. ex.: [creu de Malta] = ☩; [et] = & (diverses formes); [cum] = 'c' invertida: Ϸ). Si alguna lletra de la signatura es presenta amb dues grafies diferents, per exemple *r* i *r* gòtica diferenciades, els caràcters gòtics se signifiquen amb la lletra corresponent subratllada (r). Al lloc corresponent es fa notar l'existència de pàgines o fulls en blanc.

A continuació s'indica el nombre total de folis o pàgines, des del primer full numerat fins al darrer, conforme el sistema d'escriptura utilitzat en el volum (numeració àrbiga o romana, majúscula o minúscula). Els fulls sense numeració inicials o finals s'indiquen entre claudàtors. S'utilitzen les abreviatures següents: f =

¹⁴ Bowers, *Principles of bibliographical description*, pp. 193-254.

¹⁵ S'ha preferit aquesta solució a la proposada per Bowers (p. 212), àmpliament utilitzada recentment, consistent en utilitzar claudàtors buits [ ] per evitar confusions quan existeixen dos quaderns sense signar en una mateixa edició, com és el cas del ritual de Barcelona imprès per Pere Posa el 1501. D'altra banda, és la solució preferida pels catalogadors del British Museum Catalogue al *Catalogue of books printed in the XVth century, now in the British Museum* (London: Trustees of the British Museum, 1908-1985) i la utilitzada també per Frederick J Norton a al seva bibliografia: *A descriptive catalogue of printing in Spain and Portugal, 1501-1520* (Cambridge: Cambridge University Press, 1978).

fulls (sense numerar), fol. = folis (numerats) i p. = pàgines (numerades). En els llibres amb foliació, els fulls sense numerar s'indiquen simplement entre claudàtors, sense l'abreviatura. Al final es dona, entre parèntesis, el nombre total de fulls de què consta l'edició. Quan la numeració dels fulls és molt confusa o hi ha tal quantitat d'errors acumulats fins el punt que es faci molt embullat el seu detall, es dona la seqüència de la numeració i, si cal, alguna indicació de caràcter genèric. En els apartats següents s'indiquen, en el cas de que n'hi hagi, les errates detectades a les signatures dels quaderns i a la numeració de folis o pàgines, respectivament. S'indiquen també els llocs on hi hauria d'aparèixer la signatura tipogràfica o bé el número de foli o pàgina, en els casos en els què algun d'aquests elements que no es va arribar a imprimir, així com els casos en els que aquestes indicacions i els seus guarismes s'hagin imprès a llocs inusuals de la pàgina.

La Nota tècnica continua amb les indicacions bàsiques sobre la o les tipografies utilitzades. En primer lloc es dona la mida vertical en mil·límetres de 20 línies de text, sense comptar títols corrents, encapçalaments, foliació, signatura o altres textos marginals, per a cadascuna de les tipografies utilitzades. Acompanya la xifra una inicial indicativa del tipus de caràcters: G = tipus gòtics; R = tipus romans; C = tipus cursius. Si hi ha més d'una mida de lletres, les diferents fundicions s'ordenen de major a menor presència al volum, separades per punt i coma.

Segueix el nombre de línies per plana, igualment exclosos títols corrents, numeració de folis o pàgines, signatures, etc., amb indicació de la pàgina tipus — sempre que sigui possible una pàgina exclusivament de text— de la que ha estat extreta la informació. Tot i que la tipologia dels llibres tractats aquí és força complexa, atès que hi ha nombroses variacions en la mida dels tipus per a les diferents categories de textos o rúbriques, així com freqüents intercal·lacions de pautats musicals —per no parlar dels llibres que són completament musicals i en els quals no hi ha cap plana només de text—, hem cregut oportú donar, a més, aquesta informació que tal vegada pot ser orientativa o útil en determinades situacions. La localització de la pàgina es fa amb la menció de la signatura (p. ex.: a3b: 32). Si hi ha diversitat en el nombre de línies per plana, se'n donen algunes mostres representatives ordenades de major a menor presència al volum. A continuació s'indica si el text està escrit a més d'una columna per pàgina i la caixa del text imprès, altura per amplada, en mil·límetres.

La Nota tècnica finalitza amb la menció del color de la tinta o tintes utilitzades, la presència d'inicials xilogràfiques i de gravats (amb localització i breu descripció de l'escena) i la llengua o llengües utilitzades. A continuació, si és el cas, s'anota la presència de postil·les marginals, si el text està enmarcat per filets o requadres i qualsevol altra particularitat.

Quan hi ha presència de notació musical s'indica a l'epígraf Notació musical i se'n descriuen les característiques principals: el nombre de columnes, la caixa d'impressió de la notació musical, el tipus de notació (quadrada, semimensural, mensural, ...), el nombre de pautats per pàgina i el color, el nombre de línies i la mida en mil·límetres de l'amplada del pautat. Si no hi ha presència de notació musical es fa notar amb la indicació 'Sense notació musical'. Qualsevol particularitat referent a la notació musical s'anota aquí.

c) Reproducció facsimilar de la portada —o de l'incipit— i del colofó

La portada completa—l'incipit en cas d'absència de portada— i el colofó, així com el registre i altres dades similars si s'escau, es reproduïxen amb la màxima fidelitat a l'original, tot i que a causa de les limitacions tècniques del programari utilitzat no ha estat possible reproduir amb exactitud tots els caràcters tipogràfics de l'original.¹⁶ La presència d'orles, frontis, gravats xilogràfics o calcogràfics, marques tipogràfiques i qualsevol altre element decoratiu s'ha descrit entre claudàtors i en cursiva. També entre claudàtors, i igualment en cursiva, s'indica el color de la tinta de cada part del text. Les abreviatures es resolen entre claudàtors.

La informació proporcionada per la portada i el colofó ha de ser suficient per indicar els aspectes bàsics de l'edició, així com per a aportar dades que puguin ser d'interès per a altres recerques bibliogràfiques. Entenem que, tot i les limitacions que ens hem vist obligats a respectar, la informació esgrimida en aquesta ocasió ha de

---

¹⁶ Això és, els caràcters no inclosos a ASCII, que no han estat reproduïts. Alguns dels caràcters doblats en la tipografia gòtica (d, r, s) s'han assenyalat a la signatura tipogràfica amb un subratllat. En general, pel que fa a altres aspectes i amb les degudes adaptacions, aquí també hem seguit els principis proposats a Bowers, *Principles of bibliographical description*, pp. 135-186.

bastar per identificar correctament l'edició i permetre al lector fer-se una idea força ajustada de les seves característiques formals i del seu contingut.

En el cas que cap de les còpies conegudes hagi conservat la portada, es transcriu el principi de la primera pàgina i el final de la darrera de l'exemplar més complet, tot indicant la signatura del full on es troben un i altre fragments. Si no es conserva el títol o no està sencer, se n'hi atorga un de breu, factici o aproximat, entre claudàtors, i se cita un fragment de l'incipit amb sentit. En els casos en què un llibre està compost per diverses parts, s'indica a continuació si a les altres hi ha portadella pròpia, la qual també es descriu i se'n transcriu l'encapçalament del text. La transcripció del colofó va sempre precedida de la localització de la pàgina on aquest es troba. Quan aquest no s'ha conservat en cap dels exemplars coneguts, s'indica. També es fa notar si, tot i haver-se conservat un o més exemplars complets, l'edició no consta de colofó.

En concret, a la transcripció facsimilar de portada i colofó s'han tingut en compte les següents convencions:

1. El text es copia íntegre, inclosa la puntuació i els altres signes com paràgrafs, creus, etc.
2. Totes les abreviatures s'han resolt entre claudàtors, excepte la forma & en caràcters rodons per a *et*. No s'ha mantingut diferenciada la forma tironiana (τ) per a *et*.
3. Les diferents formes del signe de calderó o paràgraf s'han unificat a ¶.
4. No s'ha diferenciat entre *s* i *s* llarga (ſ), entre *r* i *r* gòtica, ni entre els diversos tipus de calderons. Tampoc s'ha diferenciat el caràcter *e* amb signe diacrític ni s'han respectat les lligadures del tipus *ct* i altres. Sí que es distingeixen les formes *u* i *v* o *i* i *j*, així com les formes llatines diferenciades per als diftongs – *æ* i –*œ*.
5. El salt de línia s'indica mitjançant una ratlla vertical (|). Els guions de final de línia, tant si són simples com dobles i independentment de la seva longitud i de si apareixen en posició inclinada o no, s'assenyalen amb el signe =.
6. Les descripcions dels motius ornamentals, orles, gravats i altres similars, així com el color de la tinta utilitzada es donen entre claudàtors i abans del text.
7. Totes les interpolacions editorials s'escriuen entre claudàtors [ ]. Les reconstruccions conjeturals van entre els signes < >. Les formes incorrectes evidents es transcriuen tal i com apareixen, però s'indiquen mitjançant la fórmula [*sic*] a continuació.

d) Repertoris bibliogràfics

A l'apartat Repertoris se citen les principals referències bibliogràfiques prèvies (repertoris bibliogràfics, catàlegs de col·leccions, monografies, estudis, etc.) que es refereixen a cada edició en concret. Les referències se citen de forma abreujada i normalitzada d'acord amb les formes proposades a la bibliografia que precedeix les entrades de la bibliografia descriptiva (*Repertoris, catàlegs i altres referències bibliogràfiques citades de forma abreujada*). Les entrades, separades per punt i guió (.-), s'ordenen alfabèticament pel nom de l'autor o l'abreviatura.

Sempre que ha estat possible s'ha intentat seguir les pautes de les abreviatures més usuals en repertoris tipobibliogràfics similars. Donades les particularitats tipològiques (llibre litúrgic) i geogràfiques (península Ibèrica) dels fons continguts a la bibliografia, en alguns casos s'ha preferit modificar l'abreviatura tot simplificant-la o adaptant-la a les necessitats pròpies del present treball.

Les abreviatures de catàlegs i repertoris bibliogràfics més usuals en la tradició bibliogràfica es troben a Peter Van Wingen & Belinda D. Urquiza, *Standard Citation Forms for Published Bibliographies and Catalogs Used in Rare Book Cataloging*.¹⁷ També ens hem remès a les abreviatures proposades pel *Gesamtkatalog der Wiegendrucke*.¹⁸

Per als repertoris ibèrics i hispanoamericans, la referència és Juan Delgado Casado & Julián Martín Abad. *Repetorios bibliográficos de impresos del siglo XVI*.¹⁹ En la major part d'ocasions s'han utilitzat les abreviatures proposades per aquests autors. S'han fet, però, algunes excepcions puntuals en casos per als quals la tradició bibliogràfica ha sancionat algunes formes diferents, més senzilles i concises, sempre i quan aquesta opció no indueixi a cap tipus de confusió. Així, per exemple, s'ha preferit *Aguiló* en lloc d'*Aguiló Fuster*.

¹⁷ Peter Van Wingen & Belinda D. Urquiza, *Standard citation forms for published bibliographies and catalogs used in rare book cataloging*, 2n ed. (Washington: Library of Congress, 1996). Les propostes d'actualització d'aquestes cites desenvolupades pel Bibliographic Standards Committee, de la Rare Books and Manuscripts Section of the Association of College & Research Libraries (American Library Association), accessibles en línia des de 2014, no s'han tingut en consideració: *Standard citation forms for rare materials cataloging*, <https://rbms.info/scf/>.

¹⁸ *Gesamtkatalog der Wiegendrucke*, vol. 8 (Stuttgart: Anton Hiersemann, 1978), pp. *14-*38: 'Abkürzungen für angeführte Quellen'. Actualització a *Die Datenbank Gesamtkatalog der Wiegendrucke*, accessible en línia: <https://www.gesamtkatalogderwiegendrucke.de>.

¹⁹ Juan Delgado Casado & Julián Martín Abad. *Repetorios bibliográficos de impresos del siglo XVI (Españoles, portugueses e iberoamericanos)* (Madrid: Arco/Libros, 1993).

Si una obra no està recollida en els repertoris abans esmentats, s'ha desenvolupat la seva forma abreujada de forma consistent amb els principis allí utilitzats. Un bon punt de partida són els criteris exposats per Delgado Casado i Martín Abad a la Introducció de l'obra abans ressenyada.

En qualsevol cas s'intenta que la cita abreujada sigui el més senzilla i clara possible i que no doni lloc a equívocs. Sempre que es pugui es prefereix la menció exclusiva del cognom de l'autor. En el cas d'autors amb diverses obres, s'opta per una identificació composta de cognom i títol abreujat separats per punt. En els repertoris numerats, la xifra es dona a continuació de la cita abreujada, sense que s'hi interposi cap signe de puntuació. Si hi ha més d'una identificació en la mateixa referència bibliogràfica, se separen amb punt i coma. En repertoris numerats, si a una edició no li correspon número, s'indica amb el número que l'antecedeix, precedit per 'post.'. Si el repertori numerat no és consecutiu, sinó que s'ordena també per altres paràmetres, abans de la xifra, s'indica la identificació de la sèrie. Si la numeració no és prou explícita, es pot afegir la paginació. En repertoris no numerats, la referència es fa al número de pàgina i, si cal, de nota a peu de pàgina. Si la font remet a un document, reproducció, apèndix o qualsevol altra part de la referència, s'indica després de separar una informació de l'altra per punt i coma. En obres en diversos volums amb numeració no consecutiva, s'indica el volum particular a continuació i en números romans. Quan les referències bibliogràfiques tractin monogràficament d'una edició o quan les mencions a una o més edicions siguin múltiples i continuades al llarg del text, no s'inclou indicador de localització dins l'obra.

Qualsevol acotació personal a la informació facilitada per la bibliografia es posa a continuació, entre parèntesis. En general, es consigna qualsevol dada d'interès, però molt particularment es posa l'accent en indicar si la referència bibliogràfica en qüestió incorpora algun tipus de reproducció d'un exemplar de l'edició, si fa menció o facilita alguna descripció d'exemplars desapareguts o si deixa constància d'alguna informació equivocada o que invita a la confusió. Si es considera apropiat, es transcriu el fragment de text on es fa referència a l'edició en particular. També es consignen errors i adscripcions alternatives de data, lloc d'impressió o impressor o bé lectures diferents d'aspectes relatius a la descripció física del volum. Si es tracta d'errors o confusions evidents de la font bibliogràfica s'anota amb la corresponent correcció.

Al final de l'apartat Repertoris, però en tres noves seqüències, s'ofereixen, si es coneixen, informacions i recursos complementaris obtinguts d'altres tipus de fonts diferents de les esmentades més amunt.

En primer lloc, s'indica si existeix una reproducció facsimilar completa de l'edició en qüestió en qualsevol format (edició facsimilar impresa, facsímil digital en línia o reproducció en microfilm), advertint a partir de quin o quins exemplars s'ha confegit la reproducció.

En una nova seqüència a part, remetem als números de control i codis d'identificació corresponents a cadascuna de les edicions que es troben en diversos catàlegs col·lectius i bases de dades accessibles en línia. Concretament s'han buidat exhaustivament els següents:

- Bibliografía de Textos Antics Catalans, Valencians i Balears (BITECA)
- Biblioteca Virtual del Patrimonio Bibliográfico
- Catalogue collectif de France (CCfr)
- Catàleg Col·lectiu del Patrimoni Bibliogràfic Català (CCPBC)
- Catálogo Colectivo del Patrimonio Bibliográfico Español (CCPBE)
- Catàleg Col·lectiu del Patrimoni Bibliogràfic Valencià (CCPBV)
- Heritage of the Printed Book Database (HPB)
- Iberian Books: Books published in Spanish or Portuguese or on the Iberian Peninsula before 1601 (IB)
- Istituto Centrale per il Catalogo Unico delle Biblioteche Italiane (ICCU)
- Incunabula Short Title Catalogue (ISTC)
- Material Evidence in Incunabula (MEI)
- Parnaseo: Producción imprenta en València siglo XVI
- Parnaseo: Tipobibliografía valenciana siglos XV y XVI
- Renaissance Liturgical Imprints: A Census (RELICS)

Als números de control del CCPBE no s'indica el darrer dígit que apareix precedit d'un guió, donat que la seva finalitat és només de control intern.²⁰ Per recuperar les notícies d'aquest recurs en línia, s'ha de teclejar al seu buscador la sigla CCPB seguida, sense espai, del número de control indicat. Als números de control dels registres del

---

²⁰ Vegi's al respecte Fernández Valladares, *La imprenta en Burgos*, pp. 92 n. 45, 94-95 n. 50 i 281.

CCPBC s'omet, igualment, la lletra 'b' minúscula que precedeix tots els codis. Als del CCPBE i el CCPBV s'han respectat, en canvi, els guarismes (000... i 19991, respectivament) que precedeixen els números de control concrets de cada edició. Tot i que la base de dades sobre la producció de la impremta valenciana que es troba a la web del projecte Parnaseo (pestanya *Producción imprenta valenciana S. XVI*) no ofereix número de control, la seva menció indica que recull l'edició. Al PDF que es genera en la consulta de la base de dades *Tipografía valenciana siglos XV y XVI* del mateix projecte, en canvi, sí que s'ofereix un número de control, que és el que s'indica al nostre repertori. També s'indica l'antiga numeració del projecte RELICS, precedida per *olim*.²¹

En tots els casos ens abstenim d'introduir de forma regular comentaris i esmenes als múltiples errors que s'han detectat en tots i cadascun d'aquests recursos *online*. A causa del seu abast i propòsit, i també degut als criteris utilitzats, la consulta d'aquests recursos pot resultar enormement útil i profitosa, però també problemàtica. La necessitat de gestionar volums de registres molt grans, procedents de centres molt diversos i tractats per professionals igualment diferents i de forma asíncrona, a més del seu caràcter obert, en permanent evolució, provoca que sovint la informació que es recupera no sigui del tot fiable. El resultat és que sorgeixen alguns problemes, —d'altra banda, segurament, inevitables— derivats de l'automatització del bolcat dels registres a la base de dades central que publica els resultats a la xarxa. En tots ells són abundants els errors de tot tipus. Les transcripcions incompletes o descurades, la confusió de dates, la resolució deficient de les abreviatures, les identificacions editorials errònies, les duplicacions de registres d'una mateixa edició o les confusions en les localitzacions dels exemplars, així com la utilització arbitrària dels criteris de descripció bibliogràfica o el fet de donar per bones les notícies equivocades extretes de catàlegs o repertoris bibliogràfics previs són situacions molt més freqüents del que hom imagina i que converteix en insegura, o almenys no del tot fiable, la seva consulta. El seu caràcter dinàmic aconsella també unes certes prevencions en aquest aspecte, a l'hora d'assenyalar errors o mancances. Tot i que no es revisen amb la freqüència i la cura que serien necessaris, alguns d'aquests recursos (RELICS, principalment, en el seu moment, quan encara se'n feia el manteniment) sí que han anat expurgant, ajustant i

---

²¹ Encara que s'hagi buidat també la seva versió actualitzada *online*, les referències als repertoris clàssics de l'incunabulística (*GW*, *ISTC*) que recullen dades sobre algun dels tres impresos de 1500 que aplega aquesta bibliografia es mantenen, en canvi, dins del bloc de les referències bibliogràfiques generals.

polint els seus continguts. Tot i això, els conflictes i les ocasions de possibles confusions son notables. Només excepcionalment, amb la finalitat de contribuir a escurçar la vida d'edicions o exemplars fantasma, hem fet algun comentari a indicacions errònies que puguin propiciar seu naixement o la seva perdurabilitat en el poblat univers de les edicions i còpies imaginàries.

Finalment, en una altra seqüència diferenciada s'indica la presència d'exemplars d'una determinada edició en catàlegs de venda de llibreries del mercat antiquari o bé oferts en subhastes públiques, seguint un ordre cronològic.

e) Localització i descripció d'exemplars

Per a la confecció dels registres de la bibliografia descriptiva s'ha fet un enorme esforç per localitzar, consultar i comparar minuciosament el major nombre possible d'exemplars en la línia d'una tendència metodològica creixent en el camp dels estudis bibliogràfics. El *copy census*, que és el terme utilitzat en el món anglosaxó, consisteix en inspeccionar el màxim nombre possible de còpies conservades d'un determinat llibre.²² A aquest afany no li hem estalviat esforços. En treballs sobre la tipologia de llibres que abordem en la nostra recerca, la consulta de catàlegs, repertoris i altra bibliografia no arriba mai a ser un bon substitut de la consulta directa dels exemplars. Aquest esforç de consulta directa d'exemplars conservats ens ha permès completar i corregir la informació que en alguns casos s'ha anat repetint de repertori en repertori al llarg del temps a causa de la consulta de tan sols un únic exemplar d'una determinada edició.

Si bé la major part de dades han estat extretes a partir de la consulta directa d'exemplars, en alguns casos aquests no han estat accessibles i se'n dona notícia a partir del coneixement bibliogràfic o de consultes puntuals que s'han fet amb els responsables de les col·leccions on es custodien. El repertori incorpora indistintament

---

²² Segons David Pearson, el *copy census* està basat “on the principle of tracking down as many surviving copies of one particular book as possible, recording their copy-specific features, and analysing the evidence that emerges to show how that particular book has been owned, circulated, bound, annotated and regarded over time”, vegeu David Pearson, “The importance of the copy census as a methodology in book history”, dins *Early printed books as material objects: Proceedings of the conference organized by the IFLA Rare Books and Manuscripts Section, Munich, 19-21 August 2009*, eds. Bettina Wagner, & Marcia Reed (Berlin – New York: De Gruyter Saur, 2010), p. 321.

dades sobre els exemplars conservats i sobre els que són tan sols coneguts i es troben perduts o desapareguts i, si hi ha constància ferma de la seva existència i pertinença a aquella col·lecció en altres temps, es manté la menció individual dins d'una determinada biblioteca o col·lecció, encara que l'exemplar no s'hagi pogut localitzar actualment. En molts casos ens hem remès a la informació i la descripció aportada per altres bibliògrafs o a les reproduccions transmeses per alguna font que certifiquen l'existència de l'exemplar en un moment donat. Pel que fa a altres exemplars sobre els que hi ha notícies més desdibuixades o dubtoses, intentem treure'n l'entrellat tot reconstruint la història del que, en la major part de casos, són confusions i errors bibliogràfics que s'han anat transmetent.

Les localitzacions s'han ordenat alfabèticament segons les localitats que acullen les diferents col·leccions. Si en una mateixa col·lecció es troba més d'un exemplar d'una edició en concret, s'han mantingut entrades separades per a cadascun.

Per a identificar les diferents col·leccions s'utilitzen les formes estandarditzades de sigles abreujades de biblioteques que, amb poques variants, segueix bàsicament els criteris proposats pel *Gesamtkatalog der Wiegendrucke*.²³ Les denominacions abreujades de les biblioteques o col·leccions no contemplades al llistat del *Gesamtkatalog der Wiegendrucke* s'han modelat a partir de les solucions i les fórmules que es proposen allí. En qualsevol cas, s'han mantingut els noms de les ciutats i de les col·leccions en l'ortografia de la llengua original. En els Preliminars d'aquest treball s'ha adjuntat un llistat de les sigles de biblioteques utilitzades al llarg del text i de la bibliografia descriptiva.

A més de la signatura topogràfica de cada exemplar s'indica a continuació i entre parèntesis, si es coneix, la pertinença a una col·lecció o fons particular dins d'una determinada biblioteca. També s'indiquen, si és oportú fer-ho, les signatures topogràfiques antigues, entre parèntesis i precedides per *olim* o bé dades complementàries a la signatura que ajudin a identificar l'exemplar dins dels fons de la col·lecció, com és el seu número de registre o altres. Els exemplars sense signatura topogràfica es marquen amb l'abreviatura 's.s.' (sense signatura). També entre

---

²³ *Gesamtkatalog der Wiegendrucke*, vol. 8 (Stuttgart: Anton Hiersemann, 1978), pp. *40-*100: 'Abkürzungen für Wiegendruckensammlungen'. Actualització a *Die Datenbank Gesamtkatalog der Wiegendrucke*, accessible en línia: <https://www.gesamtkatalogderwiegendrucke.de>.

parèntesis s'assenyalen les signatures topogràfiques conflictives aportades per repertoris i altres informacions, així com, si s'escau, indicacions sobre la no permanència de l'exemplar dins de la col·lecció.

De tots els exemplars s'intenta, així mateix, donar, a continuació i emmarcada entre claudàtors, la informació més àmplia possible amb la finalitat de contribuir a la seva identificació i individualització. Si bé la individualització dels exemplars concrets és un recurs que queda al marge dels objectius de la descripció tipobibliogràfica, més encarada a la recerca de l'*exemplar ideal*, no enmascarat per la causística de cada copia conservada, hem cregut important incorporar en la nostra bibliografia el major detall possible sobre els exemplars concrets consultats directament. En ser el llibre litúrgic un producte destinat a un ús intens i continuat i molt sotmès a les contingències d'aquest ús, les petges que els seus usuaris han deixat en els volums són reveladores de pràctiques litúrgiques i musicals prou interessants. Correccions, esmenes, afegits, substitucions... són només algunes de les alteracions a les que els volums litúrgics, potser més que la major part de les altres tipologies de llibres d'aquest període, s'han vist fortament sotmesos al llarg del temps. Unes alteracions que poden resultar reveladores sobre la praxi diària de la litúrgia en un indret determinat, de la que aquestes marques en són l'únic testimoni.

En primer lloc es marquen amb un asterisc els exemplars consultats directament. En tots els casos en què un exemplar no ha pogut ser consultat, s'indica al lloc pertinent.²⁴ A continuació s'indica si l'exemplar es conserva complet o incomplet. Si l'exemplar no es conserva íntegre s'indiquen els fulls que hi manquen. Seguidament, si és el cas, s'adverteix si l'exemplar fou imprès en pergamí. Tot seguit es descriu succintament l'enquadernació i es testimonia qualsevol altra particularitat, com si està relligat amb altres edicions. Finalment s'inclouen altres observacions sobre l'exemplar en concret, com poden ser la procedència, antics possessors (exlibris manuscrits, segells o etiquetes de propietat...) ordenats per antiguitat, la presència d'anotacions marginals manuscrites o de correccions, l'afegit de fulls manuscrits, etc. Es posa una especial atenció i es descriuen amb major detall els afegitons que continguin notació

---

²⁴ No s'ha pogut consultar de forma directa i personal cap exemplar d'una única edició, la del ritual gironí de 1502. La pista de l'únic exemplar conegut d'aquest llibre, que va pertànyer al bibliòfil reusenc Pau Font de Rubinat, s'ha perdut. Sortosament l'eminent bibliògraf Frederick J. Norton en va poder obtenir una còpia en microfilm, que és la que s'ha utilitzat en la descripció.

musical. Tots aquests blocs d'informació estan degudament separats per punt i guió (-.).

Al final de la notícia, sota l'epígraf *Facsimil digital*, s'ofereix, sempre que sigui possible, l'enllaç per a l'accés en obert a exemplars concrets de determinades edicions facilitats a través de reproduccions digitals oferts en diferents repositoris institucionals (Memòria Digital de Catalunya, Biblioteca Valenciana Digital, Biblioteca Virtual Joan Lluís Vives, Biblioteca Digital Hispánica, Biblioteca Virtual del Patrimonio Bibliográfico, Biblioteca Virtual Miguel de Cervantes...), indicant en tots els casos quin és l'exemplar reproduït.

Puntualment, s'afegeix també la disponibilitat de reproduccions en microfilm en biblioteques públiques d'algunes edicions especialment rares o de les que es conserva un únic exemplar no localitzat o no accessible, com el ritual de Girona de 1502.

Repertoris, catàlegs i altres referències bibliogràfiques citats de forma abreujada

Abizanda. *Documentos. Siglo XVI*

Abizanda y Broto, Manuel. *Documentos para la historia artística y literaria de Aragón procedentes del Archivo de Protocolos de Zaragoza: Siglo XVI*. Zaragoza: La Editorial, 1915.

Acebrón. *Flors de virtut*

Acebrón Ruiz, Julián, ed. *Flors de virtut. Facsímil de l'incunable de 1489 (Enric Botel, Lleida)*. Lleida: Institut d'Estudis Ilerdencs, 2000.

Adams

Adams, Herbert M. *Catalogue of books printed on the continent of Europe, 1501-1600, in Cambridge libraries*. 2 vols. Cambridge: Cambridge University Press, 1967.

Aebischer. *Cant de la Sibil·la*

Aebischer, Paul. "Un ultime écho de la *Procession des Prophètes*: Le 'Cant de la Sibil·la' de la nuit de Noël à Majorque". Dins *Mélanges d'histoire du théâtre du Moyen-Âge et de la Renaissance, offerts à Gustave Cohen, professeur honoraire en Sorbonne, par ses collègues, ses élèves et ses amis*, pp. 261-270. Paris: Librairie Nizet, 1950.

Aguiló

Aguiló y Fuster, Mariano. *Catálogo de obras en lengua catalana, impresas desde 1474 hasta 1860*. Madrid: Sucesores de Rivadeneyra, 1923. Primera edició, incompleta, només arriba fins al núm. 249 (p. 163 de l'edició pòstuma de 1923: *Catálogo de obras en lengua catalana, impresas desde 1474 hasta el presente*. S.l.: s.n., 1865. Tirada a part de la secció dedicada als Rituals: *Rituales catalanes: Extracto de catálogo de obras en lengua catalana, impresas desde 1474 hasta 1860* (Barcelona: s.n., 1812). Reimpressió facsimilar de l'edició de 1923: Documents de cultura. Facsímils, 8. Barcelona: Curial, 1977.

Agustí. *Català*

Agustí i Farreny, Alfred. "L'ús del català a les publicacions eclesiàsticoreligioses editades a Lleida (segles XVI-XVIII)". *Estudis de llengua i literatura catalanes, XXX: Miscel·lània Germà Colón*, vol. 3, pp. 123-143. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 1995.

AH

Dreves, Guido Maria, Clemens Blume, [& Henry Marriott Bannister], eds. *Analecta hymnica medii aevi*. 55 vols. Leipzig: O.R. Reiland, 1886-1922.

Albareda. *Impremta Montserrat*

Albareda, Anselm Maria. "La impremta de Montserrat (segles XVè-XVIè)". *Analecta Montserratensia* 2 (1918), pp. 11-166.

Albareda. *Llibre a Montserrat*

Albareda, Anselm Maria. *El llibre a Montserrat (del segle XI al segle XX)*. Montserrat: Monestir de Montserrat, 1931.

Albareda. *Monjos Montserrat*

Albareda, Anselm Maria. "Bibliografia dels monjos de montserrat (segle XVI)". *Analecta Montserratensia* 7 (1928), pp. 11-301.

Alcina. *Biblioteca de Antonio Agustín*

Alcina Rovira, Juan Francisco, & Joan Salvadó Recasens. *La biblioteca de Antonio Agustín: Los impresos de un humanista de la Contrarreforma*. Colección de textos y estudios humanísticos 'Palmyrenus'. Serie Estudios, 5. Alcañiz: Instituto de Estudios Humanísticos; [Madrid]: Consejo Superior de Investigaciones Científicas, 2007.

Aleixandre, Faus & Sevilla. *B. Nicolau Primitiu*

Aleixandre Tena, Francisca, Pilar Faus Sevilla, & Carolina Sevilla Merino. *Biblioteca Pública de Valencia: Catálogo de la Biblioteca Nicolau Primitiu: I. Obras de los siglos XV y XVI*. [Madrid]: Dirección General del Libro y Bibliotecas, Ministerio de Cultura, 1979.

Alès

Alès, Anatole. *Bibliothèque liturgique: Description des livres de liturgie imprimés aux XVe et XVIe siècles faisant partie de la Bibliothèque de S. A. R. Charles-Louis de Bourbon (Comte de Villafranca)*. Paris: Typographie A. Hennuyer, 1878.

Alès. *Supplement*

Alès, Anatole. *Bibliothèque liturgique: Description des livres de liturgie imprimés aux XVe et XVIe siècles faisant partie de la Bibliothèque de S. A. R. Charles-Louis de Bourbon (Comte de Villafranca): Supplément*. Paris: Typographie A. Hennuyer, 1884.

Aliaga & Canet. *Rituals valentins*

Aliaga Girbés, Emili, & Vicent Canet i Llidó. "Els rituals valentins: La teologia transmesa als fidels (ss. XIV al XX)". Dins *Teología en Valencia: Raíces y retos; Buscando nuestros orígenes cara al futuro. Actas del X Simposio de Teología Histórica (3-5 marzo 1999)*, pp. 433-460. Series Valentina, 45. València: Facultad de Teología San Vicente Ferrer, 2000.

Alonso García. *Maestros*

Alonso García, Gabriel. *Los maestros de la Seu Vella de Lleida y sus colaboradores*. Lleida: Instituto de Estudios Ilerdenses, 1976.

Alston

Alston, Robin. *Books printed on vellum in the collections of the British Library*. London: British Library, 1996.

Altés. *Abats*

Altés i Aguiló, Francesc Xavier. "Els abats montserratins del segle XVI al *Liber reformationis Montisserrati*". *Studia monastica* 32 (1990), pp. 157-213.

Altés. *Antifonari de l'ofici*

Altés i Aguiló, Francesc Xavier. "Un antifonari de l'ofici segons el costum de la catedral de Vic i altres identifications de manuscrits litúrgics". *Miscel·lània litúrgica catalana* 19 (2011), pp. 233-266.

Altés. *Aportación*

Altés i Aguiló, Francesc Xavier. "Aportación a la bibliografía litúrgica de Antonio Odriozola". *El Museo de Pontevedra* 44 (1990) [Homenaje a Antonio Odriozola], pp. 107-126.

Altés. *La impremta i el llibre*

Altés i Aguiló, Francesc Xavier. "La impremta i el llibre a Montserrat: Segles XV-XIX". Dins *Montserrat: Cinc-cents anys de publicacions (1499-1999)*, pp. 11-41. Barcelona: Departament de Cultura, Generalitat de Catalunya, 1999.

Altés. *Missale Vicense 1496*

Altés i Aguiló, Francesc Xavier, ed. *Missale Vicense 1496*. Edició facsimilar reduïda. Biblioteca litúrgica catalana, 3. Barcelona: Societat Catalana d'Estudis Litúrgics, Institut d'Estudis Catalans, 2001.

Altés. *Noves dades*

Altés i Aguiló, Francesc Xavier. "Noves dades sobre els Breviaris de Tarragona impresos per Joan Rosembach". *Miscel·lània litúrgica catalana* 5 (1994), pp. 49-75.

Altés. *Ordinarium Tarraconense 1530*

Altés i Aguiló, Francesc Xavier, ed. *Ordinarium Sacramentorum Tarraconense 1530*. Edició facsimilar monocroma amb introducció i índexs. Biblioteca litúrgica catalana, 7. Barcelona: Societat Catalana d'Estudis Litúrgics, Institut d'Estudis Catalans, 2011.

Altés. *Pregària universal*

Altés i Aguiló, Francesc Xavier. "Aportació a l'estudi de l'antiga pregària universal de la missa a Catalunya". *Miscel·lània litúrgica catalana* 3 (1984), pp. 57-74.

Altés. *Primera impremta*

Altés i Aguiló, Francesc Xavier. "Cinc-cents anys de la primera impremta de Montserrat". *Serra d'Or* 472 (1999), pp. 25-29.

Altés. *Processoner Seu d'Urgell 1527*

Altés i Aguiló, Francesc Xavier, ed. *El processoner de la Seu d'Urgell imprès l'any 1527*. Edició facsimilar monocroma amb introducció i índexs. Biblioteca litúrgica catalana, 4. Barcelona: Societat Catalana d'Estudis Litúrgics, Institut d'Estudis Catalans, 2007.

Amengual

Amengual i Batle, Josep. *Llengua i catecisme de Mallorca: Entre la pastoral i la política*. [Palma]: Institut d'Estudis Baleàrics, 1991.

Amiet. *Liturgie romano-franque*

Amiet, Robert. "La liturgie dans la diocèse d'Elne du XIIe au XVIe siècle, 2: La liturgie romano-franque". *Cahiers de Saint-Michel de Cuxa* 11 (1980), pp. 67-100.

Amiet. *Livres liturgiques d'Elne*

Amiet, Robert. "Les livres liturgiques du diocèse d'Elne". *Revista catalana de teologia* 7 (1982), pp. 279-302.

Amiet. *Livres liturgiques et calendrier d'Elne*

Amiet, Robert. "Les livres liturgiques et le calendrier du diocèse d'Elne". Dins *Liturgie et musique (IXe-XIVe s.)*. Cahiers de Fanjeaux, 17, pp. 139-154. Toulouse: Privat, 1982.

Andrés. *Catedral de Valencia*

Andrés Ferrandis, Antoni. *La música en los códices, incunables y raros de la Catedral de Valencia*. València: Institució Alfons el Magnànim, 2001.

Anglès. *Canto religioso*

Anglès, Higini. "El canto religioso popular en los manuales litúrgicos de la Tarraconense". *Anuario musical* 18 (1963), pp. 103-108.

Anglès. *Música a Catalunya*

Anglès, Higini. *La música a Catalunya fins al segle XIII*. Barcelona: Biblioteca de Catalunya, 1935.

Anglès. *Música española*

Anglès, Higini. *La música española desde la Edad Media hasta nuestros días: Catálogo de la exposición histórica celebrada en conmemoración del primer centenario del nacimiento de Felipe Pedrell*. Barcelona: Biblioteca Central, 1941.

Anglès. *Sibil·la*

Anglès, Higini. "El cant de la Sibil·la". *Vida cristiana* 5 (1917), pp. 65-72.

Anglès & Subirá

Anglès, Higini, & José Subirá. *Catálogo musical de la Biblioteca Nacional de Madrid*. Vol. 2: *Impresos: Libros litúrgicos y teóricos musicales*. Barcelona: Instituto Español de Musicología, Consejo Superior de Investigaciones Científicas, 1949.

Anniger

Anniger, Anne. *Spanish and Portuguese 16th century books in the Department of Printing and Graphic Arts: A description of an exhibition and a bibliographical catalogue of the collection*. Cambridge, MA: The Houghton Library / The Harvard College University, 1985.

Arco Molinero

Arco y Molinero, Ángel del. *La imprenta en Tarragona: Apuntes para su historia y bibliografía*. Tarragona: Imp. de José Pijoán, 1916.

Arigüel, Hernández & Irún

Arigüel Boluda, María José, Pura Hernández Royo, & Gloria Irún de Sojo.

“Descripción bibliográfica de ejemplares impresos en Valencia en el siglo XVI,”
Tesis de llicenciatura. Universitat de València, 2004.

Asensio. *Canto llano*

Asensio, Juan Carlos. “El canto llano en la España del siglo XVI: De olvidos y protagonismos”. Dins *Políticas y prácticas musicales en el mundo de Felipe II: Estudios sobre la música en España, sus instituciones y sus territorios en la segunda mitad del siglo XVI*, eds. John Griffiths, & Javier Suárez-Pajares, pp. 253-284. Musica hispana. Textos. Estudios, 8. Madrid: Instituto Complutense de Ciencias Musicales, 2004.

Asunción. *Escritores trinitarios*

Asunción, Fr. Antonino de la. *Diccionario de escritores trinitarios de España y Portugal, con un apéndice latino e escritores de toda la orden*. 2 vols. Roma: Fernando Kleinbub, 1898-1899.

B. *Colombina. Sevilla*

Arbolí y Faraudo, Servando. *Biblioteca Colombina: Catálogo de sus libros impresos, publicado por primera vez en virtud de acuerdo del Excmo. é Ilmo. Sr. Deán y Cabildo de la Santa Metropolitana y Patriarcal Iglesia de Sevilla, bajo la inmediata dirección de su bibliotecario el Ilmo. Sr. Dr. D. ..., Dignidad de Capellán Mayor de San Fernando, con notas bibliográficas del Dr. D. Simón de la Rosa y López, Catedrático de esta Universidad Literaria y Oficial Primero de dicha Biblioteca*. 7 vols. Sevilla, etc.: Impr. de E. Rasco, etc., 1888-1948.

Bada. *Situació religiosa*

Bada, Joan. *Situació religiosa de Barcelona en el segle XVI*. Barcelona: Balmes / Facultat de Teologia de Barcelona, Secció de Sant Pacià, 1970.

Balash. *Noves aportacions*

Balash, Maria Esther. “Noves aportacions a la bibliografia ilerdense: Impresors i llibre imprès a la Lleida del segle XVI”. Dins *Antoni Agustí: Bisbe de Lleida i Arquebisbe de Tarragona (1517-1586). Aportacions entorn del marc socio-cultural de Catalunya en la seva època*, ed. Maria Esther Balash, pp. 89-111. Lleida: Amics de la Seu Vella de Lleida, 1995.

Balsamo

Balsamo, Luigi. *La stampa in Sardegna nei secoli XV e XVI. Con appendice di documenti e annali*. Biblioteca di bibliografia italiana, 51. Firenze: Leo S. Olschki, 1968.

Balsamo. *Primordi*

Balsamo, Luigi. “I primordi dell’arte tipografica a Cagliari”. *La Bibliofilia* 66/1 (1964), pp. 1-29.

Baraut. *Rituals Urgell*

Baraut, Cebrià. “Els rituals del bisbat d’Urgell editats durant els segles XVI-XX”. *Església d’Urgell* 80 (1979), pp. 21-27.

Batlle. *Assaig*

Batlle, Joan Baptista. *Assaig de bibliografia barcelonina: Facsímils publicats ab*

motiu de les bodes d'argent de la llibreria L'Arxiu de Joan Bta. Batlle. Barcelona: Llibreria L'Arxiu, 1920.

Baucells. *Sibil·la*

Baucells, Josep. “El Cant de la Sibil·la a la Catedral de Barcelona (Edició dels textos i estudi de la segona època de la representació: segles XV-XVI)”. *Revista catalana de teologia* 6/1 (1981), pp. 175-208.

Bayenni

Bayenni y Bertomeu, Enrique. *Los códices medievales de la Catedral de Tortosa: Novísimo inventario descriptivo*. Tortosa: Porter-Libros, 1962.

BAVIC

Apostolicae Vaticanae Incunabulorum Catalogus. Biblioteca Apostolica Vaticana. Laura Lalli, coord. <http://opac.vatlib.it/iguana/www.main.cls?v=9b21bf8c-18c4-11e1-9e675056b2001200&locProfile=INC>. Darrera consulta exhaustiva: 30 d'agost de 2022.

Bellavista. *Català*

Bellavista, Joan. “L'ús del català en les celebracions sacramentals a la diòcesi de Barcelona: Estudi dels ordinaris o rituals barcelonins impresos del segle XVI al XIX”. Dins *Segon Congrés Internacional de la Llengua Catalana, VIII: Àrea 7: Història de la llengua*, ed. Antoni Ferrando, pp. 289-303. València: Institut de Filologia Valenciana / [Barcelona]: Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 1989.

Bellavista. *Mallorca*

Bellavista, Joan. “Aportació a l'estudi de l'Ordinarium més antic de Mallorca i la seva relació amb el de Barcelona”. Dins *Set segles de germanor: Església de Mallorca i del Principat 1238-1988*, pp. 87-98. Publicacions del Centre d'Estudis Teològics de Mallorca, 5. Barcelona: Akribos, 1988.

Bellavista. *Santa Eulàlia*

Bellavista, Joan. “Diversos formularis litúrgics de la Missa de Santa Eulàlia de Barcelona i les seves peculiaritats”. *Revista catalana de teologia* 25 (2000), pp. 179-189.

Berger

Berger, Philippe. *Libro y lectura en la Valencia del Renacimiento*. 2 vols. Valencia: Institució Alfons el Magnànim, 1987.

Berlabé & Fité. *Tapissos*

Berlabé, Carme, & Francesc Fité. “Els tapissos de la Seu Vella: Noves dades i aportacions”. Dins *El bisbe Ferrer Colom: La llum. Els tapissos i les portades plateresques de la Seu Vella*, ed. Prim Bertran, pp. 139-166. Lleida: Amics de la Seu Vella de Lleida, 1992.

Bernadó. *Adaptación y cambio*

Bernadó, Màrius. “Adaptación y cambio en repertorios de himnos durante los siglos XV y XVI: Algunas observaciones sobre la práctica del canto mensural en fuentes ibéricas”. Dins *Il canto fratto: L'altro gregoriano (Atti del convegno internazionale di studi, Parma-Arezzo, 3-6 dicembre 2003)*, eds. Marco Gozzi, &

Francesco Luisi, pp. 239-279. *Miscellanea musicologica*, 7. Roma: Torre d'Orfeo Editrice, 2005.

Bernadó. *Luschner*

Bernadó, Màrius. “Un programa de libros litúrgicos para la Congregación de San Benito de Valladolid: los impresos de Luschner en Montserrat”. Dins ‘*New Music*’ 1400-1600: *Papers from an International Colloquium on the Theory, Authorship and Transmission of Music in the Age of the Renaissance*, eds. João Pedro d’Alvarenga, & Manuel Pedro Ferreira, pp. 77-127. Évora: Editora Casa do Sul / Centro de História da Arte e Investigação Artística da Universidade de Évora; Lisboa: Centro de Estudos de Sociologia e Estética Musical (CESEM), Universidade Nova de Lisboa, 2009.

Bernadó. *Printed rituals*

Bernadó, Màrius. “Musical contents of the Catalan printed rituals of the 16th century”. Dins *International Musicological Society Study Group Cantus Planus: Papers Read at the 7th Meeting (Sopron, Hungary, 1995)*, ed. László Dobszay, pp. 43-65. Budapest: Institute for Musicology, Hungarian Academy of Sciences, 1998.

Bernadó. *Rituals catalans*

Bernadó, Màrius. “La música en els rituals catalans del segle XVI”. *Analecta sacra Tarraconensia* 67/2 (1994) [I Congrés d’Història de l’Església Catalana: Des dels orígens fins ara (Solsona, del 20 al 23 de setembre de 1993). Solsona: Arxiu Diocesà; Barcelona: Biblioteca Balmes / Facultat de Teologia de Catalunya, 1993, vol. 2], pp. 581-593.

BITECA

BITECA (Bibliografia de Textos Antics Catalans, Valencians i Balears) [en línia]. Dirs. Gemma Avenzoa, Lourdes Soriano i Vicenç Beltran. Recurs electrònic emmarcat dins del projecte *PhiliBiblon*, dirigit per Charles B. Faulhaber. The Bancroft Library, University of California, Berkeley, 1997. <http://sunsite.berkeley.edu/Philobiblon/phhmbi.html>. Darrera consulta exhaustiva: 29 de juny de 2022.

BITECA. *València*

Beltran, Vicenç, Gemma Avenzoa, & Lourdes Sopriano. *BITECA: Bibliografia de Textos Antics Catalans, Valencians i Balears. Biblioteques i arxius valencians*. València: Acadèmia Valenciana de la Llengua; Universitat de València; Barcelona: Universitat de Barcelona, 2013.

Blánquez

Blánquez, Agustín. “El libro en Barcelona en los siglos XV y XVI: Notas previas para un catálogo”. Mecanoscrit inèdit. Biblioteca de la Universitat de Barcelona (Reserva): P-2/1/16-17. [ca. 1952].

BMC, X

[British Library]. *Catalogue of books printed in the XVth century, now in the British Museum*. Part X: *Spain, Portugal*. London: Trustees of the British Museum, 1971.

BMC. *Liturgies*

[British Library]. *British Museum: Catalogue of printed books, 53: Liturgies*. 3 vols. London: [Printed by William Cowes and Sons], 1899.

Bohatta. *Breviere*

Bohatta, Hans. *Bibliographie der Breviere, 1501-1850*. Leipzig: Karl W. Hiersemann, 1937.

Bohatta. *Katalog*

Bohatta, Hans. *Katalog der liturgischen Drucke des XV. und XVI. Jahrhunderts in der herzogl. Parma'schen Bibliothek in Schwarzau am Steinfeld, N.-Ö.* 2 vols. Wien: Adolf Holzhausen, 1909-1910.

Bohatta. *Lit. Bibl.*

Bohatta, Hans. *Liturgische Bibliographie des XV. Jahrhunderts mit Ausnahme der Missale und Livre d'Heures*. Wien: Gilhofer & Ranschburg, 1911.

Bonastre. *Verbena*

Bonastre, Francesc. *Estudis sobre la verbena: La verbena a Catalunya durant els segles XI-XVI*. Tarragona: Diputació de Tarragona, 1982.

Bosch. *Valencia*

Bosch Cantallops, Margarita. "Contribución al estudio de la imprenta en Valencia en el siglo XVI". Tesis doctoral, Universidad Complutense de Madrid, 1989.

Botanch. *Marques tipogràfiques*

Botanch Albó, Eduard. "Marques tipogràfiques d'àmbit català (segles XV-XVII): Repertori i estudi". Tesi doctoral, Universitat de Barcelona, 2015.

Bover

Bover, Joaquín María. *Biblioteca de escritores baleares*. 2 vols. Palma: Imp. de P. J. Gelabert, 1868.

Briz. *Cansons de la terra*

Briz, Francesh Pelay. *Cansons de la terra: cants populars catalans*. 5 vols. Barcelona: Alvar Verdaguer; Paris: Maisonneuve, 1866-1877.

Brutails. *Art religiós en el Rosselló*

Brutails, Joan August. *Notes sobre l'art religiós en el Rosselló*. Biblioteca del Centre Excursionista de Catalunya, 2. Barcelona: Tip. L'Avenç, 1901.

BU. Barcelona. *Llibres impresos a Espanya*

Lamarca, Montserrat. *Llibres impresos a Espanya durant el segle XVI: Biblioteca de la Universitat de Barcelona. Catàleg abreujat*. Barcelona: Universitat de Barcelona, 2007.

BUC. *Early music*

Schnapper, Edith B., ed. *The British union-catalogue of early music printed before the year 1801: A record of the holdings of over one hundred libraries throughout the British Isles*. 2 vols. London: Butterworths Scientific Publications, 1957.

Bulbena. *Crestomatia*

Bulbena i Tosel, Antoni. *Crestomatia de la llengua catalana (des del IXè segle al XIXè)*. 2 vols. Barcelona: Biblioteca Clàssica Catalana, 1907.

Burger

Burger, Konrad. *Die Drucker und Verleger in Spanien und Portugal von 1505-1536: Mit chronologischer Folge ihrer Druck- und Verlagswerke, zugleich ein Register zu Panzers Annalen....* Leipzig: Karl W. Hiersemann, 1913.

Caballero

Caballero, Raimundo Diosdado. *Breve examen acerca de los primeros tiempos del arte tipográfico en España. [= De prima typographiae Hispanicae aetate specimen]*. Versión castellana por Vicente Fontán. Madrid: Oficina Tipográfica del Hospicio, 1865.

Cárcel Ortí

Cárcel Ortí, Vicente. "Obras impresas del siglo XVI en la Biblioteca de San Juan de Ribera". *Anales del Seminario de Valencia* 11 (1966), pp. 111-383.

Cárcel Ortí. *Inventario*

Cárcel Ortí, Vicente. "El inventario de las Bibliotecas de San Juan de Ribera en 1611". *Analecta sacra Tarraconensia* 39 (1966), pp. 319-379.

Caresmar. *Catalogus incunabilium*

Caresmar, Jaime. "Catalogus incunabilium aliorumque librorum a P. Caresmar confectus". *Scrinium* 8-10 (1953), pp. 38-63.

Carlos V y su época

Carlos V y su época: Exposición Bibliográfica y Documental. Barcelona: Dirección General de Archivos y Bibliotecas / Junta Nacional del IV Centenario del Emperador, 1958.

Carreres Valls. *Llibre a Catalunya*

Carreres Valls, R[icard]. *El llibre a Catalunya, 1338-1590*. Recull de notes de documents inèdits de l'Arxiu Històric de Protocols de Barcelona, 1. Barcelona: Altés, 1936.

Cat. *Bibl. Antonio Agustín (Opera omnia VII)*

Agustín, Antonio. *Antonii Augustini Archiepiscopi Tarraconensis Opera omnia, que multa adhibita diligentia colligi potuerunt. Volumen Septimum ... Bibliothecae graeca ms. latina ms. mixta ex libris editis variarum linguarum....* Lucca: Typis Josephi Rocchii, 1772.

Catàleg Marès

Mundó, Anscari M., ed. *Catàleg del Museu del Llibre Frederic Marès*. Barcelona: Biblioteca de Catalunya, 1994.

Cat. *Col. S. XVI*

"Catálogo colectivo de obras impresas en los siglos XVI a XVIII existentes en las bibliotecas españolas. Sección I: Siglo XVI". Edición provisional. 15 vols. Madrid: Dirección General de Archivos y Bibliotecas, Biblioteca Nacional, Ministerio de Educación y Ciencia, 1972-1984.

CCfr

Catalogue collectif de France [en línia]. Bibliothèque nationale de France. <http://ccfr.bnf.fr>. Darrera consulta exhaustiva: 22 d'agost de 2022.

CCPBC

Catàleg Col·lectiu del Patrimoni Bibliogràfic de Catalunya [en línia]. Biblioteca de Catalunya. https://stoic.csuc.cat/search~S22*cat. Darrera consulta exhaustiva: 24 de març de 2022.

CCPBE

Catálogo Colectivo del Patrimonio Bibliográfico Español [en línia]. Ministerio de Cultura, Dirección General del Libro, Archivos y Bibliotecas. <http://catalogos.mecd.es/CCPB/cgi-ccpb/abnetopac/O12199/ID643ed8dd?ACC=101>. Darrera consulta exhaustiva: 30 de març de 2022

CCPBV

Catàleg Col·lectiu del Patrimoni Bibliogràfic Valencià [en línia]. Biblioteca Valenciana. <https://bv.gva.es/va/catcolpatval>. Darrera consulta exhaustiva: 20 de març de 2022.

Chevalier. *Repertorium hymnologicum*

Chevalier, Ulysse. *Repertorium hymnologicum: Cathalogue des chants, hymnes, proses, sequences, tropes en usage dans l'église latine depuis les origines jusqu'à nos jours*. 6 vols. Louvain/Bruxelles: Polleumis & Centerick, 1892-1921.

Chevalier. *Souvenirs*

Chevalier, Ulysse. *Souvenirs d'une excursion archéologique en Espagne*. Lyon: Imprimerie et Librairie Emmanuel Vitte, 1892.

Ciasca

Ciasca, Raffaele. *Bibliografia sarda*. 5 vols. Roma: Collezione meridionale, 1931-1934.

Colombás. *Reformador benedictino*

Colombás, García M. *Un reformador benedictino en tiempo de los Reyes Católicos: García Jiménez de Cisneros, abad de Montserrat*. Scripta et documenta, 5. Monserrat: [Abadia de Montserrat], 1955.

Colomer. *Ordinarium Girona*

Colomer Amat, Emilia. "L'*Ordinarium* de Girona: Una empresa editorial catalana del 1550". *Arraona: Revista d'història* 19 (1996), pp. 53-60.

Colón. *Abecedarium B y Supplementum*

Colón, Hernando. *Abecedarium B y Supplementum*. Edición facsímil de los manuscritos conservados en la Biblioteca Colombina de Sevilla. Texto introductorio por Tomás Marín Martínez. Madrid: Fundación Mapfre; [Sevilla]: Cabildo de la Catedral de Sevilla, 1992.

Comet. *Perpignan*

Comet, Joachim. "L'imprimerie à Perpignan depuis les origines à nos jours".

[*Bulletin de la*] *Société agricole, scientifique et littéraire des Pyrénées Orientales* 49 (1908), pp. 239-368.

Comet. *Rosembach*

Comet, Joachim. "L'imprimerie à Perpignan: Rosembach (1493-1530); Étude historique". [*Bulletin de la*] *Société agricole, scientifique et littéraire des Pyrénées Orientales* 37 (1896), pp. 417-440.

Corminas. *Suplemento*

Corminas, Joan. *Suplemento al Diccionario crítico de los escritores catalanes*. Burgos: Timoteo Arnáiz, 1849.

Cornudella. *Difusió*

Cornudella, Rafael. "La difusió del gravat en el Renaixement a Catalunya: Impremta i gravat entre el gòtic i el Renaixement, ca. 1518-1550". Dins *Actes del I, II i III col·loquis sobre art i cultura a l'època del Renaixement a la Corona d'Aragó (Tortosa, 1996-1999)*, pp. 221-259. Tortosa: Ajuntament de Tortosa / Arxiu Històric de les Terres de l'Ebre, 2000.

Donovan

Donovan, Richard B. *The liturgical drama in medieval Spain*. Studies and Texts, 4. Toronto: Pontifical Institute of Medieval Studies, 1958.

España Sagrada XLVII

Sainz de Baranda, Pedro. *España Sagrada, continuada por la Real Academia de la Historia*. Tomo XLVII. Tratado LXXXV: *De la Santa Iglesia de Lérida en su estado moderno*. Madrid: Imprenta de la Real Academia de la Historia, 1850.

Estela. *Llegat Areny*

Estela i Salellas, Roser, ed. *Catàleg del Llegat Areny*. Vol. 6: *Índex general d'autors i obres anònimes*. Lleida: Institut d'Estudis Ilerdencs, 1983.

Ester-Sala. *Difusió*

Ester-Sala, Maria A. "Difusió en català de l'obra de J. Bermudo a l'*Ordinarium Barcinonense* de 1569". *Recerca musicològica* 5 (1985), pp. 13-43.

Estrader & Fullà. *B. Lambert Mata*

Estrader i Corcoy, Agustí, & Núria Fullà i Bohigas. *Catàleg de la Biblioteca "Lambert Mata" de Ripoll*. Barcelona: Departament de Cultura, Generalitat de Catalunya, 1989.

Eucharistia

Eucharistia: Art eucarístic. Llonja, octubre-novembre 1993. [Catàleg exposició]. Palma: Conselleria de Cultura, Educació i Esports, Govern Balear / Bisbat de Mallorca, 1993.

Exposición histórico-europea

Exposición histórico-europea, 1892 á 1893: Catálogo general. Madrid: Establecimiento Tipográfico de Fortanet, 1893.

Farnés. *Officium sepulturae*

Farnés Scherer, Pere. *El Officium sepulturae en el Ordinario de 1501 de*

Barcelona. Barcelona: Institut de Litúrgia de Barcelona, Facultat de Teologia de Catalunya, 1989.

Farnés. *Ordinario*

Farnés Scherer, Pere. "El Ordinario de 1501 de Barcelona: Descripción general del contenido y estudio de los Ordines de la bendición dominical del agua, del bautismo y de las exequias del primer ritual impreso de Barcelona". Tesis doctoral, Facultat de Teologia de Catalunya, Institut de Litúrgia de Barcelona, 1988.

FB

Pettegree, Andrew, & Malcolm Walsby. *French Books, III & IV: Books published in France before 1601 in Latin and languages other than French*. 2 vols. Leiden: Brill, 2012.

Fernández de la Cuesta. *Libros de música*

Fernández de la Cuesta, Ismael, et al. "Los libros de música litúrgica impresos en España antes de 1900". *Música: Revista del Real Conservatorio Superior de Música [Madrid]* 1 (1994), pp. 63-88.

Fernández de la Cuesta. *Libros de música (2)*

Fernández de la Cuesta, Ismael. "Libros de música litúrgica impresos en España antes de 1900 (II). Siglos XV y XVI". *Música: Revista del Real Conservatorio Superior de Música [Madrid]* 3 (1996), pp. 11-29.

Fernández de la Cuesta. *Spanish plainchant*

Fernández de la Cuesta, Ismael. "Spanish plainchant publications to 1601". *Inter-American Music Review* 16/2 (2000), pp. 3-16.

Ferrer. *Catàleg Sant Pere de Ripoll*

Ferrer Godoy, Joan. "Catàleg de la biblioteca de la comunitat de domers i preveres de l'església parroquial de Sant Pere de Ripoll: Segles XV-XVI". *Annals del Centre d'Estudis Comarcals del Ripollès* (1999-2000), pp. 215-250.

Forteza. *Adornos tipográficos*

Forteza Oliver, Miquela. "Adornos tipográficos utilizados como marcas o escudos por las imprentas mallorquinas durante los siglos XVI al XVIII". *Estudis Baleàrics* 66-67 (2000), pp. 125-157.

Forteza. *Orígenes*

Forteza Oliver, Miquela. *Los orígenes de la imprenta en Mallorca*. Palma: Objeto Perdido, 2011.

Franquesa. *Elementos*

Franquesa, Adalbert M. "Elementos visigóticos en el ritual tarraconense del siglo XVI". *Hispania sacra* 11 (1958), pp. 107-123.

Franquesa. *Elementos*

Franquesa, Adalbert M. "Particularismes catalans en els rituals." Dins *II Congrés Litúrgic de Montserrat*, pp. 91-102. Monestir de Montserrat, 1967.

Franquesa. *Ritual Tarraconense* (2)

Franquesa, Adalbert M. "El ritual Tarraconense". Dins *Liturgica* 2, pp. 249-298. Scripta et documenta, 10. Montserrat: Typ. Abbatiae, 1958.

Franz. *Benediktionen*

Franz, Adolph. *Die kirchlichen Benediktionen im Mittelalter*. 2 vols. Freiburg im Breisgau: Herder, 1909.

Freeman. *Norton's Manuscripts*

Freeman, James. "News: F. J. Norton's manuscripts". *The Library: The Transactions of the Bibliographical Society* 23/2 (2022), pp. 254-260.

Freisen

Freisen, Joseph. *Das Eheschliessungsrecht in Spanien, Grossbritannien und Irland und Skandinavien (Dänemark mit Schleswig-Holstein, Norwegen und Finnland) in geschichtlicher Entwicklung mit Adruck vieler alter Urkunden dargestellt*. 2 vols. Görres-Gesellschaft zur Pflege der Wissenschaft im katolischen Deutschland: Veröffentlichungen der Skeltion für Rechts- und Sozialwissenschaft, 33. Paderborn: Ferdinand Schöningh, 1918-1919.

Gallardo

Gallardo, Bartolomé José. *Ensayo de una biblioteca española de libros raros y curiosos, formado con los apuntamientos de Don Bartolomé José Gallardo, coordinados y aumentados por D. M. R. Zarco del Valle y D. J. Sancho*. 4 vols. Madrid: Imprenta y Estereotipia de M. Rivadeneyra / Imprenta y Fundición de Manuel Tello, 1863-1889.

Gili Pol

Gili Pol, Carles. "Un ritual gòtic del segle XVI". *Exercitatorium: Revista mensual de iniciación científica y literaria de los alumnos del Seminario de Barcelona* 2/12 (1927), pp. 263-267.

Gisbert & Ortells. *S. XVI*

Gisbert, Ana, & M Lutgarda Ortells Pérez. *Catálogo de obras impresas en el siglo XVI de la Biblioteca General e Histórica de la Universitat de València*. 2 vols. Patrimoni bibliogràfic valencià, 2. València: Conselleria de Cultura, Educació i Ciència, Generalitat Valenciana, 1992.

Gisbert & Ortells. *S. XVII*

Gisbert, Ana, & M Lutgarda Ortells Pérez. *Catálogo de obras impresas en el siglo XVII de la Biblioteca Histórica de la Universitat de València*. 2 vols. Col·lecció Cinc segles, 21. València: Servei de Publicacions de la Universitat de València, 2005.

Goff

Goff, Frederick R. *Incunabula in American libraries: A third census of fifteenth century books recorded in North American collections*. New York: Bibliographical Society of America, 1964.

Gómez Muntané. *Arrels*

Gómez Muntané, Maricarmen. "Les arrels del Cant de la Sibila a la Península

Ibèrica.” Dins *El teatre català dels orígens al segle XVIII*, eds. Albert Rossich, Antoni Serra Campins, & Pep Valsalobre, 151-160.. Kassel: Reichenberger, 2002.

Gómez Muntané. *Música medieval en España*

Gómez Muntané, Maricarmen. *La música medieval en España*. DeMusica, 6. Kassel: Reichenberger, 2001.

Gómez Muntané. *Sibila* (2)

Gómez Muntané, Maricarmen. *El canto de la Sibila*. Vol. 2: *Cataluña y Baleares*. Madrid: Alpuerto, 1997.

Gómez-Senent. *Bibl. Serrano Morales*

Gómez-Senent Martínez, Carmen. *Catálogo de obras impresas en el siglo XVI de la Biblioteca Serrano Morales del Ayuntamiento de Valencia*. València: Direcció General de Patrimoni Cultural, Generalitat Valenciana, 1991.

Griera. *Litúrgia popular*

Griera, Antoni. “Litúrgia popular, I: Els cicles de Nadal i de Pasqua”. *Butlletí de Dialectologia Catalana* 18 (1930), pp. 1-98.

Griera. *Pràctiques litúrgiques*

Griera, Antoni. “Pràctiques litúrgiques dels rituals catalans”. *Analecta sacra Tarraconensia* 11 (1935), pp. 143-158.

Gros. *Ordinarium Vicense c. 1508*

Gros, Miquel S., ed. *Ordinarium Vicense c. 1508*. Edició facsimilar monocroma amb introducció i índexs. Biblioteca litúrgica catalana, 10. Barcelona: Societat Catalana d'Estudis Litúrgics, Institut d'Estudis Catalans – Biblioteca Episcopal de Vic, 2017.

Gros. *Ordo baptismal*

Gros, Miquel S. “El antiguo ordo baptismal catalano-narbonense”. *Hispania sacra* 28 (1975), pp. 37-101.

Gültlingen. *Lyon*

Gültlingen, Sybille von. *Bibliographie des livres imprimés a Lyon au seizième siècle*. 8 vols. Répertoire bibliographique des livres imprimés en France au seizième siècle. Fascicule hors série. Bibliotheca bibliographica Aureliana, 135, 141, 147, 154, 160, 177, 183, 190. Baden-Baden: Valentin Koerner, 1992-2002.

Gudiol. *Arqueologia litúrgica*

Gudiol i Cunill, Josep. *Arqueologia litúrgica de la província eclesiàstica tarragonina*. Vol. 2: *Els llibres litúrgics*. Premi Martorell 1917 de l'Institut d'Estudis Catalans. Treball inèdit (Vic, Arxiu i Biblioteca Episcopal, Col·lecció Gudiol, ms. s.s.).

GW

Gesamtkatalog der Wiegendrucke. Herausgegeben von der Kommission für den Gesamtkatalog der Wiegendrucke. 11 vols. Leipzig: Karl W. Hiersemann, 1925-1940 (vols. 1-7); Herausgegeben von der Deutschen Staatsbibliothek zu Berlin. Stuttgart: Anton Hiersemann, 1968– (vol. 8–) [En publicació].

GW Manuskript

Gesamtkatalog der Wiegendrucke [en línia]. [Fitxer manuscrit provisional]. Staatsbibliothek zu Berlin, Preussischer Kulturbesitz. <http://www.gesamtkatalogderwiegendrucke.de>. Darrera consulta exhaustiva: 16 de març de 2020.

Haebler

Haebler, Konrad. *Bibliografía ibérica del siglo XV: Enumeración de todos los libros impresos en España y Portugal hasta el año 1500, con notas críticas*. 2 parts. La Haya: Martinus Nijhoff; Leipzig: Karl W. Hiersemann, 1903 i 1917. Reimpresió facsimilar de l'edició original: Madrid: Julio Ollero, 1992.

Haebler. *Bücherzeichen*

Haebler, Konrad. *Spanische und Portugiesische Bücherzeichen des XV. und XVI. Jahrhunderts*. Die Büchermarken oder Buchdrucker- und Verlegerzeichen, 5. Strassburg: Heitz, 1898.

Haebler. *Early printers*

Haebler, Konrad. *The early printers of Spain and Portugal*. Illustrated Monographs, 4. London: Printed for The Bibliographical Society at the Chiswick Press, 1897.

Haebler. *Span. Frühdruck*

Haebler, Konrad. *Geschichte des Spanischen Frühdrucks in Stammbäumen*. Leipzig: Karl W. Hiersemann, 1923.

Haebler. *Tipografía ibérica*

Haebler, Konrad. *Typographie ibérique du quinzième siècle: Réproduction en facsimile de tous les caractères typographiques employés en Espagne et en Portugal jusqu'à l'année 1500 = Tipografía ibérica del siglo XV: Reproducción en facsimile de todos los caracteres tipográficos empleados en España y Portugal hasta el año 1500, con notas críticas y biográficas*. La Haya: Martinus Nijhoff; Leipzig: Karl W. Hiersemann, 1902.

Hain

Hain, Ludwig. *Repertorium bibliographicum in quo libri omnes ab arte typographica inventa usque ad annum MD. typis expressi ordine alphabetico vel simpliciter enumeratur vel adcuratius recensentur*. 2 vols. Stuttgart: J.G. Cotta, 1826-1838. Reimpresió, Milano: Görlich, 1966.

Hain-Copinger

Copinger, Walter Arthur. *Supplement to Hain's Repertorium bibliographicum, or Collections towards a new edition of that work. In two parts: the first containing nearly 7000 corrections of and additions to the collations of works described or mentioned by Hain: the second, a list with numerous collations and bibliographical particulars of nearly 6000 volumes printed in the fifteenth century, not referred to by Hain*. 3 vols. London: Henry Sotheran, 1895-1902.

Heredia

Heredia, Ricardo. *Catalogue de la Bibliothèque de M. Ricardo Heredia, comte de Benahavis*. 4 vols. Paris: E. Paul, L. Huard et Gillemmin, 1891-1894.

Hernández Royo. *Imprenta valenciana*

Hernández Royo, Pura. "La imprenta valenciana de la familia Mey-Huete en el siglo XVI: Producción tipográfica". Tesis doctoral, Universitat de València, 1994.

Hillgarth. *Majorca*

Hillgarth, J. N. *Readers and books in Majorca*. 2 vols. Paris: Éditions du Centre national de la recherche scientifique, 1991.

Huglo. *Tonaires*

Huglo, Michel. *Les Tonaires: Inventaire, analyse, comparaison*. Paris: Société française de musicologie, 1971.

IB

Wilkinson, Alexander S. *Iberian books: Books published in Spanish or Portuguese or on the Iberian Peninsula before 1601 = Libros ibéricos: Libros publicados en español o portugués o en la Península Ibérica antes de 1601*. Leiden: Brill, 2010.

IBE

García Craviotto, Francisco, dir. *Catálogo general de incunables en bibliotecas españolas*. 2 vols. Madrid: Dirección General del Libro y Bibliotecas, Ministerio de Cultura, 1989-1990.

IBE. Adiciones y correcciones I

Martín Abad, Julián. *Catálogo General de Incunables en Bibliotecas Españolas (CIE): Adiciones y correcciones (I)*. Madrid: Biblioteca Nacional, 1991.

ICCU

Catalogo colectivo delle biblioteche del Servizio Bibliotecario Nazionale – OPAC SBN [en línea]. Istituto Centrale per il Catalogo Unico delle Biblioteche Italiane e per le informazione bibliografiche. <https://opac.sbn.it/home>. Darrera consulta exhaustiva: 9 d'agost de 2022.

Illustrated ISTC

Davies, Martin, ed. *The illustrated incunabula short-title catalogue on CD-ROM*. 2nd ed. [Reading]: Primary Source Media in association with the British Library, 1998.

Impremta en el Regne de Mallorca

V Centenari de la impremta en el Regne de Mallorca, 1485-1985. Catàleg. Sa Llonja, desembre 1985-gener 1986. Palma: Conselleria d'Educació i Cultura del Govern Balear, 1985.

Incunables UB

Universidad de Barcelona. *Incunables de la Biblioteca Universitaria*. Barcelona: Universidad de Barcelona, 1945.

Index Aureliensis

Index Aureliensis: Catalogus librorum sedecimo saeculo impressorum. Bibliotheca bibliographica Aureliana, 7, 11, 13, 14, 15. Aurelia Aquensis [Baden-Baden]: Valentin Koerner, 1962–.

ISTC

Incunabula short-title catalogue: The international database of 15th-century European printing [en línia]. Recurs electrònic. British Library. <http://www.bl.uk/catalogues/istc>. Darrera consulta exhaustiva: 22 de juliol de 2022.

Isusi. *Vicente Ripollés*

Isusi Fagoaga, Rosa. “El legado de Vicente Ripollés Pérez (1867-1943) en el Real Colegio Seminario de Corpus Christi de Valencia: Visión global y transferencia”. *Anuario Musical* 74 (2019): 53-69.

Janini. *Liturgia*

Janini, José. “Liturgia”. Dins *Gran Enciclopedia de la Región Valenciana*, vol. 6, pp. 199-201. [València]: [Gran Enciclopedia de la Región Valenciana], 1973.

Jiménez Catalán & Arderiu Valls. *Apuntacions*

Jiménez Catalán, Manuel, & Enric Arderiu Valls. “Apuntacions pera una memoria sobre impressors que han exersit son art á Lleyda y llibres y opúscols impresos durant los siglos XV, XVI, XVII y XVIII”. Dins *Jochs Florals de Lleyda: Primer certamen literari*, pp. 123-151. Lleida: Associació Catalanista de Lleyda (Estampa i llibreria de Joseph A. Pagés), 1895.

Jiménez Catalán. *Bib. Ilerdense*

Jiménez Catalán, Manuel. *Apuntes para una bibliografía ilerdense de los siglos XV al XVIII*. Barcelona: Tip. L'Avenç, 1912.

Jiménez Catalán. *Ensayo*

Jiménez Catalán, Manuel. *La imprenta en Lérida: Ensayo bibliográfico (1479-1917)*. Edició a càrrec de Lola González (dir.), Miguel Ángel Aguado i Marisa Llovera. Lleida: Universitat de Lleida / Institut d'Estudis Ilerdencs; [Madrid]: Biblioteca Nacional, 1997.

Johansson. *Hemsjömanualet*

Johansson, Hilding. *Hemsjömanualet. En liturgi-historisk studie*. Samlingar och studier till svenska kyrkans historia, 24. Stockholm: Svenska kyrkans diakonistyrelses bokförlag, 1950.

Jones. *Barberini*

Jones, Harold G. *Hispanic manuscripts and printed books in the Barberini collection*. Vol. 2: *Printed books*. Studi e testi, 281. Città del Vaticano: Biblioteca Apostolica Vaticana, 1978.

Juncosa. *B. Episcopal Barcelona (s. XVI-XVII)*

Juncosa i Ginestà, Isabel. “Catàleg del fons de reserva de la secció de litúrgia de la Biblioteca Episcopal de Barcelona (segles XVI-XVII): Bases per a establir criteris en la catalogació de llibres antics de temàtica litúrgica”. *Miscel·lània litúrgica catalana* 10 (2001), pp. 47-117.

Kurz

Kurz, Martin. *Handbuch der iberischen Bilddrucke des XV. Jahrhunderts*. Leipzig: Karl W. Hiersemann, 1931.

Lamarca. *Impremta a Barcelona*

Lamarca, Montserrat. *La impremta a Barcelona (1501-1600)*. Barcelona: Generalitat de Catalunya, Departament de Cultura, 2015.

Librorum liturgicorum

[Mundó, Anscari Manuel]. *Librorum liturgicorum Cathalauniæ s. IX ad XVI in Bibliotheca Montiserrati exhibitio (Occasione VI Conventus Internationalis Studiorum Liturgiæ, diebus 9 ad 13 septembris an. Dni. 1958)*. [Montserrat]: Abadia de Montserrat, 1958.

Lladonosa. *Història de Lleida*

Lladonosa i Pujol, Josep. *Història de Lleida*. 5 vols. Lleida: Dilagro, 1991.

Llompарт. *Gabriel Guasp*

Llompарт, Gabriel. *La impremta i llibreria de Gabriel Guasp a 1634*. Quaderns de Ca La Gran Cristiana, 9. Palma: Conselleria de Cultura, Educació i Esports, Govern Balear / Museu de Mallorca, 1989.

Löwenberg. *Erstausgabe*

Löwenberg, Bruno. "Die Erstausgabe des Rituale Romanum (1614)". *Zeitschrift für katholische Theologie* 66 (1942), pp. 141-147.

Lyell

Lyell, James P. R. *Early book illustration in Spain*. London: Graftons, 1926.

Lyell. *Ilustración*

Lyell, James P. R. *La ilustración del libro antiguo en España*. Edición, prólogo y notas de Julián Martín Abad. Madrid: Ollero & Ramos, 1997.

Madurell. *Claudi Bornat*

Madurell i Marimon, Josep Maria. *Claudi Bornat*. Barcelona: Fundació Salvador Vives Casajuana, 1973.

Madurell. *Claudi Bornat en Barcelona*

Madurell i Marimon, Josep Maria. "Claudi Bornat en Barcelona (1548-1581)". *Gutenberg-Jahrbuch* (1979), pp. 162-171.

Madurell & Rubió

Madurell i Marimon, Josep Maria, & Jordi Rubió i Balaguer. *Documentos para la historia de la imprenta y librería en Barcelona (1474-1553)*. Barcelona: Gremios de Editores, de Libreros y de Maestros Impresores, 1955.

Maians. *Vida*

Maians i Siscar, Gregori. *Vida de D. Antonio Agustín, Arzobispo de Tarragona*. Dins de *Dialogos de las armas i linages de la nobleza de España, los escrivia D. Antonio Agustín, Arzobispo de Tarragona, cuya obra postuma... ha procurado enmendarla D. Gregorio Mayans i Siscár... autor de la vida adjunta de Don Antonio Agustín*, amb portada i paginació pròpies. Madrid: Juan de Zuñiga, 1734.

March. *Missal de Tortosa*

March, Josep Maria. "Un missal notable de Tortosa, edició desconeguda de

Rosenbach (Barcelona, 1524)". *Estudis universitaris catalans* 6 (1912), pp. 257-271.

Marquès. *Història de la diòcesi de Girona*

Marquès, Josep M. *Una història de la diòcesi de Girona (ca. 300-2000)*. [Girona]: Bisbat de Girona; Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 2007.

Marquès. *Impresos dels s. XV-XVI*

Marquès, Josep M. *Impresos dels s. XV-XVI. Biblioteca del Seminari de Girona*. Col·lecció Francesc Monsalvatje, 7. Girona: Diputació de Girona. Unitat de Publicacions, 2007.

Marquès. *Ordinari de Girona*

Marquès, Josep M., ed. *Ordinari (Ritual) de Girona 1502*. Josep M. Marquès, transcripció i estudi introductori; Francesc Feliu, edició i estudi lingüístic. Col·lecció Francesc Monsalvatje, 6. Girona: Diputació de Girona; Institut de Llengua i Cultura Catalanes, Secció Francesc Eiximenis, Universitat de Girona, 2006.

Martimort. *Languedoc*

Martimort, Aimé-Georges. "Répertoires des livres liturgiques du Languedoc, antérieurs au Concile de Trente". Dins *Liturgie et musique (IXe-XIVe s.)*. Cahiers de Fanjeaux, 17, pp. 51-80. Toulouse: Privat, 1982.

Martin. *Bibliographie liturgique*

Martin, J. B. "Bibliographie liturgique de l'Ordre de Saint-Benoît". *Revue Mabillon* 11 (1921), pp. 47-59, 125-149; 12 (1922), pp. 181-188; 13 (1923), pp. 188-197; 14 (1924), pp. 97-107.

Martín Abad. *Índice*

Martín Abad, Julián. "Índice de libros impresos en España, 1501-1520". Dins Frederick J. Norton, *La imprenta en España, 1501-1520* (edición anotada, por Julián Martín Abad), pp. 243-349. Madrid: Ollero & Ramos, 1997.

Martín Abad. *Post-incunables ibéricos*

Martín Abad, Julián. *Post-incunables Ibéricos*. Madrid: Ollero & Ramos, 2001.

Martín Abad. *Post-incunables ibéricos. Adenda*

Martín Abad, Julián. *Post-incunables Ibéricos (Adenda)*. Madrid: Ollero & Ramos, 2007.

Martín Abad. *Primeros tiempos*

Martín Abad, Julián. *Los primeros tiempos de la imprenta en España (c. 1471-1520)*. Arcadia de las Letras, 19. Madrid: Ediciones del Laberinto, 2003.

Martín Abad. *Cum figuris*

Martín Abad, Julián. *Cum Figuris: Texto e imagen en los incunables españoles. Catálogo bibliográfico y descriptivo*. Madrid: Arco/Libros, 2018.

Martini. *Baille*

Martini, Pietro. *Catalogo della Biblioteca Sarda del cavaliere Ludovico Baille, preceduto dalle memorie intorno alla di lui vita*. Cagliari: Tip. di A. Timon, 1844.

Mas. *Notes documentals*

Mas, Joseph. “Notes documentals de llibres antics a Barcelona”. *Boletín de la Real Academia de Buenas Letras de Barcelona* 8/59-63 (1915-1916), pp. 155-167; 238-251; 330-345; 400-406; 444-463.

Mateu Ibars. *Millares Carlo*

Mateu Ibars, Josefina. “Agustín Millares Carlo y las bibliotecas de Cataluña: Su estudio referente a obras impresas en Barcelona durante el siglo XVI; Los impresores del periodo renacentista”. *Boletín Millares Carlo* 13 (1994), pp. 201-258.

MEI

Material Evidence in Incunabula [en línia]. Recurs electrònic. CERL (Consortium of European Research Libraries). Cristina Dondi, dir. https://data.cerl.org/mei/_search. Darrera consulta exhaustiva: 23 d'agost de 2022.

Mele. *Cantus Sibyllae*

Mele, Giampaolo. “Nota sul Cantus Sibyllae e un testimonium recenziore del Senyal del judici (Alghero).” Dins “*Quod ore cantas corde credas*”: *Studi in onore di Giacomo Baroffio Dabnk*, ed. Leandra Scappaticci, 335–352. Monumenta Studia Instrumenta Liturgica, 70. Città del Vaticano: Libreria Editrice Vaticana, 2013.

Méndez-Hidalgo

Méndez, Francisco. *Tipografía española, ó historia de la introducción, propagación y progresos del arte de la imprenta en España. Á la que antecede una noticia general sobre la imprenta de la Europa y de la China, adornado todo con notas instructivas y curiosas*. Segunda edición corregida y adicionada por D. Dionisio Hidalgo. Madrid: Imp. Escuelas Pías, 1861.

Meyer-Baer

Meyer-Baer, Kathi. *Liturgical music incunabula: A descriptive catalogue*. London: The Bibliographical Society, 1962.

Milà i Fontanals. *Sibila*

Milà i Fontanals, Manuel. “El Canto de la Sibila en lengua de oc”. Dins *Obras completas*. Vol. 6: *Opúsculos literarios (Tercera serie)*, pp. 294-311. Barcelona: Libr. de Álvaro Verdaguer, 1895. Publicat originalment a *Romania* 9 (1880), pp. 353-365.

Millares. *Imprenta Barcelona*

Millares Carlo, Agustín. “La imprenta en Barcelona en el siglo XVI: Periodo gótico”. Dins *Historia de la imprenta hispana*, pp. 491-643. Madrid: Editora Nacional, 1982.

Millares. *Imprenta Barcelona. Período renacentista*

Millares Carlo, Agustín. “Introducción al estudio de la historia y bibliografía de la imprenta en Barcelona en el siglo XVI: Los impresores del período renacentista”. *Boletín Millares Carlo* 2/1 (1981), pp. 9-120.

Miquel i Planas. *Bibliofília* (1)

Miquel i Planas, Ramon. *Bibliofília: Recull d'estudis, observacions, comentaris i notícies sobre llibres en general i sobre qüestions de llengua i literatura catalanes en particular*. Vol. 1. Barcelona: Miquel-Rius, 1911-1914.

Molin & Aussedat

Molin, Jean-Baptiste, & Annik Aussedat-Minvielle. *Répertoire des rituels et processionnaires imprimés conservés en France*. Documents, études et répertoires publiés par l'Institut de recherche et d'histoire des textes. Paris: Éditions du Centre national de la recherche scientifique, 1984.

Moliné. *Visita*

Moliné, Enric. "La visita canònica de l'oficialitat d'Agramunt, de l'any 1515". *Urgellia* 4 (1981), pp. 441-488.

Moll. *Imprenta en Valencia*

Moll, Jaime. "La imprenta en Valencia de 1530 a 1532: Notas para su estudio". *El Museo de Pontevedra* 44 (1990) [Homenaje a Antonio Odriozola], pp. 205-216.

Montserrat: Cinc-cents anys

Montserrat: Cinc-cents anys de publicacions (1499-1999). [Catàleg exposició]. Barcelona: Departament de Cultura, Generalitat de Catalunya, 1999.

More. *Performance of plainsong* (DPhil diss.)

Berry, Mary [= Sister Thomas More]. *The performance of plainsong in the later Middle Ages and the sixteenth century*. DPhil diss., University of Cambridge, 1968.

Munar. *Ritual mallorquí*

Munar, Gaspar. *L'antic Ritual mallorquí*. Palma: Impremta Sagrats Cors, 1961.

Nigra sum

Laplana, Josep de C., & Teresa Macià, eds. *Nigra sum: Iconografia de Santa Maria de Montserrat*. Actes amb motiu de la restauració de la Basílica de Montserrat. [Catàleg exposició, Museu de Montserrat, 1995] Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 1995.

Norton

Norton, Frederick J. *A descriptive catalogue of printing in Spain and Portugal, 1501-1520*. Cambridge: Cambridge University Press, 1978.

Norton. *Printing in Spain*

Norton, Frederick J. *Printing in Spain (1501-1520)*. Cambridge: Cambridge University Press, 1966.

Norton. *Imprenta en España*

Norton, Frederick J. *La imprenta en España, 1501-1520*. Edición anotada, con un nuevo "Índice de libros impresos en España, 1501-1520", por Julián Martín Abad. Madrid: Ollero & Ramos, 1997. Traducción de la edición original, Cambridge: Cambridge University Press, 1966.

NUC

Library of Congress. *National Union Catalog. Pre-1956 imprints: A cumulative author list representing Library of Congress printed cards and titles reported by other American libraries*. Compiled and edited with the cooperation of the Library of Congress and the National Union Subcommittee of the Resources Committee of the Resources and Technical Services Division, American Library Association. 754 vols. [London]: Mansell, 1968-1981.

Oates

Oates, John Claud Trewinard. *A catalogue of the fifteenth-century printed books in the University Library Cambridge*. Cambridge: Cambridge University Press, 1954.

O'Callaghan. *Episcopologio*

O'Callaghan, Ramón. *Episcopologio de la Santa Iglesia de Tortosa*. Tortosa: Imp. Católica de G. Llasat, 1893.

Odriozola

Odriozola, Antonio. *Catálogo de libros litúrgicos, españoles y portugueses, impresos en los siglos XV y XVI*. Ed. de Julián Martín Abad, & Francesc Xavier Altés i Aguiló. Pontevedra: Museo de Pontevedra, 1996.

Odriozola. *Libros litúrgicos*

Odriozola, Antonio. "Libros litúrgicos impresos". Dins *Diccionario de historia eclesiástica de España*, dirs. Quintín Aldea Vaquero, Tomás Marín Martínez, & José Vives Gatell, vol. 2, pp. 1326-1330. Madrid: Instituto Enrique Flórez, Consejo Superior de Investigaciones Científicas, 1972.

Odriozola. *Luces y sombras*

Odriozola, Antonio. "Luces y sombras en la bibliografía litúrgica ilderdense". *Ilerda* 33 (1972), pp. 295-300.

Odriozola. *Tipógrafos alemanes*

Odriozola, Antonio. "Los tipógrafos alemanes y la iniciación en España de la impresión musical (1485-1504)". *Gutenberg-Jahrbuch* (1961), pp. 60-70.

Olivar. *Incunables Montserrat*

Olivar, Alexandre. *Els incunables conservats a la Biblioteca de Montserrat*. Scripta et documenta, 40. Montserrat: Publicacions de l'Abadia, 1990.

Palau

Palau y Dulcet, Antonio. *Manual del librero hispano-americano: Bibliografía general española e hispano-americana desde la invención de la imprenta hasta nuestros tiempos con el valor comercial de los impresos descritos*. Segunda edición corregida y aumentada por el autor. 28 vols. Barcelona: Librería Anticuaria de A. Palau, 1948-1977.

Palau. *Memorias*

Palau y Dulcet, Antonio. *Memorias de un librero catalán (1867-1935)*. Barcelona: Librería Catalonia, 1935.

Pallium

Pallium: Exposició d'art i documentació (Catedral de Tarragona). [Catàleg exposició (27 juny-30 setembre 1992)]. Tarragona: Diputació de Tarragona, 1992.

Panzer

Panzer, Georg Wolfgang Franz. *Annales typographici ab artis inventae origine ad annum MD*. 11 vols. Nürnberg: Joannis Eberhardi Zeh, 1793-1803.

Parés. *Ordinari d'Urgell*

Parés, Francesc Xavier. *L'Ordinari d'Urgell de 1536*. Col·lectània Sant Pacià, 74. Barcelona: Facultat de Teologia de Catalunya; [La Seu d'Urgell]: Societat Cultural Urgel·litana, 2002.

Parés. *Rituals*

Parés, Francesc Xavier. "Rituals impresos a Catalunya". *Revista catalana de teologia* 21/2 (1996), pp. 377-386.

Parés. *Urgell*

Parés, Francesc Xavier. "Llibres litúrgics propis d'Urgell". *Església d'Urgell* 92 (1980), pp. 11-12.

Parme. *Livres de liturgie*

Livres de liturgie imprimées aux XVe et XVIe siècles faisant partie de la Bibliothèque de son Altesse Royale le Duc Robert de Parme. Paris: L. Giraud-Badin; Milan: Ulrico Hoepli, 1932.

Parnaseo: Producción imprenta en Valencia siglo XVI

Parnaseo: Producción imprenta en Valencia siglo XVI (Base de datos) [en línia]. Recurs electrònic. Direcció del projecte: José Luis Canet. Universitat de València. <http://parnaseo.uv.es/Bases.htm>. Darrera consulta exhaustiva: 29 de juny de 2022.

Parnaseo: Tipobibliografía valenciana siglos XV y XVI

Tipobibliografía valenciana siglos XVI y XVI. Base de datos sobre la imprenta en la que se incluyen las descripciones tipobibliográficas de los ejemplares, imágenes de las portadas, grabados, viñetas, marcas, letras mayúsculas y capitulares [en línia]. Recurs electrònic. Direcció del projecte: José Luis Canet. Universitat de València. <https://parnaseo.uv.es/imprenta/publicacion/presentacion.html>. Darrera consulta exhaustiva: 30 de juny de 2022.

Part en valencià

Part en valencià de l'Ordinari metropolità de València en 1514. Biblioteca Valenciana. València: Librerías París-Valencia, 1992.

Pedrell & Anglès. *Brudieu*

Pedrell, Felip, & Higini Anglès. *Els Madrigals i la Missa de difunts d'en Brudieu*. Barcelona: Institut d'Estudis Catalans, 1921.

Pedrell. *Cancionero*

Pedrell, Felip. *Cancionero musical popular español*. 4 vols. Valls: E. Castells, 1918-1922.

Pedrell. *Catalech*

Pedrell, Felip. *Catalech de la Biblioteca Musical de la Diputació de Barcelona, ab notes històriques, biogràfiques y crítiques, transcripcions en notació moderna dels principals motius musicals y facsímils dels documents més importants per a la bibliografia espanyola*. 2 vols. Barcelona: Palau de la Diputació, 1908-1909.

Penney. *List of books (1929)*

Penney, Clara Louise. *List of books printed before 1601 in the Library of the Hispanic Society of America*. New York: Printed by order of the trustees, The Hispanic Society of America, 1929.

Penney

Penney, Clara Louise. *Printed books, 1468-1700, in the Hispanic Society of America: A listing*. New York: The Hispanic Society of America, 1965.

Peña. *Guardiola*

Peña Díaz, Manuel. "Librería y edición en la Barcelona del XVI: El librero-editor Joan Guardiola". *Manuscripts* 9 (1991), pp. 345-367.

Pleyan de Porta. *Apuntes*

Pleyán de Porta, José. *Apuntes de historia de Lérida, ó sea compendiosa reseña de sus mas principales hechos desde la fundación de la ciudad hasta nuestros tiempos, con noticias de sus monumentos, de su universidad y varones ilustres que han florecido en ella, de los escritores leridanos, así como también de su comercio, industria, agricultura, usos y tradiciones populares*. Lérida: Imprenta de Carruez, 1873.

Pons Alós. *Ayora. Fondos impresos*

Pons Alós, Vicente. *El Archivo Histórico Parroquial de Ayora*. Vol. 2: *Fondos impresos. La biblioteca de un inquisidor*. [Gabriel Hernández, 1555-1650]. Ayora: Parroquia de Nuestra Señora de la Asunción; [València]: Departamento de Historia de la Antigüedad y de la Cultura Escrita, Unidad Docente de Paleografía y Diplomática, Universitat de València, 1990.

Pons Alós. *Biblioteca de Gabriel Hernández*

Pons Alós, Vicente. "La biblioteca de Gabriel Hernández (1555-1650): Catálogo de obras impresas del archivo parroquial de Ayora (siglos XVI-XVIII)". *Revista Española de Teología* 45 (1985), pp. 73-119.

Proctor

Proctor, Robert. *An index to the early printed books in the British Museum: From the invention of printing to the year 1500; With notes of those in the Bodleian Library*. 3 vols. London: Kegan Paul, Trench, Trübner, 1898-1903.

Pujol i Tubau. *Breviari de Cuixà*

Pujol i Tubau, Pere. "El breviari de Cuixà". *Butlletí de la Biblioteca de Catalunya* 6 (1920-1922), pp. 329-341.

Pujol i Tubau. *Viàtic*

Pujol i Tubau, Pere. "El ritu de l'administració del viàtic urgelità de l'any 1617". *Analecta sacra Tarraconensia* 28 (1955), pp. 303-312.

Pujol. *Sibil·la*

Pujol, Francesc. “El Cant de la Sibil·la”. *Butlletí del Centre Excursionista de Catalunya* 28 (1918), pp. 201-219.

Pulchra

Museu Diocesà de Lleida (1893-1993). Pulchra. [Catàleg exposició]. Barcelona: Departament de Cultura, Generalitat de Catalunya, 1993.

Querol. *Tortosa*

Querol Coll, Enric. *Tortosa, república literària (1475-1800): Catàleg bibliogràfic d'escriptors i obres anònimes*. Tortosa: Consell Comarcal del Baix Ebre, 1999.

Rees. *Jesu redemptor*

Rees, Owen. “‘Jesu redemptor’: Polyphonic funerary litanies in Portugal”. Dins *Pure gold: Golden age sacred music in the Iberian world; A homage to Bruno Turner*, eds. Tess Knighton, & Bernadette Nelson, pp. 228-261. DeMusica, 16. Kassel: Reichenberger, 2011.

RELICS

RELICS: Renaissance Liturgical Imprints: A Census [en línia]. Recurs electrònic. Direcció del projecte: David Crawford & James Borders. University of Michigan. <http://quod.lib.umich.edu/r/relics>. Darrera consulta exhaustiva: 25 de maig de 2015.

Répertoire bibliographique (2e éd.) IV

Répertoire bibliographique des livres imprimés en France au seizième siècle. Vol. 4: *Moncontour – Poissy*. 2e édition. Baden-Baden/Bouxwiller: Valentin Koerner, 1994.

Restrepo. *German-speaking printers*

Restrepo, Margarita. “German-speaking printers and the development of music printing in Spain (1485-1505).” Dins *Early music printing in German-speaking lands*, eds. Andrea Lindmayr-Brandl, Elisabeth Giselbrecht, & Grantley McDonald, pp. 46-63. London: Routledge, 2018.

Rhodes

British Library [Londres]. *Catalogue of books printed in Spain and of Spanish books printed elsewhere in Europe before 1601 now in the British Library. Second edition*. [By Dennis E. Rhodes]. London: The British Library, 1989.

Ribelles Comín

Ribelles Comín, José. *Bibliografía de la lengua valenciana, o sea catálogo razonado por orden alfabético de autores de los libros, folletos, obras dramáticas, periódicos, coloquios, coplas, chistes, discursos, romances, alocuciones, cantares, gozos, etc, que escritos en lengua valenciana y bilingüe, han visto la luz pública desde el establecimiento de la imprenta en España hasta nuestros días*. Tomo II: *Siglo XVI*. Madrid: Tip. de la Revista de Archivos, Bibliotecas y Museos, 1929.

RIEPI

Universidad Complutense de Madrid. Departamento de Bibliografía. *Repertorio*

de impresos españoles perdidos e imaginarios. 3 vols. Madrid: Instituto Bibliográfico Hispánico, 1982-1983.

Righi. *Sacerdotale*

Righi, Davide. *Il «Sacerdotale» di Alberto da Castello e le sue numerose edizioni (1523-1603): Analisi delle edizioni del «Liber sacerdotalis»: un' introduzione allo studio del testo e delle sue fonti*. Bologna: Edició de l'autor, 2016.

RISM B/XIV, 1

Huglo, Michel. *Les Manuscrits du processionnal*. Vol. 1: *Autriche à Espagne* [RISM B/XIV, 1]. Répertoire international des sources musicales, Series B/XIV, 1. München: G. Henle, 1999.

Rodríguez. *Biblioteca valentina*

Rodríguez, Josef. *Biblioteca valentina. Compuesta por el M.R.P.M. Fr. ..., Ministro del Real Convento del Remedio de Valencia, Cronista General del Orden de la SS. Trinidad en la Provincia de Aragon. Por su muerte, interrumpida su impresion. Aora continuada, y aumentada con el prologo, y Originales del mismo Autor. Añadidas algunas enmiendas, y correcciones, como las dexò el Autor entre sus Originales, con que se mejoran muchos lugares de su Obra. Juntase la continuacion de la misma obra, hecha por el M.R.P.M. Fr. Ignacio Savalls, del mismo Orden, Provincial, y nombrado Cronista de la Provincia de Aragon. Dedicada a la M.I. Ciudad de Valencia*. Valencia: Joseph Thomàs Lucas, 1747.

Romero Frías

Romero Frías, Marina. *Catalogo degli antichi fondi spagnoli della Biblioteca Universitaria di Cagliari*. Vol. 1: *Gli incunaboli e le stampe cinquecentesche*. Collana di testi e studi ispanici, IV. Ricerche bibliografiche, 3. Pisa: Giardini, 1983.

Romeu. *Corpus*

Romeu i Figueras, Josep. *Corpus d'antiga poesia popular*. Els Nostres Clàssics. Col·lecció B, 18. Barcelona: Editorial Barcino, 2000.

Ronco. *Nuevas aportaciones*

Ronco López, Milagros. *Nuevas aportaciones bibliográficas y documentales en torno a la figura de Millares Carlo: La imprenta en Barcelona durante el periodo renacentista (1590-1600)*. Serie Tesis doctorales. Bilbao: Universidad del País Vasco / Euskal Herriko Unibertsitatea, 2001.

Ros-Fábregas. *Federico Olmeda*

Ros-Fábregas, Emilio. "La Biblioteca Musical de Federico Olmeda (1865-1909) en la "Hispanic Society of América" de Nueva York." *Revista de Musicología* 20/1 (1997) [Actas del IV Congreso de la Sociedad Española de Musicología: "La investigación musical en España: Estado de la cuestión y aportaciones (Madrid, 8-10 de mayo de 1997)], pp. 553-570; versió abreujada a: "La Biblioteca de Federico Olmeda (1865-1909) en la Hispanic Society de América en Nueva York". Dins *18º Congreso de la Asociación Internacional de Bibliotecas Musicales, Archivos y Centros de Documentación (IAML / IVMB / AIBM) (Donostia 21-26 de junio de 1998)*. Actas: Ponencias españolas e hispanoamericanas, ed. M. Luz González

Peña, pp. 269-279. Madrid: Asociación Española de Documentación Musical, 1999.

Rubió. *Carta inèdita*

Rubió i Balaguer, Jordi. “Una carta inèdita catalana de l'impressor Joan Rosenbach de Heidelberg”. Dins *Gutenberg Festschrift zur Feier des 25 jährigen Bestehens des Gutenbergmuseums in Mainz*, pp. 408-411. Mainz: Gutenberg-Gesellschaft, 1925.

Rubió. *Missal Girona*

Rubió i Balaguer, Jordi. “Un missal de Girona estampat per en Joan Rosenbach (1492?)”. *Butlletí de la Biblioteca de Catalunya* 3 (1916), pp. 125-127.

Rubió. *Tortosa*

Rubió i Balaguer, Jordi. “Viatges d'investigació a l'Arxiu y Biblioteca Capitular de Tortosa... II: La Biblioteca Capitular de Tortosa”. *Butlletí de la Biblioteca de Catalunya* 5 (1918-1919), pp. 119-131.

Sabater. *Guasp*

Sabater, Gaspar. *La imprenta y las xilografías de los Guasp*. Palma: Institut d'Estudis Baleàrics, 1985.

Sagarra. *Llegat Areny*

Sagarra Claverol, Abigail, & Sílvia Farrús Prat. *Catàleg del Llegat Areny*. 2 vols. Lleida: Institut d'Estudis Ilerdencs, 1999.

Salvá

Salvá y Mallen, Pedro. *Catálogo de la Biblioteca de Salvá... enriquecido con la descripción de otras muchas obras, de sus ediciones, etc.* 2 vols. València: Imp. de Ferrer de Ortega, 1872.

Sánchez

Sánchez, Juan M. *Bibliografía aragonesa del siglo XVI (1501-1600)*. 2 vols. Madrid: Imprenta Clásica Española, 1913-1914.

Sanchis Guarner. *Sibil·la*

Sanchis Guarner, Manuel. *El Cant de la Sibil·la, antiga cerimònia nadalenca*. València: Institució Alfons el Magnànim, 1956.

Sanpere

Sanpere y Miquel, Salvador. *De la introducción y establecimiento de la imprenta en las coronas de Aragón y Castilla y de los impresores de los incunables catalanes*. Barcelona: Tip. L'Avenç, 1909.

Seguí. *Català*

Seguí i Trobat, Gabriel. *El català en els rituals de sagraments de la diòcesi de Mallorca (1516-1847)*. Biblioteca Marian Aguiló, 17. Palma: Departament de Filologia Catalana i Lingüística General; Universitat de les Illes Balears; Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 1994.

Seguí. *Missal mallorquí*

Seguí i Trobat, Gabriel. *El missal mallorquí de 1506*. Col·lectània Sant Pacià, 79. Barcelona: Facultat de Teologia de Catalunya, 2003.

Seguí. *Consueta de sagristia*

Seguí i Trobat, Gabriel. *La litúrgia de la Seu fa cinc-cents anys: La consueta de sagristia de 1511 de la Seu de Mallorca*. Seu de Mallorca, 11. Palma: Publicacions Catedral de Mallorca, 2015.

Segura & Vallejo. *Cat. impresos s. XVI. Bibl. Colombina*

Segura Morera, Antonio, & Pilar Vallejo Orellana. *Catálogo de los impresos del siglo XVI de la Biblioteca Capitular y Colombina de Sevilla*. Vol. I: A-B. Sevilla: Cabildo de la Santa Metropolitana y Patriarcal Iglesia Catedral de Sevilla, 2001.

Serra i Vilaró. *Fructuós*

Serra i Vilaró, Joan. *Fructuós, Auguri i Eulogi: Màrtirs Sants de Tarragona*. Tarragona: Suc. de Torres & Virgili, 1936.

Serra i Vilaró. *Procesiones*

Serra i Vilaró, Joan. "Notas sobre procesiones y cruces procesionales". *Boletín arqueológico* 50/29 (1950), pp. 183-192.

Serrano Morales

Serrano y Morales, José Enrique. *Reseña histórica en forma de diccionario de las imprentas que han existido en Valencia desde la introducción del arte tipográfico en España hasta el año 1868, con noticias bio-bibliográficas de los principales impresores*. Valencia: Imprenta de F. Domenech, 1898-1899.

Sevestre. *Cantus Sibyllae*

Sevestre, Nicole. "La tradition mélodique du *Cantus Sibyllae*". Dins *La Répresentation de l'antiquité au Moyen Âge: Actes du colloque des 26, 27 et 28 mars 1981, Université de Picardie, Centre d'études médiévales*, eds. Danielle Buschinger, & André Crepin, pp. 269-283. Wiener Arbeiten zur germanischen Altertumskunde und Philologie. Wien: Karl M. Halosar, 1983.

Sheehan

Sheehan, William J., ed. *Bibliothecae Apostolicae Vaticanae incunabula*. 4 vols. Studi e testi, 380-383. Città del Vaticano: Biblioteca Apostolica Vaticana, 1997.

Simón Díaz. *BLH*

Simón Díaz, José. *Bibliografía de la literatura hispánica*. 16 vols. Madrid: Instituto Miguel de Cervantes de Filología Hispánica, Consejo Superior de Investigaciones Científicas, 1950-1993.

Simón Palmer. *Cataluña*

Simon Palmer, María del Carmen. *Bibliografía de Cataluña: Notas para su realización*. Tomo I: 1481-1765. 2 vols. Cuadernos bibliográficos, 41. Madrid: Consejo Superior de Investigaciones Científicas, 1980.

Soberanas. *Ordinarium Barchinonense 1501*

Soberanas, Amadeu-Jesús, ed. *Ordinarium sacramentorum Barchinonense 1501*. Edició facsímil de l'Ordinari de Barcelona imprès l'any 1501. Biblioteca litúrgica

catalana, 1. Barcelona: Societat Catalana d'Estudis Litúrgics, Institut d'Estudis Catalans, 1991.

Soberanas. *Processionarium de Tarragona*

Soberanas, Amadeu-Jesús. "L'edició del Processionarium de Tarragona (Barcelona, Claudi Bornat, 1568)". *Estudios históricos y documentos de los archivos de protocolos* 7 (1979) [Miscelánea en honor de Josep Maria Madurell i Marimon, vol. 3], pp. 271-297.

Sol & Torres. *Impremta de Lleida*

Sol, Romà, & Carme Torres. *La impremta de Lleida (segles XV-XIX)*. Alcoletge [Lleida]: Ribera & Rius, 1996.

Solà Colomer. *Reforma*

Solà Colomer, Xavier. "La reforma catòlica a la muntanya catalana a través de les visites pastorals: Els bisbats de Girona i Vic (1587-1800)". Tesi doctoral, Universitat de Girona, 2006.

Stevenson. *Columbus*

Stevenson, Robert. *Spanish music in the age of Columbus*. The Hague: Martinus Nijhof, 1960.

Stillwell

Stillwell, Margaret Bingham. *Incunabula in American libraries: A second census of fifteenth-century books owned in the United States, Mexico and Canada*. New York: Bibliographical Society of America, 1940.

Sunyol. *Litúrgia*

Sunyol, Gregori Maria. "La litúrgia dels nostres impresos (segles XVè-XVIè)". *Analecta Montserratensia* 2 (1918), pp. 179-341.

Sustaeta

Sustaeta, José Miguel. "El manual valentino de sacramentos". *Liturgia* 13/149-152 (1958), pp. 205-234.

Sustaeta. *Manual valentino. Libro para el recuerdo*

Sustaeta, José Miguel. "El manual valentino de sacramentos. Un libro para el recuerdo". Dins *Cum vobis et pro vobis: Homenaje de la Facultad de Teología San Vicente Ferrer, de Valencia, al Dr. Miguel Roca Cabanellas en sus bodas de plata episcopales*, eds. Ramón Arnau-García, & Roberto Ortuño Soriano, pp. 365-392. Series Valentina, 27. València: Facultad de Teología San Vicente Ferrer, 1991.

Thomas

Thomas, Henry. *Short-title catalogue of books printed in Spain and of Spanish books printed elsewhere in Europe before 1601 now in the British Museum*. London: British Museum, 1921.

Toda. *Cerdeña*

Toda y Güell, Eduardo. *Bibliografía española de Cerdeña*. Madrid: Tip. de los Huérfanos, 1890.

Tomás Ávila. *Catedral de Tarragona*

Tomás Ávila, Andrés. *El culto y la liturgia en la catedral de Tarragona (1300-1700)*. Tarragona: Instituto de Estudios Tarraconenses Ramón Berenguer IV, 1963.

Torra & Lamarca

Torra i Miró, Jordi, & Montserrat Lamarca. *Catàleg dels incunables de la Biblioteca de la Universitat de Barcelona*. Barcelona: Universitat de Barcelona, 1995.

Torra. *Llibres litúrgics*

Torra i Miró, Jordi. "Els llibres litúrgics impresos de la Biblioteca de la Universitat de Barcelona". *Miscel·lània litúrgica catalana* 8 (1997), pp. 179-195.

Torra. *Montserrat*

Torra i Miró, Valentí Jordi. "Catàleg dels impresos del segle XVI de la Biblioteca de Montserrat". Mecanoscrit inèdit. 4 vols. Biblioteca de l'Abadia de Motserrat: A CXIV Fol. 15 [Montserrat, 1981].

Torres Amat

Torres Amat, Félix. *Memorias para ayudar a formar un diccionario crítico de los escritores catalanes y dar alguna idea de la antigua y moderna literatura en Cataluña*. Barcelona: Imp. de F. Verdaguer, 1836.

Tresors

Verger, Neus, ed. *Els tresors de la Universitat de Barcelona: Fons bibliogràfic del CRAI Biblioteca de Reserva*. Barcelona: Universitat de Barcelona, 2016.

Turner. *Toledo hymns*

Turner, Bruno, ed. *Toledo hymns: The melodies of the office hymns of the Intonarium Toletanum of 1515; A commentary and edition*. Hispaniæ cantica sacra, 4. Lochs, Isle of Lewis, Scotland: Vanderbeek & Imrie, 2011.

Van Praet. *Bibliothèques publiques*

Van Praet, Joseph. *Catalogue des livres imprimés sur vélin qui se trouvent dans des bibliothèques tant publiques que particulières, pour servir de suite au Catalogue des livres imprimés sur vélin de la Bibliothèque du roi*. 4 vols. Paris: De Bure Frères, 1824-1928.

Vidal & Calmette

Vidal, Pierre, & Joseph Calmette. *Bibliographie roussillonnaise*. Perpignan: Imprimerie de Charles Latrobe, 1906.

Villanueva

Villanueva, Jaime. *Viage literario a las Iglesias de España*. 22 vols. Madrid – Valencia: Real Academia de la Historia, 1803-1852.

Vindel. *Arte tipográfico. Cataluña*

Vindel, Francisco. *El arte tipográfico en Cataluña durante el siglo XV: Apéndice*. Madrid: Dirección General de Relaciones Culturales, Ministerio de Asuntos Exteriores, 1954.

Vindel. *Arte tipográfico I*

Vindel, Francisco. *El arte tipográfico en España durante el siglo XV*. Vol. 1: *Cataluña*. Madrid: Dirección General de Relaciones Culturales, Ministerio de Asuntos Exteriores, 1945.

Vindel. *Escudos y marcas*

Vindel, Francisco. *Escudos y marcas de impresores y libreros en España durante los siglos XV a XIX (1485-1850)*. Barcelona: Orbis, 1942.

Vindel. *Manual*

Vindel, Francisco. *Manual gráfico descriptivo del bibliófilo hispano-americano (1475-1850)*. 12 vols. Madrid: s.n. (Imp. Góngora), 1930-1934.

Xamena & Riera

Xamena, Pere, & Francesc Riera. *Història de l'Església a Mallorca*. Palma: Moll, 1986.

Zaccaria. *Bibliotheca ritualis*

Zaccaria, Francisco Antonio. *Bibliotheca ritualis concinnatum opus a... ac duos in tomos tributum, quorum alter de libris ipsis ritualibus, alter de illorum explanatoribus agit*. 3 vols. Roma: Monaldini, 1776-1781.

Zanon

Zanon, Giuseppe. "Catalogo dei Rituali liturgici italiani dall'inizio della stampa al 1614". *Studia Patavina: Rivista di scienze religiose* 31/3 (1984), pp. 497-564.

Zappella

Zappella, Giuseppina. *Le marche dei tipografi e degli editori italiani del Cinquecento: Repertorio di figure, simboli e soggetti e dei relativi motti*. Milano: Editrice Bibliografica, 1998.

Zaragoza Pascual. *Impresos litúrgicos*

Zaragoza Pascual, Ernesto. "Impresos litúrgicos de la Congregación de San Benito de Valladolid". *Studium Ovetense* 31 (2004), pp. 47-98.

Catàlegs de llibreries antiquàries

Antonio Palau (Barcelona), Cat. 16

Palau, Antonio. *Corona d'Aragó y sos antichs dominis Catalunya, Valencia, Balears, Sardenya, Napols y Sicilia: Catalech de llibres en venda en la Llibreria Antiquaria d'Antoni Palau, carrer de S. Pau 41, Barcelona (Catalech nº 16)*. Barcelona: Fills de Jaume Jepús, 1916.

Bernard Quaritch (London), Cat. 175

Quaritch, Bernard. *Bernard Quaritch's. Catalogue 175: Monuments of printing*. London: Bernard Quaritch, 1897.

Livres de liturgie imprimés au XVe et XVIe siècles faisant partie de la bibliothèque de son altesse royale le duc Robert de Parme (Paris: L. Giraud-Badin; Milano: Ulrico Hoepli, 1932)

Ludwig Rosenthal (München), Cat. 36

Rosenthal, Ludwig. *Ludwig Rosenthal's Antiquariat. Catalogue 36: Supplément de nos catalogues*. München: Ludwig Rosenthal's Antiquariat, s.a. [ca. 1882].

Ludwig Rosenthal (München), Cat. 106

Rosenthal, Ludwig. *Ludwig Rosenthal's Antiquariat. Katalog 106: Bibliotheca catholico theologica*. 5 vols. München: Ludwig Rosenthal's Antiquariat, s.a. [ca. 1904].

Ludwig Rosenthal (München), Cat. 111

Rosenthal, Ludwig. *Ludwig Rosenthal's Antiquariat. Katalog 111: Seltene und kostbare Bücher*. München: Ludwig Rosenthal's Antiquariat, s.a. [ca. 1905].

Ludwig Rosenthal (München), Cat. 121

Rosenthal, Ludwig. *Ludwig Rosenthal's Antiquariat. Katalog 121: Musik. Kirchengesang. Weltliche Musik. Alte seltene Musikwerke. Autographen. Manuskripte: Mozart, Wagner*. München: Ludwig Rosenthal's Antiquariat, s.a. [ca. 1908].

Ludwig Rosenthal (München), Cat. 125

Rosenthal, Ludwig. *Ludwig Rosenthal's Antiquariat. Katalog 125: Spanish literature and history (XV-XVIIth Century)*. München: Ludwig Rosenthal's Antiquariat, s.a. [ca. 1909].

Ludwig Rosenthal (München), Cat. 150

Rosenthal, Ludwig. *Ludwig Rosenthal's Antiquariat. Katalog 150: Bibliotheca liturgica catholica*. 2 vols. München: Ludwig Rosenthal's Antiquariat, s.a. [1912-1913].

Ludwig Rosenthal (Hilversum), Cat. 201

Rosenthal, Ludwig. *Ludwig Rosenthal's Antiquariat. Catalogue 201: History – Geschichte – Histoire*. Hilversum: Ludwig Rosenthal's Antiquariat, s.a. [ca. 1955].

Ludwig Rosenthal (Hilversum), Cat. 202

Rosenthal, Ludwig. *Ludwig Rosenthal's Antiquariat. Catalogue 202: A three*

volume catalogue on Catholic theology in its widest sense by... It ranges from 1473, the date of the earliest incunable listed, till about 1900. The main part is formed by books from the 16th, 17th and 18th centuries. It includes 3197 entries. 3 vols. Hilversum: Ludwig Rosenthal's Antiquariat, s.a. [ca. 1956].

Ludwig Rosenthal (Hilversum), Cat. 204

Rosenthal, Ludwig. *Ludwig Rosenthal's Antiquariat. Catalogue 204: Incunabula and postincunabula. Issued to commemorate the hundredth anniversary of Ludwig Rosenthal's Antiquariaat Hilversum Netherlands 1859-1959: with a short history of the firm.* Hilversum: Ludwig Rosenthal's Antiquariat, s.a. [ca. 1959].

Francisco Vindel (Barcelona). *Cat. Babra (Libros raros y curiosos)*

Vindel, Francisco. *Catálogo de libros raros y curiosos que serán subastados durante los días 4 a 9 de mayo de 1931 y adjudicados en el acto al mejor postor procedentes de la Antigua Librería Babra, dirigida por...* Barcelona: Francisco Vindel, 1931.

Sicania Antiquaria (València), Cat. 3.

Sicania Antiquaria Libros antiguos, raros, agotados y escasos. Catálogo 3. València. Sicania, 1966.

4. BIBLIOGRAFIA DESCRIPTIVA DELS RITUALS I PROCESSIONERS
CATALANS IMPRESOS FINS EL 1614

I.

Ritual Lleida c. 1495

Lleida Rc1495

[*Ordinarium secundum consuetudinem ecclesie Ilerdensis.*]

[Lleida: Enric Botel, c. 1495].

Promotor: Bisbe Lluís Joan de Milà.

L'únic exemplar conegut, a partir del qual Jiménez Catalán en féu la descripció bibliogràfica, no duu indicacions tipogràfiques. El títol s'ha deduït a partir de l'incipit que apareix a la reproducció del full sign. a2a que es troba a Jiménez Catalán. *Bib. Ilerdense*, lám. XII.

L'exemplar de la Biblioteca Provincial de Lleida fou descobert per Jiménez Catalán, qui llavors era el bibliotecari de l'Institut Provincial de Segon Ensenyament. Totes dues institucions compartien espai a l'antic convent desamortitzat de Sant Domènec o del Roser, al carrer Cavallers de Lleida. Els llibres desamortitzats procedents de la intervenció sobre els béns eclesiàstics s'incorporaren a aquestes dues institucions creades el 1842. Els seus fons i la gestió sovint es confonien fins al punt que quan la direcció estava vacant era un catedràtic de l'Institut qui regia la Biblioteca Provincial. Fou el mateix Jiménez Catalán qui s'encarregà d'enviar aquest exemplar a l'Exposició histórico-europea celebrada a Madrid els anys 1892 i 1893 per commemorar el quart centenari del descobriment d'Amèrica i en redactà una breu notícia per al catàleg de l'*Exposición histórico-europea*, Sala XX, núm. 443; amb aquesta aportació a l'exposició, la Biblioteca Provincial de Lleida guanyà una medalla de plata.

Hi ha còpies parcials del seu contingut (transcripció de l'ordo baptismal) fetes per Jaime Villanueva en un manuscrit conservat a Madrid RAH, 9/4561: *Legajo de varios documentos relativos a rúbricas*, plec VII: 'Ritus circa Sacramenta' (l'exemplar examinat per Villanueva devia ser incomplet, mancat de qualsevol tipus d'identificació tipogràfica, car s'hi refereix sempre amb expressions del tipus: 'Rit. Ilerdn. edit. in incun. typogr.').

In 4°.– a-n⁸ o⁶ [possiblement amb un quadern inicial desconegut].– 99?/118? fulls sense numerar, dos dels quals en blanc.

Tipus: Caràcters gòtics de dues mides. Sembla que els tipus utilitzats coincideixen amb els del *Sagramental* de Clemente Sánchez de Vercial del mateix impressor i any, que serien, d'acord amb BMC, X, p. 46: 130G (títols) i 104G (resta).– a2a: 21; o4b: 24.– Tinta negra i vermella.– Inic. xil.– Llatí i català.

No s'ha pogut consultar cap exemplar. La descripció tipobibliogràfica es dona segons Jiménez Catalán, segurament l'únic dels autors que s'hi ha referit que va poder examinar directament un exemplar d'aquesta edició. Jiménez Catalán afirma que té 99 fulls. Vindel. *Arte tipográfico* i Palau segueixen Jiménez Catalán pel que fa al número de fulls. Haebler 502, a qui segueix Vindel. *Manual*, proposa 118 fulls sense numerar amb la signatura a-n8 o6. Haebler, per arribar als 118 fulls proposats, deuria suposar l'existència d'un quadern inicial de vuit fulls amb els preliminars. Amb tot, la diferència entre el nombre de fulls proposat per Jiménez Catalán i la solució de Haebler fan

pensar que la signatura tipogràfica que es facilita —sospitosament coincident amb la del ritual lleidatà de 1532— és, com a mínim, problemàtica.

NOTACIÓ MUSICAL:

Sense notació musical.

[*Full sign. a2a*]: [vermell] Incipit ordinarius secundu[m] co[n]sue | tudine[m] ecclesie hylerde[n]sis [sic]. Sequit[ur] | benedictio aque [et] salis diebus dominicis fienda.

[*No s'ha conservat el colofó; full sign. o6b*]:

[*Suposadament, al final de la pàgina*] Ite[m] amonesta[m] a tot [christia] e [christiana] pus sia en edat de | discrecio q[ue] aprenga lo credo manor e lo pater noster e | tots aq[ue]lls qui nol vole[n] ape[n]dre peque[n] mortalme[n]t.

REPERTORIS:

Acebrón. *Flors de virtut*, p. 35.— Aguiló, p. 55, observació al núm. 91 (sense número d'identificació ni descripció, doncs no en va conèixer cap exemplar; dins l'entrada corresponent al ritual ilderenc del 1567, Aguiló copia la breu ressenya que del ritual incunable lleidatà va fer Jaime Villanueva al seu *Viage literario*).— Altés. *Aportación* Od-40.— Altés. *Noves dades*, p. 57 n. 33.— Bohatta. *Lit. Bibl.* 763 (identificat erròniament dins del grup de 'Ordinariu' de les pp. 46-47, nom que en la tradició centreeuropea acostumava a utilitzar-se per a referir-se als Costumaris de monàstics).— Copinger 4505 (cita a partir de Haebler. *Early printers*, p. 101).— *Exposición histórico-europea*, Sala XX, núm. 443 (a la fitxa s'indica erròniament que el volum inclou unes constitucions provincials fixades per l'arquebisbe de Saragossa, en català; en realitat es tracta de les de l'arquebisbat de Tarragona).— Gros. *Ordo baptismal* 17.— Gros. *Ordinarium Vicense c. 1508*, p. 8.— Gudiol. *Arqueologia litúrgica*, fol. 201-A (cita l'edició a partir de Haebler i Jiménez Catalán, sense mencionar exemplars).— Haebler 502 (al primer volum, del 1903, indica que al catàleg imprès de la Exposición histórico-europea del 1892 figura aquest exemplar exposat per la Biblioteca Provincial de Lleida, sense cap indicació; també afirma que en un principi creia que podia haver estat imprès a Lleida per Enric Botel, però més aviat s'inclinava a creure que podia tractar-se d'un exemplar d'una edició barcelonina del segle XVI, arribant a la conclusió que es tracta d'una edició fantasma; al segon volum (1917) ja li dona carta de naturalesa i en fa una descripció a partir de les dades aportades per Jiménez Catalán; cita exemplars a la Biblioteca Pública Provincial i al Museu del Seminari conciliar).— Haebler. *Early printers*, p. 101 (cita l'exemplar sense lloc ni data de la Biblioteca Provincial de Lleida i el catàleg de la Exposición histórico-europea de Madrid).— Jiménez Catalán. *Bib. Ilerdense* *18, pp. 63-70; làms. XII-XIV (descripció molt completa i reproducció

dels fulls sign. a2a, o4v i un tercer sense identificar, a partir de l'exemplar de la Biblioteca Provincial de Lleida, actualment desaparegut; també s'hi refereix a les pp. 25-26 en tractar la data d'impressió del breuari de Lleida del 1479; l'autor afirma, contra la primera opinió de Haebler i els seus dubtes a l'hora d'adjudicar-li l'impressor, l'atribució al taller lleidatà de Botel per la coincidència dels caràters tipogràfics amb els de l'edició del *Sagramental* de Clemente Sánchez del Vercial del mateix impressor i any; Jiménez Catalán apel·la a l'autoritat de Konrad Ernst, qui possiblement examinà l'exemplar de la Biblioteca Provincial de Lleida durant els anys 1909-1910, quan recorregué diverses biblioteques públiques i eclesiàstiques de la península per encàrrec de la Comissió del Catàleg Universal dels Incunables (*Gesamtkatalog der Wiegendrucke*); efectivament, a Lleida, Ernst visità la Biblioteca Provincial, la del Museu del Seminari i els arxius de la Catedral i de l'Ajuntament; vegi's Ernst, Konrad. "Eine Studienreise durch die Bibliotheken Spaniens und Portugals im Auftrag der Inkunabel-Kommission." *Zentralblatt für Bibliothekswesen* 28/1 (1911), p. 219; a les pp. 64-68 es facilita transcripció íntegra de les constitucions provincials de l'arquebisbat de Tarragona que comencen al full sign. o4b; segons indica Jiménez Catalán a la p. 69).– Jiménez Catalán. *Ensayo* 19 (repeteix sense més aportacions les dades apuntades a l'edició del 1912; nombrosos errors de transcripció per part dels responsables d'aquesta edició moderna del treball presentat per Jiménez Catalán al Premio de la Biblioteca Nacional de Madrid del 1918).– Jiménez Catalán & Arderiu Valls. *Apuntacions*, pp. 136-137 (es menciona l'exemplar que es trobava a la Biblioteca Provincial de Lleida i que fou presentat a l'Exposició històrico-europea celebrada a Madrid l'any 1892; s'afirma equivocadament, que "fou impres durant lo temps que D. Anton Agustín regi la diòcesis de Lleyda.")– Odrizola 509.– Odrizola. *Luces y sombras* 3.– Palau (1a. ed.), vol. V, p. 370 (menciona l'existència d'exemplars a la Biblioteca Provincial i al Museu del Seminari Conciliar de Lleida).– Palau 203515.– Sol & Torres. *Impremta de Lleida*, p. 21.– Villanueva XVI, p. 96 ("Me han servido para ello abundantemente tres rituales antiguos de esta iglesia, que me ha franqueado Don Juan Ángel de Arriola, canónigo limosnero de la iglesia de Roda. El primero es del siglo XV y de los principios de la tipografía española, sin nota de editor ni año ni lugar; pero sin foliatura, y con todas las señas del tiempo que digo, y por consiguiente perteneciente al pontificado de Don Luis Juan del Milà, Cardenal y Obispo de esta iglesia.")– Villanueva XVII, pp. 47 (referint-se a l'obra del bisbe Lluís Joan de Milà: "Medio siglo, menos setenta y cinco días de pontificado, proporcionó á este Obispo hacer grandes cosas en bien de su esposa, si otras circunstancias, que ignoramos, no le obligaran á tan frecuentes ausencias; y no hay duda que han perecido como en otros sucede, algunas memorias importantes de su vida y gobierno. Entre ellas se debe contar la de un ritual de esta diócesi, que he visto y disfrutado aquí, impreso, sin disputa alguna, en el siglo XV, aunque no consta del lugar, ni del año, ni del impresor. El cual ordenó ciertamente nuestro Obispo, y es el primero que tenemos de esta clase.")– Vindel. *Arte tipográfico* I 111 (reprodueix fulls sign. a2a i o4b a les pp. 186 i 187; es basa en Jiménez Catalán i reprodueix les mateixes pàgines).– Vindel. *Manual* 3363 (reprodueix full sign. a2a i cita exemplar de la Biblioteca Provincial de Lleida).

Recursos en línea:

BITECA texid 1289 (remet a les informacions facilitades per Jiménez Catalán sobre l'exemplar que es trobava a la Biblioteca Provincial de Lleida (BITECA manid 1257), actualment desaparegut; s'esmenta també, sembla indicar que a partir de Jiménez Catalán, la possibilitat de l'existència d'un altre exemplar a la biblioteca del Museu del Seminari Conciliar de Lleida, però Jiménez Catalán no parla en cap moment d'aquest segon exemplar; l'únic autor que es refereix a una suposada còpia existent al Museu del Seminari Conciliar de Lleida és Palau).

EXEMPLARS:

Lleida, BP [Incomplet: Mancat dels fulls sign. a1, c2, 81 *[sic]* i m7.– Enquadernació en fusta.– És l'únic exemplar conegut d'aquesta edició, correctament identificat però desaparegut després del 1936. A l'inici de la Guerra Civil Espanyola, els llibres de la Biblioteca Provincial de Lleida, juntament amb els d'altres col·leccions d'entitats públiques i privades (Acadèmia Mariana, Col·legi d'Advocats...), es van dipositar a l'edifici de la Cambra Urbana. El 1940, un cop acabada la guerra i sota instruccions de les noves autoritats franquistes, els manuscrits i els llibres rars, entre els quals els incunables, es van traslladar a Saragossa. Un temps després es van començar a retornar als seus propietaris, però molts dels llibres singulars (manuscrits, incunables i rars), mai van retornar a Lleida i van fer cap a altres biblioteques o a col·leccions particulars. El cas és que el rastre d'aquest exemplar únic del ritual ilderenc s'ha perdut completament i no s'ha pogut consultar. No existeix cap inventari del fons antic de la Biblioteca Pública de Lleida anterior a la Guerra Civil. El primer registre és ja dels anys 60, on no consta cap referència a aquesta edició. Tan sols es coneix un inventari numèric manuscrit de l'any 1911, realitzat per Enric Arderiu, qui va ser director de la biblioteca, a requeriment del Ministerio de Instrucción Pública y Bellas Artes. Allà, després de donar les xifres dels volums que custodiava la biblioteca en aquell moment, ordenats per temàtica, s'especifica que “entre las obras indicadas hay 52 volúmenes incunables, 319 raros ó curiosos y 70 manuscritos”, sense donar cap títol. És l'exemplar que va viatjar a Madrid amb ocasió de l'Exposició histórico-europea de 1892 i que després va ser descrit i parcialment reproduït per Jiménez Catalán. Totes les dades han estat extretes d'aquest autor].

Palau menciona un exemplar al Museu del Seminari Conciliar de Lleida que, si va existir, també ha desaparegut. Possiblement es tracta d'una confusió per l'exemplar del ritual del 1532 que sí que es troba als fons de l'actual Museu de Lleida: Diocesà i Comarcal. Tampoc ha deixat rastre l'exemplar que Villanueva afirmà haver vist a Roda, donat que no es troba a Lleida AC ni a Huesca BP, on anaren a parar la major part dels llibres d'aquella església.

2.

Ritual Barcelona 1501

☛ Barcelona R1501

Ordinarium sacramentorum [*Barchinonense.*]

Barcelona: Pere Posa, 1501 (12 novembre).

In 4° (146 x 104 mm).– [*]² [**]⁶ a-d⁸ e⁸⁺³ f⁵ g⁴⁺¹ h⁴ i-l⁸ m⁶ n-q⁴ r⁴ s-u⁴ v-y⁴ z².– 149 fulls sense numerar, el darrer en blanc.

Errates en signatura: c ii (sense signar), e ij (sense signar), f ij i f iij (sense signar), g ij (sense signar), l ij (sense signar).

Tipus: c. 346G (títol); 132G (text); 93G (rúbriques).– b8a: 22.– Caixa: 141 x 104 mm.– Tinta negra i vermella.– Inic. xil.– Gravats: [full sign. e2b]: gravat de set peces amb escena del Calvari i quatre medallons als angles amb les figures dels evangelistes dins de doble filet.– Llatí i català.

En l'únic exemplar conegut, el de Barcelona BC, hi ha fulls addicionals inserits, amb seccions no mencionades a la taula de continguts impresa als fulls sign. [*]1b-2a. Segons Norton, aquest exemplar està mal relligat. No obstant això, sembla que el problema sigui degut a la inserció d'un nou bifoli a continuació del full. sign. e1 i a la reimpressió d'alguns textos, amb insercions i cancel·lacions als quaderns e, f i g. Segons el que es diu a les addicions al catàleg d'Odriozola (p. 520), això explicaria les anomalies dels quaderns e-g i la cancel·lació de fulls per a donar continuïtat al text. Com Soberanas a la introducció de l'edició facsimilar del volum, que dona per bona la signatura tipogràfica proposada per Norton, ens inclinem a mantenir aquesta signatura que reflecteix bé l'estructura actual del volum. Lamarca, no obstant això, suggereix una altra signatura tipogràfica ([ ]² [ ]⁶ a-d⁸ e¹² f⁶ [fij cancel·lat] g⁶ h⁴ i-l⁸ m⁶ n-q⁴ r⁴ s-u⁴ v-y⁴ z²), tot indicant la cancel·lació del full sig. f2, però en realitat aquesta no és l'única cancel·lació detectable.

El full sign. z2, el darrer, en blanc per les dues cares.

NOTACIÓ MUSICAL:

Sense notació musical.

[*Full sign. a1a*]: [*vermell*] Ordinarium.

[*Full sign. a1b*]: Presens ordina | riu[m] sacrame[n]torum | est valde copiosu[m] | ideo sac[er]dotibus | maxime curatis | vtilissimum cum | suis additame[n]tis.

[*Colofó, full sign. z1b*]:

[*A continuació del text*]: Deo gratias | Deo da[n]te presens ordinarium valde co | piosum et perutile curatis maxime noui | tijs: fuit completum per Petrum posa | presbiterum: in inclita ciuitate Barchi= | none die .xij. me[n]sis noue[m]bris anni mille= | simi quingentesimi primi.

[*Registre al full sign. [*]2a, a continuació de la taula de continguts*]: Registrum | a. b. c. d. e. sunt quaterni. | f. g. h. sunt bini. | i. k. l. sunt quaterni. | m. est ternus. n. o. p. q. r. s. t. u. v. x. y. sunt bini. | z est simplex.

REPERTORIS:

Aguiló 124.– Altés. *Antifonari de l'ofici*, p. 247 n. 19.– Altés. *Aportación Od-11.–* Anglès. *Sibil·la*, p. 67.– Bellavista. *Català*, pp. 290-292.– Bellavista. *Santa Eulàlia*, pp. 180-181 n. 1 (menciona, segurament per error, un exemplar a l'Arxiu de la Catedral de Barcelona que no hem localitzat).– Bernadó. *Printed rituals*, pp. 44, 46.– Bernadó. *Rituals catalans*, pp. 582, 583.– Burger, p. 58.– Carreres Valls. *Llibre a Catalunya*, p. 26.– Farnés. *Officium sepulturae*.– Farnés. *Ordinario*.– Franquesa. *Elementos*.– Franquesa. *Ritual Tarraconense* (2) (índex del contingut del ritual a les pp. 257-258).– Gros. *Ordo baptismal* 2.– Gros. *Ordinarium Vicense c. 1508*, p. 8.– Gudiol. *Arqueologia litúrgica*, fol. 195-A (cita l'exemplar únic de Barcelona BC, llavors encara a l'Institut d'Estudis Catalans).– *IB* 6562.– *Index Aureliensis* 112965.– Johansson. *Hemsjömanual* 168, p. 239.– Lamarca. *Impremta a Barcelona* 4.– Madurell & Rubió, doc. 215.– Martín Abad. *Índice*, p. 323.– Martín Abad. *Post-incunables ibéricos* 1154.– Mateu Ibars. *Millares Carlo*, p. 211 n. 11.– Millares. *Impremta Barcelona*, Posa (I) 2, p. 509.– Norton 91.– Norton. *Impremta en España*, pp. 157, 175 n. 16.– Norton. *Printing in Spain*, pp. 96, 126, 186.– Odriozola 486.– Palau 203507 (menciona un exemplar a Madrid BN que ha de ser error per l'exemplar de l'edició de 1532 que sí que es troba en aquesta col·lecció).– Sanpere, p. 319.– Soberanas. *Ordinarium Barchinonense 1501*.

Edició facsimilar:

Ordinarium sacramentorum Barchinonense 1501. Edició facsimil de l'Ordinari de Barcelona imprès l'any 1501. Edició d'Amadeu-Jesús Soberanas. Biblioteca litúrgica catalana, 1. Barcelona: Societat Catalana d'Estudis Litúrgics, Institut d'Estudis Catalans, 1991. Edició facsimilar monocroma de l'únic exemplar conservat, Barcelona BC: 10-III-13.

Recursos en línia:

CCPBC 4805446.– RELICS REAAA5091 (*olim* 5910).

EXEMPLARS:

Barcelona, BC: 10-III-13 [*.– Incomplet: Falta el full sign. g1.– Taques d'humitat i forats de paràsits que en alguns casos arriben a afectar greument el text. Paper lleugerament torrat en alguns fulls. Ocasionals taques de cera.– Enquadernació antiga en pell sobre fusta amb ferros i restes de tancadors. Està molt malmesa i amb la tapa inicial desenganxada. Actualment es conserva protegida dins d'una caixa de cartó.– Exemplar procedent de la col·lecció particular de Marià Aguiló (Barcelona). Exlibris de M. Aguiló a la contratapa inicial amb el lema 'Cum sanguine mores' i segell amb l'anagrama format per les seves inicials als fulls sign. [*]1b i a1a. També hi apareixen alguns segells de l'Institut d'Estudis Catalans al full sign. a1a.

Anotacions marginals manuscrites. Hi ha diversos fulls addicionals afegits, amb textos i oracions manuscrits, en català i llatí, als fulls de guarda inicials i finals, a la contratapa final i a la pàgina en blanc del vers del full on hi ha la taula de continguts (full sign. [*]2a). A partir del full sign. a2a, a l'angle superior comença una numeració romana manuscrita de folis que arriba, amb llacunes i interrupcions, fins al foli 99 (full sign. q2a): i-xxxv + un full sense foliar + xxxvi-xxxvi + un full sense foliar + xxxvii-lxxxviii].

Facsimil digital

Memòria Digital de Catalunya:

<https://mdc.csuc.cat/digital/collection/lbibimps16/id/124722>.

Reproducció de l'exemplar de Barcelona BC (10-III-13).

Google Books:

https://books.google.es/books?id=XemdLYxW3HYC&redir_esc=y.

Reproducció de l'exemplar de Barcelona BC (10-III-13).

3.

Ritual Girona 1502

Girona R1502

Ordinarium sacramentorum secundum consuetudinem dyocesis Gerundensis.

Perpinyà [Perpignan]: Joan Rosenbach, 1502 (8 juliol).

In 4° (210 x 150 mm).– a-c⁸ d¹⁺⁸ e⁸ f⁸ g⁴ h⁸ i⁶ G¹⁰ A⁸ A(més petita)⁸ B⁶ AA-DD⁸ EE⁶ FF⁶; hi ha un full addicional amb la sign. d inserit abans de d1 (la inserció d'aquest full està degudament indicada a la taula de continguts del final del volum [full sign. FF5b]: “folio inter xxiiij et xxv”).– [2], III-XXIII, [1], XXV-LXVI, [32], I-XLIII fols. (= 143 fulls).

Errates en foliació: Numeració de folis del segon i darrer grup en vermell; 9 de la segona foliació (falta).

Tipus: 140G (títol; text); 90G (responsoris); 89G (*Preces dominicales*, taula).– b1a: 20.– Caixa: 140 x 93 mm.– Tinta negra i vermella.– Inic. xil.– Gravats: Presumiblement hi havia un gravat amb l'escena del Calvari al full sign. e1, abans de l'inci del cànon de la missa, però aquest full no s'ha conservat a l'únic exemplar conegut.– Llatí i català.

No ha estat possible consultar l'únic exemplar conegut, el pertanyent a la col·lecció Font de Rubinat. La descripció ha estat adaptada de la de Norton i Odriozola, que sí que van poder veure'l. Odriozola dona una signatura lleugerament diferent pel que fa al full addicional inserit abans de d i al quadern e, incomplet a l'únic exemplar conegut. També proposa que l'edició tenia 142 fulls. Tal com ja va apuntar Norton, el full addicional és editorial i la seva presència ja es va fer notar a la taula de continguts. El còmput total de fulls, doncs, suma 143.

El vers del darrer full (sign. FF6bb), en blanc (segons la descripció que en fa Gudiol. *Arqueologia litúrgica*, fol. 199 bis).

NOTACIÓ MUSICAL:

Disposició: 1 col.

Notació quadrada.– 5 pautats en tinta de 4 línies per pàg.

La notació musical només apareix a les pàgines de la segona foliació, des del full sign. AA1a fins a EE6a que podria constituir en si mateix un complet processoner d'enterrament del tot autònom

Ord<inarium sacramentorum secundum consuetudinem> | dyocesi<s Gerundensis> | sum. <...>

[*Full sign. a2a*]: Incipit bene<dictione...> | p[ri]mo b[e]n[e]dictio <...>

[*Colofó, full sign. FF6a*]:

[*A continuació de la taula de continguts*]: [vermell] Finit ordinarium sacramentoru[m] s[e]c[un]d[u]m co[n]= | suetudinem dyocesis Gerunden[is]. ma= | gna cum diligentia ordinatu[m] [et] correctu[m] | Imp[r]essum Perpinian[um].

per magistrum | Iohanne[m] Rosembach alamanu[m] Anno | incarnationis domini.
Millesimo. quin | gentesimo secundo. Die vero viij. Iulij.

REPERTORIS:

Altés. *Aportación* Od-30.– Altés. *Baptisme*, pp. 39-40.– Bernadó. *Printed rituals*, pp. 44, 46.– Bernadó. *Rituals catalans*, pp. 582, 583.– Fernández de la Cuesta. *Libros de música* (2), p. 22.– Fernández de la Cuesta. *Spanish plainchant*, p. 10.– Gros. *Ordo baptismal* 16.– Gudiol. *Arqueologia litúrgica*, fol. 199v nota (“El Ritual del bisbe Margarit, al dir que és millorat, apar suposar una edició anterior, ~~que no hem pogut veure enllò~~ [ratllat] deu esser la de 1502 [afegit posterior]”; fol. 199v i 199 bis (descripció acurada de l'exemplar en poder de Josep Sala y Molas, a Vic).– *IB* 6619.– Marquès. *Història de la diòcesi de Girona*, p. 100.– Marquès. *Ordinari de Girona*.– Martín Abad. *Índice*, p. 324.– Martín Abad. *Post-incunables ibéricos* 1157.– Norton 448.– Norton. *Imprenta en España*, pp. 162, 177 n. 55.– Norton. *Printing in Spain*, pp. 102, 187 (“Newly found by D. Antonio Odriozola”).– Odriozola 502bis.– Solà Colomer. *Reforma*, p. 517.– No apareix a la relació de llibres impresos a Perpinyà per Joan Rosenbach entre el 1502 i el 1510 que figura a *Répertoire bibliographique* (2e éd.) IV, p. 355.– No surt a Serra i Kiel. *Bibliografía de la Catalunya Nord*.

Recursos en línia:

RELICS REAAB2414; REAAA5287 (*olim* 6134).

EXEMPLARS:

Reus, Bibl. part. Font de Rubinat [Exemplar actualment en parador ignorat.– No s'ha pogut consultar l'exemplar. Només s'ha pogut estudiar a partir d'una reproducció en microfilm.– Exemplar únic conegut d'aquesta edició.– Incomplet: Dels fulls sign. a1 (portada) i a2 tan sols se'n conserven petits fragments; falten també els fulls sign. e1, e7 i e8, corresponents als fulls foliats amb els núms. 33, 39 i 40 de la primera foliació.– Aquest exemplar va formar part de la biblioteca particular de l'advocat Josep Sala Molas, de Vic. Mossèn Josep Gudiol i Cunill, el va veure abans que passés a formar part de la col·lecció de Pau Font de Rubinat i així ho deixà consignat a *Arqueologia litúrgica*, fol. 199v: “En poder de don Josep Sala y Molas de Vich”.– Anotacions marginals manuscrites, correccions i ratllades al text; també correccions ortogràfiques (p. ex. al full sign. a7a, es corregeix ‘misterium’ per ‘mysterium’). Addicions de text, algunes en català].

Reproducció en microforma:

Microfilm de l'exemplar de la col·lecció Font de Rubinat a Barcelona BC (MFilm C418 [Inv. 970]), a Cambridge UL (Norton Microfilm 13) i a Girona BSem (àlbum amb les fotos en paper extretes dels fotogrames del microfilm en negatiu a partir de les quals va fer-ne l'edició Josep M. Marquès).

4.

Ritual Urgell 1508

Urgell R1508

Ordinarium secundum consuetudinem Urgelline sedis.

Venezia: Bernardinus Stagninus de Tridino, per a Carmini Ferrer, 1508 (18 octubre).

Promotor: Bisbe Pere de Cardona.

Sembla ser que el bisbe Pere de Cardona entrà en contacte amb l'impressor Joan Rosenbach, en aquell moment actiu a Barcelona, per a la impressió d'un missal i altres llibres per a la seva diòcesi, potser també un ritual. Segons documentació del 7 de maig del 1497 de l'Arxiu de Protocols Notarials de Barcelona (publicada a Carreres Valls. *Llibre a Catalunya*, p. 106), Joan Rosenbach prometé a Galceran Descoll la quarta part dels beneficis derivats de la impressió d'un missal i altres llibres per a la diòcesi d'Urgell si se li arribava a fer l'encàrrec. Molt probablement el programa editorial de Pere de Cardona s'ajornà per causes que desconeixem fins que arribà a materialitzar-se en l'encàrrec fet a l'impressor venecià Bernardinus Stagninus de Tridino, a través del llibreter barceloní Carmini Ferrer, del qual coneixem dos llibres gairebé coetanis per a la diòcesi d'Urgell: el present ritual (1508) i un missal (1509).

L'exemplar de Seu d'Urgell BEpisc està mancat de colofó. Altés i Martín Abad, al suplement al catàleg d'Odriozola (núm. 544**, p. 525), mantenen que s'ha de tractar d'una edició immediatament posterior a la del missal de l'any 1509. Aquests autors, però, no coneixien en aquell moment l'exemplar de Cervera ACSG que sí que conserva el colofó, per bé que el full està mutilat i no es llegeix part de les tres primeres línies. Aquest exemplar cerverí ens permet datar l'edició l'any 1508 amb total certesa.

In 4° (250 x 185 mm).– a-f⁸ g⁴.– 52 fulls sense numerar.

Tipus: 140G.– a2b: 27.– Text a 2 cols. a gairebé tot el llibre.– Caixa: 186 x 131 (columnes: 186 x 63) mm. Tinta negra i vermella.– Gravats: [full sign. a1b]: gravat amb escena del Calvari; [full sign. a2a]: gravats amb imatges bíbliques a les peces laterals de la portadella; [full sign. c1b]: gravat amb escena de les bodes de Canà; [full sign. d5a]: gravat amb escena del viàtic; [full sign. e3a]: gravat idèntic al del full sign. d5; [full sign. f2b]: gravat amb escena de la resurrecció de Llätzer; [full sign. g2a]: gravat amb escena de la visita de Jesús al temple acompanyat de Maria i Josep. L'altura dels gravats dels fulls sign. d5a, e3a, f2b i g2a és de vuit línies de text.– Llatí i català.

Les Constitucions provincials en català que comencen al full sign. g2b estan a una sola columna, la resta és a dues columnes.– Diversos errors als títols corrents.– El quadern g està format per quatre fulls, dels quals només està signat el primer (g1).

El full sign. g4b, en blanc.

NOTACIÓ MUSICAL:

Sense notació musical.

[*vermell*] Ordinarium secundum | consuetu [*part superior d'escut episcopal en tinta vermella i negra, unit a un bàcul per mitjà de corretges*] dinem | urgelline [*continuació de l'escut episcopal del bisbe Pere de Cardona*] sedis.

[*Nova portadella al full sign. a2a*]:

[*Dins d'un marc xilogràfic de deu peces, la superior i la inferior horitzontals i les laterals amb il·lustracions*] I [*vermell*] Ncipit ordinarius secundum | consuetudinem ecclesie Urgel | le[n]sis. Sequitur benedictio aque [et] sa= | lis diebus d[omi]n[i]cis facienda versus.

[*Colofó, full sign. g4a*]:

[*vermell*] [*creu de Malta*] [*negre*] Finis ordinarij secundum [... con] | suetudinem curatis o[mn]ibus vtili[...] | tione [*vermell*] Reuere[n]di Capituli. [*negre*] In quo su[n]t p[re]terea [b[e]n[e]] | dictio fontis [et] co[n]stitutio[n]es p[ro]vinciales. Que | o[mn]ia iussu [*vermell*] Reuere[n]dissimi [et] Illustris. D.D. | Petri de Cardona [*negre*] p[re]dicte sedis Ep[iscop]i: ac | curate imp[re]ssit [*vermell*] Venetijs [*negre*] d[omi]n[u]s [*vermell*] Ber= | nardinus [*negre*] de tridino expe[n]sis [*vermell*] Cal | minij Ferrerij [*negre*] Barcinonensis | bibliopole anno a puerpe | rio virginis. [*vermell*] M.D. | viij.xv. Kalendas | nouembris | [*creu de Malta*]

REPERTORIS:

Altés. *Antifonari de l'ofici*, p. 245 n. 18.– Fernández de la Cuesta. *Libros de música* (2), p. 22 (tot i que al seu repertori, que es limita a copiar el que apareix al catàleg d'Odriozola, només s'hi havien d'incloure el llibres litúrgics amb música, cita l'exemplar de la Biblioteca Episcopal d'Urgell de l'edició del ritual d'Urgell de 1508 que no en duu; a més, error en la data: 1509, en lloc de 1508).– Fernández de la Cuesta. *Spanish plainchant*, p. 11 (igual a la referència anterior del mateix autor).– Gudiol. *Arqueología litúrgica*, fol. 205-A (“No l’hem vist però mossèn Joan Serra y Vilaró mos feu daber sa existència. Aquest bisbe, que havia imprès el missal i breuari d’Urgell (...), és natural que fes estampar també l’Ordinari.”).– Moliné. *Visita*, pp. 456-457 (a les actes d’una visita canònica de 1515 a les parròquies i capelles de l’oficialitat d’Agramunt, al bisbat d’Urgell, es mencionen diversos exemplars — 11 — d’un ritual urgellenc imprès, desconegut per l’autor, però que ha de ser aquest de 1508).– Odriozola 544** (p. 525) (error en l’atribució de l’impressor i en la data: Baptista de Tridini, per Bernardinus Stagninus de Tridino; es dona com a data d’impressió c. 1509, però amb tota seguretat l’any d’impressió és 1508).– Parés. *Ordinari d’Urgell*, pp. 77-78 (les referències bibliogràfiques són equivocades).– No citat per Zanon.

Recursos en línia:

CCPBC 3861764.– CCPBE 000696249.– RELICS REAAB2417.

EXEMPLARS:

Cervera, ACSG: XVI Esg. 4186 [*.– Incomplet: Falten els fulls sign. a1, a8 i la meitat superior del full sign. g4.– Restes d'òxid, humitat i forats de paràsits al marge inferior, sense arribar a afectar el text. Alguns fulls estan desenganxats.– Enquadernació, força malmesa, en pell gofrada sobre tapes de fusta amb restes de tancadors metàl·lics. Guardes amb restes de pergamí que presenta text manuscrit i inicials acolorides.– Exemplar procedent de l'església parroquial de Guissona, segons exlibris manuscrit al full sign. a2a corresponent a la segona portadella: 'De l'Iglesia Parroquial de Guissona'. Segells de la Biblioteca de l'Arxiu Històric Comarcal de Cervera als fulls sign. a2a, a4a, a5a, b8a, c1b, e1a, g2b, g3b i g4a.– Diverses anotacions marginals manuscrites. En el que s'ha conservat del full sign. g4b, en blanc, hi ha un text manuscrit en català i, a sota, diverses signatures i proves d'escriptura i una inscripció amb el vers o refrany *Al amor y a la fortuna no ya defensa alguna...*, que també apareix, en castellà, a l'ensalada *Las Cañas* del mestre de capella de la Seu d'Urgell Joan Brudieu publicada dins el seu llibre de madrigals: *De los madrigales del muy reverendo Ioan Brudiev, maestro de capilla de la sancta yglesia de la Seo de Urgel, a quatro bozes* (Barcelona: Hubert Gotard, 1585).

Seu d'Urgell, BEpisc: s.s. [*.– Incomplet: Falta el darrer full, el corresponent a la sign. g4, que duu el colofó.– Forats de paràsits que no arriben a afectar greument el text i taques d'humitat, brutícia i cera.– Enquadernació antiga en pell sobre fusta. Restes de tancadors. Decoració de ferros amb motius de flor de lis alternats als vuit camps dividits per filets en què s'estructuren les tapes. Les contratapes estan cobertes amb pergamí manuscrit. L'enquadernació està una mica deteriorada i menjada pel corc.– Moltes anotacions marginals manuscrites i proves d'escriptura en alguns fulls i al pergamí de les contratapes.– Exemplar adquirit en època recent a la Llibreria Antiquària Delstres (Barcelona)].

5.

Ritual Barcelona c. 1508

✎ Barcelona Rc1508

[*Ordinarium sacramentorum Barchinonense.*]

[Barcelona: Joan Rosenbach, c. 1508 (juliol?)].

Sense peu d'impremta. A l'únic exemplar conegut no s'ha conservat ni la portada ni el colofó.

És possible que se n'imprimissin alguns exemplars en pergami, si correspongués a aquesta edició la dada apuntada a Mas. *Notes documentals*, p. 448 a partir de l'inventari de l'església parroquial de Sitges del 19 de novembre del 1537, en la qual s'apunta l'existència d'un ritual en pergami.

Probablement sigui l'edició que apareix en un document del 18 de maig de 1508 exhumat per Madurell & Rubió (doc. 258), on es parla del treball de Rosenbach a Barcelona per al llibreter Joan Trinxer, qui li va encarregar 325 Ordinaris barcelonins i que l'impressor es va comprometre a tenir enllestits abans de dos mesos.

In 4° (210 x 150 mm).— a-g⁸ h¹⁰ i-s⁸.— I-LXIII, LXIII, LXIII, LXV-CXL[IIII] fols. (= 146 fulls); a més de, probablement, 8 de preliminars i de 8 o més fulls perduts al final. La foliació dels darrers quatre fulls es troba parcialment mutilada.

Errates en signatura: u ij (per n2).

Errates en foliació: XLIII (per 48), XLV (per 55), LXIII i LXIII (repetits), XVIII (per 118). Els dos fulls amb la foliació duplicada (LXIII i LXIII) del quadern h (fulls sign. h7-10) provoquen que segueixi fins al final un decalatge de dues unitats en la foliació.

Tipus: 140G (text); 89G (rúbriques).— c1a: 22.— Caixa: 153 x 98 mm.— Tinta negra i vermella.— Inic. xil.— Gravats: [full. sign. d6b]: escena del Calvari dins de doble filet i quatre medallons als angles amb els símbols dels quatre evangelistes.— Llatí i català.

No ha estat possible consultar l'únic exemplar conservat, el pertanyent a la col·lecció Font de Rubinat. La descripció ha estat adaptada de la de Norton i Odriozola, que sí que van poder veure l'exemplar. Norton dona un error al primer i tercer grups de la seqüència de la foliació: I-LXIII, LXIII, LXIII-CXL[IIII], en lloc de la sèrie I-LXIII, LXIII, LXIII-CXL[IIII], que és la correcta. Possiblement existí un quadern preliminar de 8 fulls sense foliar amb la portada, el calendari i altres seccions, que no s'ha conservat a l'únic exemplar conegut.

NOTACIÓ MUSICAL:

Sense notació musical.

[*Full sign. a1a*]: [*Títol corrent*] [*vermell*] B[e]n[e]dictio aque | Sequitur exorcismus aque benedictae. Et | primo exorcismus salis.

[No s'ha conservat el colofó, full sign. s8b]:

... et gratia apud deum et homines. [vermell] Offer. [A l'únic exemplar conegut falta a partir del full s8]

REPERTORIS:

Altés. *Aportación* Od-12.– Bellavista. *Català*, pp. 292-293.– Bernadó. *Printed rituals*, pp. 44, 46.– Bernadó. *Rituals catalans*, pp. 582, 583.– Gudiol. *Arqueologia litúrgica*, fol. 194 bis (cita l'exemplar de la biblioteca de Pau Font de Rubinat, sense identificar amb precisió ni l'impressor ni la data d'impressió: "Sembla Rosembach 1510 ò per lla" i suggereix que pot ser "posterior al de Vic de 1509").– *IB* 6563.– Lamarca. *Impremta a Barcelona* 53.– Madurell & Rubió, doc. 258.– Martín Abad. *Índice*, p. 323.– Martín Abad. *Post-incunables ibéricos* 1155 (identifica aquesta edició amb la dada apuntada a Mas. *Notes documentals*, p. 448, a partir d'un inventari del 1537; l'ordinari vell i el nou que es citen, però, podrien correspondre a les edicions del ritual barceloní del 1501 i el 1532, respectivament).– Mas. *Notes documentals*, p. 448 (transcripció de l'inventari de l'església parroquial de Sitges del 19 de novembre del 1537: '...Item dos llibres ordinaris del bisbat; lo hu nou latre vell, lo hu de paper latre de pergami...').– Mateu Ibars. *Millares Carlo*, p. 211 n. 18.– Millares. *Impremta Barcelona*, Rosembach 4a, p. 521.– Norton 100.– Norton. *Impremta en España*, pp. 163 (sense mencionar explícitament aquesta edició), 178 n. 70.– Norton. *Printing in Spain*, p. 103 (sense mencionar explícitament aquesta edició).– Odriozola 487.– Palau post. 203508 (l'edició citada per Palau 203508 com Claudi Bornat 1509 ha de ser error per la del 1569).– RIEPI I, 3974.

Recursos en línia:

RELICS REAAA5093 (*olim* 5912).

EXEMPLARS:

Reus, Bibl. part. Font de Rubinat [Exemplar actualment en parador ignorat.– No s'ha pogut consultar l'exemplar. Només s'ha pogut estudiar a partir d'una reproducció en microfilm.– Incomplet: Falten el quadern incial i un o més quaderns finals, havent-se conservat tan sols els quaderns sign. a-s, excepte els fulls sign. d8, e1 i e8, que han desaparegut.– Pèrdua de paper als darrers quatre fulls, deixant incompleta la numeració de folis: CXL[I], CXL[II], CXL[III] i CXL[IV]. Entre els fulls sign. r8 i s1 s'hi ha afegit un full en blanc que no forma part de l'edició].

Reproducció en microforma:

Microfilm de l'exemplar de la col·lecció Font de Rubinat a Barcelona BC (Mfilm C416 [Inv. 968]) i a Cambridge UL (Norton Microfilm 4).

6.

Ritual Vic c. 1508

✎ Vic Rc1508

[*Ordinarium Vicense.*]

[Barcelona: Joan Rosenbach, c. 1508].

Promotor: Bisbe Joan d'Enguera.

La data ha estat donada pels diversos autors que s'hi van referir per primer cop (Villanueva, Torres Amat i Aguiló), a partir de l'opuscle de 32 fulls amb el qual estava relligat l'exemplar que presumiblement van tenir a les seves mans, això és el de Vic BÈpisc. Aquest opuscle és la summa de confessors *Compendiosus confessionum libelus auditori penitentiario ad modum conducibilis*, també sortit del taller barceloní de Rosenbach i datat, segons el colofó, el 26 de setembre del 1508 (Norton 101 li dona el títol *Lucerna interioris hominis*). Sembla ser que aquest opuscle seria un apèndix dispost per a ser enquadrat en diferents edicions litúrgiques de Rosenbach. L'aparició força més recent d'un segon exemplar d'aquest ritual, procedent de l'Arxiu Parroquial de Sant Pere de Ripoll (actualment a Ripoll ACRI), que també duu relligat al mateix volum el tractat mencionat abans, ens permet suposar que ambdós llibres acostumaven a distribuir-se conjuntament. L'exemplar de Vic BÈpisc està acompanyat d'un apèndix d'exorcismes per al ritual vigatà (Norton 104), realització també de Rosenbach i conservat en exemplar únic incomplet, que és el núm. 28 del nostre repertori. Aguiló destacà la presència d'un altre exemplar del tractat de confessors relligat conjuntament amb un missal de Vic del 1509 del mateix Rosenbach. En realitat es tracta d'un *Missale parvum* d'aquest any no destinat a cap ús diocesà particular (Barcelona BC, 1-II-38). L'embolic provocat per la particular estructura dels volums conservats que agrupen aquestes diferents edicions ha estat aclarida per F. X. Altés a la seva edició facsimilar del missal de Vic del 1496 (pp. 35-40).

In 4° (220 x 140 mm).– [*]ª a-hª iª ijª k-nª oª pª.– [8], I-CXIX fols. (=126 fulls), segons la seqüència I-LXIII, LVII-LXV, LXI-LXIII, LX, LXVI-LXVIII, LXXIII-CVI, CXIII-CXIX. Al full sign. i1 es reprèn per error la foliació que ja s'havia imprès al ull sign. h1, fet que provca un decalatge fins al final, constituïnt una seqüència ideal que, descomptats els errors, podria ser: I-LXIII i LVIII-CXIX.

Errates en signatures: en blanc el lloc on havia d'anar la signatura a4.

Errates en foliació: XLI (per 48), LIII (per 54), LVII-LVIII (per 65-67), LXV (per 68), LXI-LXIII (per 69-72), LX (per 73), LXVI-LXVIII (per 74-76), LXXIII-CXVI (per 78-110), CXIII-CXIX (per 111-117).

Tipus: 310G (encapçalament del *Canon missae*); 137G; 89G (*Preces dominicales*).– f5a: 22; m6a: 35.– Caixa: 161 x 101 mm.– Tinta negra i vermella.– Inic. xil. (T¹⁰) al full sign. ij4b.– Inic. xil.– Llatí i català.

Foliació molt conflictiva. La descripció donada per Norton ha de ser revisada a la llum del nou exemplar aparegut a Ripoll després de la data de publicació del seu treball. Diverses particularitats de la constitució física d'aquesta edició han estat abordades amb cura i precisió a Altés. *Missale*

Vicence, pp. 36-38, però la problemàtica dels errors de foliació, no obstant, no queda aclarida per la desafortunada desaparició, a causa d'un error d'impremta, del text de la nota 87 de la p. 36 del treball d'Altés.

El full sign. ij4a, en blanc.

NOTACIÓ MUSICAL:

Disposició: 1 col.– Caixa: 130 x 95 mm.

Notació quadrada.– 5 pautats en tinta vermella de 4 línies per pàg.– 17 mm.

A més, al full sign. l7a-b, corresponent a les Benediccions, només es van arribar a imprimir els pautats de quatre ratlles vermelles (dos a cada pàgina) amb el text corresponent del responsori *Ad benedicendum panem caritatis* (R̄. *Declara super nos Deus*. Ps. *Tuam misericordiam*. V̄. *Declaratio sermonum tuorum dat intellectum domine*. Ps. *Tuam*. *Gloria patri et filio et spiritui sancti*. Ps. *Tuam*.), però sense la notació musical.

[Full sign. a1a]: [vermell] Exorcismus salis in die d[omi]nica. | Exorcismus salis in die d[omi]nica. | V̄. [negre] Adiutori[u]m nostru[m] in nomi[n]e d[omi]ni...

[No s'ha conservat el colofó; full sign. p7b]:

¶[Les altres son dimecres: e lo diue[n]dres e lo dissapte sequens a sancta Lucia: que | es a .xiiij. d[e] deembre [sic]. [A tots els exemplars coneguts falta el full sign. p8]

REPERTORIS:

Aguiló 93 (afirma haver vist l'exemplar de Vic BEpisc l'any 1851 i en copia alguns fragments sense fer-ne una acurada descripció bibliogràfica, tot i que fa notar que la data no està extreta del propi ritual sinó dels opuscles que l'acompanyen).– Altés. *Aportación Od-103*.– Altés. *Missale Vicence*, pp. 35-38 (informa de l'existència d'un nou exemplar, incomplet, procedent de l'Arxiu Parroquial de Sant Pere de Ripoll, que actualment es troba a Ripoll ACRI, i en fa una descripció precisa; es proposa el signe [creu de Malta] per a la signatura tipogràfica del quadern inicial, que no es troba en cap dels dos exemplars conservats i que és, doncs, desconegut).– Bernadó. *Printed rituals* pp. 44, 48 n. 5.– Bernadó. *Rituals catalans*, pp. 582, 585 n. 15.– Blánquez 675.– Botanch. *Marques tipogràfiques*, p. 722.– Burger, p. 60.– Chevalier. *Repertorium hymnologicum*, vol. 6, p. 185.– Ferrer. *Catàleg Sant Pere de Ripoll*, pp. 220-221 (reprodueix full sign. d2a).– Gros. *Ordo baptismal* 52.– Gros. *Ordinarium Vicence c. 1508*.– Gudiol. *Arqueologia litúrgica*, fol. 207-A (menciona i descriu l'únic exemplar conegut fins llavors, el de Vic BEpisc).– IB 6677.– Johansson. *Hemsjömanualet* 167, p. 239 (amb el núm. 174 cita una altra edició de ritual de Vic del 1509 que ha de ser error per aquesta).– Lamarca. *Impremta a Barcelona* 50.– Madurell & Rubió, p. 459, nota al doc. 253.– Martín Abad. *Post-incunables ibéricos* 1160.– Martín Abad. *Primeros tiempos*, p. 195 n. 17 (cita aquesta edició com a exemple de la provisionalitat de les notícies bibliogràfiques extretes

d'exemplars incomplets, però hi ha una errata a la reproducció de la signatura tipogràfica definitiva proposada a Altés. *Missale Vicense*: ij8 per ij6).– Martín Abad. *Índice*, p. 324.– Martín Abad. *Post-incunables ibéricos. Adenda* 1160 (ofereix una nova notícia bibliogràfica a partir de l'examen del nou exemplar identificat a Altés. *Missale Vicense*; com a bibliografia que cal addicionar a la notícia inicial del catàleg *Post-incunables ibéricos*, s'indica, per error, la referència 'Martín Abad & Moyano. Estanislao Polono 111' [= Julián Martín Abad & Isabel Moyano Andrés, Estanislao Polono ([Alcalá de Henares]: Universidad de Alcalá, Centro Internacional de Estudios Históricos Cisneros, 2002)], però en realitat aquest apunt es refereix al núm. 1106 del catàleg i no al 1160).– Mateu Ibars. *Millares Carlo*, p. 211 n. 16.– Millares. *Imprenta Barcelona*, Rosembach 3, p. 521.– Norton 103.– Norton. *Imprenta en España*, pp. 163 (sense mencionar explícitament aquesta edició), 178 n. 70.– Norton. *Printing in Spain*, p. 103 (sense mencionar explícitament aquesta edició).– Odriozola 549.– Palau (1a. ed.), vol. V, p. 370 (no en conegué cap exemplar complet; afirma haver consultat un exemplar del ritual de Vic del 1508 complet fins al fol. 185 a la col·lecció particular del Sr. Grases, però l'edició de c. 1508 no arriba als 185 fulls, fet que ens porta a suposar que ha de ser una confusió per un exemplar de l'edició del 1547 del ritual vigatà).– Palau 203526 (id.).– Rubió. *Missal Girona*, p. 125.– Sanpere, p. 331 (remet a Aguiló per proposar dues edicions de l'*Ordinarium Vicense*, “una para 1508 (?) y otra para 1509”, confonent la segona pel tractat de confessió que l'acompanya).– Serrano Morales, p. 512 (en abordar la suposada estada de Rosenbach a València comenta les dificultats de la datació del ritual vigatà, remetent a les dades de Villanueva, Torres Amat i Aguiló).– Torres Amat, p. 709 (descriu l'exemplar mutilat de Vic BEpisc, relligat amb una edició del tractat *Lucerna interioris hominis* imprès per Rosenbach el 26 de setembre del 1508, data a partir de la qual proposa una datació del ritual com del mateix any; també comenta, tal com ja ho havia fet Aguiló en nota, els errors d'interpretació comesos per Villanueva en la seva traducció castellana dels textos originals en català per a l'administració del viàtic).– Villanueva VI, pp. 100-103 (transcripció dels textos catalans per a l'administració del viàtic; altres anotacions preses per Villanueva es troben al manuscrit Madrid RAH 9/4561, plec V, fol. 2v).– Villanueva VII, p. 98 (primera atribució al taller barceloní de Rosenbach i datació del 1508 per comparació amb el missal contemporani obra del mateix impressor: “De su tiempo es un ordinario propio de esta iglesia impreso en Barcelona por Juan Rosenbach en 1508 en 4º, del cual ya apunté en los correos anteriores algunas curiosidades rituales. Por la uniformidad del carácter y otras circunstancias se ve que en la misma oficina y acaso en el mismo año se imprimió un misal, distinto de otro de 1547. De ambos he visto un egemplar [sic] en la biblioteca del actual Sr. obispo, recogidos por D. Francisco Mirambell y Giol.”).

Edició facsimilar:

Ordinarium Vicense c. 1508. Edició facsimilar monocroma amb introducció i índexs a càrrec de Miquel S. Gros i Pujol. Biblioteca litúrgica catalana, 10. Barcelona: Societat Catalana d'Estudis Litúrgics, Institut d'Estudis Catalans – Biblioteca Episcopal de Vic, 2017. Edició facsimilar monocroma a partir de l'exemplar incomplet Vic BEpisc: Hemeroteca Rituals Vic, s.s., complementat amb els fulls que li manquen i que conserva l'exemplar Ripoll, ACRI, 16.

*Recursos en línia:*RELICS REAAA2069 (*olim* 2388).

Transcripció parcial de textos a Jaime Villanueva, ms. *Legajo de varios documentos relativos a rúbricas*, plec VII: 'Ritus circa sacramenta' (Madrid RAH: 9/4561).

EXEMPLARS:

Ripoll, ACRI: Reserva 16 (*olim* Arxiu-Museu Folklòric) [*.- Exemplar procedent de l'Arxiu-Biblioteca de l'antiga comunitat de beneficiats de l'església parroquial de Sant Pere de Ripoll, d'on va passar a l'Arxiu-Museu Folklòric i d'aquí, ja en data relativament recent, a l'Arxiu Comarcal del Ripollès. A la fitxa manuscrita de l'inventari que Tomàs Reguer i Fossas va fer de l'arxiu de l'església de Sant Pere de Ripoll, nucli del fons documental que després formaria la col·lecció de l'Arxiu-Museu Folklòric de Ripoll, tan sols s'indica, d'una mà posterior, la xifra 16 que correspon a la numeració correlativa del llibre i, a sota, la indicació del prestatge 5 (ratllat), on estava ubicat el llibre. La descripció que en dona és molt succincta: "Ritual de la Catedral de Vich. Falta la portada i molts fulls. Començaments del segle XVI?" Es trobava entre els manuscrits enquadernats i en un estat molt deficient, fins que Miquel Gros el va identificar i es va intervenir per protegir-lo.- Incomplet: Falten els fulls sign. [*]1-8, d1, i1, i6, n1-2.7-8 i p7-8.- Exemplar bastant fatigat, però restaurat. No hi ha rastre d'antigues signatures- Enquadernació moderna en tela amb el títol i peu d'impremta en daurat al lloc: 'ORDINARIUM | VICENSE | ROSENBAACH | BARCELONA | 1508'. Relligat amb l'edició del mateix any i impressor de la summa de confessors *Compendiosus confessionum libelus auditori penitentiario ad modum conducibili* (Norton 101 = *Lucerna interioris hominis*; Martín Abad. *Post incunables ibéricos* 1184 i Lamarca. *Impremta a Barcelona* 59 = [*Parva summa confessionum: que potest vocari lucerna interioris hominis*]) i altres elements. L'estructura del volum és la següent: a) ritual de Vic de c. 1508, fulls sign. a1-c8; b) un quadern amb la signatura D1-4: *Ad preparationem misse*; c) continuació del ritual de Vic, fulls sign. d2-p6 (amb les llacunes assenyalades més amunt); d) pàgina de títol del *Compendiosus confessionum libelus auditori penitentiario ad modum conducibili* i tres pàgines de la taula, en total dos fulls sense signar i sense foliar; e) *Lucerna interioris hominis*, amb portada orlada, fulls sign. A1-C7, amb algunes llacunes i incomplet al final.- Anotacions marginals manuscrites amb noms d'antics possessors (full sign. K1b)].

Vic, BEpisc: Hemeroteca, Rituals Vic, s.s. (*olim* 64-3) [*.- Incomplet: Falten els fulls [*]1-8, a1, la major part de d1, d7, k1-3.6-7 i p8.- 18 fulls en blanc al principi afegits en enquadernar de nou el volum, i 22 fulls en blanc al final.- Exemplar molt fatigat.- Enquadernació en cartó folrat de pergamí jaspiat.- Relligat amb un exemplar de l'edició del mateix any i impressor de la summa de confessors *Lucerna interioris hominis* (Norton 101), i també amb un apèndix d'exorcismes per al ritual vigatà (Norton 104). L'estructura del volum és la següent: a) el ritual vigatà pr+opiament dit del qual es conserven els folis II-XXIII, XXVI-XXX, XXXII-LXIII, LVII-LVIII, LXV, LXI-LXIII, LX, LXVI-LXVIII, LXXVI-LXXVII, LXXX-CVI, CXIII-CXIX; després de ij3 s'ha encartat un plec de paper en blanc (dos fulls) amb la intenció de completar el quadern, tot pensant que el quadern ij

era originalment de 8 fulls, com la resta de quaderns del volum, però en realitat el quadern ij és només de 6 fulls, per tant, no hi faltava cap full i no hi havia cap llacuna a substituir; b) segueixen dos fulls sense signar i sense foliar i comença el *Compendiosus confessionum libelus auditori penitentiario ad modum conducibilis* o *Lucerna interioris hominis*), amb la mateixa disposició que l'exemplar de Ripoll, mancat dels fulls sign. A1 i A8, amb el colofó i marca d'impressor a continuació (Vindel. *Escudos y marcas* 41; Botanch. *Marques tipogràfiques* B-132) al full sign. C10b: *Opusculum hoc: cui parua summa confessionum: sive lucerna interioris hominis titulus est: annuente domino explicitum est: atque impressum Barcinone per magistrum Joannem Rosembach germanum: xxvi. mensis Septembris anno a virginis partu. M.Dviii*; c) a continuació es troba el quadern amb la signatura D1-4, molt fragmentari i amb llacunes, que conté les instruccions *Ad preparationem misse* 'ad utilitate noviciorum', que també hem trobat a l'exemplar de Ripoll ACRI, però en una altra situació dins del volum; aquest fet potser és indicatiu que tots aquests materials (el ritual, la summa de confessors...) estaven, des de la seva pròpia concepció editorial, destinats a conviure en volums facticis com aquests dos conservats; f) segueix una edició dels exorcismes del bisbat de Vic que no és altra cosa que un apèndix del ritual de c. 1508 que presentem al número 28 del nostre repertori; s'ha conservat incomplet i en exemplar únic; són dos quaderns, amb la signatura a-b⁸, amb el primer full conservat molt fragmentàriament (un retall molt petit d'un full que comença amb el text *Incipiunt orationes [et adiurationes] contra tempestates secundum consuetudinem dioecesis Vicensis* i amb diversos dels seus fulls perduts; inclou, al full sign. a8, un *Ordo contra auram levatam* [a-b8], del qual només hi ha els sis primers fulls; i al full sign. b5b una *Passio domini nostri Iesu Christi secundum Iohannem*; al full sign. b6: gravat amb escena del Calvari.– Ha de ser l'exemplar que tingueren ocasió de veure Villanueva, Torres Amat i Aguiló. En un dels fulls inicials hi consta un text manuscrit signat per mossèn Francesc Mirambell i Giol, rector de Prats de Lluçanès, a qui havia pertangut l'exemplar: "Esta obra rarísima es un ritual de la Santa Iglesia de Vich. Con todo de faltar en ella la portada y algunas otras hojas, consta esto en el folio XIX y XXXV del primer tratado. Es de la impresión más antigua, sin diptongos ni acentos, hecha en Barcelona por el impresor Juan Rosembach el año 1508. Consta esto en el folio XXVI del segundo tratado. Después de haber pasado por diferentes manos poco curiosas recogí esta obra, la limpié de las muchas manchas que la afectaban, la puse en blanco las hojas impresas que faltan, la hize encuadernar con la decencia que merece, y la entregué al Ilmo. Y Rmo. Francisco de Veiján y Mola Obispo de Vich. Prats de Lluçanés ij Septiembre 21 de 1805. Francisco Mirambell y Giol". És l'exemplar que veié Jaime Villanueva, poc abans d'inaugurar-se la Biblioteca Episcopal de Vic, l'any 1806].

Reproducció en microforma:

Microfilm de l'exemplar de Vic BEpisc a Cambridge UL (Norton Microfilm 15).

Microfilm de l'exemplar de Vic BEpisc a Collegeville HMML (31366).

7.

Ritual Elna 1509

Elna R1509

Ordinarium sacramentorum secundum ritum diocesis Elnensis.

Barcelona: Joan Rosenbach, per a Pere Trinxer, 1509 (20 abril).

In 4° (209 x 144 mm).– A⁸ A² a¹⁰ b⁸ c⁸ d² A⁶ e⁸ f⁶ g⁸ h⁶ i⁴ k-m⁶ aa⁶ bb⁶ cc⁸.– [10], I-VI, V-XXVI, [6], XXVII-XXXVIII, XLI, XLII, LXIII-LXXVIII, LXIX-LXXXI, LXXVII, [7], II-XIX, [1] fols. (= 114 fulls).

Errates en foliació: IIII (per 5), V-XXVI (per 7-28), XXVII-XXXVIII (per 29-40), LXIII-LXXVIII (per 43-58), LXIX-LXXXI (per 59-71), LXXVII (per 72), [73]-[79] (sense foliar), II-XIX (per 80-98). Dins les sèries correlatives hi ha també diversos errors que no consignem aquí.

Tipus: 310G (títols); 139G (text); 105G (taula).– a2b: 21.– Caixa: 144 x 78 mm.– Tinta negra i vermella.– Inic. xil.– Gravats: [full sign. A1b]; gravat a tota plana amb la imatge de santa Eulàlia de Barcelona, dins d'un marc de doble filet, amb la palma del martiri i la creu davant d'un altar.– Llatí i català.

El quadern sense foliar A6 situat entre d2 i e8 correspon a un ordo de benedicció de la pila baptismal complet, presentat com si es tractés d'un *libellus* apart.

El full sign. D1b i el vers del darrer full, en blanc.

NOTACIÓ MUSICAL:

Disposició: 1 col.– Caixa: 130 x 93 mm.

Notació quadrada.– 5 pautats en tinta vermella de 4 línies per pàg.– 12 mm.

[*Dins d'un marc xilogràfic de quatre peces amb motius vegetals*] [*vermell*]
Ordinarium sacra | mentorum secundu[m] | ritum diocesis. Elnensis | valde
copiosum: et p[er] | expertos viros be | ne ordinatu[m]: ideo | sacerdotib[us] ma |
xime curatis e[st] | valde utilis= | simu[m] cu[m] su | is addi | tame[n] | tis. [*creu de
Malta*]

[*Nova portadella al full sign. aa1a*]:

[*vermell*] Preces do | minicales.

[*Colofó, full sign. cc8a*]:

[*vermell*] ¶ Finit ordinariu[m] sacrame[n]tor[um] s[ecundu]m ritu[m] ec | clesie
cathedral[is]. Eln[ensis]. nouicijs vtilissi= | mu[m] cu[m] multis additio[n]ib[us],
sac[er]dotib[us] ma | xi[m]e curatis necessariis: sicuti in tabula | pat[et] maxima

cu[m] dilige[n]cia correctu[m]. Im= | pressumq[ue] arte [et] industria magistri. Io | a[n]nis. Rosembach Almani [sic] in inclita ciui | tate Barchinone. Anno d[omi]ni Millesimo | quinge[n]tesimo nono. Die vero .xx. me[n]sis. | Aprilis. [negre] [marca d'impresor: Vindel. Escudos y marcas 41; Botanch. Marques tipogràfiques B-132]

REPERTORIS:

Altés. *Aportación* Od-22.– Amiet. *Liturgie romano-franque*, pp. 74; 100 (reproduïx la pàgina de portada).– Amiet. *Livres liturgiques d'Elne* 37.– Amiet. *Livres liturgiques et calendrier d'Elne*, p. 144.– Bernadó. *Printed rituals*, pp. 45-46.– Botanch. *Marques tipogràfiques*, p. 722.– Brutails. *Art religiós en el Rosselló*, p. 127 nota.– Chevalier. *Repertorium hymnologicum*, vol. 6, p. 145.– Chevalier. *Souvenirs*, p. 53.– Gros. *Ordo baptismal* 10.– Gros. *Ordinarium Vicense c. 1508*, p. 9.– Gudiol. *Arqueologia litúrgica*, fol. 198-D (se cita un exemplar en mans de Pau Font de Rubinat).– IB 6612.– Lamarca. *Impremta a Barcelona* 56.– Madurell & Rubió, pp. 65, 87; doc. 272.– Martimort. *Languedoc*, p. 58.– Martín Abad. *Índice*, p. 324.– Martín Abad. *Post-incunables ibéricos* 1156.– Mateu Ibars. *Millares Carlo*, p. 211 n. 19.– Millares. *Impremta Barcelona*, Rosembach 5, pp. 521-522.– Molin & Aussedat 497.– Norton 105.– Norton. *Impremta en España*, pp. 163, 177 n. 66.– Norton. *Printing in Spain*, pp. 103, 187.– Odriozola 559.– Palau post. 203512 (no en coneix cap exemplar, però cita el document donat a conèixer per Madurell & Rubió).– RIEPI I, 3975 (exemplar Paris BN).

Recursos en línia:

BITECA manid 2706.– CCfr (exemplar Paris BN: Rés. B. 27943).– RELICS REAAA3801 (*olim* 4497).

EXEMPLARS:

Paris, BN: Rés. B. 27943 [*.– Complet.– Exemplar en molt bon estat de conservació.– Enquadernació en pell gravada i repussada a la tapa anterior.– Segells a la pàgina de portada: 'Bibliothèque Nationale, Imprimés' i 'Acquisition N° 98.059'.– Únic exemplar complet conegut].

Perpinyà, BSem [Exemplar no consultat, possiblement desaparegut. No s'ha pogut trobar cap rastre d'aquest exemplar ni a la Bibliothèque Municipale de Perpinyà ni a la Bibliothèque et Archives historiques du diocèse de Perpignan-Elne.– Incomplet: Només un fragment corresponent a la darrera foliació (quadern sign. cc, fols. XIII-XIX) més el full on hi ha el colofó.– Estava relligat a continuació d'un missal manuscrit del segle XV.– Citat per primer cop a Chevalier. *Souvenirs*, p. 53, qui el descriu i en transcriu el colofó. El seu testimoni és l'única referència fiable. La seva existència s'ha continuat afirmant en algunes bibliografies, però sempre es remet a la informació facilitada per Chevalier, sense que en cap cas es faciliti la signatura o qualsevol altra informació complementària que en testifiqui la seva pervivència. Les instal·lacions del Grand Séminaire, amb la seva biblioteca, van ser

confiscades per l'Estat, seguint la Loi de séparation des Églises et de l'État de 1905. La descripció que en feu l'arxiver departamental indica que els llibres no tenen gens d'interès. Aquests llibres van veure la llum fins als anys vint en un edifici públic, sense que l'Estat sabés què fer-ne, fins a la restitució del bisbat, a partir de la dècada de 1920. El 1941, el Grand Séminaire i la seva biblioteca continuen amb trasllats. El 1956, el Grand Séminaire tanca i es venen alguns llibres, sense que n'hagi quedat rastre. El mateix succeeix quan el Petit Séminaire, que ocupava el mateix local, tanca el 1966. Després, durant molts anys, aquests fons van estar poc vigilats i protegits i es té constància de desaparicions d'objectes i, possiblement, també de llibres. Segons ens indica la bibliotecària de la Bibliothèque et Archives historiques du diocèse de Perpignan-Elne, Mme. Sophie Milard, a qui agraïm aquestes informacions, en comunicació de data 10 de desembre de 2019, una tradició oral diu que abans de la desamortització dels edificis per part de l'Estat, alguns sacerdots de Perpinyà van amagar a casa seva llibres del Gran Seminari i de la Biblioteca Episcopal. Això és plausible. Pel que sembla, l'arxiver departamental encarregat d'examinar les biblioteques buscava manuscrits i incunables i és versemblant pensar que els hauria notat si hagués vist algunes peces d'aquest tipus. Quan es va constituir l'actual biblioteca, cap al 1995, es van incloure llegats de sacerdots a la col·lecció, i alguns llibres porten exlibris antics del Gran Séminaire. Aquests llibres es van barrejar amb altres de l'antic fons, que està catalogat de forma incompleta i una mica descurat, i podria haver-hi dificultats a l'hora d'identificar-lo, però la pervivència de l'exemplar en aquesta col·lecció és poc probable. Norton i Martín Abad. *Post-incunables* encara mencionen la seva existència (“fragment”), sense haver arribat a veure'l. Lamarca, en canvi, indica que està perdut].

A Gudiol. *Arqueologia litúrgica*, fol. 198-D s'indica l'existència d'un exemplar “en poder d'En Pau Font de Rubinat” del qual no se'n fa ressò cap altre repertori ni ens consta cap altra referència. La gran amista, un tracte pròxim i l'intercanvi freqüent de llibres entre Gudiol i Font de Rubinat fan que aquesta notícia sigui versemblant. L'entrada és una nota afegida amb posterioritat a la redacció del cos del treball i amb una escriptura diferent. Abans, en nota, havia indicat: “Per lo que podem incloure en aquest apart se compendrà que tenim molt incomplets els datos sobre el bisbat d'Elna. És difícil suposar que no hi hagi més edicions i més antigues a les referides.” El coneixement d'aquest exemplar de la biblioteca de Font de Rubinat, així doncs, devia ser posterior a 1917

8.

Ritual València 1514

✚ València R1514

Ordinarium de ministracione sacramentorum secundum consuetudinem alme metropolitane sedis Valentie.

València: Joan Joffre, 1514 (14 juliol).

Odrizola, p. 391, abans de descriure aquesta edició, afirma: “Chevalier cita edición de Rituale Valentino c. 1512 que me huele a FANTASMA”. En realitat remet a Chevalier. *Repertorium hymnologicum*, vol. 6, p. 184, on es cita una edició del ritual valencià datada c. 1512-14; amb tota probabilitat Chevalier es referia al ritual del 1514 i no a una edició anterior.

Dues emissions, una en paper i l'altra en pergamí.

Els exemplars conservats presenten diversos estats en els que es corregeixen diversos errors tipogràfics.

In 4° (240 x 170 mm).– a-t⁸.– [1] II-CL fols., [2] (= 152 fulls).

Errates en foliació: LXXXIII (amb la tercera X girada 90°), XCIII (per 94), 122 (sense foliar a l'estat de l'edició representat per algun dels exemplars conservats: un dels dos de València BU [R-1/220] —en l'altre sí que està foliat—, València BV, etc; en altres com Barcelona BC i el segon de València BU [R-2/170], el full apareix degudament foliat).

Tipus: 138G (títol, text); 94G (prefaci, colofó...).– a5b: 33; c1a: 24; k7b: 35.– Caixa: 163 x 106 mm.– Tinta negra i vermella.– Inic. xil i policromades.– Gravats: [full sign. a1b]: gravat a tota plana, tinta negra i parts acolorides en vermell, amb escena del Calvari amb la Verge i sant Joan, sant Pere i sant Pau, dins d'un marc de dos filets, amb els símbols dels quatre evangelistes als angles i set medallons amb imatges referides a l'administració dels sagraments i llegenda a cada costat: [*vermell*] ‘Christus mundans ecclesiam lauacro aque in verbo vite’ i ‘In aspersione sanguinis Ihesum Christi gratia vobis multiplicetur.’ (el mateix gravat apareix també al ritual de València imprès l'any 1527 per Jordi Costilla; aquí amb els caràcters de les llegendes compostats de nou); [full sign. h7a]: gravat a tota plana amb escena del Calvari.– Llatí i català.

En alguns dels exemplars (com a Barcelona BC) s'observen banderetes correctores impreses per corregir errades (full sign. m3b).

El full sign. t8b, en blanc.

NOTACIÓ MUSICAL:

Disposició: 1 col.– Caixa: 151 x 105 mm.

Notació quadrada.– 5 pautats en tinta vermella de 5 línies per pàg.– 22 mm.

[*Títol xilogràfic*] [*vermell*] Ordinariu[m] | de ministratio[n]e | [*impressió tipogràfica*] [*negre*] sacramentorum secundum consuetudine[m] | alme metropolitane sedis Valen[tie] in quo | etiam continentur plures modi benedice[n]

| di ep[iscop]alis constitutio circa penite[n]tiam. tra[n] | sumptum bulle in cena domini. Casus re | seruati archiep[iscop]o valen[tino] plures modi absol | uendi. Ars bene moriendi. modus recipie[n] | di regem. legatum apostolicum et propriu[m] | ep[iscopu]m. Sumarium bulle sextine. modus ex= | pellendi demones: tempestates [et] locustas | cum tabula copiosa.

[Nova portadella al full sign. b1a]:

[Dins d'una orla tipogràfica de sis peces, en una de les quals hi consta el nom de l'impressor, 'IOANNES IOFFREDVS'] I [vermell] Ncipit ordina= | riu[m] editu[m] s[e]c[un]d[u]m ap | probatu[m] ritum | sancte metropo | litane sedis Ua | lentie. in quo do | centur sacerdotes iuxta d[o]m[in]i p[re]ceptu[m] in mane legis...

[Colofó, full sign. t8a]:

[vermell] Explicit ordinarium de ministra | tione sacramento[rum] iuxta laudabile[m] ritum alme | sedis valen[tie]. cu[m] nonnullis op[er]ibus insertu[m] | mandato et fauore reuerendoru[m] d[omi]no[rum] | capituli dicte seis co[n]silioq[ue]m et indu= | stria aliquorum sacri eloquij peritissi | morem interpretum: [et] quoru[n]da[m] vene | rabiliu[m] presbitero[rum] admodu[m] | exp[er]toru[m]: impressu[m] valen[tie] | die .xiiij. mensis julij an | ni .M.D.xiiij. per | Iohanne[m] Ioffre | [negre] [creu de Malta]

REPERTORIS:

Adams L-1293.– Aguiló 107.– Aleixandre, Faus & Sevilla. *B. Nicolau Primitiu* 104.– Aliaga & Canet. *Rituals valentins*, pp. 452-453.– Altés. *Aportación* Od-90.– Arigüel, Hernández & Irún 228.– Bernadó. *Printed rituals*, p. 45.– BITECA. *València*, pp. 330-331.– BMC. *Liturgies*, p. 310.– Bosch. *Valencia* 57 (reproducció de les pàgines de portada i del colofó i del full sign. b1a a l'apartat de làmines del final del segon volum; làms. [14] i [15]).– Bulbena. *Crestomatia* I, pp. 257-258 (edició d'un fragment del text en català de la segona part de *l'Art de ben morir* que inclou el ritual: *Secunda pars artis bene moriendi, que dicitur denunciatio mortis*, fulls. sign. o2b-o3a).– Burger, p. 45.– *Catàleg Marès* I-240.– Chevalier. *Repertorium hymnologicum*, vol. 6, p. 184 (data: c. 1512-1514).– Fernández de la Cuesta. *Libros de música* (2), p. 23.– Fernández de la Cuesta. *Spanish plainchant*, p. 11.– Franz. *Benediktionen* I, p. xxxiv (data: 1514?).– Freisen, pp. 107-122.– Gisbert & Ortells. *S. XVI* 2556.– Gros. *Ordo baptismal* 44.– *IB* 6672.– Janini. *Liturgia*, p. 200.– Johansson. *Hemsjömanualet* 172, p. 239.– Martín Abad. *Índice*, p. 324.– Martín Abad. *Post-incunables ibéricos* 1159.– Norton 1188.– Norton. *Imprenta en*

España, pp. 138, 149 n. 52.– Norton. *Printing in Spain*, pp. 84, 189.– Odriozola 546.– Palau (1a. ed.), vol. V, p. 370.– Palau 203524.– *Part en valencià* (a la pàgina de crèdits d'aquesta reproducció facsimilar monocroma d'algunes de les pàgines en català del ritual valencià de 1514 — fulls sign. d2a-d4a, e1a, e5a-b, f3b-f4a, g8b-h2b, l7a-m3b, m6b-m7b, o2b-p4a —, s'indica que “del original de este Ordinario escrito en latín y castellano, sólo son conocidos cuatro ejemplares. La reproducción presente es una copia directa del ejemplar perteneciente al Servicio Bibliográfico de Librerías París-Valencia”, donant a entendre que aquesta llibreria antiquària de València disposava d'un exemplar l'any 1992. Els dos únics exemplars d'aquesta edició dels quals tenim notícia que ha canviat de mans en època recent són l'anunciat al catàleg número 3 de la llibreria antiquària Sicània de València (1966), que presentava una enquadernació Brugalla, i el que actualment es conserva a Madrid BN, adquirit l'any 2008 a l'historiador Vicente Palacio Atard, que està enquadernat en pasta espanyola i que, per tant, no pot ser l'anterior. Hi ha una possibilitat que es tracti d'aquest exemplar. En qualsevol cas, no es coneix el parador de l'exemplar ofert per Sicània el 1966).– Rhodes, p. 115.– Ribelles Comín 872 (reproducció dels fulls sign. a1a [portada], a1b [gravat amb escena del Calvari] i t8a [colofó]).– Salvá, post 3962 (remet a la notícia de Villanueva).– Serrano Morales, p. 232 (per error menciona consecutivament dos llibres diferents que, en realitat corresponen a la mateixa edició; el primer es descriu a partir d'un exemplar mancat de portada i sense any ni altres dades: “El 14 de julio siguiente [del año 1514, acabó Jofre] el volumen del cual hemos visto ejemplar, falto de portada, en la biblioteca de D. Vicente Lasala, y en cuyo folio II se lee: ‘Directio operis auctorisque | submitio feliciter incipit’. (Acaba el texto en el fol. CL. Á la v. la Tabula, que ocupa toda la h. siguiente y la primera cara de la otra.) – En 4º”; aquesta descripció correspon al ritual valencià del 1514 que el mateix Serrano y Morales cita a continuació, tot i que aquí dona per error com a data de finalització el 14 d'octubre en lloc del 14 de juliol).– Sustaeta 1, p. 207.– Sustaeta. *Manual valentino. Libro para el recuerdo*, pp. 368-369.– Thomas, p. 51.– Villanueva I, p. 106.

Edició facsimilar:

Part en valencià de l'Ordinari metropolità de València en 1514. Biblioteca Valenciana. València: Librerías París-Valencia, 1992. Edició facsimilar monocroma d'algunes de les pàgines en català d'un exemplar no identificat.

Recursos en línia:

BITECA manid 5069; texid 11248; cnum 12279.– CCPBC 2375966.– CCPBE 000119809.– CCPBV 1999129067.– *Parnaseo: Producción imprenta en Valencia siglo XVI*.– *Parnaseo: Tipobibliografía valenciana siglos XV y XVI* 145 (dona la descripció a partir de l'exemplar València BU, R-2/170 i en descriu la seva enquadernació, però en facilitar la història de l'exemplar la confon amb la de l'exemplar London BL, C.63.c.19).– RELICS REAAA5262 (olim 6107).

Catàlegs de llibreters antiquaris i de subhastes:

Bernard Quaritch (London), Cat. 175” [*Monuments of Printing*] (1897), #479 (exemplar amb els fols. 84 i 85 deficients i mancat del fol. 152).– Ludwig Rosenthal (München), Cat. 106/IV [*Bibliotheca catholico theologica*] (s.a. [c. 1904]), #4250.– Ludwig Rosenthal (München), Cat. 111 [*Seltene und kostbare Bücher*] (s.a. [c.

1905]), #1300 (“Ordinaire à l’usage de l’église métropol. à Valence (Espagne); impression rare et magnifique de Valence! Collation: a-t₈; les ff. l₄ et 5 [84 et 85] et t₈ [dernier] manquent”; sembla ser el mateix exemplar ofertat per Bernard Quaritch una anys abans que que anirà apareixent encara en diversos catàlegs posteriors de la firma).– Ludwig Rosenthal (München), Cat. 121 [*Musik*] (s.a. [c. 1908]), #1123 (“Vél. g. d’or aux armes [rel. mod.]. Impression fort rare d’un livre liturg. important. Le dern. f. (de la table) manque”); #1124 (un altre exemplar enquadernat en pergami; “Les prem. 4 ff. fat. av. perte de texte. En partie piqué de vers aux marges. Les ff. 84/85 manquent. et f. 2 nch. (dern.) en facsimile”).– Ludwig Rosenthal (München), Cat. 125 [*Spanish literature and history*] (s.a. [c. 1909]), #234 (dóna erròniament la data de c. 1512; “ff. l₄ and 5 [84 and 85] and t₈ [last] missing”).– Ludwig Rosenthal (München), Cat. 150 [*Bibliotheca liturgica*] (s.a. [1913]), #556 (exemplar amb el darrer foli en facsimil, “pour s’y méprendre”; exemplar enquadernat en pergami; 600 marcs); #557 (un altre exemplar de la mateixa edició; el catàleg transcriu les mateixes observacions que en la descripció de l’exemplar 1123 del catàleg 121; exemplar enquadernat en pergami; 200 marcs).– Ludwig Rosenthal (Hilversum), Cat. 201 [*History*] (s.a. [c. 1955]), #125.– Ludwig Rosenthal (Hilversum), Cat. 202/II [*Catholic theology*] (s.a. [c. 1956]), #1963.– Ludwig Rosenthal (Hilversum), Cat. 204 [*Incunabula and postincunabula*] (s.a. [c. 1959]), #207.– Sicania Antiquaria (València), Cat. 3 (1966), núm. 569, pp. 80-82 (exemplar amb enquadernació Brugalla 1951; reproduceix pàgina de portada a la p. 81).

Transcripció parcial de textos a Jaime Villanueva, ms. *Legajo de varios documentos relativos a rúbricas*, plec VII: ‘Ritus circa sacramenta’ (Madrid RAH: 9/4561).

EXEMPLARS:

Barcelona, BC: Mar. 41-8° (Museu del Llibre F. Marès, I.240) [*.– Incomplet: Falta el full sign. a1 i una part dels fulls sign. o2 i p1, sense que la mutilació arribi a afectar el text.– Exemplar restaurat. Bon estat de conservació amb marges generosos, tot i que ha estat molt afectat per la humitat i hi ha petits forats de paràsits. Paper força torrat en alguns fulls. Fulls o2 i n2, escapçats a la part inferior o al costat exterior, segurament durant la restauració.– Enquadernació antiga en pergami. Conserva la relligadura original i un fragment de pergami manuscrit com a reforç del lloç.– Dos exlibris a la contratapa, el de la Biblioteca Pere Marès Oriol i el de Frederic Marès. Segell de la Biblioteca de Catalunya als fulls sign. a2a, n5a i t8a.– Anotacions marginals manuscrites. Algunes d’aquestes anotacions mencionen concordances i fan referència a un ritual de Palència].

Cambridge, UL: F151.c.8.4 [*.– Complet.– Al full sign. l3b hi consta l’anotació manuscrita antiga ‘faltan dos folios’. A continuació segueix el bifoli format pels fulls sign. l4 i l5 que clarament fou afegit posteriorment en aquest lloc (no està relligat al quadern, sinó enganxat al full sign. l6). El bifoli format pels fulls sign. l4 i l5 podria ser una reproducció facsimil (tot i que Norton no ho esmenta, com sí ho fa amb el darrer full) o bé estar extret d’un altre exemplar. L’antiguitat de l’anotació que ens fa notar que falten dos fulls porta a fer-nos creure que difícilment aquest bifoli desenquadernat era el que pertanyia al volum.– Bon estat de conservació. Restes d’humitat i alguna taca d’òxid. Desperfectes al full sign. h7. Alguns fulls han

estat lleugerament restaurats. Paper d'alta porositat. En moltes pàgines, especialment a la secció on hi ha la notació musical, el paper ha agafat una forta tonalitat vermellosa a causa de l'absorció de la tinta. En altres pàgines succeeix el mateix amb la tinta negra.– Enquadernació en cartó folrat de pergamí molt luxosa i profusament decorada amb ferros daurats. Superlibris amb l'escut d'armes de Robert Amadeus, 2n baró Heath (1818-1892) a la tapa anterior amb la llegenda 'Franc et loyal', emmarcat per doble filet daurat amb florons als angles (part de la biblioteca familiar fou subhastada per Sotheby, Wilkinson & Hodge el 7 de novembre de 1892). Decoració daurada al tall de les tapes i bordura amb arabescos a la contratapa. Inscripció als entrenervis del lloc: 'Ordinarium de ministracione sacramentorum | Valencia | circa 1520'. Talls pintats en vermell.– Al marge inferior dels fulls sign. o8b a p8a hi figuren diverses signatures manuscrites: 'Don Alonso Pacheco Salazar', 'P. Ramos', 'Gaspar Alonso de los Reyes', 'Thomas López' i altres. Segell de la University Library Cambridge (datat el 29 de novembre del 1959) als fulls sign. a1b i t8b].– Anotacions marginals manuscrites, signatures i proves d'escriptura als fulls a2a- a3a i i1a.

London, BL: C.63.c.19 [*.– Complet.– Exemplar en molt bon estat de conservació. Bons marges. Taques d'òxid i humitat. Petites restauracions en algun full.– Enquadernació en pergamí. Al lloc hi consta la inscripció, a tinta: 'Manuale vetus Valentin. Anni 1514'.– Exlibris manuscrit a la part inferior de la pàgina de portada: 'Ex Bibliotheca D. Aug. Salesii, Histor Valentinii', amb signatura autògrafa. Segells del British Museum a la pàgina de portada, al full sign. h7a i al vers del darrer full.– Abundància d'anotacions marginals manuscrites. Molts passatges han estat rectificats o subratllats i hi ha moltes crides marginals que remetent a Aguirre (Constitutio T.S. Aguirrii... anno 1255) i a altres constitucions sinodals antigues. Algunes de les anotacions marginals són en català (full sign. l7a-l8b). les anotacions manuscrites del segon full de guarda inicial, inclouen referències a bisbes i sínodes de l'església valenciana (Andreu d'Albalat, Joan de Ribera) i a altres textos legislatius eclesiàstics com els concilis toledans o la butlla papal *In coena domini*: 'A.Ω. Hanc Sacramentorum doctrinam composuit M. Andrea Albalatiis... usus est ecclesia Valentina ad temporum Joannis a Ribera qui Manuale aliud composuit [sobrescrit per una altra mà: (1592)]... Hist. Valt. Libre 3. Cap. XX. col. 634'; una altra anotació: 'A.Ω. Can. XXIV Conc. Tolet. LV anni 633 sic: Quando Presbyteri in Parichiis ordinans (Rectorum), Libellum Officialem a Sacerdote suo (Episcopo) accipiant, &c. idest Sacramentorum Manuale (Aguirre TT, p. 500) Bulla Coena, p. LXXX'. A la pàgina de portada: 'In Constitut. Synodali Andrea de Albalato anni 1258 hac: Inprimis statuimus quod rectores ecclesiarum Parrochialium Civitatis et dioecesis Valentinae habeant Consuetam secundum consuetudinem Valentina Ecclesia, per quam instruarum divinum officium uniformiter cum matrice sua ecclesia celebrare (Aguirre son, VCC, pag, 197) | Anno MD.XIV.' A la mateixa pàgina, després del títol: 'Por el cabildo de Valencia | (1514)'.– És un exemplar especialment interessant per l'abundància i particularitats de les anotacions manuscrites. És l'exemplar anotat d'un historiador preocupat per documentar la procedència d'alguns dels textos i disposicions que recull el ritual, arribant a identificar textos del Concili de Toledo de l'any 633. Al full sign. l6a, quan el text imprès es refereix a l'administració de l'eucaristia tot dient 'Et intras sacrarium...', hi consta, escrit: 'Aun no avia Capillas de Comunion en 1514'].

Madrid, BN: R/41352 [*.- Complet.- Exemplar en pergamí.- Exemplar adquirit a l'historiador i catedràtic de la Universidad de Valladolid D. Vicente Palacio Atard l'any 2008.- Restes de cera i marques d'ús, especialment als fulls dels dos primers quaderns, però en general és un exemplar sorprenentment net i magníficament conservat.- Enquadernació en pasta espanyola, lleugerament desgastada. Talls tintats en vermell.- Segell de cautxú al primer dels dos fulls de guarda inicials i al final: 'Vicente Palacio Atard | Catedrático de la Universidad | VALLADOLID'].

Reus, Bibl. part. Font de Rubinat [Exemplar actualment en parador ignorat.- Exemplar no consultat.- Incomplet: Tan sols falta el full de portada].

València, BU: R-1/220 (*olim* 92/3727) [*.- Complet.- Molt afectat per forats de paràsits que, no obstant, no arriben a afectar greument el text. Rastres d'humitat. Restauracions antigues. A la pàgina de portada es va enganxar un full de paper amb la part inferior del títol del llibre (després de 'Ordinarium de ministracione'), possiblement amb la finalitat de corregir algun error detectat durant el procés d'impressió.- Enquadernació antiga en pergamí amb la inscripció al llom: 'Ordin | sedis | Valentine | 1514'. Per als fulls de guarda s'utilitzaren formularis de comptabilitat.- A la contratapa anterior hi ha enganxada una etiqueta amb l'exlibris: 'Ex Bibliotheca, quam D. D. Franciscus Borrull, Academiae Valentinae testamento legavit'. Segells de la Biblioteca Universitària de diverses èpoques a les pàgines de portada i colofó i als fulls sign. d1a i g3a.- Anotacions marginals manuscrites].

València, BU: R-2/170 (*olim* 92/4/43) [*.- Complet.- Forats de paràsits que no arriben a afectar el text i taques d'humitat. En general és un bon exemplar amb marges generosos.- Enquadernació antiga en pell decorada amb ferros. Llom una mica desgastat. Restes de tancadors. Teixell de paper amb la signatura moderna.- Segells de la Biblioteca Universitària de diverses èpoques a les pàgines de portada i colofó i als fulls sign. d1a i g3a.- Correccions i anotacions marginals manuscrites, algunes en català].

València, BV: Biblioteca Nicolau Primitiu XVI/41 (*olim* L. 9.466) [*.- Complet.- Exemplar en molt bon estat. Els forats de paràsits han estat curosament restaurats.- Enquadernació en pell tintada amb aigües. Forats de paràsits al llom. Daurats i teixell al llom amb la inscripció 'ORDINARIU | DE | MINISTRAT | SACRAMENT'. Talls pintats en blau. Segons Odriozola, es tracta d'una enquadernació de Brugalla, cosa que dubtem, donat que sembla molt més antiga. Actualment es conserva dins d'un estoig.- Exemplar procedent de la biblioteca particular de Nicolau Primitiu Gómez. Les dues làmines gravades i la inicial del full sign. a2 estan acolorides.- Alguns afegits marginals manuscrits].

Ribelles Comín cita haver vist un exemplar a la biblioteca dels Caputxins de Barcelona, procedent de l'antiga biblioteca mallorquina del comte de Montenegro. Aquest exemplar ha desaparegut. La notícia, segurament presa de Ribelles Comín, continua a Norton, qui no obstant no el va veure, i a Martín Abad. *Post-incunables ibéricos*. Segons comunicació oral del responsable d'aquesta biblioteca, Fra Valentí Serra de Manresa, en data juny 2001, actualment aquest exemplar no existeix i possiblement es perdé durant la Guerra Civil.

Semblantment, la notícia d'un exemplar a Benicàssim CDP, que no hem pogut localitzar, és donada per Ribelles Comín al volum 2 de la seva *Bibliografía de la lengua valenciana* (1929), tot indicant que va tenir ocasió de veure l'exemplar. Aquesta informació és represa per la major part de repertoris, com Norton (qui no va veure l'exemplar), Bosch. *Valencia* i Martín Abad. *Post-incunables ibéricos*. Posats en contacte amb els responsables de la comunitat de l'orde de carmelites descalços que habita el monestir i amb qui va ser el seu bibliotecari, fra Ignacio Husillos Tamarit, ens han indicat que no ha estat possible localitzar l'exemplar. Pel que es veu, no es conserva cap inventari o catàleg antic de la biblioteca i l'única eina de consulta és el buidatge de la col·lecció que es va fer per al Catálogo Colectivo del Patrimonio Bibliográfico on, efectivament, no hi ha rastre d'aquest exemplar que podem donar per finalment desaparegut o, almenys, de moment, perdut. Durant la Guerra Civil, les autoritats republicanes van traslladar tant la biblioteca com l'arxiu del Convent de Carmelites Descalços del Desert de les Palmes als baixos de la Diputació de Castelló per tal de salvaguardar-los. És possible que, com passa sovint, durant aquest trasllat apressat o poc després per altres causes, el llibre desaparegués de la col·lecció.

Odriozola cita un exemplar complet i en bon estat a València BU amb la signatura topogràfica R/127, però aquesta signatura antiga —que a més seria incompleta— no es correspon amb cap exemplar d'aquesta edició i tampoc consta enlloc de cap dels dos exemplars d'aquesta edició que actualment formen part de la col·lecció de la Biblioteca Històrica de la Universitat de València. Molt probablement es tracti del que actualment respon a la signatura R-2/170.

Bosch. *Valencia* cita un exemplar, mancat de portada, a la biblioteca particular de Vicente Lassala, situada al palau habitat per la família Lassala des del segle XVIII al carrer Calatrava, 13 de la ciutat de València, que no hem pogut consultar.

Facsimil digital:

Biblioteca Valenciana Digital:

<http://bivaldi.gva.es/es/consulta/registro.cmd?id=4045>.

Reproducció de l'exemplar de València BV (Biblioteca Nicolau Primitiu XVI/41).

Google Books:

https://books.google.es/books?vid=BNC:1000078977&printsec=frontcover&redir_esc=y#v=onepage&q&f=false.

Reproducció de l'exemplar Barcelona BC (Mar. 41-8°).

9.

Ritual Mallorca 1516

✚ Mallorca R1516

Ordinarium de administratione sacramentorum cum pluribus additionibus adeo necessariis secundum ritum alme sedis Maioricensis.

València: Joan Joffre, per a Gabriel Fàbregues, 1516 (13 novembre).

Promotor: Bisbe Rodrigo Sánchez de Mercado.

Responsables de l'edició: Joan Font i Roig.

Dues emissions, una en paper i l'altra en pergamí.

Segons consta al text prologal imprès al vers del full de portada, l'edició del ritual, igual que la dels altres llibres litúrgics per a la seu mallorquina que es feren imprimir durant aquests anys (missal, 1506; breviari 1606; i diürnal 1518), estigué a cura de Joan Font i Roig, domer de la Seu, que redactà també altres llibres dels ritus i cerimònies que s'observaven a la catedral.

In 4° (217 x 153 mm).– A⁸ a-q⁸ r¹⁰.– [8], [1] II-CXXXVII fols., [1] (= 146 fulls).

Tipus: 138G (text); 95G.– c4a: 22.– Caixa: 150 x 97 mm.– Tinta negra i vermella.– Inic. xil.– Caplletra historiada a l'inici del *Canon missae*: [full sign. e4a]: (T⁷)e igitur.– Gravats: [fulls sign. A1b i A2a]: gravats xil. del sol i la lluna respectivament, dins d'un marc amb motius ornamentals als angles, per a il·lustrar les taules de còmput del calendari; [full sign. A8b]: gravat dins d'un marc d'un filet, sota una arcada arquitectònica de mig punt, figura de Jesucrist en majestat a plana sencera i amb blocs impresos en tinta vermella; hi consten els lemes 'Deus deorum dominus' (a sobre) i 'Quo duce difficilis non est via' (a sota); [full sign. a2a]: caplletra historiada amb figura episcopal; [full sign. e3b]: gravat amb escena del Calvari a plana sencera.– Llatí i català.

NOTACIÓ MUSICAL:

Disposició: 1 col.– Caixa: 140 x 100 mm.

Notació quadrada.– 5 pautats en tinta vermella de 4 línies per pàg.– 103 mm.

[*vermell*] Tabula ad inueniendum .lxx. pasca | pentecostes.

[*Nova portadella al full sign. a1a*]:

[*Títol xilogràfic*] [*vermell*] Ordinariu[m] | [*impressió tipogràfica*] de administratione sacramentoru[m] cum | pluribus additionibus adeo necessa= | rijs s[e]c[un]d[u]m ritu[m] alme sedis maiorice[n]sis.

[*Nova portadella al full sign. a2a*]:

[*Dins d'orla xilogràfica de quatre peces*] [títol corrent] [vermell] Benedictio aque | Incipit ordinariu[m] co[m]mune plu | rib[us] additionib[us] adeo necessa= | rijs insertu[m] s[e]c[un]d[u]m ritu[m] [et] co[n]suetu | dine[m] alme sedis Maiorice[nsis] pre | sidente dei gr[ati]a Reuerendissimo d[omi]no Roderico de mercadis di= | uina gr[ati]a dignissimo episcopo. | [negre] B [vermell] Enedictio aq[ue] salispasse dieb[us]...

[*Colofó, full sign. r10a*]:

[*Al final, després de la taula de continguts*]: O[mn]es sunt quaterni [prop]ter .r. q[ui] modo habu[n]dat folio. | [vermell] Ad cunctipotentis eiusq[ue] matris et spo[n]se honore[m] ordina | riu[m] siue manuale ad ritu[m] inclite maioricensis sedis expli= | cit excussum Valentie ex officina [negre] Ioha[n]nis joffre. [vermell] Anno | incarnationis saluatoris domini nostri Iesu christi .M. | D. xvj. die vero .xiiij. mensis Nouembris.

REPERTORIS:

Aguiló 118.– Altés. *Aportación* Od-49.– Anglès & Subirá 68, lám. X (reproducció de la portadella del full sign. A8a).– Bellavista. *Mallorca*.– Berger II, pp. 469-472, doc. D-4 (edició anotada del contracte entre l'impressor valencià i el llibreter mallorquí Gabriel Fàbregues en data 30 de juny del 1516; s'indica que la tirada havia de ser de 500 exemplars).– Bernadó. *Printed rituals*, p. 45.– Bosch. *Valencia* 76.– Bover 17, (vol. 1, p. 14; Rafael Albertí); 471 (vol. 1, pp. 307-308; Juan Font i Roig).– Burger, p. 45.– *Cat. Col. S. XVI* O-339.– Chevalier. *Repertorium hymnologicum*, vol. 6, p. 158.– Donovan, p. 216.– *Eucharistia*, p. 17.– Fernández de la Cuesta. *Libros de música*, p. 71.– Fernández de la Cuesta. *Libros de música* (2), p. 23.– Fernández de la Cuesta. *Spanish plainchant*, p. 11.– Forteza. *Orígenes*, p. 51.– Franquesa. *Elementos*.– Franquesa. *Ritual Tarraconense* (2).– Gallardo 881.– Gros. *Ordo baptismal* 21.– Hillgarth. *Majorca* (transcriu un seguit de documents, extrets bàsicament d'inventaris de béns *post mortem* i d'inventaris d'esglésies i biblioteques, on es fa referència a rituals impresos; tot i que no en tots, en alguns d'aquests documents es fa menció explícita que es tracta dels "Ordinaris del bisbat", fet que ens porta a suposar que en la major part de casos deuria tractar-se d'exemplars de l'edició del 1516; justament en un inventari dels béns del sacerdot i notari apostòlic Giraldu Barrera, del 23 d'agost del 1515 [doc. 570, 13 (p. 672)], un any abans, per tant, de la primera edició del ritual mallorquí, en un llistat de llibres, on s'indica clarament que la resta de llibres són "a stampa", es cita "un Ordinari de paper, cubert de pasta e de poca vàlua", indicador, segurament, de que es tractava d'un llibre manuscrit ja en desús; en algunes ocasions la menció dels 'Ordinaris' és

poc precisa i podria tractar-se no de rituals, sinó de llibres que continguessin l'ordinari de la missa ('Ordinarium missae'), en la major part dels que segueixen, no obstant, ens inclinem a pensar que s'utilitza el terme 'Ordinari' per referir-se pròpiament a rituals sacramentals; documents: XVIII, 5-7 (p. 389) (inventari de l'església de Campanet, del 9 d'octubre del 1519: "Item, tres Ordinaris, en lo quals ni a hu de stampe"); XX B 13 (p. 390) (inventari de l'església parroquial de Felanitx, del 28 de juny del 1528: "Item altre libre de [il·legible], anomenat Ordinari, de stampe, cubert de paper"); 686, 2 (p. 729) (inventari dels béns de Mateu de Pachs a la baronia de Bunyoli, del 3 de maig del 1525: "Item, un Ordinari", sense més indicacions); 756, 34 (p. 753) (inventari del sacerdot Gabriel Vaquer, de la col·legiata de Lluc, del 27 d'octubre del 1531: "Item, hum Ordinari de stampa, cubert de pergami"); 758, 14 (p. 754) (inventari del sacerdot Jeroni Aguiló, del 22 de desembre del 1531: "Item, altre libret a stampa, dit Ordinari del bisbat"); 761, 15 (p. 755) (inventari dels llibres del notari de Pollença Thomàs Rexach, del 20 de març del 1532: "Item, un libre Ordinari, de administrar sacraments, stampat"); 782, 7 (p. 763) (inventari dels llibres d'un mercader de Pollença, d'abril del 1534: "Item, un Ordinari, en paper, stampa"); 790, 33 (p. 767) (inventari dels llibres del canonge Francesc Net, de l'11 d'abril del 1536: "Item, un Ordinari del bisbat"); 803, 16 (p. 773) (inventari dels llibres del sacerdot Bernardí Totxa, del 29 d'agost del 1537: "Item, hun libre de stampa, cubert de pergami, apellat Ordinari"); 861, 4 (p. 806) (inventari dels llibres del sacerdot Miquel Arnau, del 20 de febrer del 1543: "Item, un Ordinari y un Diurnal, de forma mayor, y un xich"); 908, 1 (p. 826) (inventari del llibreter Gabriel Fàbregues, del 20 de febrer del 1550: "Item, un libre Ordinari, de plegami, del bisbat"); 908, 103 (p. 828) (id.: "Item, dos Hordinaris, desligats"; Fàbregues fou el llibreter encarregat de negociar amb l'impressor valencià Joan Joffre i de costejar l'edició del ritual mallorquí del 1516; segons aquest document, trenta-quatre anys després de l'edició, el llibreter encara conservava exemplars sense relligar).– *IB 6627*.– *Impremta en el Regne de Mallorca*, p. 7.– Johansson. *Hemsjömanualet* 170, p. 239.– Martín Abad. *Índice*, p. 324.– Martín Abad. *Post-incunables ibéricos* 1158.– Munar. *Ritual mallorquí*.– Norton 1197.– Norton. *Impremta en España*, pp. 138, 150 n. 53.– Norton. *Printing in Spain*, pp. 84, 187.– *NÚC*, vol. 99, p. 560, NC 0222938 (remet a l'exemplar de New Haven (CT) YUL).– Odriozola 513.– Palau (1a. ed.), vol. V, p. 370.– Palau 93255 (atribueix l'autoria a Joan Font alias Roig); 93440 (atribueix l'autoria a Juan Fontiroig [*sic*]; 203518.– Righi. *Sacerdotale*, pp. 372-375.– Romero Frías 739 (en referència a l'exemplar de Cagliari BU, dona la signatura ROSS. D. 234/1, però en realitat aquesta signatura correspon a una edició de Vitali; la signatura correcta és ROSS. D. 234 o ROSS. D. 234/1-2, si es tenen en compte els dos llibres enquadrats al mateix volum); 1034 (corresponent a la signatura topogràfica ROSS. D. 243/I amb l'encapçalament de catàleg: "TABULA ad inueniendum. Lxx. pasca pentecostes. Ordinarium | de adminisratione sacramentorum..."); les dues numeracions donades per Romero Frías corresponen segurament a un únic exemplar al qual se li ha duplicat la signatura topogràfica per error, tot ometent al catàleg l'altre exemplar existent a la mateixa biblioteca que duu la signatura topogràfica D.B.4).– Seguí. *Català*, pp. 7 (dona la signatura antiga BB SL-75), 22-26, 57-78.– Seguí. *Missal mallorquí*, pp. 55-57.– Seguí. *Consueta de sagristia*, p. 63.– Serrano Morales, p. 233.– Villanueva XXII, p. 178 (comenta haver consultat un exemplar a la biblioteca del convent de Caputxins de Palma).– Vindel. *Manual* 1994a i 1994b (reprodueix la

portada del full sign. A8a amb el títol i el gravat del full sign. A2a).– Xamena & Riera, p. 114.

Recursos en línia:

CCPBE 000019184.– ICCU MUS0125022 (contràriament al que és norma habitual en aquest catàleg, no remet a cap exemplar, tot i que a Cagliari BU es conserven dues còpies d'aquesta edició, que tampoc surten al catàleg en línia *Sardegna Cinquecentine: Catálogo regionale delle edizioni del XVI secolo*:

<https://opac.regione.sardegna.it/SebinaOpac/.do?sysb=CINQUECENTINE>).– *Parnaseo: Producción imprenta en Valencia siglo XVI.– Parnaseo: Tipobibliografía valenciana siglos XV y XVI* 168 (descripció a partir de l'exemplar Madrid BN, M/194).– RELICS REAAA2160 (*olim* 2554).

Catàlegs de llibreters antiquaris i de subhastes:

Ludwig Rosenthal (München), Cat. 150 [*Bibliotheca liturgica*] (s.a. [1913]), #3046 (exemplar enquadernat en pell, amb els folis 33 i 138 manuscrits).– Francisco Vindel (Barcelona), Cat. Babra (*Libros raros y curiosos*), #369 (exemplar enquadernat en cartoné; “200 Ptas.”; reproduïx la portada a la làm. 162).– Palau 93255 (menciona exemplars en venda: “80,25 pts., Hidalgo, 1867; 600 frs suïssos, 1950” [*sic*]).

Transcripció parcial de textos a Jaime Villanueva, ms. *Legajo de varios documentos relativos a rúbricas*, plec VII: ‘Ritus circa sacramenta’ (Madrid RAH: 9/4561).

EXEMPLARS:

Barcelona, BC: 1-II-36 [*.– Complet. Els fulls sign. a1 i A1 han estat intercanviats: comença amb el full a1, mentre que A1 està enquadernat a continuació d'A8.– Parcialment restaurat. Restes d'humitat.– Enquadernació moderna en mig pergamí amb nervis.– Exlibris manuscrit al full sign. A1a (situat incorrectament després d'A8): ‘Es del collegio de la Compañía de Jesús de Mallorca’. Segell de l'Institut d'Estudis Catalans en diversos fulls].

Barcelona, BC: 10-III-35 [*.– Incomplet: Falta la portada, la meitat del full sign. A2, i els fulls sign. e3 i r10.– Exemplar restaurat. Taques d'humitat i de cera.– Enquadernació moderna en pell amb ferros i daurats. Talls pintats. Al lloc hi figura per error ‘Mallorca 1499’. Cantells decorats amb daurats.– Exemplar procedent de la col·lecció particular de Marià Aguiló (Barcelona). Exlibris de Marià Aguiló amb el lema ‘Cum sanguine mores’ a la contratapa inicial. Segells de Marià Aguiló i de l'Institut d'Estudis Catalans en diversos fulls.– Anotacions marginals manuscrites. Una, al full sign. d6b, fa menció al Concili de Trento (“post Consilium Tridentinum...”), fet que demostra la vigència d'aquest ritual fins ben entrada la segona meitat del segle XVI].

Cagliari, BU: ROSS. D. 234 [*.– Complet.– Forma part d'un volum factici format per dues edicions diferents, essent la del ritual la segona, a continuació d'una edició de Vitali.– Molt bon estat de conservació. Marges guillotinat, però sense afectar el text.– Enquadernació en cartó. Talls pintats en blau. Segueix un tipus d'enquadernació comuna a altres llibres del fons Rossellò d'aquesta biblioteca.– Al

principi del volum hi ha una indicació manuscrita: ‘Ex libris Montserrat Rossellò | Ordinarium secundum ritum Ecclesia Maioricensis’ més la signatura topogràfica a llapis Ross. D.234/2. Al full sign. s2b hi ha, manuscrita i amb la data de l’any 1549, l’oració o pregària de benedicció del túmul *Deus qui fundasti terram, formasti celos*].

Cagliari, BU: D.B.4 [*.- Incomplet: Falten els fulls anteriors a b1; falten també els fulls sign. c1, e3, e6 i tots els posteriors a r8.- Molt malmès: arrugues, corc i moltes fulles desenquadrades.- Conserva restes de la relligadura i de l’enquadració original en pergami.- Anotacions marginals manuscrites, en castellà, al full de guarda final].

Madrid, BN: M/194 (*olim* C-4.ª-40-fila 2, Fondo Barbieri) [*.- Exemplar en pergami.- Incomplet: Falten els fulls sign. p2 i p7 originals del volum. Han estat substituïts pels mateixos fulls procedents d’un altre exemplar de l’emissió en paper, els quals presenten petits forats de paràsits.- Bon estat de conservació amb alguns petits forats de paràsits.- Enquadració moderna en pell vermella amb orla de ferros daurats a les dues tapes i al llom, on hi consta: ‘FONT | ORDINARIUM DE ADM. SACRAMEN | 1516’. Els talls exteriors conserven restes de pintura groga.- Exemplar procedent de la biblioteca particular de Francisco Asenjo Barbieri (Madrid). Segells de la Biblioteca Balear de Miguel F. Capdebou i de la Biblioteca Nacional al primer full. El segell de la Biblioteca Balear també apareix al recte del darrer full i al full sign. a1a (dos, un a sobre i l’altre a sota del títol) i el de la Biblioteca Nacional als fulls sign. A8b, n5a, i al vers del darrer full imprès i del darrer del bifoli afegit. També hi ha un altre segell de la secció de música de la Biblioteca Nacional als fulls sign. d1a, l1a, n4a i al recte del primer full del bifoli afegit al final.- Al vers del darrer full comença un text manuscrit en català que correspon a unes capitulacions matrimonials i que continua al recte del primer full del bifoli afegit a continuació. Al vers hi ha unes oracions llatines i el full següent resta en blanc].

New Haven (CT), YUL: Beinecke Mzd 03 1516 [Exemplar no consultat.- Incomplet].

Palma, BD: SS-95 [*.- Complet.- Exemplar en pergami.- L’exemplar presenta un estat de conservació deficient: molt afectat per la humitat, amb els fulls molt rebregats, petites afectacions de paràsits i taques ocasionals.- De l’enquadració original en pell, tan sols conserva algunes restes al llom, amb tres nervis, però està molt deteriorada i resseca. La resta està completament perduda. El quadern r està completament després del volum.- Als dos fulls de guarda inicials hi ha abundants exlibris manuscrits i proves d’escriptura. La major part de marques d’antics possessors són il·legibles, però en moltes ocasions s’acredita la procedència d’Alcúdia. A la primera pàgina (full sign. A1a) exlibris manuscrit: ‘Est Castelli presbyteri’, que es repeteix a la pàgina de portada del ritual (full sign. a1a): ‘Est Castelli presbyteri Alcludini’.- Proves d’escriptura i abundants anotacions marginals manuscrites, fonamentalment en català. Afegides a mà, es donen indicacions sobre les entonacions dels cants (*primo tono, secundo tono, terser tono, quinto tono, 6 tono yrregular*) corresponents als responsoris de les estacions de la

processó de Corpus Christi (fulls sign. q7b-r7a). A la pàgina en blanc que segueix la del colofó (full sign r10b), s'hi ha afegit, amb notació quadrada sobre tetragrama, el responsori de Corpus *Homo quidam fecit cenam magnam* (incomplet)].

Palma, Bibl. Bartolomé March: B102-V1-06 (*olim* 84-1-1; *olim* 103-V3-5) [*.- Exemplar en paper.- Incomplet: Falta tot el quadern A.- Bon estat de conservació. Rastres d'humitat i alguna taca ocasional, però en general és un exemplar net i fresc gràcies a una acurada restauració. El full de portada del ritual, que s'havia després, ha estat restituint al volum. S'han restaurat i restituint les pèrdues de paper i els estrips dels marges dels primers fulls i d'alguns altres fulls del cos del volum, sobretot a les cantonades inferiors (fulls sign. h3, q5 i r6-10). La pèrdua de paper de la cantonada inferior del darrer full arriba a afectar lleugerament el text del colofó.- Enquadernació moderna en pell. Filet i doble sanefa de ferros a les tapes exteriors i decoracions de ferros a les cantonades. Sanefa amb orla gofrada a les vores exteriors de les contratapes. Llom amb nervis i inscripció en daurat al cinquè entrenervi: 'Ordinarium | Maioricensem'. Decoració de ferros als altres entrenervis. Marges generosos.- Etiqueta de paper de la Biblioteca B. March de Palma enganxada a la contratapa posterior, amb número de registre (N. 213) i signatures antigues (*olim* 84-1-1; *olim* 102-V3-5) escrites a mà.- Molt ocasionalment, presenta algun afegit manuscrit (puntuals marques de lectura, proves d'escriptura i afegits de text). Entre els fulls sign. q5 i q6 s'ha inserit en la relligadura un full de mida més reduïda (115x190 mm) imprès per les dues cares, d'una edició posterior no identificada, amb les oracions d'exorcismes: *Exorcismus contra imminentem tempestatem fulgurum, & grandinis*.- Després del full en blanc del vers del full sign. r10b, segueix un quadern de deu fulls manuscrits, a dues tintes, negra i vermella, dins doble marc de doble filet, amb els textos de l'*ordo sepeliendum pueros baptizatos* (fols [1]-[3a]). Segueixen les oracions i melodies dels cants per a la benedicció del terme. Les peces musicals recollides, en notació quadrada, són els responsoris *Nos autem gloriari oportet in cruce domini* (fol. [3^a]-[4^a], *Crux fidelis inter omnes arbor vana nobilis* (fols. [4b]-[5b]), *Dulce lignum, dulces clavos, dulce pondus sustinuit* (fols. [6b]-[7a]), *Hoc signum crucis erit in celo cum domino* (fols. [8^a]-[9^a]). La tinta de la notació musical s'ha oxidat i s'ha menjat el paper. Al final (fol. [10a], figura la data de còpia d'aquest quadern manuscrit: 'Septimo kalendas mai, 1651'. El fol [10b], en blanc].

Palma, Bibl. Bartolomé March: B103-V1-10 (*olim* 84-1-2; *olim* 102-V3-4) [*.- Incomplet: Falten els fulls sign. A1 i A8.- Exemplar en pergamí.- Exemplar bastant malmès per un ús continuat. Molt afectat per la humitat i abundants taques. Els fulls, de pergamí, estan bastant rebregats i bruts. El darrer full (r10) presenta la restauració antiga d'un estrip.- Enquadernació antiga en pell gofrada sobre fusta decorada amb ferros a les tapes. Rastre d'antics tancadors dels quals no en queden restes. Talls pintats en vermell. Llom amb quatre nervis i decoració de ferros (florons) als entrenervis. El llom està després i es pot observar el relligat antic, en el qual es va utilitzar paper d'antigues edicions. L'enquadernació està molt afectada pel corc.- El full de guarda inicial, un full de pergamí reutilitzat d'un altre volum amb restes de text manuscrit, presenta dos exlibris manuscrits: 'Hic liber est Michaeli Sastre' i 'Gabriel Nadal Pb. 1770', el primer de mida gran i estil cal·ligràfic. Al vers en blanc del darrer full (full sign. r10b), hi ha altres exlibris il·legibles i proves d'escriptura musical sobre un pautat de cinc ratlles. Al full de guarda final,

que presenta la part inferior escapçada, s'hi anota: 'Ortus est. Dia 8 de Noviembre de 1488 es la fecha del Breviario antiguo de Mallorca a costa del sabio sacerdote Don Bartolomé Caldentey, impresso en Valldemosa.' Al vers d'aquest full de guarda final, escrites a llapis i ratllades, antigues signatures: 84-1-2 i 102-V3-4.– Proves d'escriptura i alguns afegits manuscrits].

Palma, La Real: Biblioteca Balear BB FA 126 (*olim* BB SL-75; *olim* BB SL-II-32) [*.– Incomplet: Falta full sign. A1, però conserva el gravat del full sig. A8b, molt poc freqüent a les còpies conservades. Exemplar en molt bon estat de conservació. Taques d'humitat i òxid.– Enquadernació moderna en pell amb ferros daurats a les tapes. Llom amb cinc nervis. Al cinquè entrenervi hi figura, en daurat 'ORDINARIUM | SEDIS | MAIORICENSIS'. Els altres entrenervis, decorats amb florons. Doble filet daurat a les contratapes. Talls daurats. Teixell amb signatura antiga (BB SL 75) i, a sota, teixell amb la signatura moderna.– Segell de la Biblioteca Balear, al primer full de guarda i al full sign. A2a.– Anotacions manuscrites.– La història bibliogràfica d'aquest exemplar és confusa. En part, això és degut a diversos canvis en la signatura topogràfica per causa de variacions de criteri motivades per la progressiva ampliació del fons dins la mateixa Biblioteca Balear fundada pel P. Gabriel Munar l'any 1933 i especialitzada en temes balears. Moltes referències bibliogràfiques mantenen les signatures antigues: BB SL-75 i BB SL-II-32. A aquesta confusió s'hi sumen les referències a l'existència d'un altre exemplar de la mateixa edició, igualment mutil de portada, conservat al Santuari de Lluc, a Escorça (Mallorca), del qual mai ningú n'ha donat signatura ni descripció (Martín Abad. *Post-incunables ibéricos* 1158). Es dona la circumstància que tant el Santuari de Lluc com el Monestir de La Real pertanyen, des de principis del segle XX, a la mateixa congregació religiosa, els Missioners dels Sagrats Cors de Jesús i Maria. Algunes notícies indiquen que l'exemplar de Lluc es va traslladar allà des de la Biblioteca Balear, cosa improbable, donada la unitat temàtica de la Biblioteca Balear, construïda a partir d'adquisicions i donacions en temps relativament recents. En la nostra darrera visita a La Real el juny de 2022, el responsable de la Biblioteca Balear, mossèn Josep Amengual i Batle, ens confirma que a Lluc no hi ha cap exemplar de l'edició, que els llibres de la Biblioteca Balear mai s'han mogut de La Real i que s'ha de tractar sempre d'aquest exemplar. En qualsevol cas, tot sembla indicar que ens referim sempre a un únic exemplar, al qual li falta el primer full, sotmès a múltiples vides bibliogràfiques].

Norton indica haver vist un exemplar d'aquesta edició, mancat del primer full, al "Monastery of Lluch". L'existència d'aquest exemplar al Santuari de Lluc, a Escorça (Mallorca), es manté a altres repertoris com Bosch. *Valencia* o, fins i tot a Martín Abad. *Post-incunables ibéricos* qui, a més d'indicar l'existència de l'exemplar mútil de portada de Lluc, en menciona un altre a La Real amb la signatura antiga BB SL-II-32, igualmen acèfal. Odriozola, en canvi, no el menciona al seu catàleg original i no és fins a les addicions i correccions degudes a Julián Martín Abad i Francesc Xavier Altés, de 1996, que es fa referència a l'exemplar de la Biblioteca del Monestir de la Real (p. 523). Estem convençuts que l'exemplar en qüestió, si és que mai va estar a Lluc, cosa que dubtem, és el que ara es troba a la Biblioteca Balear de La Real, descrit més amunt. En contacte amb Gabriel Seguí i amb Josep Amengual, tots dos membres de la Congregació de Missioners dels Sagrats Cors, orde que

regenta un i altre monestir, que en un moment o altre han estat responsables de la Biblioteca del Monestir de Lluc i de la Biblioteca Balear a La Real, respectivament, ens diuen que aquesta col·lecció mai no s'ha mogut del monestir de La Real, on la va establir el seu fundador, Gabriel Munar. En realitat tot porta a pensar que Norton el va veure a La Real i que a l'hora d'indicar-ho al seu catàleg va confondre un monestir per l'altre.

Norton, Odriozola i, de nou, Martín Abad, citen un altre exemplar del ritual mallorquí de 1516 existent a l'Arxiu Diocesà del Bisbat de Mallorca. La primera notícia la dona Norton, indicant que el va veure al "Museo del Archivo Diocesano" de Palma, possiblement exposat en vitrina. Aquesta ambigüitat ha alimentat el dubte sobre la possible existència d'un exemplar a l'Arxiu Diocesà i d'un segon al Museu Diocesà. Odriozola i Martín Abad, però, ja parlem tan sols de l'Arxiu Diocesà. Posats en contacte amb els responsables de l'Arxiu Diocesà, ens informen que a l'arxiu no hi ha cap llibre d'aquesta edició ni de cap altra. Els fons bibliogràfics de diferents institucions diocesanes es van aglutinar l'any 2000 a la Biblioteca Diocesana de Mallorca, sense que sigui possible, però, resseguir el fil de la procedència dels llibres que ara es custodien allà. Molt probablement, aquest exemplar sigui el que avui es conserva a la Biblioteca Diocesana, igualment descrit més amunt.

Bover I, p. 307 cita un exemplar en pergamí en mans del particular Sr. Capdebou que ha de ser el que actualment es troba a Madrid BN, en el qual hi figura el segell de la biblioteca particular de Miguel F. Capdebou.

IO.

Ritual Tortosa 1524

✚ Tortosa R1524

Ordinarium sacramentorum ritum dyocesis Dertusensis.

Barcelona: Joan Rosenbach, 1524 (28 setembre).

Dues emissions, una en paper i l'altra en pergamí.

Segons informació d'arxiu donada a conèixer per March, se n'imprimiren 150 exemplars, al preu de 9 sous cadascun, cinc dels quals en pergamí. El document fou publicat a Madurell & Rubió, doc. 383.

In 4° (205 x 148 mm).– a-o⁸ p⁴.– [1] II-CXVI fols. (= 116 fulls).

Errates en signatura: e iij (signatura en tinta vermella), f ij (sense signar per la presència del gravat amb l'escena del Calvari), l3 (sense signar).

Errates en foliació: XVI (per 17), XLVIII (per 47), LVII (per 63), 82 (sense foliar).

Tipus: 240G (full sign. f4a); 139G; 80G (taula final del full sign. p4a).– a2b: 21.– Caixa: 143 x 93 mm.– Tinta negra i vermella.– Inic. xil.– Caplletra historiada a l'inici del *Canon missae*: [full. sign. f2b]: (T⁸)e igitur, amb imatge de l'oficiant en el moment de la consagració eucarística amb els braços en creu.– Gravats: [full sign a1b]: gravat amb escena del Calvari amb els quatre evangelistes als angles; el mateix gravat es repeteix al full sign. f2a, a l'inici del cànon de la missa.– La 'S' incial en vermell de l'inici del resposori *Subvenite sancti Dei* del full sign. K6b, es va imprimir capgirada.– Llatí i català.

El vers del darrer full (sign. p4b), en blanc.

NOTACIÓ MUSICAL:

Disposició: 1 col.– Caixa: 127 x 94 mm.

Notació quadrada.– 5 pautats en tinta vermella de 4 línies per pàg.– 16 mm.

¶ [vermell] Ordinarium sacrame[n]torum ritu[m] | dyocesis Dertusen[is] valde
 copio= | sum et per expertos viros be= | ne ordinatum. ideo sacer= | dotibus maximi
 curatis | est valde vtilissimum: | cu[m] suis additame[n]tis. [gravat xilogràfic amb
 escena de la dormició de la Verge]

[Full sign. a2a]: [vermell] ¶ Incipit ordinarium sacramen= | torum secundum ritum
 approba= | tum alme ecclesie Dertusen[is]. | ¶ Benedictio aque diebus dominicis |
 que debet fieri cum lumine.

[Colofó, full sign. p4a]:

[Després de la taula de continguts]: ¶ [vermell] Finit ordinariu[m] | sacrame[n]torum s[ecundu]m ritu[m] | eccl[es]ie Cathedralis Dertusen[is] magna | cu[m] diligentia ordinatu[m] [et] correctu[m] Im= | pressumq[ue] arte et industria Magistri | [negre] Ioannis Rosembach [vermell] alemani inclita | ciuitate Barchinone. Anno domini. | M.D.XXIII. Die vero vigesima= | octaua mensis Septembris.

REPERTORIS:

Altés. *Antifonari de l'ofici*, pp. 245, 247.– Altés. *Aportación Od-67*.– Bayerri. *Catedral de Tortosa* 270, pp. 439-440, 667.– Bernadó. *Printed rituals*, pp. 44, 48.– Bernadó. *Rituals catalans*, pp. 582, 585.– Donovan, p. 216 (error en data: 1523).– Fernández de la Cuesta. *Libros de música* (2), p. 23.– Fernández de la Cuesta. *Spanish Nal de Tortosa* i, en nota afegida, de Rubió. *Tortosa*.– Lamarca. *Impremta a Barcelona* 187.– Madurell & Rubió, pp. 64* n. 158, 87*, 90*; doc. 383.– March. *Missal de Tortosa*, pp. 266, 270 (no coneix cap exemplar, però aporta documents d'arxiu sobre el preu i el pagament dels exemplars d'aquesta edició).– Mateu Ibars. *Millares Carlo*, p. 211 n. 38.– Millares. *Impremta Barcelona*, Rosembach 45, p. 529.– Odriozola 543 (no tingué ocasió de consultar directament l'únic exemplar conservat).– Palau 203523.– Querol. *Tortosa* 49.– Rubió. *Tortosa*, pp. 130-131 (narra la troballa, durant una missió de recerca impulsada per l'Institut d'Estudis Catalans a la Biblioteca Capitular de Tortosa, d'un exemplar en un dels calaixos de l'arxiu; és l'exemplar sense relligar que avui es troba a Tortosa AC, un dels cinc que s'imprimiren en pergami i l'únic conservat).– Villanueva V, p. 11.

Recursos en línia:

RELICS REAAA1879 (*olim* 2124).

EXEMPLARS:

Tortosa, AC: Còd. 270 [*].– Exemplar únic conegut d'aquesta edició.– Complet.– Exemplar en pergami.– Lleugerament afectat per la humitat. Forat natural del pergami al marge inferior del full sign. h4.– Enquadernació moderna en pasta rígida folrada en pergami. L'enquadernació es devia fer amb posterioritat a la visita de Rubió a l'arxiu, l'any 1916, ja que ell va trobar l'exemplar sense relligar. Talls pintats en vermell.– Correcció mitjançant raspats d'una paraula al full sign. n7a.– És un dels cinc exemplars impresos en pergami mencionats a la documentació aportada per March abans que es conegués aquest únic exemplar conservat].

Segons s'indica en una comunicació de mossèn Manuel Marin, rector de Cinctorres, a la diòcesi de Tortosa, al I Congrés Litúrgic de Montserrat de l'any 1915 (inèdita però conservada manuscrita a Montserrat BMon, ms. 1126) s'indica que en aquell any existia a l'església parroquial de Cinctorres un exemplar incomplet d'una edició

de ritual tortosí datada el 1578. Es menciona a Altés. *Aportación* (Od-67a) i a l'addenda al catàleg d'Odriozola (543*, p. 525), però no s'ha pogut localitzar.

Reproducció en microforma:

Microfilm de l'exemplar de Tortosa AC a Collegeville HMML (30835).

I I.

Ritual València 1527

✚ València R1527

Ordinarium metropolitane sedis Valentie.

València: Jordi Costilla, 1527 (15 març).

In 4° (280 x 150 mm).– A-S⁸.– [1], VI-XCVIII, CI, CII, CI, CII, CV-CVIII, CVII, CVIII, CVII-CXLVI fols. (= 144 fulls).

Errates en signatura: C j (per C3), B ij (per C4), E iij (sense signar), m iij (per M3), N iij (per O4).

Errates en foliació: VIII (per 9), XIII (corresponent a la segona portadella, sense foliar), xxviii (per XXVIII), en alguns exemplars com el de Barcelona BC, València BV o Madrid BN, que deuen pertànyer al mateix estat: XXIII (per XXVIII), XXXX (per 41), XLVIII (per 49), CI (per 99), CII (per 100), diverses llacunes i numeració repetida de folis en tot el quadern N. En general s'observen molts errors en la foliació dels fulls que foren diferentment esmenats amb banderetes correctores als diversos exemplars.

Tipus: 132G; 93G (taula i altres textos preliminars).– A5a: 31; B2b: 22.– Caixa: 151 x 102 mm; 141 x 101 mm.– Tinta negra i vermella.– Inic. xil.: destaca una caplletra historiada (C¹⁸) al full sign. A3b, amb la figura d'un sacerdot de perfil amb un calze i la sagrada forma a la mà.– Gravats: [full sign. A1b]: gravat a tota plana idèntic al del ritual de València imprès l'any 1514 per Joan Joffre, amb els caràcters de les llegendes composts de nou; tinta negra i parts acolorides en vermell, amb escena del Calvari amb la Verge i sant Joan, sant Pere i sant Pau, dins d'un marc de dos filets, amb els quatre evangelistes als angles i set medallons amb imatges referides a l'administració dels sagraments i llegenda a cada costat: [vermell] 'Christus mundans ecclesiam lauacro aque in verbo vite' i 'In aspersione sanguinis Ihesum Christi gratia vobis multiplicetur.'; [full sign. A8b]: gravat xil. a plana sencera amb imatge de Crist; [full sign. K6b]: gravat xil. a plana sencera amb escena del Calvari, diferent de la del vers de la portada.– Llatí.

NOTACIÓ MUSICAL:

Sense notació musical.

[*Dins d'un marc xilogràfic de quatre peces amb ornamentació geomètrica i caps d'animals a la inferior*] ¶ [vermell] Ordinariu[m] Metro= | [negre] polita[n]e sedis Valen[tie] i[n] quo | [vermell] co[n]tine[n]tur omnia que in | [negre] fra adnotata sunt in | [vermell] tabula eiusdem. Si | [negre] quera[n]tur nouiter | [vermell] impressa i[n] illo | [negre] sunt baptis | [vermell] m[us] plu | rimorum [negre] paruulorum [vermell] [et] par= | [negre] uularum. [vermell] Et b[e]n[e]dictio [negre] eccle= | [vermell] siarum. [negre] Festivitates [vermell] colende | Et offi | cium misse de | [negre] functorum. Et | Off[iciu]m misse virginis | [vermell] marie. Et multa alia re | ducta in breui stillo. Re= | [negre] motaq[ue] tota prolextate ver=

| [vermell] [creu de Malta] [negre] boru[m] impertinentiu[m]. [vermell] [creu de Malta]

[Nova portadella al full sign. B1a]:

[Dins d'un marc xilogràfic de quatre peces amb decoració geomètrica i vegetal a la inferior] I [vermell] Ncipit ordinari | um editum s[e]c[un]d[u]m | approbatum ritu[m] | sancte metropo | litane sedis Va= | lentie. in quo do | ce[n]tur sacerdotes | iusta [sic] d[omi]ni preceptum in ma[n]ne legis | ...

[Colofó, full sign. S8b]:

[A continuació del text, a la meitat inferior de la pàgina]: [vermell] Explicit ordinariu[m] demini | [negre] stratio[n]e sacrame[n]toru[m] iuxta laudabi | [vermell] lem ritum alme metropolitane | [negre] sedis Valen[tie]. cu[m] decreto. R. | [vermell] D. vicarij generalis | [negre] totiusq[ue] capituli. | [vermell] Impressum | [negre] Valen[tie] per Georgium co | [vermell] stilla Anno d[omi]ni M.D.xxvij. die v[er]o [negre] xv. mensis marcij. | [vermell] [creu de Malta]

REPERTORIS:

Aguiló 108.– Aleixandre, Faus & Sevilla. *B. Nicolau Primitiu* 105.– Altés. *Aportación* Od-91.– Aliaga & Canet. *Rituals valentins*, pp. 453-454.– Arigüel, Hernández & Irún 229.– Bernadó. *Printed rituals*, pp. 44.– Bosch. *Valencia* 154 (reproducció dels fulls sign. A3b i A4a a l'apartat de làmines del final del segon volum, làm. [32]).– Burger, p. 21.– *Carlos V y su época* 1350.– *Cat. Col. S. XVI* O-340; O-351.– Chevalier. *Repertorium hymnologicum*, vol. 6, p. 184.– Donovan, p. 216.– Franquesa. *Elementos*.– Franquesa. *Ritual Tarraconense* (2).– Gisbert & Ortells. *S. XVI* 2557.– Heredia 3910.– *IB* 6673.– Janini. *Liturgia*, p. 200.– Johansson. *Hemsjömanualet* 173, p. 239.– *Librorum liturgicorum* 37.– Moll. *Imprenta en Valencia*, p. 211.– Odriozola 547.– Palau (1a. ed.), vol. V, p. 370.– Palau 203525 (cita un exemplar a la Catedral de València, segurament seguint Serrano Morales, que no ha estat localitzat).– Ribelles Comín 873 (reproduceix la pàgina del colofó).– Salvá 3962.– Serrano Morales, pp. 102-103 (menciona haver vist un exemplar a la Biblioteca Capitular de València).– Sustaeta 2.– Sustaeta. *Manual valentino. Libro para el recuerdo*, pp. 369-370.– Torra. *Montserrat* 2229.– Villanueva I, p. 106 (destaca les variants litúrgiques en la reconciliació de l'església violada, coincidents amb l'ordo observat en la reconciliació de l'església de Sant Joan d'aquella ciutat l'any 1506).

Recursos en línia:

BITECA manid 5070; cnum 12280.– CCPBE 000119794.– CCPBV 1999152848 (sota el títol ‘Ordinari’ [sic].– *Parnaseo: Producción imprenta en Valencia siglo XVI.*– *Parnaseo: Tipobibliografía valenciana siglos XV y XVI* 253 (descripció a partir de l'exemplar Madrid BN, R/6524).– RELICS REAAA5708 (olim 6597); REAAA5795 (olim 6962): cita una edició del ritual valencià de l'any 1524 que és error per aquesta de 1527.

Catàlegs de llibreters antiquaris i de subhastes:

Ludwig Rosenthal (München), Cat. 106/IV [*Bibliotheca catholico theologica*] (s.a. [c. 1904]), #4251.– Ludwig Rosenthal (München), Cat. 125 [*Spanish literature and history*] (s.a. [c. 1909]), #235 (“Collation: Sign. A-S. (S ff.) Sign. A-S (preface) perhaps blank wanting [sic]. Not in any bibliography. Seemingly the only known copy”).– Ludwig Rosenthal (München), Cat. 150 [*Bibliotheca liturgica*] (s.a. [1913]), #558 (“Absolument inconnu aux bibliographes et probablement le seul exemplaire connu... Sign. A8 de la préface, contenant la fin de: Carmina ad exhortandos pastores manque”; exemplar enquadernat en pergami; 800 marcs).– Antonio Palau (Barcelona), Cat. 16 [*Corona d'Aragó*] (1916), #700 (p. 25) (“Llibre raríssim estampat ab tipos gòtics y en negre y vermell. Bella mostra de l'art de la impremta en Valencia ab inicials y lletres grabadas, una de les quals apareix retallada. Molts passatges sont en català. Bon exemplar en paper fort, malhauradament incomplet del principi car comensa en lo fol. VIII y faltan los XI y XII”).

Transcripció parcial de textos a Jaime Villanueva, ms. *Legajo de varios documentos relativos a rúbricas*, plec VII: ‘Ritus circa sacramenta’ (Madrid RAH: 9/4561).

EXEMPLARS:

Barcelona, BC: 10-II-19 [*.– Incomplet: Falta el full de portada, bona part del full sign. A3, els fulls sign. A8, B1 i K6 sencers i una part del full sign. K7.– Exemplar restaurat. Bon estat de conservació. Els fulls que falten han estat restituïts per fulls en blanc. També s'han afegit cinc fulls en blanc a l'inici, abans de A2 (foliat VI), sense tenir en compte que tot i ésser víctima d'una foliació una mica caòtica, A2 és el segon full de l'edició.– Enquadernació moderna en pergami sobre cartó. Títol manuscrit al lloc: ‘Rituale Valentinum’.– Exlibris manuscrit al darrer full (sign. S8b): a dalt, ‘Este libro es de la yglesia de Altura’; després del colofó: ‘Soi del Dr. [?] lo compré año 1759. Juan Bta. Herman, Pbro.’ Segell de l'Institut d'Estudis Catalans al full sign. A2a i al darrer (sign. S8b).– Diverses anotacions marginals manuscrites en castellà, algunes de les quals són traduccions dels textos impresos originalment en català. És oportú fer notar que el municipi d'Altura està situat a la comarca de l'Alt Palància, molt a la vora de Sogorb, en un territori de parla castellana del País Valencià i fora dels límits de la diòcesi valenciana].

Lleida, AC: s.s. (Reg. 9287) [*.– Complet.– Falta únicament un fragment del full sign. K6.– Bon estat de conservació, amb restes d'humitat i alguns forats de paràsits que no arriben a afectar el text. Bons marges.– Enquadernació antiga en pergami.–

Exlibris a la part superior de la pàgina de portada: 'De D. José Mª Torres'. Segell amb les inicials 'J.M.T' a la pàgina de portada i al full sign. A6a, i de l'Arxiu de l'Església Catedral de Lleida a la pàgina de portada i al vers del darrer full, sota el colofó.– Moltes anotacions manuscrites als marges i subratllats del text imprès. Notes manuscrites al full de guarda inicial, una de les quals, del 1876, qualifica el mèrit del llibre: 'Antigüedad. Libro importante por ser impreso el mes de marzo del año 1527. Año 1876'; una altra més antiga, a sobre: 'oleum infirmorum, oleum sanctum... chrisma'].

Madrid, BN: R/6524 [*.– Complet.– Exemplar força afectat per la humitat. Alguns forats de paràsits al marge inferior i bastant tacat. Alguns fulls reforçats en data antiga. Esquinç al full sign. Q8.– Enquadernació en pergami sobre cartó. Al lloc hi consta: 'ORDINAR | Seu | Manuale | Sedis Valen.'.– Exlibris manuscrit a la pàgina del colofó (sign. S8b): 'Es lo present ordinari de la esglesia de Picassent'. Exlibris manuscrit datat l'any 1572 al full de guarda final. Etiqueta de la Biblioteca Real a la pàgina de portada i a la de la segona portadella (sign. B1a). També restes de segell de la mateixa col·lecció, molt poc marcats, a la pàgina de portada i als fulls sign. A2a. Segell de la Biblioteca Nacional a la pàgina de portada i als fulls sign. A2a, N1a i S8b (colofó).– Correccions i anotacions marginals manuscrites].

Montserrat, BMon: XVI-8°.502 (*olim* S.8°.51) [*.– Complet.– Molt bon estat de conservació.– Enquadernació moderna en pergami amb el títol 'Ordinarium sedis Valentiae 1527' escrit al lloc.– Algunes anotacions marginals manuscrites].

València, BU: R-2/185 (*olim* 117/2/41) [*.– Complet.– Bastant afectat per la humitat, les taques d'òxid i els forats de paràsits.– Enquadernació antiga en pergami. Al lloc hi consta la inscripció manuscrita: 'MANUALE | Ecclesiae | VALENTIN'.– Exemplar procedent de la Biblioteca del Convent de Montesión. A la contratapa anterior conserva una etiqueta amb l'exlibris: 'Ex Bibliotheca R. Conv. Montesiae'. Segell d'antic propietari sense identificar a la pàgina de portada.– Nombroses correccions i anotacions marginals manuscrites, en llatí i castellà. El rite baptismal està especialment anotat i suplementat amb noves oracions manuscrites de diverses mans, així com les absolucions i la unció de malalts. La numeració d'alguns dels fulls amb foliació o signatura incorrecta va ser corregida a mà].

València, BV: Biblioteca Nicolau Primitiu XVI/123 (*olim* L. 12.830) [*.– Incomplet: Els fulls interiors del quadern K (fulls sign. K3-6) estaven duplicats, tot i que al segon quadern, a la signatura hi figura L en lloc de K. En el moment de l'enquadernació moderna aquests darrers foren extrets del relligat i actualment es conserven sols al final del volum. D'altra banda hi manquen els fulls sign. L3-6. És lògic suposar que en el moment del primer relligat, l'error en la impressió de la signatura provocà que s'hi afegissin els fulls repetits al lloc dels correctes. Els fulls que mancaven s'afegiren l'any 1953 en format facsímil a partir de l'exemplar de la Biblioteca de Catalunya. Al final del volum també es conserva, sense relligar, una còpia facsímil de prova dels fulls L3-6.– Molt afectat per la humitat.– Enquadernació moderna en pergami feta per Jesús Vallina (de la Biblioteca de Catalunya de Barcelona), l'any 1951. Títol manuscrit en lletra gòtica al lloc.

Actualment es conserva dins d'un estoig.– Exemplar adquirit per Nicolau Primitiu al llibreter valencià Manuel Martí Belda l'any 1951. Dins del volum hi ha un paper en part mecanografiat i manuscrit del propi Nicolau Primitiu on explica totes les incidències de l'exemplar des del moment en què el va adquirir].

Serrano Morales i Palau citen un exemplar a la Catedral de València que Odriozola ja no va poder localitzar. Els nostres esforços han resultat igualment infructuosos. Bosch el cita sense donar cap referència ni signatura.

Ribelles Comín cita un exemplar incomplet fins al fol. 8 i mancat dels fols. 11 i 12 a la llibreria d'Antoni Palau, a Barcelona.

Facsimil digital:

Biblioteca Valenciana Digital:

<http://bivaldi.gva.es/es/consulta/registro.cmd?id=4044>.

Reproducció de l'exemplar de València BV (Biblioteca Nicolau Primitiu XVI/123).

12.

Ritual Tarragona 1530

Tarragona R1530

Ordinarium sacramentorum secundum ritum et consuetudine sancte metropolis ecclesie Tarraconensis.

Barcelona: Joan Rosenbach, 1530 (7 febrer).

Promotor: Arquebisbe Pere de Cardona.

Dues emissions, una en paper i l'altra en pergamí.

In 4º (220 x 155 mm).– [*]² a-f⁸ g-i⁴ k⁸ l⁴ m-q⁸ r⁴ s-v⁸ x¹⁰.– [2], I-CLVII fols., [1] (= 160 fulls).

Errates en signatura: m ij (per m4), q ij (sense signar en alguns exemplars).

Errates en foliació: XXXX (per 30), XLVII (per 46), LXXVI (per 77), CXVIII (per 119), CXX (per 121), CXXXX (per 130), CXLIII (per 155).

Tipus: 143G; 98G; excepcionalment 120/125G per a 10 línies (tan sols per al text de la consagració del cànon de la missa als fulls sign. f5b-f6a).– a2b: 32; b6b: 22.– Caixa: 155 x 109 mm.– Tinta negra i vermella.– Inic. xil.– Caplletra historiada a l'inici del *Canon missae*: [full sign. f4b]: (T⁸)e igitur, imitant la tau de l'escut de santa Tecla i de Tarragona.– Gravats: [full sign. [*]1b]: escena del Calvari a plana sencera amb Maria i sant Joan, amb calavera al peu de la creu i els quatre evangelistes dins de medallons als quatre angles (aquest mateix gravat xilogràfic seria reutilitzat per Pere de Montpezat a l'edició del ritual de Barcelona de 1531 (número 14 del nostre repertori); Mompezat fou el successor de Joan Rosenbach, i qui es va quedar tota la seva calaixera tipogràfica i les matrius xilogràfiques); [full sign. f4a]: gravat amb escena del Calvari, diferent de l'anterior, entre dues peces xilogràfiques, a l'inici del cànon de la missa per a les núpcies.– Llatí i català.

Al full sign. f1a hi ha impresa una postil·la al marge.– Al full sign. f8b s'hi va afegir, a la part inferior del full, utilitzant un cos tipogràfic menor i envaint el marge, una oració possiblement afegida en detectar l'oblit.– Altés. *Ordinarium Tarraconense 1530*, p. 21 anota una anomalia en la impressió produïda per l'estampació, al full sign. q6b, de dos tetragrames en tinta vermella al lloc on hi havia d'anar text, error que va ser resolt mitjançant una cèdula de paper enganxada sobre el paguat musical.–

El vers del darrer full (sign. x10b), en blanc.

NOTACIÓ MUSICAL:

Disposició: 1 col.– Caixa: 159 x 110 mm.

Notació quadrada.– 6 paguats en tinta vermella de 4 línies per pàg.– 17 mm.

Segons Odriozola, les notes musicals a mà, però no hi ha cap espai ni paguat buit reservat per introduir les notes a mà.

[Dins d'un marc de quatre peces amb vinyetes xilogràfiques amb àngels pregant a manera d'orla als costats i a la part inferior i canelobre apaisat a la superior] ¶
[vermell] Ordinariu[m] sacrame[n]toru[m] se= | cundum ritu[m] [et]

co[n]suetudine[m] s[an]cte metropolis eccl[es]ie Tarracon[ensis] | valde copiosum.
 Per exp[er]tos | viros ma[n]dato illustr[issimi] ac reue= | re[n]dissimi d[omi]ni /
 d[omi]ni Petri d[e] Car | dona ipsi[us] eccl[es]ie Archiep[iscop]i be | ne ordinatu[m].
 Cu[m] no[n]nullis ope | rib[us] insertu[m]. Sacerdotib[us] ma | xime curatis valde
 vtilissimu[m]. | [*gravat xilogràfic en tinta vermella amb l'escut de l'església de
 Tarragona i la lletra T en blanc*]

[Colofó, full sign. x10b]:

¶ [*vermell*] Explicite ordinarium de ministracione | sacrame[n]torum secundum
 ritum et con= | suetudinem sancte Metropolis | ecclesie Tarracon[ensis] maxima
 dili= | gentia ordinatum et cor= | rectum cum nonnullis | operib[us] vtilissimis in |
 sertu[m]. Impressum | Barchinone | per magi= | strum [negre] Iohanem Rosembach
 [*vermell*] ale= | manum die. vij me[n]sis february. | Anni. M.D.xxx. [*negre*] *marca
 d'impressor: Botanch. Marques tipogràfiques B-131*

REPERTORIS:

Aguiló 73; 123 (descripció molt detallada a partir d'un exemplar en pergamí que Aguiló va veure a Palma BP l'any 1859, actualment desaparegut).– Alès. *Supplément* 365, pp. 25-26 (dona la signatura errònia: r⁴ s⁸ s⁸ [et]⁸ v⁸ x⁸).– Altés. *Antifonari de l'ofici*, p. 245.– Altés. *Aportación* Od-60.– Altés. *Noves dades*, p. 60.– Altés. *Ordinarium Tarraconense 1530* (indica errors als números de folis que no es corresponen amb els que hem detectat als exemplars consultats ni, tampoc, amb els que apareixen a la reproducció facsimilar).– Anninger 87.– Bernadó. *Printed rituals*, pp. 44, 48.– Arco Molinero, pp. 114 i 136.– Bernadó. *Rituals catalans*, pp. 582, 585.– Blánquez 674.– Bohatta. *Katalog* 439.– Botanch. *Marques tipogràfiques*, p. 204, fig. 72 i p. 702.– Burger, p. 61.– *Cat. Col. S. XVI* O-347.– Chevalier. *Repertorium hymnologicum*, vol. 6, p. 181.– Comet. *Rosembach*, p. 38 (cita un exemplar de la biblioteca particular de Josep Brunet, a Barcelona).– Donovan, p. 216.– Fernández de la Cuesta. *Libros de música* (2), p. 24.– Fernández de la Cuesta. *Spanish plainchant*, p. 12.– Franquesa. *Elementos*.– Franquesa. *Particularismes*.– Franquesa. *Ritual Tarraconense* (2) (edició d'un fragment en català amb les *Preces dominicales* a les pp. 282-284).– Franz. *Benediktionen* I, p. xxxiv.– Gros. *Ordo bautismal* 33.– Gudíol. *Arqueologia litúrgica*, fol. 193-A (menciona l'existència d'un exemplar incomplet a Barcelona BSem, el de Font de Rubinat i un altre a Palma BP, segurament citat a partir d'Aguiló).– Johansson. *Hemsjömanualet* 171, p. 239.– Lamarca. *Impremta a Barcelona* 214.– *Librorum liturgicorum* 36.– Lyell, pp. 56-58 (figs. 41-42: reproduïx a plana sencera la portada i el colofó, respectivament) i 242.– Lyell. *Ilustración*. pp. 94-96 (figs. 41-42: *id*) i 282.– Mateu Ibars. *Millares Carlo*, p. 211 n. 16.– Millares. *Impremta Barcelona*, Rosembach 52, p. 531.– Norton. *Printing in Spain*, p. 106.– NUC, vol. 99, p. 564, NC 0223051 (remet tan sols a un

dels dos exemplars de Cambridge (MA) HUHL).– Odriozola 536 (dona la signatura errònia: [ ]2 a-f8 g-i4 k-v8 x10; suposa erròniament que l'exemplar ofert per Ludwig Rosenthal al seu catàleg núm 150 era en vitel·la, però la indicació “Vél”, per *vélin* abans del preu es refereix a l'enquadernació i no al suport).– Palau (1a. ed.), vol. V, p. 370.– Palau 203521.– Rhodes, p. 115.– Rubió. *Missal Girona*, p. 126 (error en la identificació de la referència d'Aguiló, 145 per 123).– Sanpere, p. 343.– Serrano Morales, pp. 512-513.– Soberanas. *Processionarium de Tarragona*, pp. 272, 273 n. 8.– Sustaeta 3.– Tomás Ávila. *Catedral de Tarragona*, p. 219.– Torra. *Montserrat 2227*.– Villanueva XIX, pp. 116-117 (menciona un exemplar a la ja llavors molt desmembrada Biblioteca Capítular de Tarragona).– Torres Amat, p. 176 (atribuït a l'arquebisbe Pere de Cardona; indica que hi ha un exemplar a l'arxiu capítular de Tarragona i un altre a la biblioteca dels franciscans, també de Tarragona).– Villanueva XX, p. 23 (referint-se a l'arquebisbe Pere Folch de Cardona: “Dispuso asimismo un Ordinario ó Ritual de administración de sacramentos, que se imprimió en 1530”).– Vindel. *Manual* 1995 (reprodueix la portada).

Edició facsimilar:

Ordinarium Sacramentorum Tarraconense 1530. Edició facsimilar monocroma amb introducció i índexs a càrrec de Francesc Xavier Altés i Aguiló. Biblioteca litúrgica catalana, 7. Barcelona: Societat Catalana d'Estudis Litúrgics, Institut d'Estudis Catalans, 2011. Edició facsimilar monocroma de l'exemplar Montserrat BMon: XVI-8º.48.

Recursos en línia:

CCPBE 000019190.– RELICS REAAA5705 (*olim* 6593; 5190).

Catàlegs de llibreters antiquaris i de subhastes:

Ludwig Rosenthal (München), Cat. 111 [*Seltene und kostbare Bücher*] (s.a. [c. 1905]), #1779a (“Ouvrage non cité par les bibliogr. probablement le seul ex. connu. A la fin un hymne latin”).– Ludwig Rosenthal (München), Cat. 125 [*Spanish literature and history*] (s.a. [c. 1909]), #274 (“Not mentioned in any bibliography, perhaps the only copy known”).– Ludwig Rosenthal (München), Cat. 150 [*Bibliotheca liturgica*] (s.a. [1913]), #554 (“Les linies r. pour la musique imprimées, les notes écrit a la main.” [*sic*]; “Ouvrage non cité par les bibliogr.; probablement le seul ex. connu”; exemplar enquadernat en pergami; 400 marcs).– *Livres de liturgie imprimés au XVe et XVIe siècles faisant partie de la bibliothèque de son altesse royale le duc Robert de Parme* (Paris: L. Giraud-Badin; Milano: Ulrico Hoepli, 1932), #256.

EXEMPLARS:

Barcelona, BC: 10-II-51 [*.– Incomplet: Tan sols arriba fins al full sign. v8, faltant tot el quadern x, el darrer.– Exemplar una mica fatigat, amb moltes taques, restes d'humitat i forats de paràsits que, cap al final, afecten lleugerament el text. Fou restaurat antigament i molts fulls estan encartats amb pestanyes o cartivanes. El gravat xilogràfic amb l'escena del Calvari del full sign. [*]1b, el vers del full de

portada, està tapat per un paper en blanc enganxat amb la finalitat de reforçar el paper.– Enquadernació antiga en pergamí.– Segons consta en sengles exlibris manuscrits presents a la pàgina de portada, l'exemplar havia pertangut abans al Col·legi de la Societat de Jesús de Barcelona ('Collegii Barcinonensis Soc. Iesu') i a la Biblioteca Episcopal de Barcelona ('Es de la Biblioteca Pública Episcopal de Barcelona'. Antigues signatures topogràfiques als fulls de guarda inicials. Segell de cauxú de la Biblioteca Central de Barcelona a la pàgina de portada].

Cambridge (MA), HUHL: Typ 560.30.262 [Exemplar no consultat.– Complet.– Enquadernació del segle XVII en vitel·la amb ferros, dins d'un estoig de tela.– L'exemplar va pertànyer al col·leccionista James P. R. Lyell i conserva el seu exlibris heràldic.– Anotacions manuscrites al final].

Cambridge (MA), HUHL: *CC.LRTar.1530 [Exemplar no consultat.– Incomplet: Falta el full de portada i el segon full de preliminars. Se li ha afegit un full de substitució de la portada, amb el títol i l'escut dibuixat a mà dins d'una orla d'ornaments tipogràfics.– Presenta forats de paràsits que arriben a afectar el text.– Exlibris manuscrit: 'Juan Ferrer'].

London, BL: C.62.d.16 [*.– Complet.– Bon estat de conservació. Taques d'humitat en alguns fulls. Mutilació de la cantonada inferior del full p7, i pèrdua de paper al full x4, ambdós sense afectar el text.– Enquadernació antiga en pell amb ferros i restes de tancadors. Talls pintats en vermell.– Etiqueta a la contratapa amb exlibris de la Biblioteca de Charles-Louis de Bourbon, duc de Parma (núms. 365 en tinta i 439 en llapis). Segell del British Museum als fulls sign. [*]1b, [*]2b, x9b i x10b.– Alguns subratllats i anotacions marginals manuscrites (desenvolupament d'abreviatures, crides, etc). Ratllades ocasionals.– No apareix a BMC. *Liturgies*; deu ser un ingrés més recent].

Montserrat, BMon: XVI-8º.48 (*olim* S.8º.50; *olim* XVI-13) [*.– Complet.– Restes d'humitat i alguns senyals de paràsits al marge exterior dels primers fulls. Exemplar amb bons marges.– Enquadernació antiga en pergamí. Títol ('Ritus ecclesi[a] Tarracc') i filets manuscrits al llom].

Reus, Bibl. part. Font de Rubinat [Exemplar actualment en parador ignorat.– Exemplar no consultat.– Incomplet: Falten els deu fulls inicials i també els fulls sign. b8, f4 i o1 i tots els posteriors al full sign. t5].

Tarragona, AHA: Armari 16, núm. 4 [*.– Incomplet: Falten els dos fulls sense signar del quadern inicial i els fulls sign. a3, a8, c3, gairebé sencers els fulls sign. c7 i c8, els fulls sign. d7, e4 i p7 sencers, gairebé tot r2, els fulls sign. t8, x6-9 complets i una petita part de x10.– Estat de conservació força deficient, amb alguns fulls despresos del relligat. Molt afectat per la humitat, els estrips i, puntualment, pel corc. L'estrip que afecta el marge inferior dels fulls compresos entre m3 i r3 ha estat restaurat en alguns fulls (m7-n6 i o3). El full sign. d1 està completament perforat per paràsits, el rastre dels quals no arriba a anar més enllà del full sign. d4, però que deurien afectar també els dos fulls c7 i c8 actualment desapareguts.– Enquadernació antiga en pell amb decoració gofrada a les tapes i al llom, afectada pel corc i lleugerament despresa al llom. Es conserva dins d'una camisa de cartolina. Restes

de tancadors. Teixell de paper a la part superior, amb el títol escrit a mà: ‘Ordinarium de mi= | nistracione sacramento= | rum secundum ritum sanc | tæ Metropolis Ecclesiæ Tarracon. | [il·legible per forat] 1530.’. A la part de sota, un altre teixell de paper amb el número 4 escrit a mà, indicació del número d’ordre del volum dins de l’armari 16. Per a la subjecció de les tapes a la relligadura del volum es reutilitzà pergamí antic d’un document de tipus notarial manuscrit i signat.– Exlibris manuscrit al full sign. m7b: ‘Ad usum Conventus Santi Marcialis’.– Anotacions manuscrites a la contratapa posterior].

Villanueva cita un exemplar a Tarragona AC (antiga Biblioteca Capitular) que no ha estat localitzat. Odriozola afirma que ell tampoc el va saber trobar. Podria ser el que actualment es troba a Tarragona AHA, descrit més amunt.

Existeix, també, el rastre d’un exemplar, sembla que imprès en pergamí, a Palma BP. La primera informació sobre aquest exemplar es troba a Aguiló 123 (col. 146). Aguiló el va examinar l’any 1859 i el va descriure amb molt detall, transcrivint-ne un extensa selecció dels seus textos en català. Sembla que les notes que va prendre es van quedar oblidades entre els fulls de l’exemplar, però Bartomeu Muntaner Bordoll, director de la Biblioteca provincial de Palma entre 1860 i 1895, les hi restituí de manera que Aguiló les afegí més tard (cols. 145-150), com a addició a la molt succinta notícia que havia donat d’aquesta edició a Aguiló 73 (col. 73), exclusivament basada en l’apunt facilitat a Villanueva XIX, pp. 116-117. La cerca d’un exemplar d’aquesta edició a Palma BP ha resultat, però, infructuosa. A més de les consultes i les indagacions fetes conjuntament amb els responsables de la Sala d’investigadors i del seu fons antic el juny de 2022, el buidatge dels catorze quaderns del detallat inventari manuscrit dels volums de les biblioteques dels centres eclesiàstics mallorquins desamortitzats (Palma, BP: ms. 1269, *Inventario general de las bibliotecas reunidas en la Biblioteca Pública de Palma de Mallorca procedentes de los conventos de los trinitarios, franciscanos de Palma, cayetanos y mercedarios, carmelitas, felipenses, dominicos, franciscanos de Jesús, agustinos, capuchinos, bernardos, mínimos, misionistas, jesuitas i franciscanos de Lluçmajor*, s. XIX; vegeu Jesús, García Pastor & María Marsà. *Inventario de manuscritos de la Biblioteca Pública del Estado de Mallorca*. Madrid: Centro de Coordinación Bibliotecaria, 1989, p. 168), no ha aportat cap nova llum. Podem concloure que el llibre ja no es troba a Palma BP.

A Gudiol. *Arqueologia litúrgica* fol. 193-A, s’indica l’existència d’un exemplar incomplet a Barcelona BSem, del qual no en tenim cap evidència, ni tampoc cap altre indici.

La Biblioteca de Charles-Louis de Bourbon, duc de Parma, posseïa un exemplar en bon estat (Alès. *Supplément* 365; Bohatta. *Katalog* 439; Parme. *Livres de liturgie* 256). La biblioteca fou subhastada el 1932 i la major part dels fons d’aquesta col·lecció, que van fer cap a la biblioteca particular del comte Paolo Gerli, han passat a la Biblioteca Nazionale Braidense de Milano (Fondo Gerli), però aquest volum és el que es troba a actualment a London BL (C.62.d.16).

Segons Millares. *Imprenta Barcelona*, Rosembach 52, p. 531, Torres Amat (p. 176), menciona un exemplar a la biblioteca dels franciscans de Palma, però la cita és errònia: Torres Amat es refereix a un exemplar a l'arxiu del capítol de la catedral de Tarragona i a un altre existent a la biblioteca dels franciscans de Tarragona, no de Palma].

A Farnés. *Ordinario* se cita un exemplar d'aquesta edició a la Biblioteca Pública de Tarragona. En contacte amb la responsable del fons antic de la Biblioteca (Sra. Cristina Barbé) en data 2 de juliol de 2003, no ha estat possible de localitzar-lo.

A Altés. *Ordinarium Tarraconense 1530*, p. 21, es menciona l'existència d'un exemplar d'aquesta edició a la Biblioteca de la Real Academia de la Historia, a Madrid. Altés, un autor usualment molt precís en les seves informacions, indica que està mancat dels darrers fulls, per la qual cosa podem suposar que el va veure, però no en facilita la signatura topogràfica. L'exemplar no apareix al catàleg informatitzat d'aquesta biblioteca i posats en contacte amb els responsables en data 13 de setembre de 2022, se'ns diu que tampoc apareix als fitxers antics i que no es troba als seus fons.

13.

Ritual Lleida 1532

♣ Lleida R1532

Ordinarium sacramentorum secundum ritum diocesis Ilerdensis.

Lyon: Denis de Harsy, 1532 (abril).

Promotor: Bisbe Jaime Conchillos.

In 4° (195 x 145 mm).– [creu de Malta]⁸ a-n⁸ o⁶.– [8], i-cx fols. (= 118 fulls).

Errates en signatura: l iiii (sense signar), m iiii (sense signar).

Errates en foliació: xij (per 13), xxviii (per 27), xxvj (per 36), xlviii (per 38), 45 (sense foliar, per la presència d'un gravat), xiiix (per 49), lxxvj (per 66), liij (per 67), liiii (per 68), lv (per 69), lvj (per 70).

Tipus: 134G.– a2b; 22.– Caixa: 153 x 107 mm.– Tinta negra i vermella.– Inic. xil.– Gravats: [full sign. [creu de Malta]1b]: gravat de sant Vicenç; [full sign. [creu de Malta]8b]: gravat amb escena del Calvari; [full sign. a1a]: inicial C il·lustrada; [full sign. f5a]: gravat a tota pàgina al principi del cànon de la missa amb Déu en majestat, sostenenint a Jesús crucificat, l'Esperit Sant i els quatre evangelistes. Marca d'impressor al vers del darrer full (full sign. o6b).– Llatí i català.

El full sign. [creu de Malta]8a, en blanc.

NOTACIÓ MUSICAL:

Disposició: 1 col.– Caixa: 154 x 102 mm.

Notació quadrada.– 6 pautats en tinta vermella de 4 línies per pàg.– 17 mm.

[Dins d'una orla de quatre peces, la superior i la inferior arquitectòniques i amb motius figuratius] [vinyeta] [vermell] Ordinarium sacramentoru[m] s[ecundu]m ritum dio= | cesis [negre] Ilerdensis. [vermell] Pluribus additame[n]tis illustra= | tum/ apprimeq[ue] tersum et nouiter emendatum. | [negre] [escut episcopal dins dos requadres de dobles filets] | [vermell] 1532

[Colofó, full sign. o6a]:

[Al final de la pàgina]: ¶ [vermell] Finis ordinarij sacrame[n]torum s[ecundu]m ri | tu[m] diocesis [negre] Jlerden[sis]. [vermell] nouissime correctu[m] | et eme[n]datum ac peruigili cura elaboratu[m]. | [negre] Lugduni [vermell] Industria [negre] Dionysij de harsy | [vermell] calcographi seduli impressum. Anno a | a [sic]

[Christo] nato. M.cccccc.xxxij. [negre] Me[n]se aprili. [marca d'impressor al vers del darrer full, sign. o6b]

REPERTORIS:

Aguiló, p. 55, nota al núm. 91 (sense número ni descripció; remet a la breu ressenya que en féu Villanueva en referir-se al ritual ilerdesc de c. 1495).– Alonso García. *Maestros*, p. 235 (aporta documentació d'arxiu).– Altés. *Aportación* Od-41.– Berlabé & Fité. *Tapissos*, p. 144 (s'afirma que no s'ha conservat cap exemplar d'aquest ritual “editat per Dionis d'Harsy, estampista [sic] de Lyon”; a la nota 20 es cita la referència Pleyan de Porta. *Apuntes*, p. 307, que és falsa —i que es repeteix a *Pulchra* 704a—; en ambdós casos es copia sense més la referència donada per Lladonosa. *Història de Lleida*, vol 3, p. 316 n. 28, en la que, tractant la prolongada absència de tallers d'impremta a la ciutat de Lleida durant bona part del segle XVI, remet a Pleyan de Porta en referir-se a un llibre del jurista Miquel Ferrer, tot fent Lladonosa, al final de la nota, una breu referència a les impressions litúrgiques promogudes pel bisbe Conchillos).– Bernadó. *Printed rituals*, pp. 44, 48.– Bernadó. *Rituals catalans*, pp. 582, 585.– *Cat. Col. S. XVI* O-346.– Chevalier. *Repertorium hymnologicum*, vol. 6, p. 152.– Donovan, p. 216.– *FB* 68636.– Fernández de la Cuesta. *Libros de música* (2), p. 24.– Fernández de la Cuesta. *Spanish plainchant*, p. 12.– Franquesa. *Elementos*.– Franquesa. *Ritual Tarraconense* (2).– Gros. *Ordo baptismal* 18.– Gudiol. *Arqueologia litúrgica*, fol. 201-B.– Gültlingen. *Lyon* IV, p. 117 (Denis de Harsy 55).– Lladonosa. *Història de Lleida*, vol. 3, p. 316 n. 28 (“Així mateix, Conchillos el 1532 encomanava a Dionis de Harsy, estampista [sic] de Lió (França), un *Ritual Ilerdense*”).– Madurell & Rubió, p. 76*.– Odriozola. *Luces y sombras* 9.– Odriozola 510.– Palau 203516.– *Pulchra* 704a (menciona l'existència d'un exemplar a Amèrica del Sud, sense més indicacions).– Villanueva XVI, pp. 96-97 (“El segundo es ordenado por el Obispo Don Jaime Conchillos, impreso en 1532 en Leon [sic] por Dionisio de Harsy. En el frontis se pinta el escudo de armas del Obispo, que era una cruz con tres conchas, y en la vuelta la imagen de San Vicente Mártir, cosa que es reparable, no teniéndole esta iglesia por titular”). Villanueva XVII, p. 50 (“El mismo escudo se vé en el Ritual que él ordenó para su diócesi, impreso en Lyon por Dionisio de Harsy en 1532, en 4.º, que he visto y registrado para mis ritos.”).

Recursos en línia:

RELICS REAAA5704 (*olim* 6592).

Transcripció parcial de textos a Jaime Villanueva, ms. *Legajo de varios documentos relativos a rúbricas*, plec VII: ‘Ritus circa sacramenta’ (Madrid RAH: 9/4561).

EXEMPLARS:

Barcelona, BC: 1-II-9 [*.– Complet.– Exemplar en molt bon estat. Petites restes d'humitat, però netejat i restaurat.– Enquadernació moderna en pergamí.– Segell

de l'Institut d'Estudis Catalans als fulls sign. [creu de Malta]2b i o6a.– Notes manuscrites identificadores del llibre als fulls de guarda inicials].

Lleida, MD: s.s. (Inv. 1518) [Catàleg *Pulchra* 704a] [*.– Incomplet: Falta tot el quadern [creu de Malta] i els fulls sign. a1, a8, f4, f5, h7, m3, m6, n8 i o2-6. Odriozola indica que aquest exemplar conserva els fols. 2-103 i 105-107, però actualment els dos darrers (106 i 107), corresponents als fulls sign. o2 i o3, no es troben. Possiblement, tal com succeeix amb el fol 105 (sign. o1) que sí que s'ha conservat, estiguessin desenganxats del relligat i s'han perdut més tard.– Estat de conservació força deficient. Taques de cera, molt afectat per la humitat i abundants forats de paràsits. Rastres de rossegadors als marges arribant a importants pèrdues de paper que afecten el text. S'observen algunes intervencions antigues amb la finalitat de reforçar el paper.– Enquadernació antiga en pell sobre cartonatge compost per fulls d'altres edicions. Enquadernació molt malmesa i foradada per paràsits.– Procedent de la Biblioteca del Seminari de Lleida (Núm. glis. 6999, Id. arm. 34, Tab. B, Núm. tab. 18). Etiqueta de paper de la Biblioteca del Seminari a la contratapa anterior.– Anotacions manuscrites].

Oriola, BP: 15-3°-17 [A Odriozola. *Luces y sombras*, s'indica que aquest exemplar havia desaparegut ja l'any 1972. Efectivament, s'ha comprovat que en l'actualitat no hi ha cap exemplar de l'edició en aquesta biblioteca].

En temps de Jaime Villanueva hi hagué un exemplar a l'església de Roda d'Isàvena. Tot i que no n'apareix rastre a la descripció de la biblioteca de l'església ribagorçana que l'autor en féu al vol. XV del seu *Viage literario* (pp. 168-178), on només descriu alguns manuscrits, Villanueva esmenta que D. Juan Ángel de Arriola, el canonge almoïner de l'església de Roda, li facilità exemplars dels rituals lleidatans de c. 1495, 1532 i 1567.

Palau 203516 cita un exemplar en mans del llibreter barceloní Josep Porter.

Es parla també d'un exemplar a Ripoll, BLambert Mata. La notícia de l'existència d'aquest exemplar es troba a Odriozola. *Luces y sombras*, p. 298: “Recientemente parece haber surgido otro en la Casa de Cultura de Ripoll”). No apareix, però, al llibre d'Inventari-Registre de la Biblioteca Mata de cap a 1930 que es conserva manuscrit a l'actual biblioteca. Tampoc surt al catàleg Estrader & Fullà. *B. Lambert Mata* i no ha estat possible localitzar-lo en diverses visites que hem fet a aquest fons en diferents anys. Segons sembla, alguns llibres de la col·lecció molt malmesos i de difícil identificació no van ser inclosos al catàleg i en data 3 gener 2001 es conservaven en caixes que no va ser possible consultar en aquell moment. En dues noves visites més recents, juny de 2015 i juliol de 2022, se'ns ha indicat que aquestes caixes ja no existeixen i, per tant, de moment, el donem per definitivament perdut].

14.

Ritual Barcelona 1532

✚ Barcelona R1532

Ordinarium sacramentorum secundum ritum ecclesie cathedralis Barchinonensis.

Barcelona: Pere Montpezat, 1532 (4 juny).

In 4° (210 x 150 mm).– A⁸ a-g⁸ h¹⁰ i-s⁸ t⁴.– [8], I-LXIII, LXIII, LXIII, LXV-CXLVII fols., [1] (= 158 fulls).

Errates en signatura: A2 i A4 (sense signar), c4 (sense signar).

Errates en foliació: XLIII (per 48), XLV (per 55), LXIII i LXIII (repetits); el fol. CXVIII, en canvi, està correctament foliat; el fol. 148 (= colofó) sense foliar. Com a l'edició del ritual barceloní de c. 1508, en la qual també es repeteixen els mateixos fulls del quadern h (fulls sign. h7-10), els dos fulls amb la foliació duplicada (LXIII i LXIII) provoquen que segueixi fins al final un decalatge de dues unitats en la foliació: LXIII-CXLVII en lloc de LXV-CXLVIII. Curiosament, aquesta edició presenta gairebé els mateixos errors de foliació que es troben a l'edició del ritual de Barcelona de c. 1508.

Tipus: 140G; 98G.– a7a: 22; f3a: 33.– Caixa: 154 x 100 mm.– Tinta negra i vermella.– Inic. xil.– Caplletra historiada a l'inici del *Canon missae*: [full sign. d7a]: (T⁸)e igitur, amb imatge de l'oficiant en el moment de la consagració eucarística amb els braços en creu.– Gravats: [full sign. d6b]: gravat a tota plana amb l'escena del Calvari i els quatre evangelistes dins de medallons als quatre angles (es tracta de la mateixa matriu xilogràfica que la utilitzada per Joan Rosenbach per a l'edició del ritual de Tarragona de 1530, el número 12 del nostre repertori; Pere Montpezat heretà la calaixera tipogràfica i les matrius de Rosenbach, mort entre el setembre i el novembre de 1530, i reutilitzà aquests materials en els seus treballs); en alguns exemplars, com al de Ripoll ACRI, el gravat està acolorit.– Llatí i català.

El vers del full de portada (A1b) i el del colofó (sign. t4b), en blanc.

NOTACIÓ MUSICAL:

Sense notació musical.

[*Dins d'un marc xilogràfic de quatre peces amb motius vegetals les horitzontals i quatre àngels a cadascuna de les verticals; a la inferior medalló amb la inscripció*]:
 Jesus | Maria. [vermell] prese[n]s | ordinarium sa= | cramentorum est valde |
 copiosum: ideo sac[er]do= | tibus maxime curatis vtilissimum | cu[m] suis addi= |
 tamen | tis. [*creu de Malta*]

[*Colofó, full sign. t4a, després del final del text*]:

[vermell] Finit ordinariu[m] sacrame[n]to[rum] s[e]c[un]d[u]m ritum | eccl[es]ie
 catredal[is] barchinon[ensis]: nouicijs | vtilissimu[m] cu[m] multis additio[n]ibus:
 sac[er]= | dotib[us] maxime curat[is] necessarijs: sicuti i[n] tabula pat[et], maxima

cu[m] | dilige[n]tia correctu[m]. Imp[re]ssum | q[ue] arte et i[n]dustria Petri |
 Mo[n]pezat i[n] inclita ci | uitate Bachino[n]e | Anno domini. | M.D.xxxij. | Die .iiii.
 me[n] | sis Junij. | [*creu de Malta*]

REPERTORIS:

Altés. *Antifonari de l'ofici*, p. 247 n. 19.– Altés. *Aportación Od-13*.– Bellavista. *Català*, pp. 293-294.– Bellavista. *Mallorca*.– Bellavista. *Santa Eulàlia*, pp. 180-181 n. 1.– Bernadó. *Printed rituals*, pp. 45, 46.– Bernadó. *Rituals catalans*, pp. 582, 583.– *Carlos V y su época 1358*.– *Cat. Col. S. XVI O-344*.– Cornudella. *Difusió*, p. 244.– Donovan, p. 216.– Ferrer. *Catàleg Sant Pere de Ripoll*, p. 223 (error en data: 1522 per 1532).– Gudiol. *Arqueologia litúrgica*, fol. 194v bis (cita exemplar incomplet – “sens principi ni fi” – d’un ritual de Barcelona de “voltants de 1530 o 1525”, a la biblioteca de Pau Font de Rubinat; fol. 195 bis (cita l’existència d’un exemplar a la parròquia de Sant Pere de Ripoll, amb el núm. 63, que és el que actualment es troba a Ripoll ACRI).– *IB 6564*.– Lamarca. *Impremta a Barcelona 224*.– Mateu Ibars. *Millares Carlo*, p. 219 n. 200.– Millares. *Impremta Barcelona*, Montpezat 3, p. 581.– Odriozola 488 (error en el còmput de fulls, dona 156 en lloc de 158).– Palau 203509 (error en data: 1522 per 1532).– No citat per Aguiló tot i incloure alguns passatges en català.

Recursos en línia:

CCPBE 000019188.– RELICS REAAA5702 (*olim* 6590); REAAA2110 (*olim* 2479).

EXEMPLARS:

Madrid, BN: R/28427 (*olim* 3/14386; *olim* 210-5 [*].– Complet.– Exemplar afectat per la humitat i molt tacat. Rastres de paràsits. Exemplar parcialment restaurat.– Enquadernació antiga en pergami, molt malmesa i desgastada.– Exlibris manuscrit al full de guarda inicial: ‘Ex libris Dn. Joannis Francisci de Ayala. Missit Rdm. Antonius Marqués Presbr. Vicarius Ecclea Sullaris 15 Maij 1719’. Etiqueta i segell poc marcat de la Biblioteca Real a la pàgina de portada i al full sign. a1a. Segell de la Biblioteca Real al full sign. C6a.– Anotacions marginals manuscrites, algunes en català (al full sign. A8b)].

Reus, Bibl. part. Font de Rubinat [Exemplar actualment en parador ignorat.– Exemplar no consultat.– Incomplet: Tan sols conserva els fols. 4 a 136].

Ripoll, ACRI: Reserva 25 (*olim* Arxiu-Museu Folklòric 63) [*].– Complet.– Exemplar procedent de l’Arxiu-Biblioteca de l’antiga comunitat de beneficiats de l’església parroquial de Sant Pere de Ripoll, d’on va passar a l’Arxiu-Museu Folklòric i d’aquí, ja en data relativament recent, a l’Arxiu Comarcal del Ripollès. A la fitxa manuscrita de l’inventari que Tomàs Reguer i Fossas va fer de l’arxiu de l’església de Sant Pere de Ripoll, nucli del fons documental que després formaria la col·lecció de l’Arxiu-Museu Folklòric de Ripoll, s’indica que era el volum número

63 de la col·lecció i que es trobava a la prestatgeria 6. Una mà posterior, molt més recent, li donà la numeració actual (25), escrita amb bolígraf. La fitxa original transcriu portada i colofó, però s'equivoca en la data: M.D.XXII per 1532.– S'observen restes d'humitat i una mica fatigat.– Enquadernació antiga en pergamí amb restes de tancadors.– Etiqueta de paper amb signatura antiga (amb el número 63 escrit a tinta) enganxada a l'angle superior de la pàgina de portada. Exlibris manuscrit ratllat a la pàgina de portada. Anotacions marginals manuscrites a la pàgina de portada, al vers del darrer full i al full de guarda final, algunes amb indicacions de possibles antics possessors i datades (1538, 1574). Proves d'escriptura al recte del full de guarda final].

Vic, BEpisc: XVI-1803 [*.– Incomplet: Falta el darrer full amb el colofó (full sign. t4).– Exemplar bastant deteriorat. Molt afectat per la humitat i l'òxid. Abundants taques de cera i forats de paràsits poc importants als marges. Alguns fulls estan esquinçats.– Enquadernació en camussa marró, bastant deteriorada. Restes de tancadors.– A la pàgina de portada, exlibris manuscrit datat a Solsona el 1651: 'Memoria | Avui a 15 del mes de febrer [sici] 1651 fiu lo ~~personat~~ personat al Fran[cisc] Bertran en la Curioa de Solsona de 50 sous'.– Anotacions manuscrites (comptes, oracions) i proves d'escriptura a les dues contratapes i als dos fulls de guarda inicials. Al vers del full de guarda inicial, escrita a mà, una versió del text del Cant de la Sibila. Ocasionalment, algunes anotacions estan escrites en català. Anotacions marginals manuscrites, correccions, afegits i manetes indicatives dibuixades al calendari.– Entre els fulls sign. f4 i f5 hi ha relligats diversos quaderns d'una altra edició més tardana, de la qual es conserven els fulls sign. f2-8, g1-8, h1-8 i i4 (pp. 226-252 i p. 257), que hem estat capaços d'identificar: es tracta dels quaderns finals del ritual vigatà imprès a Barcelona per Claudi Bornat l'any 1568. D'aquesta edició es conserven aquí en concret, tot i que incomplets, alguns dels textos normatius que clouen l'edició: Constitucions provincials de Tarragona (f2a-g3b); Oracions i exorcismes contra les tempestats (g3b-g8b), amb la Passió segons sant Joan (h1a-h7b); i Benediccions dels fruits contra les plagues (i9)].

Reproducció en microforma:

Microfilm de l'exemplar de Vic BEpisc a Collegeville HMML (31362).

15.

Ritual Urgell 1536

Urgell R1536

Ordinarium sacramentorum secundum sacrosancte Urgellensis ecclesie ritum.

Zaragoza: Jorge Coci, 1536.

Promotor: Bisbe Francisco de Urríes.

In 4° (240 x 175 mm).– [creu de Malta]¹⁰ a-y⁸ z⁶.– [10], [1] 2-181 fols., [1] (= 192 fulls).

Errates en foliació: LX (sense foliar), CLVIII (per 168), CLXXII (per 173).

Tipus: 132G.– a1b: 28; h6b:35.– Caixa: 185 x 120 mm.– Tinta negra i vermella.– Inic. xil.– Gravats: [full sign. [creu de Malta]3b]: gravat amb la Verge Maria en majestat dins d'orla; [full sign. [creu de Malta]10b]: gravats amb imatges del sol i la lluna per il·lustrar les taules del còmput eclesiàstic del calendari.– Llatí i català.

El full de portada ha desaparegut de tots els exemplars coneguts.

El darrer full (sign. z6), probablement, en blanc per les dues cares.

NOTACIÓ MUSICAL: Disposició: La major part a 1 col.; text i música de l'*Exultet* pasqual a 2 cols.– Caixa: 167 x 117; 180 x 120 mm.

Notació quadrada i semimensural.– 5-7 pautats en tinta vermella de 4 línies per pàg.– Notació musical de dues mides: 19 i 16 mm.

[Segona portadella al full sign. a1a]:

[Dins d'una orla xilogràfica de quatre peces amb composició arquitectònica i motius florals]: ¶ Incipit ordinariu[m] sacramentorum: | Benedictionu[m]: [et] aliaru[m] reru[m]: a sacer= | dote animaru[m] cura[m] rege[n]te agendaru[m]: | secu[n]du[m] sacrosancte Urgelle[n]sis ecclesie | ritum. ¶ Benedictio salis et aque. | ¶ Primo fiat salis...

[Colofó, full sign. z5b]:

[Després de sis ratlles de text corresponent a la Tertia doctrina que comença al full sign. z4a]: ¶ [vermell] Deo gratias. | [negre] [dins d'un marc de cinc peces, marca de l'impressor amb lema en tinta vermella a la sanefa que l'envolta i anagrama també en tinta vermella al centre] | ¶ [vermell] Cesarauguste felici omine Impressum/ arte [et] in | dustria Georgij Coci. Anno. [negre] M.D.XXXVI.

REPERTORIS:

Abizanda. *Documentos. Siglo XVI*, p. 329 (transcripció del contracte fet el dia 7 de gener de 1535, entre Jorge Coci i el procurador del bisbe Francisco de Urríes per a la impressió de diversos llibres litúrgics entre els quals sis-cents rituals “en buen papel” i “según el rito y orden del Obispado de Urgel y conforme a los originales que le darán vistos corregidos y ordenados por el venerable Mossen Peros Moluer [sic], beneficiado en la Seu de Urgel, los cuales assi stampados vistos y reconocidos en buena y receptible forma ha de poner a sus expensas en la ciudad de Lérida y allí consignarlos al dicho Sr. Obispo o a persona por Su Sria. deputado.”).– Aguiló 99 (descriu un exemplar del ritual d’Urgell mancat de colofó que atribueix, seguint Villanueva, a l’impressor Jorge Coci, però en realitat es tracta d’un exemplar de l’edició lionesa del ritual urgell·lità de l’any 1548 deguda a Corneille de Septgranges).– AH 16, 22.– Altés. *Antifonari de l’ofici*, p. 245 n. 18.– Altés. *Aportación Od-77*.– Baraut. *Rituals Urgell*, p. 22.– Bernadó. *Adaptación y cambio*, p. 251 n. 27.– Bernadó. *Printed rituals*, pp. 45, 48-50 n. 10, 51, 57 (reproducció del full sign. y1a), 64 (reproducció del full sign. y5b).– Bernadó. *Rituals catalans*, pp. 582, 584 n. 11, 585, 588 n. 20, 589, 593 (reproducció del full sign. e3a, corresponent a una part del cant de l’*Exultet*).– Estrader & Fullà. *B. Lambert Mata* 87.– Gómez Muntané. *Arrels*, pp. 156-157).– Gómez Muntané. *Música medieval en España*, pp. 80, 81 (sobre el Cant de la Sibil·la).– Gómez Muntané. *Sibila* (2), pp. 27, 29, 38, 50-52 (sobre el Cant de la Sibil·la) i 101 (edició musical del Cant de la Sibil·la).– Gros. *Ordo baptismal* 41.– IB 6523 (no indica l’ús, però ha de ser el d’Urgell sortit dels tallers de Jorge Coci el 1536; menciona únicament l’exemplar de Ripoll BLambert Mata).– Gudiol. *Arqueologia litúrgica*, fol. 205-B (menciona els exemplar d’Urgell AC i de Vic BEpis).– Mele. *Cantus Sibyllae* p. 344 i ss.– Odriozola 544bis.– Palau no en coneix cap exemplar, però cita la nota de Villanueva (veure observacions al núm. 203520).– Parés. *Ordinari d’Urgell* (estudi fonamentalment litúrgic, amb algunes mancances i errors bibliogràfics; reproduïx en color els fulls sign. [creu de Malta]3b, [creu de Malta]10b, a1a, a3a, e1a, e2b, e3a, i7b, q2a, s1a, y1a, y3b, y4a i z5b).– Parés. *Urgell* 4.– Pedrell & Anglès. *Brudieu*, p. 31 n. 2.– Pujol. *Sibil·la*, pp. 211-212 (sobre el Cant de la Sibil·la).– Pujol i Tubau. *Breviari de Cuixà*, pp. 331-332 n. 4.– Pujol i Tubau. *Viàtic*, p. 303 (comenta la raresa dels exemplars d’aquesta edició: ‘Fins darrerament n’havia existit algun que altre exemplar, tingut, no res menys, com obra de singular raritat’).– Torra. *Llibres litúrgics* 195.– Villanueva XI, p. 145 (a la part que dedica a redactar l’episcopologi del bisbat d’Urgell, en referir-se a la figura de Francisco de Urríes, diu: “De los primeros años de su prelación nos queda un Ordinario propio de esta diócesis, impreso en Zaragoza por Jorge Coci, año 1536”).– No citat per Sánchez.

Recursos en línia:

BITECA texid 5144 (dona la data equivocada de 1537 (“compilat 1537 a quo”); sovint confon aquesta edició de 1536 amb la lionesa de 1548 del ritual d’Urgell, tot barrejant dades d’una i altra sota la mateixa referència; seguint l’error de Parés. *Ordinari d’Urgell*, p. 72, on s’esmenta un exemplar procedent de la parròquia de Clariana a l’Arxiu Capitular de Solsona d’una pretesa reedició amb addicions del ritual d’Urgell de 1536 que s’hauria imprès entre 1537 i 1551, que en realitat pertany a l’edició lionesa de 1548 del ritual d’Urgell; es proposa, també erròniament, l’any

1551 [?] com la data d'impressió de l'exemplar del ritual urgellenc de 1548 actualment conservat a Solsona AD: BITECA manid 2636).– CCPBC 3823389.– CCPBE 000439496.– RELICS REAAA2068 (*olim* 2387).

Transcripció parcial de textos a Jaime Villanueva, ms. *Legajo de varios documentos relativos a rúbricas*, plec VII: 'Ritus circa sacramenta' (Madrid RAH: 9/4561).

EXEMPLARS:

Ripoll, BLambert Mata: Fons Mata 433 (*olim* 485) [*.– Incomplet: Falta tot el quadern [creu de Malta], els fulls sign. a1 i a2, h1, h7, m2, tot el quadern t, els fulls sign. x1, x8, y1-4, z1 i tots els posteriors a z5.– Exemplar molt malmès. Greument afectat per la humitat. Abundants taques de tinta i cera. Molts estrips. Molts fulls estan desenganxats del relligat.– Enquadernació en pell molt deteriorada.– Exlibris il·legibles a la contracoberta posterior. Segells de l'Ajuntament de Ripoll als fulls sign. a3a i b4a. Figura al llibre d'Inventari-Registre de la Biblioteca Mata elaborat entorn 1930 amb el núm. 485 (vol. 1)].

Seu d'Urgell, AC: s.s. [*.– Incomplet: Falta el full sign. [creu de Malta]1, corresponent a la portada.– Estat de conservació força deficient. Restes de paràsits que no arriben a dificultar la lectura. Molt afectat per la humitat sobretot als fulls finals, on el paper està molt debilitat. Alguns fulls estan desenganxats de l'enquadernació.– Enquadernació antiga en pell gofrada, molt malmesa.– Segons consta en un exlibris manuscrit que es troba al full de guarda inicial, aquest exemplar procedeix de la parròquia d'Hostafrancs, poble situat a la vall del Sió, a la Segarra, la senyoria del qual va recaure al capítol d'Urgell fins a l'extinció del règim senyorial al segle XIX).– Anotacions manuscrites datades el 1698 al full de guarda inicial].

Seu d'Urgell, AC: 10-II-50 (*olim* 144; Reg. 151.009) [*.– Incomplet: Falten els fulls sign. [creu de Malta]1 (corresponent a la portada), [creu de Malta]10, r1, r7, r8, s1 s2, s7, s8, v1, v3, v8, y1 i el darrer full en blanc.– Estat de conservació molt deficient. Força afectat per la humitat i els paràsits. Parcialment desenquadernat.– Enquadernació antiga en pell molt malmesa. Hi ha un teixell al llom amb la indicació: "144 | Ritual de l'Iglesia de Urgell | I"].

Vic, BEpisc: XVI-1806 [*.– Incomplet: Falta la major part del quadern inicial, del qual tan sols s'han conservat, desenganxats i força malmesos, els fulls sign. [creu de Malta]4, 8 i 10; falta també el darrer full de l'edició corresponent al full en blanc situat a continuació del colofó.– Estat de conservació deficient. Afectat per la humitat i marques d'òxid. Forats de paràsits a les tapes i en alguns fulls, sense arribar a afectar massa el text. Perdua important de paper als fulls sign. r4-6, afectant el text. Amb tot, el cos del volum no està massa perjudicat i el paper es presenta consistent.– Enquadernació en pell gofrada, una mica malmesa. Restes de tancadors. Talls pintats en vermell. Al llom, en els entrenervis, teixell antic amb la tinta esborrada i teixell amb la signatura topogràfica actual.– Exlibris manuscrits d'antics possessors a la contratapa inicial: Jeroni Muls i Jerònima Subirana. A la mateixa cocontratapa, hi ha també una etiqueta amb la signatura topogràfica antiga

del volum: 'B.E.P.V. Armari 64. Estant 4' i exlibris de la Biblioteca Episcopal Pública de Vic.– Anotacions manuscrites i proves d'escriptura a la contratapa i al full de guarda finals].

Reproducció en microforma:

Microfilm de l'exemplar de Vic BEpisc a Colledgeville HMML (31366).

16.

Ritual Vic 1547

☛ Vic R1547

Vicense Ordinarium.

Lyon: Corneille de Septgranges, per a Joan Bages, 1547.

Promotor: Bisbe Joan de Tormo.

In 4° (230 x 150 mm).— [creu de Malta]⁸ [doble creu de Malta]⁴ a-z⁸ [et]⁴.— [12], [1] ij-clxxxvj fols., [2] (= 200 fulls).

Errates en signatura: n ij (per n3).

Errates en foliació: Diversos errors en la foliació que, pel que es pot observar en la major part dels exemplars conservats, deuria ser corregida abans de sortir del taller amb banderetes correctores, petits paperets amb la numeració correcta enganxats a sobre de la foliació impresa errònia: xxxij (per 31), lxxiiij (per 62), cxv (per 114), cv (per 152), cxlv (per 155), clviiij (per 157), clxvi (per 168), clxxxiiij (per 171) i clxviiij (per 184). A l'exemplar de Barcelona BC, no obstant, aquesta correcció no s'arribà a fer. Alguns exemplars també duen banderetes correctores als fols. 5, 75 i 123 que, en canvi, apareixen correctament foliats en altres, fet que demostraria que existiren diversos estats de l'edició, a cadascun dels quals es corregiren, almenys, els errors de foliació detectats durant el curs de la impressió. Així, per exemple, mentre que a l'exemplar Barcelona BC —on no hi ha cap bandereta correctora— els fols 5, 75 i 123 estan correctament impresos, al de Bellaterra BAut i en un de Barcelona BU (CM-3278) la foliació és errònia i hi ha banderetes correctores. D'altra banda, al segon exemplar d'aquesta mateixa col·lecció (CM-2961) hi ha banderetes als fols. 75 i 123, mentre que la numeració impresa del fol. 5 és correcta.

Tipus: 134G; 92G.— b5a: 24; c2a:35.— Caixa: 167 x 112 mm.— Tinta negra i vermella.— Inic. xil.— Caplletra historiada a l'inici del *Canon missae*: [full sign. f5a]: (T¹⁰)e igitur.— Gravats: [full sign. [doble creu de Malta]3a]: gravat de còmput Litteram dominicalem; [full sign. f4b]: escena del Calvari a plana sencera al principi del cànon de la missa; [full sign. q6b]: gravat representant el triomf de la mort amb lema 'Omnia morsequat' a la secció del Testimonium defuncti; [full sign. x6a]: gravat amb escena del Calvari a l'inici de la Passió segons sant Joan. El gravat del Calvari, tot i que amb diferents configuracions de les peces que constitueixen l'orla xilogràfica que l'envolta, apareix al mateix lloc, abans del cànon de la missa, a dues de les altres edicions que l'impressor lionès feu per a diòcesis catalanes aquests anys: Girona R1550 i Tarragona R1550.— Llatí i català.

Postil·les impreses als marges.— El full sign. f4 és una pàgina de títol amb una única ratlla de text de caràcters de mida gran, impresos en tinta vermella al mig de la pàgina: 'Sequitur canon misse'.— Tot i que a la signatura dels dos quaderns inicials hi figura una creu de Malta i una doble creu de Malta, respectivament, al registre que l'impressor —tal com era el seu costum— afegí al final del llibre, a continuació del colofó, s'utilitzen els signes † i †† i no la creu de Malta.— El registre imprès presenta un error: el quadern [et] apareix dues vegades, com a quatern i com a duern.

NOTACIÓ MUSICAL:

Disposició: 1 col.— Caixa: 145 x 113 mm.

Notació quadrada.— 5 pautats en tinta vermella de 4 línies per pàg.— 17 mm.

[Dins d'un marc xilogràfic de sis peces amb decoracions florals i figures de profetes i sibil·les amb lema] [escut episcopal amb creu acolorida vermella al mig] ¶ [vermell] Vice[n]se Ordina= | riu[m] | [negre] Sacerdotibus cura[m] anima= | ru[m] gerentibus perq[uam] necessariu[m], | [vermell] cuius contenta docebit tabula. | [negre] 1547.

[Nova portadella al full sign. a1a]:

[Dins d'un marc xilogràfic de sis peces amb decoracions florals i figures de profetes i sibil·les amb lema, algunes idèntiques a les de la primera portada] ¶ [vermell] De aque benedicte, qua in ec | clesia populus aspergitur | institutione [et] effectu. | Ex concilio Na= | uetensi. ca. j. | [negre] OMnib[us] diebus dominicis...

[Colofó, full sign. [et]4b]:

[Al final de la pàgina, a continuació de la taula de continguts que comença a la pàgina anterior]: [vermell] ¶ [negre] Ordinarium secundu[m] Vicen[se] ecclesie ritu[m], [vermell] summa cu[m] dilige[n] | tia eme[n]datu[m] [et] castigatu[m], [negre] ex precepto Reuere[n]dissimi d[omi]ni Ioa[n]= | nis de Tormo episcopi: cui etia[m] addita sunt plura que in con | similib[us] ordin[ariis] nu[m]q[uam] antea fuerunt impressa finit. [et] Cornelius a septemgrangijs [vermell] excudebat Lugd[unensis] [negre] anno. M.D.xlvij. | Regestum. | †. ††.a.b.c.d.e.f.g.h.i.k.l.m.n.o.p.q.r.s.t.v.x.y.z.[et]. [vermell] Omnes | sunt quaterniones| [negre] demptis ††. [vermell] et [negre] [et]. [vermell] qui sunt duerniones.

REPERTORIS:

Aguiló 94.– Altés. *Aportación* Od-104.– Anglès. *Música española* 134.– Anglès. *Sibil·la*, p. 67 (sobre el Cant de la Sibil·la).– Baucells. *Sibil·la*, p. 185 (sobre el Cant de la Sibil·la).– Bernadó. *Printed rituals*, pp. 45, 47, 48, 54 (reproducció del full sign. p3b).– Bernadó. *Rituals catalans*, pp. 582, 584-585.– *Cat. Col. S. XVI* O-352.– Chevalier. *Repertorium hymnologicum*, vol. 6, p. 185.– Donovan, p. 216.– Fernández de la Cuesta. *Libros de música* (2), p. 25.– Fernández de la Cuesta. *Spanish plainchant*, p. 13.– Franquesa. *Elementos*.– Franquesa. *Ritual Tarraconense* (2).– Gómez Muntané. *Sibila* (2), p. 29 (sobre el Cant de la Sibil·la).– Gudiol. *Arqueologia litúrgica*, fol. 207-B (menciona l'exemplar de Vic BEpisc).– Madurell & Rubió, pp. 65*, 76*; doc. 489 (edició del contracte d'impressió).– Molin &

Aussedat 2857.– Odriozola 550.– Palau 203527.– Solà Colomer. *Reforma*, pp. 515-516.– Torra. *Llibres litúrgics* 197.– Torra. *Montserrat* 2230.– Villanueva VII, p. 100.

Recursos en línia:

BITECA textid 5283.– CCPBC 1238514.– CCPBE 000019195; 000459793.– RELICS REAAA4133 (*olim* 4839); REAAA5709 (*olim* 6598: edició fantasma; es cita una edició de ritual vigatà impresa a València per Jordi Costilla el 15 de març del 1547; indubtablement és una confusió amb l'edició del ritual valencià del 1527 i es cita l'exemplar d'aquesta darrera que, efectivament, es troba a Barcelona BC).

Transcripció parcial de textos a Jaime Villanueva, ms. *Legajo de varios documentos relativos a rúbricas*, plec VII: 'Ritus circa sacramenta' (Madrid RAH: 9/4561).

EXEMPLARS:

Barcelona, BC: 10-III-15 [*.– Incomplet: Falten els fulls [creu de Malta]1, 2 i 8 dels preliminars i el full final amb el colofó (sign. [et]4).– Exemplar molt afectat per la humitat. Taques d'òxid i forats de paràsits.– Enquadernació antiga en pergamí, molt malmesa. Conserva restes de les tires de cuir per a lligar el volum.– Exemplar procedent de la col·lecció particular de Marià Aguiló (Barcelona). Exlibris de Marià Aguiló a la contratapa inicial amb el lema 'Cum sanguine mores'. Segell amb l'anagrama de Marià Aguiló al full sign. [creu de Malta]3a i a la segona portadella. Segell de l'Institut d'Estudis Catalans al full sign. [creu de Malta]3a.– Correccions manuscrites del text, ratllades i provatures d'escriptura. Al marge inferior del full sign. z7b hi ha uns dibuixos infantils que representen dos ninots disparant-se amb una mena de trabucs].

Barcelona, BU: CM-2961 (*olim* B-18/5/34/2961; B-46/6/3) [*.– Incomplet: Falten els fulls sign. f4, [et]3 i la major part de [et]4.– Forats de paràsits.– Enquadernació antiga en pergamí.– Segells de la Biblioteca Universitària i Provincial de Barcelona a la portada i als fulls sign. c6a i [et]2b.– Gravat de les lletres dominicals corregit amb paper enganxat].

Barcelona, BU: CM-3278 (*olim* B-20/4/25/3278; B-48/4/13) [*.– Incomplet: Falten els fulls sign. [creu de Malta]2 i f4.– Moltes taques d'humitat i forats de paràsits, especialment als marges, que arriben a afectar el text.– Enquadernació moderna en pergamí amb títol i signatura topogràfica al llom.– Exlibris manuscrit d'antic possessor a la portada: 'De nuestra señora de Gracia, Carmelitas Descalzos'. Segell de cautxú de la Biblioteca de la Universitat de Barcelona a la pàgina de portada i als fulls sign b2a, d1a, g3a, l3a, o5a i t1a.– Anotacions marginals manuscrites].

Bellaterra, BUAut: Res. XVI/45 (Capdevila 2) [*.– Incomplet: Falten els fulls sign. [creu de Malta]1 (portada), [creu de Malta]2, f4 i f5. Tots ells han estat substituïts per reproduccions fotogràfiques d'un altre exemplar, concretament a partir del segon dels dos de Barcelona BU (CM-3278), que es conserva complet.– Exemplar restaurat. Restes d'òxid i petits forats de paràsits. El full sign. [creu de Malta]6 està desenganxat de la relligadura.– Enquadernació moderna en pergamí. Exemplar

procedent de la col·lecció particular de Felip Capdevila (Barcelona).– Algunes proves d'escriptura i anotacions marginals manuscrites].

Montserrat, BMon: XVI-8°.242 (*olim* S.8°.49) [*.– Incomplet: Falta tot el quadern sign. [creu de Malta], els fulls sign. [doble creu de Malta]4 i a1, i tots els posteriors a y8.– Exemplar en pèssim estat de conservació. Tots els quaderns estan solts. Nombroses restes de paràsits. Restes d'humitat i òxid.– Sense enquadrernar. Conservat dins d'un estoig de cartó juntament amb altres fulls.– Dins l'estoig es conserven també alguns fulls suplementaris pertanyents a l'edició: sign. [creu de Malta]3-6 i [doble creu de Malta]1-2 i 4. Hi ha també un foli plegat on hi consta, a la portada, la inscripció manuscrita moderna: 'Sr. Capdevila. 150 Pts.'. Possiblement aquests fulls hagin estat una adquisició feta al bibliòfil barceloní Felip Capdevila, o bé una donació d'aquest col·leccionista al monestir de Montserrat. Capdevila posseïa un altre exemplar en molt millor estat d'aquesta mateixa edició, el qual actualment es troba a Bellaterra BAut].

Paris, ENSBA: Masson 907 [*.– Incomplet: Falten els fulls v1-2, x1-2, x8 i y1-2. Als llocs corresponents d'aquestes llacunes hi ha diversos fulls plegats (dos en cada cas, amb la corresponent foliació original dels fulls perduts en números romans – fols. 153-154, 161-162 i 167-169— on una mà molt posterior va copiar íntegrament els textos desapareguts a l'exemplar: a) passatges de les Constitucions del bisbat de Vic en els quals es descriuen diverses festivitats: *Festa precipua*, *Dominica in Ramis palmarum*, *De les letanies* i *Corpus Christi*; b) un fragment de les *Adjurationes contra tempestatem*; i c) part d'una *Passio domini secundum Joannem* i del *Modus expellendi demones*).– Tot i que està afectat per la humitat i hi ha ocasionals taques d'òxid, de tinta i de cera, en general presenta un bon estat de conservació. S'observen també alguns forats de paràsits que no arriben a afectar el text excepte als quadens finals, tot i que aquest és totalment legible.– Enquadrernació antiga en pell gofrada sobre fusta i restes de tancadors, una mica malmesa. La tapa anterior i el llom de l'enquadrernació estan desenganxats. El primer quadern està també pràcticament després del cos del volum.– Exlibris manuscrit d'antic possessor a la pàgina de portada: 'ex Bibliotheca Michaelii Cuyàs Barcinonensis Civis'. Petit segell de cautxú de l'Ecole des Beaux Arts i un altre amb l'anagrama del fons Masson a la pàgina de portada i al full [creu de Malta]2a.– Anotacions manuscrites en català als fulls de guarda final i a la contratapa posterior, datades al segle XVI (1554): es tracta de còpies de registres baptismals (amb tota probabilitat fou un exemplar en ús en diverses parròquies rurals)].

Vic, BEpisc: Hemeroteca, Rituals Vic, s.s. (*olim* 64-3) [*.– Complet.– Exemplar en bon estat, una mica curt de marges a causa d'un guillotinat excessiu i amb el text dels primers fulls corresponents al calendari lleugerament afectat.– Enquadrernació moderna en pell gofrada vermella amb el títol en daurat al llom: 'RITUAL | DE LA DIOCESIS | DE VICH'. Talls pintats en vermell.– Exlibris manuscrit d'antic possessor a la pàgina de portada. Etiqueta a la contratapa inicial amb exlibris de la Biblioteca Episcopal Pública de Vic. Al full de guarda inicial hi consta una altra etiqueta amb la signatura topogràfica del volum: 'B.E.P.V. Armari 64. Estant 3'].

Vic, BEpisc: Hemeroteca, Rituals Vic, s.s. [*.- Complet.- Bon estat de conservació, només presenta unes petites restes de corc al marge interior.- Enquadernació antiga en pergamí, mig despresa del volum y una mica desgastada, amb el títol escrit a mà al lloc: "Ordinarium Sacerdotibus". Restes de tancadors].

Els dos exemplars de Vic, BEpisc pertanyen a dos estats diferents, com ho posa en evidència un gran nombre d'errors i faltes en la foliació que en un exemplar estan corregits amb banderetes, mentre que a l'altre apareixen correctament impresos. El segon exemplar ressenyat és el que presenta la numeració corregida impresa.

Palau 203526 cita un exemplar del ritual de Vic del 1508 complet fins al fol. 185 a la col·lecció particular del Sr. Grases. Amb tota probabilitat es tracta d'un error per un exemplar de l'edició del 1547 del ritual vigatà, atès que el de c. 1508 tan sols té 126 fulls.

Chevalier cita un ritual de Vic del 1542 que amb tota seguretat és una errada en la identificació pel del 1547.

17.

Ritual Urgell 1548

Urgell R1548

Ordinarium Urgellinum.

Lyon: Corneille de Septgranges, per a Joan Guardiola, 1548.

Promotor: Bisbe Francisco de Urríes.

Corrector: Pere Mulner (Molner, Mollner o Mullner).

La Primera part (corresponent als quaderns A-E, amb el full sign. E4b en blanc) és un tonari complet arranjat i revisat, tal com figura a la portada, per Pere Mulner, l'antic organista i, des del 3 de març de 1543, cabiscol de la catedral d'Urgell, que ja s'havia encarregat de tenir cura de l'edició del processoner urgellit de 1527 i, versemblantment, també del ritual de 1536.

In 4° (240 x 170 mm).– [creu de Malta vermella]¹⁰ A-D⁸ E⁴ a-z⁸ [et]⁸ [cum]⁴.– [Primera part (tonari):] [10], i-xxxvj; [Segona part (Ritual):] [1], ij-cxcv fols., [1] (= 242 fulls).

Errates en signatura: [cum]4 (= full del colofó) sense signar.

Errates en foliació: Primera part: xxvii (en tinta vermella), xxix (en tinta vermella); Segona part: xxviii (sobreimprès en tinta vermella i negra en alguns exemplars), 49 (falta en alguns exemplars), cxx + vi sobreposat (per 126), xlv (per 145), lvi (per 156, en alguns exemplars), 196 (sense foliar).

Tipus: 137G; 119G; 94G; també utilitza ocasionalment (per exemple al full sign. k8v i següents) uns tipus més petits, sobreposats al text, a l'interliniat i generalment en tinta vermella, per indicar diferents acabaments d'alguns termes (masculí/femení, singular/plural) en les fórmules de rites com el baptisme.– m8a: 23; d8a: 30; n4a: 38.– Caixa: 181 x 120 mm; 180 x 110 mm.– Tinta negra i vermella.– Inic. tipogràfiques historiades.– Gravats: [full sign. [creu de Malta]10a]: gravat amb les lletres dominicals.– Llatí i català.

Primera part (tonari): A-D⁸, E⁴; Segona part (Ritual): a-z⁸, [et]⁸, [cum]⁴.

Els errors i omissions en la foliació d'alguns exemplars es troben corregits en altres, resultat de dos estats diferents. Les variants d'estat també són evidents al text musical. Així, per exemple, al full sign. g1a, que en alguns exemplars apareix foliat i en altres no, hi ha també variants en la composició tipogràfica de la notació musical, fet que demostra que es va fer una nova tirada de l'esmentat full i que es va intercalar al lloc corresponent. És possible que, durant el procés d'impressió, es detectés l'error en la impressió de la notació musical i que, quan es va tornar a compondre la forma, es va passar per alt incorporar de nou la foliació.– Alguns textos (*Penitentiae regule*, *Casus papales et episcopales* i *Absolutionis forma*) impresos fora de la caixa (fulls sign. n3-o5).

El vers del darrer full del tonari (sign. E4b) i el del full del colofó (sign. [cum]4b), en blanc.

NOTACIÓ MUSICAL:

Disposició: 1 col.– Caixa: 172 x 120 mm.

Notació quadrada i mensural.– 6 pautaes en tinta vermella de 4 línies per pàg.– 11,5 mm.

[*Dins d'un marc de quatre peces amb motius arquitectònics i figuratius*] ¶ [vermell] Ordinariu[m] Urgellinum | [*negre*] de lice[n]tia Reuere[n]dissimi in Chri | sto patris [et] domini Domini Fra[n] | cisci ab Urries [vermell] dei gratia Urgel= | lensis episcopi denuo per venera[n] | dum [*negre*] Perottum Muluerium [*sic*] Ur | gelline Sedis Precentorem | [vermell] recognitum / castigatum/ et | qua[m]plurimus necessarijs | auctum: vt optimo | cuiq[ue] lectori id per | scrutanti ap= | parebit. | [*segell episcopal a dues tintes*]

[*Full sign. A1a: Primera part*]: [*Títol corrent*] [vermell] Intonatio matutinarum | [*encapçalament*] [*negre*] ¶ [vermell] Sequitur intonatio variaru[m] rerum in choro: [et] in | altari cantandarum iuxta approbatum | alme Sedis Urgelline ritum.

[*Full sign. a1a: Segona part, amb portadella orlada pròpia i decoració tipogràfica idèntica a la de la Primera part*]: ¶ [vermell] Incipit ordinarium sacramen | torum: Benedictionum: [et] aliaru[m] | rerum a sacerdote animaru[m] cura[m] | regente agendarum: secundum sa | crosancte Urgelle[n]sis eccl[es]ie ritu[m]. | [*negre*] ¶ [vermell] Benedictio salis [et] aque. | ...

[*Colofó, full sign. [cum]4a*]:

¶ [vermell] Regestum huius Ordinarij. | [*creu de Malta*]: [*negre*] A.B.C.D.E.a.b.c.d.e.f.g.h.i.k.l.m.n.o.p.q.r.s.t.v.x.y.z.[et].[cum]. Omnes sunt quaterniones: demptis .[cum]. et .E qui sunt duerniones [vermell] [*creu de Malta*] [*negre*] vero est quinternio. | ¶ [vermell] Lugduni/ | ¶ [*negre*] Excudebat Cornelius de septemgran= | gijs/ expensis Ioannis Gordiole. | [vermell] M.D. xlvij. | [*negre*] [*gravat de la Verge*]

[*Al full sign. [cum]3b, al final*]: ¶ [vermell] Urgelline ecclesie Ordinarij finis. | ¶ [*negre*] Deo gratias.

REPERTORIS:

Aebischer. *Cant de la Sibil·la*, p. 264 n. 14.— Aguiló 99 (a l'exemplar descrit li mancava el colofó i el confon, seguint una indicació de Villanueva —qui no va conèixer l'edició del ritual d'Urgell de 1548—, amb l'edició saragossana del 1536

deguda a Jorge Coci; a la p. 49, en referir-se al ritual barceloní de 1569, comenta les diferents versions del Cant de la Sibil·la, confonent igualment l'edició del ritual d'Urgell del 1548 amb la del 1536).– Altés. *Antifonari de l'ofici*, p. 245 n. 18.– Altés. *Aportación* Od-78.– Anglès. *Canto religioso*, p. 106.– Anglès. *Música a Catalunya*, p. 289 i Taula II.7 (sobre el Cant de la Sibil·la).– Anglès. *Música española* 131; facs. 49 (reproducció dels fulls sign. y8b-z1a, corresponents als cants de les processons de Rogatives: *Sancta Maria quaesumus almum* i *O tu senyor*).– Anglès. *Sibil·la*, pp. 67-68 (sobre el Cant de la Sibil·la; reproducció del full sign. z4b a la p. 68).– Asensio. *Canto llano*, pp. 259 n. 18 i 261 ej. 3b (es refereix a un ritual d'Urgell de 1510, que és fantasma; en realitat es tracta d'un error pel de 1548, del qual n'ofereix una reproducció del full sign. C3b a la p. 261).– Baraut. *Rituals Urgell*, pp. 22, 24-27.– Baucells. *Sibil·la*, pp. 176, 185 (sobre el Cant de la Sibil·la).– Bernadó. *Adaptación y cambio*, pp. 239 n. 2, 246, 247 (reprodueix fols. 7v-8r = fulls sign A7b-A8a) i 19v-20r = C3b-C4a), 251, 264-270 i 278-279.– Bernadó. *Printed rituals*, pp. 45, 48, 50 n. 10, 51, 59 (reproducció dels fulls sign. y8b-z1a), 65 (reproducció del full sign. z5b).– Bernadó. *Rituals catalans*, pp. 582, 584-587, 588 n. 20, 591.– *Cat. Col. S. XVI* O-350.– Chevalier. *Repertorium hymnologicum*, vol. 6, p. 184.– Donovan, p. 216.– *FB* 68629.– Fernández de la Cuesta. *Libros de música* (2), p. 25.– Fernández de la Cuesta. *Spanish plainchant*, p. 13.– Franquesa. *Elementos*.– Franquesa. *Ritual Tarraconense* (2).– Franz. *Benediktionen* I, p. xxxiv.– Gómez Muntané. *Arrels*, p. 157).– Gómez Muntané. *Música medieval en España*, p. 81 (sobre el Cant de la Sibil·la).– Gómez Muntané. *Sibila* (2), pp. 50-52 (sobre el Cant de la Sibil·la) i 101 (edició musical del Cant de la Sibil·la).– Griera. *Litúrgia popular*, pp. 7-8 (transcriu el text del Cant de la Sibil·la d'aquest ritual, a partir de Milà i Fontanals. *Sibila*, pp. 304-306, i manté l'error en data: 1545).– Gudiol. *Arqueologia litúrgica*, fol. 205-C (menciona l'exemplars de l'Institut d'Estudis Catalans, avui a Barcelona BC, i el de Vic BEpisc).– Gültlingen. *Lyon* VI, p. 175 (Corneille de Septgranges 7).– Huglo. *Tonaires*, pp. 419, 462 (es refereix a la Primera part, la corresponent al tonari, com si es tractés d'un exemplar independent, del segle XVI i sense lloc ni data: *Intonatio variarum rerum in choro et in altari cantandarum iuxta approbatum alme Sedis Urgelline ritum*).– Madurell & Rubió, pp. 64, 76, 87; doc. 492.– Mele. *Cantus Sibyllae* p. 344 i ss.– Milà i Fontanals. *Sibila*, p. 360 (error en data: 1545; sobre el Cant de la Sibil·la; cita un exemplar en mans del prevere Joan Riba de Cardona, possiblement és el que actualment es troba a Solsona AD).– Odriozola 545.– Palau (1a. ed.), vol. V, p. 370.– Palau 203520.– Parés. *Ordinari d'Urgell*, pp. 72 (cita un ritual d'Urgell conservat a l'Arxiu Capitular de Solsona, procedent de la parròquia de Clarina, com si es tractés d'una nova edició, impresa entre 1537 i 1551, del ritual urgell·lità de 1536; en realitat és una còpia del ritual imprès a Lyon el 1548) i 81 (dona una relació d'exemplars de l'edició de 1548 conservats en altres col·leccions, sense reparar en que l'exemplar de Solsona pertany a aquesta edició).– Parés. *Urgell* 5.– Pedrell. *Catalech* 319 (conegué un dels exemplars de Barcelona BC (M.539), mancat de portada, que identificà gràcies a la descripció d'un altre exemplar ofertat per Ludwig Rosenthal, *Cat.* 121, #1122; reproducció del cant de rogatives *O tu senyor* del full sign. z1a a la p. 216, i del Cant de la Sibil·la del full sign. z4b a la p. 217).– Pedrell. *Cancionero* I, pp. 95-100 (diverses observacions sobre la melodia del Cant de la Sibil·la, així com del cant de rogatives *O tu senyor*; en la secció dels exemples els transcriu amb els núms. 130, p. 117, i 131, p. 118, respectivament).– Pedrell & Anglès. *Brudieu*, pp. 8, 9, 15.– Peña. *Guardiola*, p. 352.– Pujol. *Sibil·la*,

pp. 211-212 (sobre el Cant de la Sibil·la).– Rees. *Jesu redemptor*, pp. 242-254.– Romeu. *Corpus* 210 (transcriu els versos de la lletania per a la processó *ad petendam pluviam*, en català, del full sign. z1a: *O tu, Senyor, qui mort volgués prendre | alt en la creu per nosaltres a rembre! | Senyor, ver Déu ajuda | Dóna'ns la pau y pluja | y sanitat comuna*).– Sanchis Guarner. *Sibil·la*, pp. 19-20, 24, 26, 33 i 39 (sobre el Cant de la Sibil·la; dona erròniament la data de 1545 en totes les mencions a aquesta edició, excepte a la de la p. 24 que és correcta).– Sevestre. *Cantus Sibyllae*, pp. 271 i 282-283 (sobre el Cant de la Sibil·la; edició de la música).– Torra. *Llibres litúrgics* 195 (el data l'any 1550, repetint el que figura al fitxer manual; en realitat es tracta de dos exemplars de l'edició del 1548).– Torra. *Montserrat* 2228; 2228d.– Turner. *Toledo hymns*, p. 13.

Recursos en línia:

BITECA manid 2219 (no recull l'edició però sí que recensionia l'exemplar Barcelona BC M.539).– CCPBC 1238519.– CCPBE 000019193.– RELICS REAAA5707 (*olim* 6596: descriu l'únic exemplar que coneix, el Barcelona BC M.539; també dona la signatura 10-II-18 com si es tractés d'una signatura antiga d'aquest mateix exemplar, quan en realitat correspon a una altra còpia d'aquesta edició).

Catàlegs de llibreters antiquaris i de subhastes:

Ludwig Rosenthal (München), Cat. 106/IV [*Bibliotheca catholico theologica*] (s.a. [c. 1904]), #4249.– Ludwig Rosenthal (München), Cat. 111 [*Seltene und kostbare Bücher*] (s.a. [c. 1905]), #1299 (“Liturgie espagnole, que je ne puis trouver dans aucune bibliographie. Peut-être ‘unicum’”).– Ludwig Rosenthal (München), Cat. 121 [*Musik*] (s.a. [c. 1908]), #1122 (id).– Ludwig Rosenthal (München), Cat. 125 [*Spanish literature and history*] (s.a. [c. 1909]), #236 (“Not in any bibliography known to me. Perhaps the only known copy”).– Ludwig Rosenthal (München), Cat. 150 [*Bibliotheca liturgica*] (s.a. [1913]), #555 (“Liturgie espagnole, que je ne puis trouver dans aucune bibliographie. Peut-être ‘Unicum’. 500 marcs”; exemplar enquadernat en pergami).

EXEMPLARS:

Barcelona, BC: M.539 [*.– Incomplet: Falta el full de portada. A continuació del full sign. g1 de la Segona part se li ha afegit modernament, mitjançant un galze, un duplicat d'aquest mateix full procedent d'un altre exemplar que sí que tenia impresa la numeració de foli que mancava al full original de l'exemplar (a sota hi consta, a llapis, l'anotació moderna: ‘aquest fol. duplicat és d'altre exemplar havent-se posat aquí per estar foliat’). Els dos fulls afegits pertanyen a dos estats diferents de l'edició: s'hi poden observar variants en la composició de la notació musical i, a més, un està foliat i l'altre no. Molt probablement, quan ja s'havia alçat el plec, es van detectar els errors en la notació musical i en tornar a compondre la forma per esmenar-los no es va incorporar de nou la foliació.– Exemplar parcialment restaurat, que presenta, tot i això, moltes taques. Alguna part ha estat reconstruïda amb fulls possiblement provinents d'altres exemplars (p. ex. el full. sign. [creu de Malta]10).– Enquadernació en pell amb nervis al llom i ferros. Talls pintats en

vermell.– Anotacions manuscrites datades (1564, 1577, 1580) en català als quatre fulls de guarda inicials i al darrer full corresponent al colofó, algunes també datades (1573) amb nom d'antic possessor ('Jo. Queralt'), lloc ('Santa Linya') i preu ('viginti solidorum'). Segell de la Diputació Provincial de Barcelona al segon full de guarda inicial].

Barcelona, BC: 10-II-18 [*.– Incomplet: Exemplar molt mancat. Comença amb els 36 fulls del tonari de la Primera part (complet). A la Segona part (Ritual) només hi ha el quadern a (mancat del full a3 i amb el full a6 molt escapçat), els quaderns m-v (complets), els fulls [cum]1-2 i part del full [cum]3, tots tres molt malmesos i amb forats de paràsits afectant greument el text i amb els marges molt més curts que la resta del volum.– Exemplar bastant malmès, sobretot els dos fulls finals, amb els marges molt retallats, que podrien ser d'un altre exemplar. Forats de paràsits que afecten el text en alguns fulls i taques d'humitat.– Enquadernació en mitja pell. Llom amb ferros daurats i inscripció 'Ordinarium Sacramentorum Urgellensis 1548'.– Exemplar procedent de la col·lecció particular de Marià Aguiló (Barcelona). Segell de Marià Aguiló i de l'Institut d'Estudis Catalans al primer full (sign. A1a).– Algunes anotacions marginals manuscrites].

Barcelona, BU: CM-837 (*olim* B-6/3/18/837; *olim* B-34-3-27; *olim* B.6/3/18/737) [*.– Incomplet: Falta el full sign. [creu de Malta]1 (portada), els fulls z2-4, la meitat inferior del full sign. [et]8 i tot el quadern [cum].– Exemplar deficientment conservat i molt brut.– Enquadernació antiga en pell sobre cartonatge, gofrada amb ferros sobre les tapes i molt malmesa. Els fulls estan completament desenganxats de l'enquadernació. Teixell de paper al llom amb la signatura antiga B-6/3/18/837.– Exlibris manuscrits d'antics possessors a les contratapes i al primer full conservat: 'Aquest ordinari és de Sant Pere Màrtir de les Caldes comprat lo any 1608 servint dita església mossèn Bernat Pujols. Ha costat deu reals de plata'; 'En lo any 1613 comensa de servir la iglesia de les Caldes mossèn Pere Aresté'. Al full sign. m5a i en molts altres llocs apareix l'exlibris manuscrit de Joan Antoni Ermengol. L'exemplar procedeix de l'església de Sant Pere Màrtir de les Caldes (parròquia d'Escaldes-Engordany, a Andorra) per a la qual va ser adquirit l'any 1608 al preu de deu reals de plata. Després, sembla haver passat pel Convent del Carme de Barcelona. Segells de la Biblioteca de la Universitat de Barcelona als fulls sign. [creu de Malta]2a i D1a.– Moltes anotacions manuscrites marginals i provatures d'escriptura, especialment a les guardes de les contratapes. Algunes anotacions estan datades (1608, 1613, 1614) i la major part són en català. A la contratapa posterior hi ha manuscrita una estrofa dels Goigs del Roser: 'Vostres goigs ab gran plae cantarem verge Maria pus que vostra senioria es la verge del roser del sant ventre produida' i altres exlibris: 'Lletra de Macià Ermengol, fadrí del lloc de les Caldes, parròquia de Andorra, bisbat de Urgell'; 'Joan Antoni Ermengol de les Caldes, parròquia de Andorra bisbat de Urgel'].

Barcelona, BU: CM-838 (*olim* B-6/3/19/838; B-34/3/5) [*.– Incomplet: Falta el full sign. [creu de Malta]1 (portada) i tot el quadern [cum].– Estat de conservació molt deficient. Completament foradat per paràsits.– Enquadernació antiga en pergamí. Teixell de paper al llom amb signatura antiga.– Correccions i anotacions marginals manuscrites].

Bellaterra, BUAut: Res XVI/52 (Capdevila 15) [*.- Incomplet: Falta el full [cum]4, corresponent al colofó, que ha estat substituït per una reproducció fotogràfica a partir d'un dels dos exemplars de Barcelona BC (M.539). També falta una petita part dels full sign. l7 i [cum]3 sense arribar a afectar el text en cap dels dos fulls, que han estat restaurats.- Exemplar en bon estat que ha estat curosament restaurat. Restes d'òxid.- Enquadrernació moderna en pergami. Conservat dins d'un estoig.- Exemplar procedent de la col·lecció particular de Felip Capdevila (Barcelona). Segell de la Universitat Autònoma de Barcelona a la portada i al full sign. [cum]3b.- Anotacions marginals manuscrites, diverses esmenes i marques als calendaris dels fulls preliminars. Afegit de creus manuscrites a l'escut de la portada. Proves d'escriptura a diversos fulls del quadern D, la major part fan referència 'al molt amat señor mossen de Caldes de Santa Fe' (prop d'Organyà, a l'Alt Urgell); també hi ha altres textos en català].

Cambridge, UL: MR220.c.50.1 [*.- Complet.- Excel·lent estat de conservació. El full de portada ha estat parcialment restaurat i restituït a l'exemplar. Lleugeres taques d'humitat i restes de cera.- Enquadrernació molt luxosa en pergami sobre cartó. Ferros daurats al llom. Conservat dins d'una caixa.- Al full sign. E4 de la Primera part hi apareix la signatura autògrafa del bisbe: 'M episcopus urgellensis' (entre 1552 i 1556 va ocupar la mitra, procedent de Tortosa, Miquel Despuig, a qui probablement correspongui la inicial de la signatura). Part del text al full sign. p3 fou ratllada. Segell als fulls sign. [creu de Malta]1b, A1a, C1a i [cum]3b: 'BIBL CANT ACAD'].

Lleida, IEI-B: AV-20 [*.- Incomplet: Falten els fulls sign. x3-5 i tots els posteriors al full sign. z7.- Tot i les restes d'humitat i les abundants taques de cera, el paper conserva una certa consistència. Petits forats de paràsits als marges que no arriben a afectar el text. Amb tot ha estat un exemplar força utilitzat i està molt fatigat. Alguns dels darrers fulls estan desenganxats i presenten un estat més precari.- Enquadrernació antiga en pell, una mica deteriorada. Decoració de ferros a les tapes i als entrenervis del llom. La part inferior del llom i part de la tapa posterior estan completament menjades per rossegadors.- Una anotació manuscrita a llapis a la contratapa inicial indica el nom de l'anterior propietari, l'il·lustre activista polític i cultural lleidatà Antoni Bergós (1899-1986). Segells de l'Institut d'Estudis Ilerdencs als fulls sign. [creu de Malta]1a, [creu de Malta]1b (molt borrós), [creu de Malta]10a, A8a, B3a, D1a, E4a, a1a, c8a, f1a, f8a, h1a, n3a, n4a, s1a, v1a, x1a, y3a, z1a i z6b].- Diverses anotacions marginals manuscrites, algunes en català. Algunes de les més curioses es troben al marge inferior del full sign. c7a i consisteixen en una sèrie de figures musicals (diverses lligadures, una nota solta i fins i tot un custós) escrites en notació quadrada negra. Semblantment, una lligadura de tres notes a sobre del segon pauta del full sign. s7a. Una mà posterior ha afegit alguns dibuixos i ornamentacions a tinta dins dels espais en blanc i també als pals del camper de l'escut episcopal de la portada i també a altres parts de l'orla].

Montserrat, BMon: XVI-8°.241(*olim* S.8°.158) [*.- Incomplet: Falten els fulls sign. [creu de Malta]1-2 i 10 dels preliminars, el full sign. y7 i el darrer full, sign. [cum]4, corresponent al colofó. Amb tota probabilitat els fulls dels preliminars que s'han conservat en aquest exemplar provenen d'una altra còpia.- Exemplar parcialment

restaurat. Restes de paràsits i moltes taques d'humitat i cera.– Actualment està desenquadrernat.– Al recte del primer full del tonari hi consta un segell: 'Biblioteca de Catalunya. Duplicat'.– Diverses anotacions manuscrites en català relatant fets datats de mitjans del segle XVII als fulls del calendari].

Montserrat, BMon: XVI-8°.241d [*.– Incomplet: Falten tots els fulls de preliminars i tot el tonari; del ritual falten els fulls sign. d2, g1, g3, x3-5 i tots els posteriors a z7.– Molt tacat d'humitat i restes de paràsits.– Exemplar desenquadrernat.– Correccions i anotacions marginals manuscrites].

Els dos exemplars de Montserrat estan constituïts per fragments complementaris. Així, el més complet està format pels preliminars d'un exemplar, tot el tonari i el primer quadern d'un altre exemplar i la resta d'un tercer. Es dona la circumstància que el tonari i el primer quadern d'aquest volum procedeixen de l'exemplar duplicat de Montserrat, tal com es pot apreciar per les restes de l'enquadrernació i de les seves marques de costura i per la mida dels talls. El primer quadern (a), incomplet, de l'exemplar XVI-8^a.241d, per la seva banda, prové de l'exemplar XVI-8°.241. Igualment succeeix amb els quaderns v, y i z que també han estat intercanviats entre els dos volums.

Ripoll, BLambert Mata: 978 [Incomplet. Odriozola 545 menciona un exemplar incomplet amb aquesta signatura en aquesta biblioteca, que ell va poder veure. L'exemplar, però, no ha pogut ser localitzat en aquesta col·lecció. Tampoc apareix al catàleg Estrader & Fullà. *B. Lambert Mata*. Alguns llibres de la col·lecció Lambert Mata, els molt malmesos, greument mutilats i de difícil identificació, no van ser inclosos al catàleg publicat i es conservaven amuntegats en caixes fora de consulta. L'exemplar, o les restes de l'exemplar, devia existir amb aquesta signatura, però no era accessible quan vam visitar la biblioteca en la seva seu anterior. Actualment, amb l'edificació de la nova seu de la Biblioteca, ja no es troben entre els seus fons i ningú sap exactament què se n'ha fet. Els responsables ens dieuen que a dia d'avui, tots aquells exemplars greument mutilats ja no es troben a les dependències de la biblioteca. Consta però al llibre d'Inventari-Registre elaborat entorn 1930 amb el núm. 978 (vol. 1), sota l'epígraf 'Ritual romà'; més tard s'ha afegit en llapis: 'Seu d'Urgell? fol. CLXXVI'. Probablement Odriozola tingué ocasió de veure i identificar l'exemplar, tot i que, contra el que és comú en ell, al seu catàleg no hi indica ni l'estat ni els fulls que hi manquen, cosa que sí que fa amb l'exemplar del ritual d'Urgell de l'any 1536 que també es conserva en aquesta col·lecció].

Solsona, AD: s.s. (*olim* 998) [*.– Incomplet: Falta la meitat superior del full sign. [creu de Malta]2, la major part dels quaderns s, t i v (totes els fulls del qual han estat arrencats del volum deixant només un petit fragment de la part superior de cada full), la major part dels fulls sign. y6-8 (dels quals només es conserva un petit fragment de la part inferior) i els fulls sign. [et]7-8 i [cum]1-4 complets.– Exemplar molt malmès que posa en evidència un ús continuat. Presenta taques d'humitat i òxid, restes de cera i estrips (fulls sign. [creu de Malta]10, y4-5). El primer quadern està després del volum.– Enquadrernació antiga en pell gofrada sobre cartó, de la qual només es conserva la tapa posterior.– Exlibris manuscrit al primer full: 'És de

la Iglesia Parroquial de Clariana'. Signatura episcopal al full E8a ('M. Episcopus Urgellensis', probablement del bisbe Miquel Despuig), seguida d'un text manuscrit ratllat.– Anotacions marginals manuscrites als fulls del calendari. Anotació manuscrita datada el 15 d'octubre de 1559 al full sign. Z6b. Diverses anotacions de mans diferents a la contratapa].

Vic, BEpisc: XVI-1804 [*.– Incomplet: Falten els fulls [et]6-8 i tot el darrer quadern, amb la signatura [cum].– Afectat per la humitat i algunes taques, però raonablement ben conservat i bastant net. El paper dels darrers fulls està una mica debilitat, però la resta es conserva en bon estat, amb bons marges.– Enquadernació antiga en pell amb ferros i molt malmesa. Al lloc, que està decorat amb florons, hi figura en una etiqueta amb la signatura topogràfica antiga, i també escrita a mà, la indicació de data errònia 'Urgell 1549'.– Exlibris manuscrit d'antic possessor a la pàgina de portada: 'F[rancis]co Mirambell y Giol, Prbro. cura párroco de Prats de Llussanés'. Etiqueta a la contratapa inicial amb exlibris de la Biblioteca Episcopal Pública de Vic. Igualment a la contratapa hi figura una altra etiqueta amb la signatura topogràfica del volum: 'B.E.P.V. Armari 64. Estant 4'. La mateixa etiqueta amb la signatura topogràfica antiga es troba també a la pàgina de portada.– Anotacions marginals (registres de baptisme sense constar data, rastres de comptes) i proves d'escriptura als fulls de guarda inicials i al final. Al vers del segon full de guarda inicial hi consta el text manuscrit següent: 'D.D. Franciscus ab Urries Urgellensi Episcopus fuit ab anno 1534 ad 1551. Verum ordinarium hoc elaboratum est anno 1548 ut videre est fol. post hoc 10 in tabula seu monitionibus ad inveniendum litteram dominic. et aureum numerum'. A sota, afegit a llapis: 'Es del any 1549'].

Al catàleg de l'Exposició Internacional de Música i Teatre de Viena de l'any 1892 hi figura la referència: 'Manuale des Klosters von Urgel. Gedruckt auf Papier in sogenannten gothischen Charakteren. Ende des XV oder Anfang des XVI. Jahrhunderts'. L'exemplar procedia de la col·lecció de la Diputació Provincial de Barcelona. Podria tractar-se del primer dels dos exemplars del ritual d'Urgell de 1548 actualment a la Biblioteca de Catalunya (sign. M.539). Veure: Rudolf Beer, ed., *Katalog der Ausstellung des Königreiches Spanien. Internationale Ausstellung für Musik- und Theaterwesen, Wien 1892* (Wien: Druck von Johann N. Vernay, 1892), núm. 35 (p. 20).

Facsimil digital:

Memòria Digital de Catalunya:
<https://mdc.csuc.cat/digital/collection/llibimps16/id/57169>.
 Reproducció de l'exemplar de Barcelona BC (M.539).

18.

Ritual Girona 1550

✚ Girona R1550

Ordinarium sacramentorum secundum laudabilem ritum diocesis Gerundensis.

Lyon: Corneille de Septgranges, per a Joan Guardiola, 1550.

Promotor: Bisbe Joan Margarit.

La Primera part (corresponent als quaderns a-f; la major part a dues columnes) no és pròpiament part del ritual, sinó que està formada per diversos tractats: en primer lloc hi ha una *Tabula christiane religionis valde utilis et necessaria cuilibet christiano quam omnes pro speculo tenere debent*, seguit d'un tractat sobre la penitència i d'un altre sobre doctrina sacramental. A partir del full sign. Z4a, fins al final, hi ha un complet tonari: *Sequitur intonatio variarum rerum in choro, et in altari cantandarum, iuxta approbatum alme sedis Gerundensis ritum.*

In 8° (230 x 165 mm).– [creu de Malta]⁸ a-e⁸ f⁴ A-Z⁸ Aa⁸ Bb⁸ Cc⁴.– [8], i-ccxlviii fols. (= 256 fulls).

Errates en signatura: Y5 (signat).

Errates en foliació: xlv (per 46), cc (per 100), cx (per 210), cxij (per 212), cxvij (per 217), cxviii (per 218), cxx (per 220), cxxix (per 229), cxxxvj (per 236).

Tipus: 143G; 97G; 84G (tractats de la Primera part).– A2a: 26; A6b: 39.– Text a 1 i 2 cols.– Caixa: 184 x 123 mm.– Tinta negra i vermella.– Inic. xil. historiades.– Gravats: [full sign. C7b]: abans de l'inici del cànon de la missa, gravat a tota plana amb escena del Calvari dins d'una orla xilogràfica de sis peces amb motius florals, una imatge del personatge bíblic del rei just (Asà) al bloc vertical exterior i sengles figures de sibils (Tiburtina i Hel·lespòntica) als dos blocs inferiors, idèntic al que apareix a altres dues edicions que l'impressor lionès feu per a diòcesis catalanes aquests anys: Vic R1547 i Tarragona R1550; [full sign. C8a]: (T⁵)e igitur; [full sign. R4b]: gravat amb escena del Calvari a l'inici del text de la Passió segons sant Joan.– Llatí i català.

Postil·les impreses als marges.– El vers del darrer full (sign.Cc4b), en blanc.

NOTACIÓ MUSICAL:

Disposició: 1 col.– Caixa: 178 x 124 mm.

Notació quadrada i mensural.– 6 pautats en tinta vermella de 4 línies per pàg.– 17 mm.

[Dins d'una orla tipogràfica de quatre peces d'estil plateresc amb motius historiat i arquitectònics] ¶ [vermell] Ordinarium | Sacramentorum secu[n]dum | laudabile[m] ritum Diocesis | [negre] Geru[n]den[sis] [vermell] iussu admodu[m] re | uerendi in Christo [negre] Patris | D. Iohannis a Margarit | Gerunden[sis] presulis [vermell] conue= | nientissime digestu[m], ac per vi | ros [negre] Ecclesiasticoru[m] officio= |

rum peritia co[n]spicuos mul= | to locupletius necnon eme[n]= | datius quam
hactenus fue= | rit redditum. [vermell] diphthongis, | accentibusq[ue] in gratiam sa=
| cerdotum, [negre] precipueq[ue] Cura | torum, quibus summe com= | modati hoc
opusculum fu | turu[m] est, decenter illustratu[m]. | [vermell] 1550

[Nova portadella al full sign. A1a]:

[Dins d'una orla tipogràfica de quatre peces idèntica a la de la primera portada] ¶
[vermell] Incipit ordinariu[m] sacra= | me[n]toru[m], B[e]n[e]dictionu[m], [et] alia
| ru[m] rerum a sacerdote a[n]imaru[m] curam regente age[n]darum: | secundu[m]
sacrosancte [negre] Gerun | densis [vermell] ecclesie ritum. | ¶ [negre] Benedictio
salis et aque. | ...

[Colofó, full sign. Cc4a]:

[Després de dues línies de notació musical corresponents a la darrera de les
entonacions del Benedicamus] ¶ [vermell] Lugduni, | Excudebat [negre] Cornelius
de Septemgran= | gijis: [vermell] impensis [negre] Ioannis Gordiole biblio | pole
Barchinon[ensis]. [vermell] Anno d[omi]ni, M. D. L. | [negre] ¶ [vermell]
Regestum. | [creu de Malta]. [negre] a.b.c.d.e.f.A.B.C.D.E.F.G.H.I.J.K. |
L.M.N.O.P.Q.R.S.T.U.X.Y.Z.Aa. | Bb.Cc. [vermell] Omnes sunt quaterni, preter
[negre] f. [vermell] et [negre] Cc. [vermell] qui sunt duerni.

REPERTORIS:

Aebischer. *Cant de la Sibil·la*, p. 264 n. 13.– Aguiló 86.– Altés. *Baptisme*, pp. 40-42.– Altés. *Aportación* Od-31.– Anglès. *Canto religioso*, pp. 107-108.– Anglès. *Música a Catalunya*, p. 298 i Taula II.8 (en referència al Cant de la Sibil·la).– Anglès. *Música española* 133 (errors a la signatura tipogràfica).– Anglès. *Sibil·la*, pp. 67-69 (reproducció del full sign. Y3a, on hi apareix el Cant de la Sibil·la a la p. 69).– Baucells. *Sibil·la*, p. 185 (sobre el Cant de la Sibil·la).– Bernadó. *Printed rituals*, pp. 45, 47-50 n. 10, 51, 55 (reproducció del full sign. K7b), 60 (reproducció dels fulls sign. X7b-X8a).– Bernadó. *Rituals catalans*, pp. 582, 584-587, 588 n. 20 i 21.– *Cat. Col. S. XVI* O-345.– Colomer. *Ordinarium Girona*.– Donovan, p. 216.– Fernández de la Cuesta. *Libros de música*, p. 72.– Fernández de la Cuesta. *Libros de música* (2), p. 25.– Fernández de la Cuesta. *Spanish plainchant*, p. 13.– Franquesa. *Elementos*.– Franquesa. *Ritual Tarraconense* (2).– Gili Pol.– Gómez Muntané. *Arrels*, pp. 156-157).– Gómez Muntané. *Música medieval en España*, pp. 80, 81 (sobre el Cant de la Sibil·la).– Gómez Muntané. *Sibila* (2), pp. 27, 29, 38, 53 (sobre el Cant de la Sibil·la) i 102 (edició musical).– Griera. *Pràctiques litúrgiques*, pp. 152-

153 (edició de les lletanies de difunts que apareixen sota l'encapçalament *Defunctorum prosa* del full sign. Y4a: *Redemptor Deus miserere* i *Jesu redemptor suscipe*).– Gudiol. *Arqueologia litúrgica*, fol. 199-A (menciona l'existència de l'exemplar de l'Institut d'Estudis Catalans, ara a Barcelona BC, i d'un altre en poder de mossèn Joan Serra i Vilaró, de Cardona).– Juncosa. *B. Episcopal Barcelona* (s. XVI-XVII) 44.– Madurell & Rubió, p. 76*.– Marquès. *Història de la diòcesi de Girona*, p. 100.– Mele. *Cantus Sibyllae* p. 344 i ss.– Odriozola 503.– Palau 203513 (indica 268 fulls en lloc de 248).– Pujol. *Sibil·la*, pp. 211-213 (transcripció musical del Cant de la Sibil·la del full sign. Y3a a la p. 213).– Rees. *Jesu redemptor*, pp. 242-244.– Sanchis Guarner. *Sibil·la*, pp. 24, 27 (sobre el Cant de la Sibil·la).– Solà Colomer. *Reforma*, pp. 516 i 517, n. 2103.– Villanueva XIV, p. 82.– No apareix a la relació de llibres impresos per Corneille de Septgranges a Gültlingen. *Lyon* VI, pp. 175-179.– No recollit a *FB*.

Recursos en línia:

BITECA texid 5281.– CCPBC 3062339.– CCPBE 000019189.– RELICS REAAA5703 (*olim* 6591).

Transcripció parcial de textos a Jaime Villanueva, ms. *Legajo de varios documentos relativos a rúbricas*, plec VII: 'Ritus circa sacramenta' (Madrid RAH: 9/4561).

EXEMPLARS:

Barcelona, BC: 10-III-9 [*.– Complet.– Excel·lent estat de conservació amb algunes lleugeres restauracions. Petits forats de paràsits al marge superior.– Enquadernació en pell negra una mica gastada amb superlibris de Marià Aguiló a les dues tapes consistent en un gravat daurat amb els lemes: 'Recorda lo passat. Ordena lo present. Proveheix al esdevenidor' i 'No guardes a quants plaus mas a quals'. Llom amb nervis i inscripció en daurat: 'D. J. MARGARIT | ORDINARIUM GERUNDEN | 1550'. Ferros als entrenervis sense text. Bordura de ferros daurats a les tapes exteriors. Bordura amb orla gofrada a les contratapes. Talls daurats. Cinta de registre.– Exemplar procedent de la col·lecció particular de Marià Aguiló (Barcelona). Exlibris de Marià Aguiló amb el lema 'Cum sanguine mores' a la contratapa. Segell de Marià Aguiló i de l'Institut d'Estudis Catalans a la pàgina de portada.– Al final, al vers del darrer full, una mà del segle XVI hi va escriure diverses lectures dels Evangelis sota el títol: 'En Roma se usa de dir los curats'. Afegit manuscrit a la portada amb dibuix de l'escut agregat a mà amb tinta a la peça inferior de l'orla. Algunes anotacions marginals manuscrites i afegits amb notació musical d'entonacions per als salms (full sign. Aa5a)].

Barcelona, BSem: 264.15 Ord (*olim* Res. 571 i 10-II-44; Reg. 11.037) [*.– Complet.– Odriozola dona dues signatures: Res. 571 (exemplar mancat del full sign. [creu de Malta]2) i Res. 264-12-Ord, com si es tractés de dos exemplars, però en realitat sembla que només se'n conserva un en aquesta biblioteca. Possiblement es tracta d'una confusió amb l'exemplar del ritual de Tarragona de 1550, sortit del taller del mateix impressor lionès, que es conserva en aquesta col·lecció i amb aquesta signatura.– Bon estat de conservació, tot i que afectat per la humitat. Taques de cera.– Enquadernació antiga en pell amb ferros, restes de tancadors i florons als

entrenervis del llom.– Exlibris manuscrit a la portada: ‘Es de la Biblioteca Episcopal de Barcelona’. Segell de la Biblioteca Episcopal del Seminari de Barcelona a la pàgina de portada, als fulls sign. G7a, G8a i U3a i al vers del darrer full.– Oració manuscrita al vers del darrer full, no imprès. Algunes anotacions marginals manuscrites].

Girona, BP: A/7085 (*olim* H/696; C/143) [*.– Complet.– Exemplar en bon estat de conservació, excepte els fulls finals de l’edició i els de guarda, que estan esquinçats. Afectat per la humitat, taques de cera i alguns forats de paràsits que arriben a afectar el text, sobretot a partir del full sign. P4. Petites pèrdues de paper molt ocasionals i poc significatives en alguns fulls. Conserva uns bons marges.– Enquadernació antiga en pell amb ferros i restes de tancadors, bastant deteriorada. Amb tota probabilitat es tracta de l’enquadernació original. Hi ha restes de pergamí manuscrit com a reforç de la relligadura.– Exlibris manuscrit il·legible al full de guarda inicial. Antigues signatures manuscrites a la contratapa inicial i al full de guarda del principi. Segell de la biblioteca Provincial de Girona a la pàgina de portada i als fulls sign. F6a, X6a i Cc4b.– Marques d’ús amb indicació de data: 1616 (al gravat per al comput de la *littera dominicalis* del full sign. †2a), 1592 i 1596 (registres de bateigs al full de guarda final i al cartonatge de la contratapa posterior). Diverses anotacions marginals manuscrites. Oracions en català als fulls de guarda finals].

Madrid, BPR: III/285 [*.– Complet.– Molt bon estat de conservació.– Enquadernació en pasta espanyola amb ferros daurats i teixell al llom: ‘MANUAL DE GERONA’. Al tall hi figura, escrit a tinta: ‘MANUAL DE GIRONA’.– Exlibris a la contratapa superior: ‘Biblioteca del Rey N. Señor: X. LI. 3’. Segell amb el text ‘Inventariado por las Cortes, 1874’, al recte i al vers de la pàgina de portada i també als fulls sign. [creu de Malta]2a i CC4b].

Reus, Bibl. part. Font de Rubinat [Exemplar actualment en parador ignorat.– Exemplar no consultat].

Sabadell, AH: D3 14076 (Reg. 246) (exemplar procedent del Museu d’Història de Sabadell, deixat en dipòsit a l’Arxiu Històric) [*.– Incomplet: Falten el full sign. [creu de Malta]1, gairebé tot el full [creu de Malta]2, el full [creu de Malta]8 sencer, els quaderns a i b complets, els fulls sign. c1 i A1, el marge inferior de F6, un requadre de l’interior del full sign. T6 i la major part del full sign. Cc4.– Exemplar restaurat i en bon estat de conservació tot i que es nota que va estar molt afectat per la humitat i hi ha abundants taques i rastres d’òxid. Forats de paràsits al marge inferior.– Enquadernació antiga en pell gofrada ennegrida restaurada recentment. S’han conservat diversos fragments de pergamí manuscrits utilitzats per a reforçar l’enquadernació original. També s’han conservat, a la contratapa, alguns fulls de paper manuscrits que pertanyien a l’enquadernació original o que havien estat afegits a la mateixa.– Segell del Museo de Sabadell als fulls sign. [creu de Malta]6a, Bb6b, Cc3b i M1b.– Proves d’escriptura i algunes oracions i rúbriques afegides per mans tardanes. En alguns fulls (sign. J7a) hi ha diverses anotacions marginals manuscrites que són traduccions en castellà dels termes catalans utilitzats a l’edició.– Colomer. *Ordinarium Girona*, descriu aquest exemplar quan encara es trobava a la Biblioteca del Museu d’Història de Sabadell. Cap a l’any 2002 el fons

de llibres antics d'aquesta biblioteca va ser traslladat a l'Arxiu Històric de Sabadell on es troba en dipòsit].

Tarragona, BSem: S. Vilaró 434 (*olim* 8° 264 (46.712) ORD (s. XVI) [*.- Complet.- Exemplar força deteriorat per un ús continuat. Molt afectat per la humitat i molt tacat. Abundants túnels de paràsits als marges, que puntualment arriben a afectar el text. Marges generosos. El full de portada i el full sign. [creu de Malta]8, estan despresos de la relligadura.- Enquadernació antiga en pell gofrada sobre cartonatge, molt deteriorada. El llom, amb tres nervis, presenta pèrdues i rastres d'afectació de corc. Teixell de paper autoadhesiu amb la signatura moderna d'una catalogació en desús: 8° 264 (46.712) ORD (s. XVI). La signatura topogràfica vàlida actualment és S. Vilaró 434.- Exlibris manuscrits, la major part il·legibles, a les dues contratapes, a la pàgina de portada i al full en blanc del vers de colofó: 'Aquest llibre és de Joseph Torra qui el trobara [il·legible] de trobas aura bons amichs' (full sign. CC4b). Altres anotacions manuscrites situen el llibre a la vila de Solsona. Exlibris de cautxú de la biblioteca de Joan Serra i Vilaró ('Ex-libris J. Serra-Vilaró') als fulls sign. [creu de Malta]2a i G4a.- Anotacions manuscrites i proves d'escriptura a les dues contratapes i als fulls sign. N7a-N8a i Bb1b-Bb2a.- Exemplar esmentat a Gudiol. *Arqueologia litúrgica*, fol. 199-A, però no registrat en cap altre repertori].

Solà Colomer. *Reforma*, p. 517, n. 2103 cita un exemplar d'aquesta edició conservada a Girona BSem, però es tracta d'un error, atès que en aquest fons no hi consta cap còpia d'aquesta edició del ritual gironí. És possible que es tracti d'una confusió amb un exemplar del missal de Tarragona del mateix impressor i any que sí que forma part del fons antic d'aquesta biblioteca amb la signatura topogràfica S/51).

Facsimil digital:

Memòria Digital de Catalunya:

<https://mdc.csuc.cat/digital/collection/llobimps16/id/62229>.

Reproducció de l'exemplar de Barcelona BC (10-III-9).

19.

Ritual Tarragona 1550

✚ Tarragona R1550

Ordinarium sacramentorum secundum honorabilem consuetudinem Tarraconensis ecclesie.

Lyon: Corneille de Septgranges, per a Rafael Dauder i Joan Trinxer, 1550.

In 4° (240 x 175 mm).– [creu de Malta]⁸ a-s⁸ t⁴.– [8], j-cxlviii fols. (= 156 fulls).

Errates en foliació: 81 (sense foliar), cxliii (per 146).

Tipus: 280G; 143G; 97G.– a3b: 36; a8a: 26.– Caixa: 173 x 123 mm.– Tinta negra i vermella.– Inic. xil. historiades.– Gravats: [full sign. e6b]: abans de l'inici del cànon de la missa, gravat a tota plana amb escena del Calvari dins d'una orla xilogràfica de sis peces amb motius florals, una imatge de la Verge Maria amb l'infant Jesús al bloc vertical exterior i sengles figures de sibil·les (Agripa i Tiburtina) als dos blocs inferiors.– Llatí i català.

El vers del darrer full (sign. t4b), en blanc.

NOTACIÓ MUSICAL:

Disposició: 1 col.– Caixa: 176 x 118 mm.

Notació quadrada.– 6 pautats en tinta vermella de 4 línies per pàg.– 17 mm.

[*Dins d'una orla de quatre peces amb decoració de motius arquitectònics i figuratius*]
¶ [vermell] Ordinarium sacramen= | torum [negre] secundum honorabilem
consuetu= | dinem [vermell] Tarraconensis ecclesie [negre] Hispaniarum
metropol[itane] [vermell] recognitum / | castigatum / [negre] et quam plurimis |
necessarijs auctum: vt opti= | mo cuique [vermell] lectori [negre] id | perscrutanti
[vermell] ap= | parebit. | [negre] [creu de Malta] | [vermell] 1550. | [segell
arquebisbal a dos tintes dins d'una orla circular]

[Colofó, full sign. t4a]:

¶ [vermell] Tarraconensis ecclesie Ordinarij Finis. | [negre] ¶ [vermell] Regestum.
| [creu de Malta] [negre] .a.b.c.d.e.f.g.h.i.k.l.m.n.o.p.q.r.s.t. Omnes sunt |
quaterniones preter t. est enim duernio. | ¶ [vermell] Excudebat Lugduni [negre]
Cornelius a Septe[m]gra[n]gijs [vermell] Expensis | [negre] Raphaelis Dauder | et
Ioa[n]nis Trinxerij. [vermell] Anno salutis. 1550.

REPERTORIS:

Aguiló 74.– Altés. *Aportación* Od-61.– Anglès. *Música española* 132 (error a la signatura topogràfica de l'exemplar de la Biblioteca de Catalunya: 10-II-23 correspon a l'edició del *Directorium curatorum* de Pere Màrtir Coma realitzada a Barcelona per Claudi Bornat el 1568; la signatura correcta és: 10-II-25).– Anglès. *Sibil·la*, p. 67.– Bernadó. *Printed rituals*, pp. 45, 47-48, 56 (reproducció del full sign 18b).– Bernadó. *Rituals catalans*, pp. 582, 584-585.– *Cat. Bibl. Antonio Agustín (Opera omnia VII)* 936 (p. 159) (part de la biblioteca de l'arquebisbe humanista de Tarragona Antonio Agustín anà a raure a El Escorial; molt probablement l'exemplar del ritual tarragoní del 1550 que es conserva en aquella col·lecció és el que va pertànyer a l'arquebisbe).– *Cat. Col. S. XVI* O-348.– Chevalier. *Souvenirs*, p. 47.– Donovan, p. 216.– *FB* 68639.– Fernández de la Cuesta. *Libros de música* (2), p. 25.– Fernández de la Cuesta. *Spanish plainchant*, p. 13.– Franquesa. *Elementos*.– Franquesa. *Ritual Tarraconense* (2).– Gudiol. *Arqueologia litúrgica*, fol. 193-B (menciona l'existència d'un exemplar incomplet a l'Arxiu Arquebisbal de Tarragona).– Gültlingen. *Lyon VI*, p. 176 (Corneille de Septgranges 9).– Juncosa. *B. Episcopal Barcelona (s. XVI-XVII)* 46.– Madurell & Rubió, p. 77*.– Odriozola 537.– Palau (1a. ed.), vol. V, p. 370.– Palau 203522.

Recursos en línia:

CCPBC 3832760.– CCPBE 000019191.– RELICS REAAA5706 (*olim* 6594).

EXEMPLARS:

Barcelona, BC: 10-II-25 [*.– Incomplet: Falta el full sign. e6, al vers del qual hi figurava el gravat amb l'escena del Calvari a plana sencera, el mateix que a l'exemplar Escorial BMon.– Exemplar restaurat. La restauració ha aconseguit dissimular els forats de paràsits i altres pèrdues de paper i restituir alguns fulls despresos. Taques d'òxid i cera i restes d'humitat ocasionals.– Enquadernació en cartó gruixut folrat de pergamí amb teixell de pell vermella al lloc on hi figura la inscripció en daurat: 'Ordinarium Sacramentorum'. A la part baixa del lloc, daurat, 'Lugduni | 1550'. Talls daurats. Cinta de registre.– Exemplar procedent de la col·lecció particular de Marià Aguiló (Barcelona). Segell de Marià Aguiló i de l'Institut d'Estudis Catalans a la pàgina de portada. Exlibris manuscrits d'antics possessors al vers en blanc del full sign. T4.– Anotacions marginals i correccions manuscrites].

Barcelona, BSem: 264-12 Ord (Reg. 60.841) [*.– Incomplet: Falten tots els fulls anteriors al quadern b, tot el quadern o, el full sign. p8 i tots els posteriors.– Exemplar en molt mal estat. Molt afectat per la humitat i per abundants forats de paràsits.– Sense cobertes. Es conserva dins d'una camisa de cartó.– Al full sign. e6b, als espais buits entre les peces superiors i inferiors de l'orla i el gravat amb l'escena del Calvari, exlibris manuscrit: 'aquest llibre es de Jayme | Mullol y Torrens'. Segell de la Biblioteca Episcopal del Seminari de Barcelona al vers del darrer full (sign. p7b).– Algunes anotacions marginals manuscrites].

Escorial, BMon: 10-V-19 [*.- Incomplet: Falta el full sign. Falta el full sign. e6, al vers del qual hi figurava el gravat amb l'escena del Calvari a plana sencera, el mateix full que també falta a l'exemplar Barcelona BC.- Exemplar en perfecte estat de conservació. Tan sols presenta, molt ocasionalment, algunes taques d'òxid i cera.- Enquadració en badana marró repussada. A la tapa anterior i a la posterior, superlibris gofrat amb l'escut de El Escorial (graelles) enquadrat dins doble marc de filets gofrats (un a la vora del contorn de la tapa i l'altre a l'interior, emmarcant la divisa del monestir). Llom amb tres nervis sense teixells ni ornaments. Talls daurats amb doble sanefa cisellada. Al tall frontal hi figura, cisellat, el títol: "ORDIN. SACRAM.TARRAC. ECCL.".- Molt probablement és l'exemplar que va pertànyer al bisbe de Lleida i després arquebisbe de Tarragona Antonio Agustín, bona part de la biblioteca particular del qual, com ja s'ha indicat, va anar a parar a la de El Escorial. Signatures antigues, ratllades, al full de guarda inicial].

A Gudiol. *Arqueologia litúrgica*, fol. 193-B, s'indica l'existència d'un exemplar incomplet a Tarragona AHA, del qual no en tenim cap altre rastre.

Segons Odriozola a la Biblioteca Episcopal del Seminari de Barcelona existien dos exemplars, el corresponent a la signatura 264-12 Ord, i un altre "algo falto". No ha estat possible localitzar aquest segon exemplar que creiem que en realitat podria coincidir amb el descrit, igualment molt faltat, o bé que s'hagués confós amb un exemplar del ritual de Girona del mateix impressor i any.

Facsimil digital:

Memòria Digital de Catalunya:

<https://mdc.csuc.cat/digital/collection/lilibimps16/id/62118>.

Reproducció de l'exemplar de Barcelona BC (10-II-25).

20.

Ritual Lleida 1567

Lleida R1567

Sacerdotale volumen, quod Ordinarium Ilerdense dicitur.

Lleida: Pedro de Robles, 1567 (maig).

Promotor: Bisbe Antonio Agustín.

In 4° (235 x 165 mm).– †⁴ A-Z⁸ Aa-Gg⁸ Hh⁴ [*]1.– [4], i-cxij, cxv, cxiiij-cxxxvij, cxxxvij, cxxxviiij-cxxxxj, cxxxxiiij, cxxxxij-cxliij, cvlx, cxlvj-cl, clij-clviii, clix-clxxj, lxxij, clxxiiij, clxxv-cxciiij, cxcx, cxcv, ccc, cxcvij-cxcix, cc-ccxviiij, ccxvix, ccxx-ccxxvj, ccxxvj, ccxxviiij-ccxxxxj fols., [1] (= colofó), [1] (= 'Errores sic corrigendi,' en un full encartat al final del darrer quadern) (= 249 fulls).

Errates en signatura: O (per L1, en alguns estats), O4 (sense signar), Cc4 (sense signar, en alguns estats), Cc iiiij (per Cc5), Gg4 (sense signar).

Errates en foliació: cxv (per 113), cxxxvij (per 138), cxxxviiij (per 142), cvlx (per 145), lxxij (per 172), clxxiiij (per 174), cxcx (per 194), ccc (per 196), ccxvix (per 219; en altres estats: ccxviiij), cexx (per 220), ccxxvj (per 227).

Tipus: 121G; 93G; 94R; 81C.– a2a: 29; Q3a: 38; X4a: 31.– Caixa: 178 x 124 mm.– Tinta negra i vermella.– Inic. xil.– Llatí, català i castellà.

Existeixen diversos estats d'aquesta edició, amb la finalitat manifesta de corregir la gran quantitat d'errates que hi ha, sobretot en signatures i foliació. Les correccions efectuades als diferents estats són molt divergents en els diversos exemplars consultats.– A les signatures s'utilitzen tipus de diverses mides i en ocasions s'alternen els romans amb els gòtics segons els caràcters utilitzats al text de cada pàgina, però no són infreqüents els casos en els que no se segueix aquesta regla.– La descripció dels errors de signatura i de foliació es dona, si no hi ha indicació contrària, d'acord amb un dels estats representat per l'exemplar que es troba a Lleida AC. Aquests errors no necessàriament es corresponen amb els d'altres exemplars conservats. S'ha de tenir en compte, però, que les errates de foliació consignades ho són en relació a la seqüència de foliació tal com apareix a l'exemplar esmentat de Lleida AC —una foliació, d'altra banda, també força erràtica—, això és, la indicada a l'apartat corresponent d'aquesta notícia bibliogràfica. Com es pot observar, aquesta seqüència de la foliació no sempre respecta l'ordenació lògica consecutiva i presenta llacunes i repeticions, a més dels evidents errors tipogràfics que no arriben a subsanar-se del tot tampoc en els exemplars resultants d'aquest estat de l'edició.– Presència de reclams a totes les pàgines.– Ocasionalment sobreimpressions de tinta negra i vermella.

El vers del primer full (sign. †1b), el del full final de la taula de continguts (sign. †1b) i el del darrer full (sign. Hh4), en blanc. Al final se li afegí un full d'esmenes ('Errores sic corrigendi') imprès tan sols per una cara.

NOTACIÓ MUSICAL:

Disposició: 1 col.– Caixa: 168 x 125 mm.

Notació quadrada.– 6 pautats en tinta vermella de 4 línies per pàg.– 18 mm.

SACERDOTALE | volumen, quod Ordinarium | Ilerdense dicitur. | ANT. AUG
[segell episcopal] EPI. ILERD.

[Colofó, full sign. Hb4a]:

Petrus Roburius Ilerde | mense Maio. | [escut de Lleida] | Anno salutis. | M. D.LXvij.

L'exemplar de Cambrige UL, complet, presenta un colofó diferent. Aquest no apareix al full sign. Hh4a, sinó al Hh3b, sense l'escut de la ciutat de Lleida: 'Petrus Roburius Ilerde | mense Maio. | Anno salutis. | M.D.Lxvij.' A continuació hi ha el full amb les esmenes i correccions ('Errores sic corrigendi').

REPERTORIS:

Aguiló 91.– Agustí. *Català*, p. 125 n. 6.– Alcina. *Biblioteca de Antonio Agustín* 935.– Alonso García. *Maestros*, p. 253 (aporta documentació d'arxiu).– Altés. *Aportación* Od-42.– Balasch. *Noves aportacions*, pp. 97-100 (reprodueix diversos fragments de fulls: del colofó, d'algunes inicials, etc).– Bernadó. *Printed rituals*, pp. 45, 48, 50-51, 58 (reproducció del full sign. O7a). Bernadó. *Rituals catalans*, pp. 582, 585, 586, 588.– Bohatta. *Breviere* 2284 ("Breviarium [sic] sacerdotale Ilerdense recens ab Antonio Agustín Episc. collectum. 241 n, 2 n. n. = 243 Bl"). Es tracta d'una edició fantasma que mai no va existir amb aquest títol. L'error s'origina a Palau (1a. ed.). La descripció, no obstant, coincideix amb la del ritual lleidatà de 1567).– BU. Barcelona. *Llibres impresos a Espanya*, p. 58.– *Cat. Bibl. Antonio Agustín (Opera omnia VII)* 932 (p. 159).– Chevalier. *Repertorium hymnologicum*, vol. 6, p. 152.– *España Sagrada* XLVII, p. 101 ("Uno de los negocios á que extendió el Obispo Agustín su solicitud pastoral con todo interés, fué la impresion de los libros pertenecientes al culto. El primero que hizo publicar fué su Ritual Ilerdense, cuyo título dice así: *Sacerdotale volumen quod Ordinarium Ilerdense dicitur*. Al fin del tomo se halla el nombre del impresor con estas palabras: *Petrus Roburius Ilerdae mense maio*. En seguida está el escudo de armas de la ciudad, y luego pone: *Anno salutis MDLXVII*. Este libro es muy precioso, pero rarísimo, y así, no hemos logrado verle, á pesar de haberlo procurado con todo empeño").– Estela. *Llegat Areny*, p. 162.– Fernández de la Cuesta. *Libros de música* (2), p. 27.– Fernández de la Cuesta. *Spanish plainchant*, p. 14.– Franquesa. *Elementos*.– Franquesa. *Ritual Tarraconense* (2).– Gudiol. *Arqueologia litúrgica*, fol. 201-C (menciona l'exemplar de Vic BEpisc).– *IB* 162.– *Index Aureliensis* 101957.– Jiménez Catalán. *Bib. Ilerdense* 27; làms. XVI-XVIII (reproducció dels fulls sign. A2b, Z1b i del colofó a partir d'un exemplar de la col·lecció particular d'Alfonso Bonay, Barcelona).– Jiménez Catalán. *Ensayo* 26.– Jiménez Catalán & Arderiu Valls. *Apuntacions*, p. 140.– Löwenberg. *Erstausgabe*, p. 144 (menciona el fet que el ritual lleidatà del 1567 serví, juntament amb d'altres de diverses procedències europees, de model a la comissió encarregada de la realització del ritual romà de 1614).– Lyell, p. 245.– Lyell. *Ilustración*, p. 285 i 407 n. 413.– Maïans. *Vida*, §66 (p. 35): 'En el mismo Año 1567. mandó publicar el Obispo de Lérida el Libro en 4. intitulado: *Ordinarium Ilerdense*. He hecho varias diligencias para verle, i no he podido conseguirlo'.– Odriozola 511.– Odriozola. *Luces y sombras* 11.– Palau (1a. ed.), vol. I, p. 274 (menciona un "*Breviarium Sacerdotale [sic] Ilerdensis recens ab Antonio Agustín Episcopum Collectum* (Al fin:) *Petrus Ruburius Ilerdee [sic], mense Maio, Anno salutis, M.DLxvij* (1567) 4º, 241 fols. 2h", que és fantasma. L'autor confon i barreja

els termes dels títols del ritual de 1567 i del breviari de 1571, imprès també a Lleida pel mateix impressor, Pedro de Robles. Tant el colofó que transcriu com la paginació coincideixen plenament amb els del ritual de 1567. En la nota a aquesta edició, Palau indica que la seva descripció es basa en un exemplar mancat de portada: “Segun Villanueva, *Viaje literario*, tomo 16, se tiraron 1500 ejemplares y Pedro de Robles, cobró por ellos 2025 libras. Existía en la biblioteca de Antonio Agustín. Nuestra descripción es en vista de un ejemplar falto de portada. Por lo que dice Villanueva, parece que corrieron ejemplares con fecha de 1571 [sic]”. La remissió a Villanueva XVI és equivocada. En realitat Palau obté les dades sobre el nombre d'exemplars i el preu total de l'operació de Villanueva XVII, pp. 69-70, on aquest autor es refereix claríssimament, amb identificació i data correctes, al breviari lleidatà de 1571. Bohatta segueix l'error de Palau i dona carta de naturalesa a aquesta edició que mai no va existir. La confusió entre les edicions del ritual de 1567 i el breviari de 1571, així com el curiós títol ‘Breviarium sacerdotale’ i les observacions es reproduïen de forma literal a Palau 35658); vol. VI, p. 292 (no coneix cap exemplar complet: “Hace muchos años vimos en poder de un negociante uno falto de principio”).– Palau 4064; 4065 (en totes dues entrades atribuït al bisbe Antonio Agustín; “Es una de las impresiones más notables de Pedro Robles, y puede que la más rara. Actualmente no conocemos ningún ejemplar completo.”); 35658 (veure comentaris a la referència corresponent a Palau (1a. ed.); 203517; 269626.– Pleyan de Porta. *Apuntes*, p. 346 (“D. Antonio [Agustín], además de las importantes obras que dejó escritas hizo publicar el *Ritual Ilerdense* y un Breviario, ambos libros rarísimos ya y que prueban el celo que tenía por su Iglesia.”).– Sagarra. Llegat Areny 4.– Simón Palmer. Catalunya 98.– Simón Díaz. *BLH* IV 2986 (Antonio Agustín).– Torra. *Montserrat* 2225.– Villanueva XVI, pp. 97-98 (“El tercero es dispuesto por el famoso Don Antonio Agustín, y por lo mismo y por lo raros que se han hecho sus ejemplares mucho mas estimable. Imprimióse en Lérida en 1567, en 4.º, por Pedro de Robles. Dícelo al fin, donde se lee: *Petrus Roburius Ilerdae, mense maio, anno salutis M.D.LXVII.*, colocando entre las dos líneas el escudo de armas de esta ciudad. De esto se dirá algo más en el artículo de este grande Obispo. Solo añadido por prevenir tu reconvencción que he copiado su prefación y dos edictos suyos insertos en este *Sacerdotale*, que así le llama, el uno sobre la clausura de las monjas, dado en 1564, y el otro sobre la decencia en misas, ornamentos, procesiones, etc., fecha dos años despues. Hasta las semínimas hubiera recogido de lo establecido en este libro: pero no hay de ello mal recaudo, y mis circunstancias no permitieron mas, ni creo que sea menester. Con gran cuidado observé si habia algo en ellos sobre lo que hoy se usa en esta iglesia en las procesiones, que delante del estandarte llevan un farolon grande de hierro con labores muy menudas. Aludirá á que no falte luz en este acto sagrado”).– Villanueva XVII, p. 67 (s’hi torna a referir en termes similars en tractar la figura del bisbe Antonio Agustín: “Uno de ellos era la publicación de un Ritual Illerdense [sic] lo mas completo que ser pudiese. Verificóse la impresion en 1567 por Pedro de Robles, con este título: *Sacerdotale volumen, quod ordinarium Ilerdense dicitur*. El impresor puso al fin: *Petrus Roburius Ilerdae mense maio*. Sigue el escudo de armas de la ciudad, y luego: *anno salutis M.D.LXVII*. Por lo raro que es este libro he copiado su docta prefacion y los edictos de nuestro Obispo, insertos en él, y de sus ritos recogí noticias curiosas para la historia de ellos. Los edictos que digo, son: uno expedido en 1564 sobre la clausura de las religiosas, mandada por el Concilio de Trento; y otro del 1566 sobre

la reforma de abusos en el culto, cuyas copias dirán mejor que yo lo que ellos son. Ingiriéronse tambien en él varias constituciones del concilio provincial celebrado en Barcelona el año 1566, á que asistió nuestro prelado, donde, como en todos los otros, se haria gran cuenta de su saber é ilustracion”); pp. 282-284, Apèndixs XXVI-XXVIII (publica íntegres diversos dels edictes proclamats pel bisbe Agustín impresos al ritual de 1567, així com el seu Prefaci).– XXX^a *Exposición bibliográfica leridana*, p. 25, núm. 5.– Zaccaria. *Bibliotheca ritualis* I, p. 156 (cita l’existència d’un exemplar a la Biblioteca Barberini).– No surt a Jones. *Barberini*.

Recursos en línia:

CCPBC 2745552.– CCPBE 000400101.– ICCU RMLE016278.– RELICS REAAA7099 (*olim* 8229) (assenyala l’existència de quatre exemplars a Città del Vaticano BAV, però tan sols n’hi ha dos).

Catàlegs de llibreters antiquaris i de subhastes:

L’Art Ancien SA / Erwin Rosenthal (Zurich), Cat. 17 (1934?), #304.

Transcripció parcial de textos a Jaime Villanueva, ms. *Legajo de varios documentos relativos a rúbricas*, plec VII: ‘Ritus circa sacramenta’ (Madrid RAH: 9/4561). A la carpeta hi figura una observació que indica que li faltava examinar algunes parts d’aquest ritual.

EXEMPLARS:

Barcelona, BAdv: R-246 [*.– Incomplet: Falten els quatre fulls de preliminars (sign. †) i una part del full on hi ha el colofó.– Estat de conservació força precari dels darrers fulls, molt danyats per la humitat amb pèrdua de paper i afectació del text. Taques, alguns forats de paràsits i diversos fulls esquinçats.– Enquadernació antiga en pell gofrada decorada amb ferros; bastant malmesa. El cartonatge està fet de fulls d’altres edicions litúrgiques (amb textos en català i llatí).– Exlibris manuscrit al primer full (sign. A1a): ‘Es de la biblioteca del R. Monasterio de Bellpuig de las Avellanas’. Exlibris manuscrit al full. Hh1b: ‘Es de Fr. Joseph Vilar, monjo de Poblet’. Segells gairebé il·legibles al primer full, al full sign. A4a i al vers del full del colofó: ‘EX BIB. D.JAC.P ASEVAL’ [*sic*].– Rastres de comptes i proves d’escriptura a les contratapes.– No apareix recollit a la relació de llibres manuscrits incunables i impressions del segle XVI custodiats a Barcelona BAdv que es facilita a Josep Maria Pons i Guri, “Les col·leccions documentals i bibliogràfiques del Col·legi”, dins *El Col·legi d’Advocats de Barcelona: El seu patrimoni artístic i documental*, ed. Francesc Fontbona (Barcelona: Col·legi d’Advocats de Barcelona, 1993), pp. 63–85].

Barcelona, BU: CM-3048 (*olim* B-19/3/1/3048; B-46/6/2) [*.– Incomplet: Falta el full de portada, i el full sign. X5.– Estat de conservació lamentable. Molts forats de paràsits a tot el volum.– Sense enquadernar, amb tots els quaderns completament desenganxats dins d’una carpeta.– Segell de la Universitat de Barcelona al primer full conservat i de la Biblioteca Provincial i Universitària de Barcelona al vers del darrer full. També n’hi ha en moltes altres pàgines].

Benevento, BCap: Antico A 59 [Exemplar no consultat. La descripció de l'exemplar està feta a partir de les informacions que apareixen a la web del Catalogo Collectivo delle biblioteche del Polo Napoli del Servizio Bibliotecario Nazionale.– Exlibris de Giuseppe Pamphili datat el 1572 al full sign. HH4b].

Bologna, BSem: Inv. 750 (top. OPPIZZONI 000 001 271) (*olim* Aul. 1. E VI 89; 5 D 1271) [Exemplar no consultat. La descripció de l'exemplar està feta a partir de les informacions que apareixen a la web de l'Istituto per i beni artistici, culturali e naturali de la regione Emilia.– Enquadernació en mig pergamí sobre cartó rígid recobert de paper jaspiat marró, vermell i negre, puntes de pergamí. Llom amb cinc nervis, imitació de capitells en tela. Talls esquitxats de vermell. En lletres daurades al llom títol en etiqueta vermella, lloc i data d'edició en etiqueta marró, amb frisos daurats.– Segell 'Bibliothecae Archiep. Bonon' al revers de la pàgina de portada i al full sign. HH3b].

Cambridge, UL: F156.c.8.1 [*.– Complet.– Exemplar en estat de conservació molt bo. Tan sols hi ha algunes restes d'humitat (amb pèrdua de llegibilitat als fulls sign. Z8b i Aa1a), algunes taques d'òxid i de tinta correguda als fulls sign. L1b i Q7a i un estrip a la cantonada superior del full. sign. S2.– Enquadernació moderna en pell sencera. Filet als contorns de les tapes. Llom amb nervis i amb la inscripció en caràcters daurats: 'Ant. Aug. | [filet] SACERDOTALE | [a la part inferior, la signatura] F156.c.8.1 | ILERDA-1567'.– Segells de la University Library de Cambridge (datat el 13 de setembre del 1940) als fulls sign. †1a, A1a, B1a i al full d'errates.– Anotacions manuscrites als fulls sign. B6b-B7a (*Hosanna filio David* a sota del text del responsori *Dixerunt impij apud se*, respectant l'adequació del text afegit a la notació musical), D6a-D6b ('Cum audiset populus quod Jesus veniset...' a sota del text de l'antífona *Ave rex noster*, respectant l'adequació del text afegit a la notació musical) i també als fulls sign. L2a i V8b.– Donat a la University Library Cambridge per Sir Stephen Gaselee (Fellow del Magdalene College i Honorary Fellow de King's College) en data 13 de setembre del 1940. Aquest l'adquirí l'any 1929, segons consta en un full de guarda inicial, a sota de l'exlibris manuscrit de S. Gaselee i de la reproducció del passatge en el que aquesta edició és mencionada per Lyell (p. 245].

Città del Vaticano, BAV: Racc. gen. Liturg. IV. 440 [*.– Complet.– Molt bon estat de conservació, tot i que presenta lleugers rastres de paràsits als marges i que el paper és d'un color força torrat.– Enquadernació antiga en pell gofrada, bastant malmesa. Decoracions de ferros a les tapes i quatre nervis al llom. Amb tota probabilitat es tracta d'una enquadernació editorial, atès que per al cartonatge de les tapes s'utilitzaren fulls impresos de la mateixa edició del ritual lleidatà del 1567. Tant a la tapa inicial com en la final s'utilitzà el mateix full com a cartonatge, el corresponent al full sign. A3 de l'edició. Dos fulls de guarda inicials i dos finals. Talls pintats en vermell. El segon exemplar conservat a la Biblioteca Vaticana (Barb. B. III. 77) presenta una enquadernació idèntica a aquesta.– Antigues signatures manuscrites al primer full de guarda inicial. Exlibris manuscrit a la pàgina de portada: 'C. Caraff'. Un segell a la pàgina de portada indica antiga pertinença a la Biblioteca de Sant Silvestre: 'Cler. Reg. S. Silvestri'].

Città del Vaticano, BAV: Stamp. Barb. B.III.77 [*.- Complet.- Estat de conservació molt bo, malgrat uns petits forats de paràsits i el color molt torrat del paper.- Enquadernació idèntica a la de l'altre exemplar de la Biblioteca Vaticana (Racc. gen. Lit. IV. 440). Com aquell, presenta evidències de que es tracta d'una enquadernació editorial, donat que per al cartonatge de les tapes s'utilitzaren fulls de la pròpia edició. Dos fulls de guarda inicials i dos finals. Talls pintats en vermell.- Segell de la Biblioteca Barberina al vers del full de portada].

Huesca, BP: A.D.R.3 [*.- Incomplet: El volum tan sols arriba fins al full GG8 i falta el darrer quadern Hh.- Molt afectat per la humitat, sobretot els fulls del principi i els finals. Ocasionals taques d'òxid, però en general, el paper es conserva força bé. El corc de l'enquadernació no va arribar a afectar el paper, excepte alguns rastres als quaderns centrals del volum que pràcticament no arriben a afectar el text.- Enquadernació en pergami. El volum es devia tornar a relligar en data tardana, com ho posen de manifest el paper d'aigües de les dues contratapes, així com el mateix relligat o l'afegit de tancadors de camussa. L'enquadernació ha estat molt castigada pel corc. Al lloc hi figura, escrita a tinta i entre motius decoratius, la inscripció 'Rituale | Illerden. | D. Anton | Agustin | 1567'. Teixell de paper amb la signatura moderna i, a sota, restes de teixell, també de paper, amb una signatura antiga.- Etiqueta a la contratapa inicial amb exlibris de la Biblioteca del Instituto y Provincia de Huesca amb signatura antiga escrita a mà: 'Nº 16.909 | Est. 88, tab. 6ª'. Enganxada a sobre d'aquest exlibris hi ha una etiqueta amb la signatura actual. Diversos exlibris manuscrits a la pàgina de portada: 'De la mano y forma de Batista', 'De la mano y pluma de Jayme Sala que Dios guarde', 'De Guillermo Hormurlarín Sargº maior de Roda', 'De Roda'. A la part inferior, sota l'escut imprès del bisbe Agustín, nou exlibris, 'Hic libris est Martinus Perico', seguit d'un pautat de cinc ratlles amb clau de Fa en 3a ratlla i signes sobre el pautat formant escales, però sense un significat musical precís. Segell de cautxú, molt borrós, de la Biblioteca del Instituto y Provincia de Huesca a la pàgina de portada, al full sign. C1a i al darrer full conservat del volum, el full sign. Gg8. Marques de lectura a la taula de continguts del volum i a les pàgines dedicades als exorcismes (fulls sign. Q8b-R1a) i restes manuscrites de comptes a la pàgina en blanc que segueix a la taula (full sign. †4b). Ocasionals proves d'escriptura al marge.- Abans de la portada hi ha tres fulls manuscrits amb unes notes biogràfiques del bisbe Antonio Agustín, que posen en evidència que aquest exemplar prové de Roda: 'J. M. J. Notas para que se aprecie y estime este libro.' Allí, s'indica que 'sus exemplares se han hecho raros, y solo como cosa antiquada, se han hallado algunos en parroquias de lugares muy cortos, y este es uno. Otro que le faltaban muchas ojas, y tenía el vicario de San Estevan, Mn. Juan Arcos, se recogió con cuydado, y desapareció quando aca estuvo de visita el canónigo Pedro Finestres en 1735.' Bona part del fons antic de Huesca BP procedeix dels fons de la Universidad Sertoriana de Huesca i dels seus col·legis majors. La universitat fou clausurada el 1845 i reconvertida, a causa del Plan Pidal, en institut d'ensenyament secundari, l'anomenat Instituto y Provincia de Huesca, embrió de l'actual Biblioteca Pública del Estado a Huesca. Aquest exemplar del ritual ilerrenc de 1567, però, com ho testimonien diversos exlibris de la portada, procedeix de Roda d'Isàvena, on continuà activa una comunitat de canonges quan l'antiga seu diocesana de Roda es va traslladar a Lleida l'any 1149. Els fons de les biblioteques de centres eclesiàstics desamortitzats, entre els quals el priorat de

Roda, llavors encara pertanyent al bisbat de Lleida, a més dels monestirs de San Victorián, a la comarca del Sobrarbe, y de San Juan de la Peña a la de Jacetània, van passar a formar part de la biblioteca de l'Instituto y Provincia de Huesca el 1870. Al primer dels tres fulls de guarda posteriors hi apareix, manuscrita de mà molt tardana, la indicació: 'Impreso por Petrus Roburius Illerdae mense maio anno salutis M.D.LXVII'.

Lleida, AC: LC_0060 (registre 8096; *olim* Secció Litúrgia, Estanteria 9; actualment dipositat a l'armari de còdex) [*.- Complet.- Forats de paràsits, que en algunes pàgines arriben a afectar lleument el text. Bastant malmès per la humitat. Petites pèrdues de paper als fulls sign. S8 i Hh4.- Enquadernació antiga en pell gofrada molt gastada. Llom amb quatre nervis i capçada, molt deteriorats i amb els cosits vistos. Talls pintats en vermell. Al cartonatge de les tapes es van utilitzar fulls d'altres impressions.- Exemplar procedent de la biblioteca del Monestir de San Victorián, a Osca. A la pàgina de portada hi figura un exlibris manuscrit d'aquesta biblioteca. A la contratapa inicial hi figuren altres exlibris manuscrits. Segell de l'Arxiu de la Catedral de Lleida a les pàgines de portada i del colofó].

Lleida, IEI-A: Llegat Areny III-2-57 (*olim* I.25.5; Reg. 2874) [*.- Incomplet: Falten els quatre fulls de preliminars (sign. †) i el full del colofó. En època relativament recent s'hi han inserit alguns fulls manuscrits.- Restes d'humitat. Bons marges.- Enquadernació antiga en pell gofrada, una mica malmesa.- Etiqueta amb exlibris manuscrit a la contratapa: 'Este Ritual del año 1567 era de la Igl[esi]a sufrag[ane]a de la Mora Joven'. Procedent de la biblioteca particular del col·leccionista lleidatà Ramon Areny i Batlle.- Anotacions marginals manuscrites].

Lleida, IEI-B: AIII-7 [exemplar desaparegut] [Incomplet: Només conserva els fulls sign. C8-P1, P4-Q4 i Q6-EE6.- Afegits manuscrits.- L'exemplar existia fins dates molt recents. Odriozola el va consultar i nosaltres l'hem tingut a les mans cap al 1990. Fins el 24 de novembre del 2001, al fitxer manual del fons antic de la Biblioteca de l'IEI hi havia, amb la signatura AIII-7, la fitxa corresponent a aquest exemplar amb les dades següents: 'Sacerdotale volumen, quod Ordinarium Ilerdense dicitur [Ilerdae: Petrus Roburius, 1567], 4 f. + ccxxxi f. + 2 f., 22,5 x 16 cm'. Aquesta fitxa ha estat arrencada del fitxer davant dels nostres ulls per la responsable de la biblioteca en la data abans apuntada en no trobar-se el llibre. La signatura no es correspon amb cap altre volum, donat que a la prestatgeria de la reserva on hauria de trobar-se es passa de la signatura AIII-6 a AIII-8].

Montserrat, BMon: XVI-8°.154 (*olim* S.8°.59) [*.- Incomplet: Falta el quadern de preliminars amb la portada, tot el quadern A, part dels fulls Q6-7, el full V7, part del full V8, part del full Aa7 i els quaderns Gg i Hh complets.- Exemplar deficientment conservat. Molt tacat.- Enquadernació antiga en pell gofrada, força malmesa.- Exemplar pertanyent a l'antiga biblioteca d'Antonio Agustín, bisbe de Lleida des del 1561 i futur aquebisbe de Tarragona.- Anotacions marginals manuscrites i proves d'escriptura].

Oristano, BCom: Rari B 28 [Exemplar no consultat. La descripció de l'exemplar està feta a partir de les informacions que apareixen a la web del Catalogo del Polo

regionale Sardegna del Servizio Bibliotecario Nazionale.– Incomplet: Falta el full de portada i dos fulls al final].

Reus, Bibl. part. Font de Rubinat [Exemplar actualment en parador ignorat.– Exemplar no consultat.– Complet].

Roma, BCas: D.VII.21 [*.– Complet.– Exemplar una mica afectat per la humitat però en molt bon estat de conservació. Paper una mica torrat.– Enquadernació antiga en pergami sobre cartó. Quatre nervis al llom. A l'entrenervi superior, escrit a mà, 'Sacerdot. | Ilerdens'; al central hi ha un motiu decoratiu dibuixat també a mà. Teixell de paper a la part inferior del llom. Talls pintats en vermell. Al tall superior, escrit a mà: 'Sacerdotale seu ordinariu[m] Ilerdense'.– Segell antic de la Biblioteca Casanatense a la pàgina de portada.– En tots els fulls amb errors en la foliació impresa apareix afegida a llapis una numeració de folis consecutiva que la corregeix].

Vic, BEpisc: XVI-1802 [*.– Incomplet: Falta el full †1 i tot el quadern Hh. Tampoc conserva el full d'esmenes.– Exemplar bastant afectat per la humitat i una mica brut. Els tres fulls que s'han conservat del quadern † estan desenganxats de l'enquadernació.– Enquadernació en pell marró amb restes de ferros molt deteriorada i afectada per paràsits. Cartonatge fet de fulls d'altres edicions.– Etiqueta a la contratapa inicial amb exlibris de la Biblioteca Episcopal Pública de Vic. Al full de guarda inicial, una altra etiqueta amb la signatura topogràfica antiga: 'B.E.P.V. Armari 64. Estant 4'.– Anotacions marginals manuscrites].

Villanueva menciona un exemplar a l'església de Roda d'Isàvena, actualment desaparegut. Odriozola ja el cita com a desaparegut.

RELICS indica que hi ha quatre exemplars a Città del Vaticano BAV, els dos indicats en aquesta notícia bibliogràfica i altres dos amb les signatures Barb. C.III.9 i Barb. C.III.10. En realitat es tracta d'un error, car aquestes dues darreres signatures corresponen a sengles còpies d'un ritual romà imprès a Venècia per Petri Liechtenstein Agrippinensis el mateix any 1567 amb el títol *Sacerdotale ad consuetudinem Sacro Sancte Romanae ecclesiarum*. La coincidència del primer terme del títol va fer que al fitxer manual de la Biblioteca Vaticana hi figuri la fitxa de l'edició amb remissió a l'exemplar Racc. gen. Lit. IV.440 i, a més hi consti la indicació d'altres 3 còpies amb les seves corresponents signatures, totes pertanyents a la Biblioteca Barberina. La primera (Barb. B.III.7) és correcta, però les altres dues són fantasmes. L'error persisteix al catàleg informatitzat d'aquesta biblioteca accessible en línia. Els inspectors de RELICS, tot i que indiquen que s'han consultat els exemplars, tan sols devien copiar la informació defectuosa del fitxer manual.

Facsimil digital:

Google Books:

https://books.google.es/books?id=CfaDMBiXOvkC&pg=PP3&hl=ca&source=gs_selected_pages&cad=2#v=onepage&q&f=false.

Reproducció de l'exemplar de Roma BCas (D.VII.21).

2 I.

Ritual Vic 1568

☛ Vic R1568

Ordinari o Manual per als curats [del bisbat de Vic.]

Barcelona: Claudi Bornat, 1568 (28 juny).

Promotor: Bisbe Benet de Tocco.

Responsable de l'edició: Jeroni Jutglar.

Jeroni Jutglar fou el responsable de l'edició de la versió catalana del ritual vigatà de 1568. En una dedicatòria que es troba als fulls preliminars de l'edició, s'esforça a destacar les virtuts de la predicació en la llengua pròpia, en aquest cas el català.

Al principi, entre els fulls sign. A5a i B6b, hi ha un breu compendi o tractat sobre com entonar correctament els cants.

Acostuma a anar acompanyat dels 44 fulls d'una *Doctrina christiana, la qual mana imprimir lo Reverendissim Senyor Fra Benet Tocco Bisbe de Vich...*, obra de Jeroni Jutglar, del mateix impressor i any, amb portada i paginació independent (Aguiló, p. 60; Palau 122321; Madurell. *Claudi Bornat*, p. 81; Lamarca 460). Les dues obres comparteixen colofó, al final de la segona. Sovint també hi ha un art de notaria integrat dins de la mateixa seqüència de foliació que la *Doctrina christiana*: *Breu instructio per als Rectors, o Curats qui han de exercir la art de notaria en ses parroquies* i, també, altres opuscles: *Retul, o cartel, lo qual se ha de posar al ciri Pascual*, *Taula de festes mòbils*, etc.

In 4° (220 x 147 mm).– †⁸ ††⁶ A-P⁸ Q¹⁰ R-Z⁸ a-h⁸ i¹⁰ [segueix una *Doctrina christiana* amb nova signatura: a-d⁸-e² F⁸ ¶²].– [14], 1-258 fols., [+ 2 fulls extra entre els fols. 124 i 125] (= 274 fulls); l'edició de la *Doctrina christiana* que segueix suma 44 fulls.

Errates en signatura: [creu de Malta]4 (per †4); C3 (per c3, a la segona part corresponent a l'opuscle de la *Doctrina christiana*).

Errates en foliació: 43 (per 44), 44 (per 45), 71 (per 74), 71 (per 76), 93 (per 89), 82 (per 92), 90 (per 103), 108 (per 106), dos fulls sense foliar entre les pàgines 124 i 125 (corresponents als fulls sign. Q5-6), 134 (per 133), 134 (per 137), 189 (per 149), 159 (per 161), 153 (per 165), 100 (per 200), 108 (per 208), 215 (sense foliar), 215 (per 216).

Tipus: 115R; 91R; 63R (marginals).– C1a: 27; F6a: 35.– Text a 1 i 2 cols.– Caixa: 164 x 112 mm.– Tinta negra i vermella.– Inic. xil.– Gravats: [full sign. T6b]: gravat amb escena del Calvari dins d'orla de quatre peces amb motius florals que ocupa pràcticament tota la pàgina; a sota hi apareix el lema: 'Adoramus te Christe'; [full sign. h1a]: gravat amb escena del Calvari, ocupant deu línies de text, a l'inici de la Passió segons sant Joan.– Llatí i català.

Postil·les impreses als marges.– A algunes pàgines, text a dues columnes.– La major part dels textos rubricals estan escrits en català.

NOTACIÓ MUSICAL:

Disposició: 1 col.– Caixa: 158 x 115 mm.

Notació quadrada.– 7 pautats en tinta vermella de 4 línies per pàg.– 13 mm.

[vinyeta] [vermell] ORDINARI [negre] [vinyeta] | [vermell] o Manual perals Curats, qui | ab diligencia voldran entendre tot lo ne= | cessari dels Sagraments, y la admini= | stració de aquells: lo qual mana | imprimir lo Reuerendis= | simo Senyor | [negre] D.F.Benet | de Tocco [escut episcopal] Bisbe de Vic. | [vermell] EN BARCELONA | [negre] En casa de Claudes | Bornat. | 1568.

[Sense colofó; hi ha colofó al final de l'edició del mateix impressor i any de la Doctrina christiana que acostuma a acompanyar a aquest ritual; sign. [¶]2a):

Fo[n]ch acabada de imprimir la | present obra (a ho[n]rra y gloria | de Deu) a. 28. de Iuny vigilia | de sant Pere patro de nostra | cathedral, en lo any de la | natiuitat del señor. | 1568. | EN BARCELONA. | En casa de Claudio Bornat.

REPERTORIS:

Aebischer. *Cant de la Sibil·la*, pp. 263-264 n. 12.– Aguiló 95 (error: núm. 195 per 95).– Albareda. *Monjos Montserrat* (a la p. 12 es refereix a aquesta edició per indicar que no l'admet com a obra de Benet de Tocco, monjo de Montserrat (i abat del monestir durant els triennis, 1556-1559 i 1562-1564) abans d'ocupar la mitra de Vic, com sí que fa Torres Amat, tot reconeixent que Tocco “solament féu compondre i manà imprimir aquest Ordinari, l'ordenador i autor del qual fou el Dr. Jeroni Jutglar”).– Altés. *Aportación* Od-105.– Anglès. *Sibil·la*, p. 67 (sobre el Cant de la Sibil·la).– Baucells. *Sibil·la*, p. 185 (sobre el Cant de la Sibil·la).– Bernadó. *Printed rituals*, pp. 45, 48, 49 n. 6.– Bernadó. *Rituals catalans*, pp. 582, 585-586.– Blánquez 489; 674.– Chevalier. *Repertorium hymnologicum*, vol. 6, p. 185.– Fernández de la Cuesta. *Libros de música* (2), p. 27.– Fernández de la Cuesta. *Spanish plainchant*, p. 14.– Franquesa. *Elementos*.– Franquesa. *Ritual Tarraconense* (2).– Gudiol. *Arqueologia litúrgica*, fol. 208-C (menciona l'exemplars de Vic BEpisc i el de l'Institut d'Estudis Catalans, actualment a Barcelona BC).– IB 6536.– Lamarca. *Impremta a Barcelona* 472.– Madurell. *Claudi Bornat*, p. 81 (atribueix l'autoria del ritual a Jeroni Jutglar, l'autor de la *Doctrina christiana* que sol acompanyar l'edició del ritual); fig. 28 (reproducció del full sign. A3b).– Mateu Ibars. *Millares Carlo*, p. 225 n. 311.– Millares. *Impremta Barcelona. Período renacentista*, Bornat 83, p. 43.– Odriozola 551.– Palau (1a. ed.), vol. V, p. 369.– Palau 122321 (atribuït a Jeroni Jutglar; menciona un exemplar que duu relligada la *Doctrina christiana*); 203496 (aquí es menciona només l'Ordinari o Ritual i es remet a Torres Amat).– Pujol. *Sibil·la*, pp. 210-211 (sobre el Cant de la Sibil·la).– Romeu. *Corpus* 433-437 (es refereix a una sèrie d'oracions heterodoxes —entre les quals el ‘Prenostre major’ i

el 'Parenostre petit' —, així com a conjurs antics que el promotor d'aquesta edició, el bisbe Benet de Tocco, reprova i esmenta al full sign. H3a per advertir que s'han d'evitar per herètics).— Soberanas. *Processionarium de Tarragona*, p. 280 n. 35.— Solà Colomer. *Reforma*, pp. 515-516.— Torra. *Montserrat* 2231; 2231d.— Torres Amat, p. 342 (esmenta Jeroni Jutglar, visitador general del bisbat de Vic, com a responsable de l'edició del tercer ritual vigatà el 1568; comenta l'acompanyament del Catecisme i afirma que un exemplar està en mans del canonge de la seu de Vic i corresponent de l'Academia de la Historia, Jaume Ripoll Vilamajor: "Compuso y arregló el tercer ritual que tuvo propio la diócesis de Vich, y mandó publicar el dicho Illmo. Sr. D. Fr Benito de Tocco. Imprimiose en Barcelona año 1568 por Claudio Bornat en 4º. con este título: *Ordinari è [sic] Manual per als curats que ab diligencia voldrán entendre tot lo necessari dels sacraments, y la administració de aquells*. Hay á la fin un *Catecisme de la doctrina cristiana* en catalán; y ya se observa que estaba mandado, por un concilio provincial Tarraconense, añadir à las misas conventuales la peroración; *Et famulos etc*. Este catecismo està dedicado al Sr. Tocco, y se lee al principio 'Sentencia de tots los doctors sagrat [...]' Tiene ejemplar D. Jaime Ripoll Vilamajor") i 621 ("Este sabio prelado ordenó un excelente ritual para su diócesis que imprimió en Barcelona en 1568 con este título: «Ordinari, o manual per als curats, qui ab diligencia voldrán entendre tot lo necessari dels sacraments y administracio de aquells» Barcelona per Claudi Bornat 1568 en 4. Véase el art. Jutglar p. 342").— Villanueva VII, p. 101.

Recursos en línia:

BITECA texid 5284.— CCPBC 3835970.— CCPBE 000566834.

Catàlegs de llibreTERS antiquaris i de subhastes:

Soler y Llach Auctions (Barcelona) (22 juny 2022), #281 (segueix *Doctrina christiana, la qual mana imprimir lo reverensissim...* del mateix impressor i any). Exemplar enquadernat en pergami d'època, bastant usat i amb alguna petita falta. Es reproduïx la pàgina de portada a la pàgina 57.

EXEMPLARS:

Barcelona, BC: 10-III-36 [*.— Complet.— Exemplar en bon estat de conservació, tot i que acusa una certa fatiga per l'ús i s'hi observen restes d'òxid i humitat. Molt curt de marges.— Enquadernació en pergami.— Exemplar procedent de la col·lecció particular de Marià Aguiló (Barcelona). Diversos exlibris manuscrits a la pàgina de portada, poc legibles. En un d'ells hi diu: 'Est. Mauritii Andreu'. Segells de Marià Aguiló i de l'Institut d'Estudis Catalans a la pàgina de portada. Etiqueta amb exlibris de Marià Aguiló a la contratapa inicial amb el lema 'Cum sanguine mores'.— Oracions manuscrites afegides al vers en blanc del darrer full corresponent al colofó].

Barcelona, BC: Res. 205 8º [*.— Incomplet: Falta la portada i tots els fulls dels preliminars, això és, els quaderns † i †† gairebé complets (a la part inferior hi ha restes dels fulls preliminars corresponents al calendari). Més endavant, abans d'iniciar-se pròpiament el ritual, hi ha diversos fulls sense signatura ni foliació amb el rètol per al ciri pasqual, una taula de les festes mòbils i diversos advertiments per

als sacerdots en relació al ritual que segueix. Relligat amb un exemplar de la *Doctrina cristiana* de Jeroni Jutglar i de l'Art de notaria que acostumen a acompanyar aquesta edició del ritual vigatà.– Anotacions marginals manuscrites en català.– Exemplar fatigat. Taques d'humitat i cera.– Enquadernació antiga en pergamí.– Exlibris manuscrit antic il·legible a la contratapa inicial. Segell de l'Institut d'Estudis Catalans al primer full conservat (sign. A1a)].

Barcelona, BSem: 264-15 Rit (Reg. 65.127) [*.– Incomplet: Comença al quadern ††, al qual li falten els dos darrers fulls, i també falta tot el quadern A. Relligat amb la *Doctrina cristiana* i l'art de notaria del mateix impressor i any.– Restes d'humitat.– Enquadernació en mig pergamí i cartró cobert de paper jaspia, amb el llom fet malbé. Antic títol manuscrit al llom: 'RIT[il·legible pel desperfecte], entre filets. Talls daurats i cisellats.– En un dels fulls de guarda inicials hi apareix un segell d'antic propietari: 'Ramon Corbella, prebere'. Exemplar procedent del llegat de llibres i manuscrits de qui va ser el primer director del Museu Diocesà de Barcelona, l'eclesiàstic, arqueòleg i historiador de l'art, mossèn Manuel Trens i Ribas (1892-1976). Al primer full conservat (sign. ††1a), hi apareix un segell de cautxú amb la inscripció: 'Llegat de Mn. M. Trens', però sense portar l'etiqueta amb el número que acostumen a dur altres llibres d'aquet llegat. Segell de la Biblioteca Episcopal del Seminari de Barcelona al primer full i als fulls sign. N3a i i10b. El mateix segell apareix a la pàgina on hi ha el colofó compartit per a les diverses edicions relligades en un mateix volum, al final de l'art de notaria.– Correccions i anotacions marginals manuscrites. Al marge superior de la primera pàgina conservada (full sign. ††1^a), inscripció antiga amb el títol del llibre, a tinta: 'Rituale Vicense'].

Lleida, Bibl. part. Màrius Bernadó [*.– Incomplet: Falten els fulls sign. A2-7.– Exemplar bastant fatigat, especialment les cantonades exteriors dels primers fulls, i lleugerament afectat per la humitat, però sense pèrdues notables. El full de portada està després del volum. Petit rastre de corc al marge interior dels fulls centrals i restes de cera. Taques d'òxid i tinta. Esquinç amb pèrdua de paper al full sign. X8, sense afectar el text i al full sign. i10.– Enquadernació antiga en pergamí, molt malmesa. Presenta el rastre d'antics tancadors, sense que se n'hagi conservat cap element.– Exlibris manuscrit a la pàgina de portada: 'Del Seminario [il·legible] de Vich'. Abundants anotacions marginals manuscrites en català i freqüents subratllats del text. Proves d'escriptura i ocasionals correccions del text mitjançant ratlladures.

Montserrat, BMon: XVI-8°.33 (*olim* S.8°.95; XVI-19) [*.– Incomplet: Falta portada —que ha estat restituïda mitjançant una reproducció fotogràfica de la portada de l'exemplar de Barcelona BC procedent de la col·lecció Marià Aguiló (10-III-36)— i els fulls sign. A2-7. Després del full sign. Q4 segueixen dos fulls sense numerar amb les signatures Q5 i Q6, on s'hi afegeix una taula per facilitar l'ús del llibre per part dels curats en l'administració del sagrament de la penitència. Relligat amb un exemplar de la *Doctrina christiana* del mateix impressor i any, incompleta (només arriba fins al fol. 24).– Ben conservat, tot i que s'aprecien restes d'humitat.– Enquadernació moderna en pergamí amb títol en tinta al llom, entre filets: 'Ordin. del B. Tocco'.– Exlibris al full de guarda i al full. sign. †3b: 'De la libreria de Dn. Jaime Ripoll Vilamajor'.– Anotacions marginals manuscrites].

Montserrat, BMon: XVI-8°.33d [*.- Incomplet: Falta el full de portada i els fulls sign. †8 i b6. Com ean l'altre exemplar de Montserrat BMon, després del full sign. Q4 segueixen dos fulls sense numerar i amb les signatures Q5 i Q6 on s'hi afegeix una taula per facilitar l'ús del llibre per part dels curats en l'administració del sagrament de la penitència. Relligat amb la *Doctrina christiana* del mateix impressor i any, incompleta (només arriba fins al fol. 34).- Exemplar conservat deficientment. Forats de paràsits i alguns fulls amb desperfectes i molt gastats.- Enquadernació antiga en pergami, bastant malmesa. Com a reforç del relligat s'utilitzaren fulls de paper impresos d'una altra edició en caràcters gòtics.- Anotacions marginals manuscrites. La major part dels títols han estat sobreimpressos amb tinta vermella a sobre de la primera impressió en tinta negra, circumstància que no hem observat en altres exemplars de la mateixa edició. Alguns errors de foliació han estat corregits a mà].

Tarragona, BSem: S. Vilaró 428 (*olim* 8° 264 ORD (s. XVI) [*.- Complet. La part que constitueix estrictament el ritual està completa. Al volum tan sols li falta el darrer full de la *Doctrina christiana* que l'acompanya, això és, el full on hi ha el colofó (full sign. ¶2).- Exemplar molt utilitzat, afectat per la humitat, bastant tacat, amb rastres de cera i amb el paper força enfosquit, però amb marges generosos i amb molts fulls poc afectats pel guillotinat, conservant les barbes. Tall exterior menjar parcialment atacat per rosegadors.- Enquadernació antiga en pell gofrada sobre cartonatge lleugerament afectada pel corc. En algun moment es va reforçar la relligadura de les tapes al volum mitjançant una banda de pergami sobreposada al llom, amb la inscripció, a tinta: 'Ordinarium [il·legible]'. Fragments de pergami d'antics manuscrits en escriptura gòtica usats com a material de reforç de l'enquadernació.- Teixell de paper autoadhesiu amb la signatura moderna d'una catalogació en desús: 8° 264 ORD (s. XVI). La signatura topogràfica vàlida actualment és S. Vilaró 428.- Exlibris manuscrits a la pàgina de portada: 'Es de mi R. Dn. Antonio Areny rector de Fal[gàs?]; 'Fr. Ferdinandus... Any 1613'. Exlibris manuscrit a la contratapa interior: 'Pau Prats'. Exlibris de cautxú de la biblioteca de Joan Serra i Vilaró ('Ex-libris J. Serra-Vilaró') a la pàgina de portada i al full b1a de la *Doctrina christiana* que acompanya l'edició del ritual.- Correccions manuscrites a la *Taula de les lletres dominicals* del full sign. ††6^a. Anotacions marginals manuscrites.- Exemplar no registrat en cap repertori].

Vic, BEpisc: Hemeroteca, Rituals Vic, s.s. [*.- Incomplet: Només falten els fulls sign. i5-6.- Exemplar molt ratat a l'angle superior dret dels primers vint-i-dos fulls, arribant a afectar el text. Relligat amb un exemplar de la *Doctrina christiana* del mateix impressor i any.- Enquadernació moderna en cartó folrat de pergami amb teixell al llom: 'ORDINARI | DEL | BISBE TOCCO | 1568'.- Exlibris de Jacobi Valls, presbíter, a la pàgina de portada.- Anotacions marginals manuscrites].

Vic, BEpisc: Hemeroteca, Rituals Vic, s.s. (bis) [*.- Incomplet: Falten els tres primers fulls (comença al full sign. †4) i els fulls A1-3, B6, X4-5, Y1-2, Y4-5, a4-5, b1 i h6-7.- Relligat amb una edició de la *Doctrina christiana* del mateix impressor i any, incompleta (només arriba fins al fol. 34).- Molt mal estat. Restes d'humitat i

cantonades molt malmeses. Molts fulls solts i alguns esquinçats i tallats.– Enquadernació en pergami molt malmesa.– Anotacions marginals manuscrites].

Alguns fulls solts d'aquesta edició (f2-8, g1-8, h1-8 i i9) es conserven relligats entre els fulls f4 i f5 d'un exemplar del ritual barceloní estampat a Barcelona per Pere Montpezat l'any 1532 que es troba a Vic BEpisc (sign. XVI-1803). En concret es tracta de part dels fulls finals que recullen, incomplets, alguns textos normatius: fulls sign. f2a-g3b (Constitucions provincials de Tarragona); g3b-h7b (Oracions i exorcismes contra les tempestats, amb la Passió segons sant Joan); i i9 (Benediccions dels fruits contra les plagues).

Facsimil digital:

Google Books:

https://books.google.es/books?id=CfaDMBiXOvkC&pg=PP3&hl=ca&source=gs_selected_pages&cad=2#v=onepage&q&f=false.

Reproducció de l'exemplar de Barcelona BC (10-III-36).

22.

Ritual Barcelona 1569

✪ Barcelona R1569

Ordinarium Barcinonense.

Barcelona: Claudi Bornat, 1569.

Promotor: Bisbe Guillem Cassador.

Inclou un complet processoner entre els fulls sign. R2b i a6b (*Liber quartus, quo agitur de processionibus*) i un tonari acompanyat d'un tractat teòric sobre el cant pla en català entre els fulls sign. h6a i n6b (*Liber sextus, quo agitur de institutione cantus, & intonationibus quibus Ecclesia Barcinonensis utitur*).

Segons consta a la carta de pagament atorgada per Claudi Bornat al bisbe Guillem Cassador, a Barcelona, el 10 de setembre de 1569, transcrita a Madurell. *Claudi Bornat*, doc. 72 (p. 179), s'imprimiren 763 exemplars del ritual pròpiament dit (*Ordinarium Barcinonensium*) i 280 d'un *Manualium dicti Ordinarium*, una suposada versió abreujada del ritual del bisbe Cassador, que no hem estat capaços d'identificar. Cap dels sis llibres en què s'estructura l'edició es presta a ser considerat per separat. Tampoc sembla pertinent una edició a part del tonari i tractat teòric. Aquest comença a mitja pàgina, just a continuació del final del llibre cinquè, amb algunes consideracions sobre la conveniència d'un cert domini dels principis i regles del cant pla per part de qualsevol eclesiàstic. Segueix, al vers d'aquest full (sign. h6b) una figura xilogràfica destinada a fer entendre les propietats, les deduccions, els modes i les conjunctes del cant pla. En realitat, aquest gravat és una adaptació de les figures que anys abans ja va utilitzar Juan Bermudo en els seus tractats *Arte tripharia* (Osuna: Juan de León, 1550), fols. 6 i 14, i a *Declaración de instrumentos musicales* (Osuna: Juan de León, 1555), fols. 20v i 41. El tractat teòric incorporat al ritual barceloní és en realitat una traducció d'alguns dels capítols d'aquestes dues obres del tractadista andalús. Després, al recte del full següent (sign. h7a), comencen pròpiament les explicacions del tractat.

In 4° (242 x 165 mm).– †⁸ ††⁸ A-Z⁸ a-m⁸ n⁶ o⁴.– [16], 1-286 fols., [4] (= 306 fulls).

Errates en foliació: 59 (sense foliar), 123 amb el número 2 invertit, 283 (per 285).

Tipus: 115R; 90R.– A5a: 38; B6a: 30.– Caixa: 178 x 120 mm.– Tinta negra i vermella.– Inic. xil.– Gravats: [full sign. ††8b]: dins d'un marc rectangular de vuit peces, al mig, gravat de santa Eulàlia amb la palma del martiri i la creu, [reproduït a Aguiló, col 48; curiosament la matriu xilogràfica d'aquesta figura és idèntica a la que es va utilitzar a la portada i al full sign. s6a del processoner de Barcelona imprès a Lyon per Jacques Myt, per al llibreter Joan Trinxer, l'any 1522], i a sobre i a sota de la imatge de la verge màrtir, sis estampes de mida més reduïda amb les imatges dels Evangelistes als quatre angles i també, al centre a la part superior, sant Pere, i a la de sota, sant Pau; [full sign. K3b]: gravat a tota plana amb escena del Calvari dins d'una orla i amb el lema a sota 'Adoramus te Christe'; [full sign. h6b]: gravat xilogràfic situat al principi del tonari i tractat teòric, en el que s'exemplifiquen les lletres i signes del cant pla, així com les seves propietats, deduccions i modes, així com les conjunctes.– Llatí i català.

Presència de reclams de text al recte i al vers de totes les pàgines, excepte a la major part de les que duen notació musical.– Ocasionalment sobreimpressions de tinta negra i vermella per error (full. sign. X8b).– Al final del full sign. n6a, després del text de la Sibil·la: ‘LAVS DEO. | ORDINARIII FINIS.’.– En bastants dels exemplars conservats (per exemple a Barcelona BU B-58/3/1, i als de Barcelona BBalmes, Barcelona BC i altres), però no en tots, al recte d’aquest darrer full hi ha el full d’errates: ‘Errata sic corrige’.

El full sign. n6b i les dues cares del full sign. o4, el darrer del volum, en blanc.

NOTACIÓ MUSICAL:

Disposició: 1 col.– Caixa: 160 x 120 mm.

Notació quadrada i mensural.– 7 pautes en tinta vermella de 4 línies per pàg.– 14 mm.

La notació mensural es troba tan sols en alguns himnes i a les lletanies.

[*vinyeta*] [*vermell*] ORDINARIVM | BARCINONENSE, | [*negre*] Gulielmi Cassadori Episcopi ius= | [*vermell*] su æditum, & in sex libros digestum, quibus ea | [*negre*] continentur, quæ potissimùm ad | [*vermell*] parochi munus spectant. | [*escut episcopal*] | [*vermell*] BARCINONE | [*negre*] Apud Claudium Bornat. | Anno 1569.

[*Colofó, full sign. o3b*]:

[*Al final de la taula de continguts*]: [*vermell*] Excudebat Barcinone | Claudius Bornatius | [*negre*] Anno 1569. | [*filet*]

REPERTORIS:

Aebischer. *Cant de la Sibil·la*, p. 263 n. 11.– Aguiló 79 (reproducció del gravat de santa Eulàlia del full sign. ††8b a la col. 79).– Altés. *Aportaciones* Od-14.– Anglès. *Sibil·la*, p. 67 (sobre el Cant de la Sibil·la).– Anglès. *Música a Catalunya*, p. 298, Taula I.23 i Taula II.9 (sobre el Cant de la Sibil·la).– Anglès. *Música española* 137.– Bada. *Situació religiosa*, pp. 79-86 (ofereix una descripció molt detallada del contingut).– Batlle. *Assaig*, p. 24 (reprodueix la portada de l'exemplar de Barcelona AC).– Baucells. *Sibil·la*, pp. 175, 182, 185, 204-208 (sobre el Cant de la Sibil·la; edició de la música a la p. 206).– Bellavista. *Català*, pp. 294-296.– Bernadó. *Printed rituals*, pp. 45, 48-51, 61 (reproducció del full sign. X7a).– Bernadó. *Rituals catalans*, pp. 583, 585-588.– Blánquez 275.– Briz. *Cansons de la terra* IV, pp. 255-261 (sense indicar procedència, transcriu la melodia del Cant de la Sibil·la i comenta que es tracta d'un cant “que avans en las esglesias de vila celebravan y avuy á muntanya se celebra lo dia de Nadal”; segons Milà i Fontanals. *Sibila*, Briz obtingué aquesta versió d'un exemplar del ritual de Barcelona de 1569 que hi havia a la parròquia de Riells; efectivament es tracta d'una transcripció literal del cant notat al full sign. n5b de d'aquesta edició; transcripció de la notació musical a la p. 257 i del text a les pp. 259-261).– BU. Barcelona. *Llibres impresos a Espanya*, p. 32.–

Caresmar. *Catalogus incunabilium* 81.– *Cat. Col. S. XVI O-337*.– Chevalier. *Repertorium hymnologicum*, vol. 6, p. 133.– Corbin. *Déposition*, p. 122, n. 21.– Corminas. *Suplemento*, p. 293 (es refereix, sense especificar l'any, a un ritual barceloní en el qual es recull el cant de *Lo jorn del judici*, que ha de ser aquest de 1569).– Donovan, p. 216.– Ester-Sala. *Difusió* (edita el tractat de cant pla que es troba entre els fulls sign. h6a i n6a).– Fernández de la Cuesta. *Libros de música*, p. 73.– Fernández de la Cuesta. *Libros de música* (2), p. 27.– Fernández de la Cuesta. *Spanish plainchant*, p. 14.– Franquesa. *Elementos*.– Franquesa. *Ritual Tarraconense* (2).– Gómez Muntané. *Arrels*, pp. 156-157).– Gómez Muntané. *Música medieval en España*, pp. 80, 82 (sobre el Cant de la Sibil·la).– Gómez Muntané. *Sibila* (2), pp. 24-25, 29, 38, 53-55 (sobre el Cant de la Sibil·la) i 103 (edició musical del Cant de la Sibil·la).– Gudiol. *Arqueologia litúrgica*, fol. 195-C (cita exemplars a Barcelona BU i a l'Institut d'Estudis Catalans, actualment a Barcelona BC).– *IB* 6565.– Lamarca. *Impremta a Barcelona* 485.– Madurell. *Claudi Bornat*, pp. 51-52, 82-83; figs. 17 (portada) i 29 (gravat de santa Eulàlia); doc. 72 (transcripció de la carta de pagament atorgada per Claudi Bornat a Guillen Cassador, bisbe de Barcelona, on s'indica la tirada: “septingentorum sexaginta trium librorum Ordinariorum Barcinonensium, et ducentum octuaginta Manualium dicti Ordinarii” i es mencionen els noms del componedor (Pere Calopa) i del tirador (Esteve Carier, àlies Nedu) que van intervenir en la impressió del volum i els seus honoraris); doc. 89, núm. 53 (la matriu xilogràfica amb la imatge de santa Eulàlia consta a l'inventari de la impremta de Claudi Bornat fet el 1572: ‘Item, una istoria que servit en l'Ordinari del bisbe mort de Barcelona dit Cassador’).– Madurell. *Claudi Bornat en Barcelona*, p. 165.– Mateu Ibars. *Millares Carlo*, p. 225 n. 313.– Mele. *Cantus Sibyllae* p. 344 i ss.– Milà i Fontanals. *Sibila*, p. 360 (sobre el Cant de la Sibil·la; remet a Briz. *Cansons de la terra*, qui ho va copiar d'un exemplar que hi havia a Riells; Milà i Fontanals va verificar el títol, lloc d'edició, impressor i data gràcies a una consulta feta al rector de Riells, mossèn Planas).– Millares. *Impremta Barcelona. Período renacentista*, Bornat 86, p. 44.– Molin & Aussedat 2848.– Odriozola 490.– Palau (1a. ed.), vol. V, p. 370.– Palau 203508 (error en la data: 1509 per 1569); post 238133 (“También incluye *Processionarium* la edición del *Ordinarium* de Barcelona, 1569, n.º 203508 (en el que incurrimos en la errata de poner 1509 en lugar de 1559” [sic])).– Romero Frías 740.– Sanchis Guarner. *Sibil·la*, pp. 24, 27 (sobre el Cant de la Sibil·la).– Soberanas. *Processionarium de Tarragona*, p. 280 n. 35.– Torra. *Llibres litúrgics* 186.– Vindel. *Manual* 1993 (reproduceix la portada).

Recursos en línia:

CCfr (exemplar Paris, BN: B. 2739).– CCPBC 3827028.– CCPBE 000019182; 000459794.– RELICS REAAA4777 (*olim* 4838; 5577).

EXEMPLARS:

Barcelona, AC: s.s. (*olim* 269/658; 2-III-2) [*].– Complet.– Molt afectat per la humitat. Presenta abundants taques de cera. Lleugeres pèrdues de paper, molt debilitat, en alguns fulls que han estat restaurats parcialment, especialment en els dos quaderns incials. El guillotinat ha afectat les postil·les marginals manuscrites.– Enquadernació en pergami amb inscripció al llom: ‘ORDINARIVM

BARCHINONENSE'. La tapa anterior i el llom no es mantenen acoblats al cos del text, mantenint-se aquest enganxat a l'enquadració tan sols per la frontissa de la tapa posterior. Talls pintats en vermell. Restes de tires de cordill per als tancadors, els botons dels quals s'han perdut.— A la contratapa inicial hi figura una etiqueta amb l'antiga signatura del Capítol de la Catedral de Barcelona: 269/658. A la contratapa final hi consta, escrita a llapis, la signatura 2-III-2, però no es conserva en aquest armari. També hi consta, a sota i escrit a tinta, el número de registre donat per la Biblioteca de Catalunya durant la Guerra Civil: Reg. 148462. Segell de cautxú de l'Arxiu Capitular de la Seu de Barcelona ('ARCHIVUM CAPITULUM ALMAE SEDIS BARCINONENSIS') a la pàgina de portada i al full sign. B6a. Anotacions manuscrites al full de guarda inicial (amb indicació de data: 1571) i al vers en blanc del darrer full imprès. Anotacions marginals i correccions manuscrites al cos del volum. Proves d'escriptura en diversos fulls].

Barcelona, ACA: XXV-4-2 [Exemplar no consultat, presumiblement desaparegut, citat a *Cat. Col. S. XVI* O-337, on apareix reproduïda la fitxa corresponent d'aquest arxiu amb la signatura i menció de la secció: 'Biblioteca (Siglo XVI)'. En data gener del 2003, però, no va poder ser localitzat entre els fons de Barcelona ACA. La signatura XXV-4-2 figura en dues fitxes consecutives del fitxer metàl·lic 'Códices, Manuscritos, Impresos'. No consta, però, al cedulari 'Fondo Reserva: Impresos (s. XVI-XIX)'. Possiblement, en el moment en què es van separar els impresos del segle XVI, 17 dels de caràcters romans, el registre corresponent va ser eliminat. Actualment no es troba entre els altres que formaven part del mateix grup. Donat que al cedulari no hi ha cap fitxa amb la descripció completa, el més possible és que l'exemplar s'hagi perdut. En comunicació personal de data 20 de desembre de 2019, la Cap de Secció d'Arxius i Biblioteca, Rosa M. Gregori Roig ens indica que la signatura amb què apareix a *Cat. Col. S. XVI* és errònia tot recordant que "aquests treballs de catalogació es realitzaren a l'Arxiu als anys 70 del passat segle, i que els mateixos compiladors ja anotaren que són dades no definitives, exposades com a material de treball i que poden contemplar correccions futures. Motiu pel qual considero que actualment, al portal del Catálogo Colectivo del Patrimonio Bibliográfico Español, només s'indica una sòbria referència: 'B-ACA, Sec. Biblioteca (Serie Siglo XVI)'. Respecte a la signatura antiga (XXV-4-2, que consta en diversos fitxers manuals i cedularis, els treballs actuals d'informatització del Fons Patrimonial Antic de l'Arxiu de la Corona d'Aragó, han constatat que és incorrecta. D'altra banda, al març de l'any 1977, moment en què es realitzà un inventari/registre dels impresos del segle XVI existents a la Biblioteca, ja no hi consta aquest volum. Tot això apuntat, a l'espera de la catalogació retrospectiva del fons antic de l'ACA que s'està duent a terme en l'actualitat, ens porta a considerar que l'exemplar ha desaparegut dels fons d'aquest arxiu].

Barcelona, Ateneu: GOB 276 [*.- Complet.— Afectat per la humitat, algunes taques i fulls una mica torrats en alguns casos, però en molt bon estat de conservació. Petita pèrdua de paper a la part inferior del full sign. 11, sense arribar a afectar el text, i esquinc al full sign. 18.— Enquadració en pergami, bastant deteriorada, amb restes de tancadors. Restes d'un antic teixell i lleus pèrdues per desgast d'ús al llom. Talls esquitxats. Restes de fulls de paper d'antigues impressions com a reforç de

l'enquadració. Els dos fulls de guarda inicials i el final, subjectats al llom mitjançant escativana de paper entre els fulls †8 i ††1L i n6 i o1, respectivament.– Etiqueta de la Biblioteca de l'Ateneu Barcelonès a la contratapa anterior amb número de registre (núm. 2302) i indicació d'antiga signatura topogràfica (Segon pis, Sala 305, Arm-3-II-1) i signatura temàtica moderna en format CDU (246-15 Cass]. Exlibris manuscrits d'antics possessors al primer full de guarda inicial (Jacobi Bergada Canonici i un altre ratllat i il·legible). Segell de cautxú de l'Ateneu Barcelonès a la pàgina de portada i als fulls. sign. F8a, H6a i I4a.– Afegits marginals manuscrits en català (full sign. H6a), marques d'ús i proves d'escriptura].

Barcelona, BBalmes: s.s. (Reg. 34.100, Armari 1/1) [*.– Complet.– En general en bon estat de conservació, tot i que presenta restes d'humitat, taques i òxid que afecten molt la tonalitat d'alguns fulls, molt enfosquits. Diversos forats de paràsits que afecten molt lleugerament el text.– Enquadració antiga en plena pell gofrada sobre cartó. Restes de tancadors. Decoració estructurada en dues orles rectangulars que emmarquen un rombe central, tot a base de rodes en sec i amb ferros als espais buits. Talls pintats en vermell (els fulls sign. B3-6 i d3-6 foren relligats al volum amb posterioritat al pintat dels talls). Llom amb nervis i ferros.– Segell de la Biblioteca Balmes a la pàgina de portada.– Proves d'escriptura, anotacions marginals i correccions manuscrites].

Barcelona, BC: 10-III-1 [*.– Incomplet: Falta el full sign. ††8.– Bon estat de conservació. Una mica tacat cap al final i amb algun petit rastre de paràsits que no afecten el text.– Enquadració en pergamí amb la inscripció al llom 'Ordinari de Barcelona'.– Exemplar procedent de la col·lecció particular de Marià Aguiló (Barcelona). Exlibris de Marià Aguiló amb el lema 'Cum sanguine mores' a la contratapa. Segells de Marià Aguiló i de l'Institut d'Estudis Catalans a la pàgina de portada.– Anotacions marginals i correccions manuscrites].

Barcelona, BSem: 264-15 Cas (*olim* Res. 470 bis; Reg. 10.942) [*.– Complet.– Exemplar en bon estat de conservació. Restes d'humitat i òxid i alguns forats de paràsits que no arriben a afectar greument el text.– Enquadració antiga en pell girada i repussada amb ferros, una mica malmesa. Restes de tancadors. Talls pintats en vermell.– Exlibris manuscrits a la pàgina de portada. Un d'antic possessor: 'Sabestjà [*sic*] Carreres Lasa'. L'altre testimonia la pertinença d'aquest volum a la Biblioteca Episcopal de Barcelona des de temps antics: 'Es de la Biblioteca Pública Episcopal de Barcelona y Cata. [*sic*]'. Segell modern de cautxú a la pàgina de portada i als fulls sign. A1a, N3a, b7a, p6a i o3b: 'Bibliotheca Episc. Seminarii Barcin.'.– Proves d'escriptura a la pàgina de portada i diverses anotacions marginals manuscrites al cos del volum.

Barcelona, BSem: 264-15 Cas (*olim* Res. 470 bis; Reg. 295.597) [*.– Incomplet: Falten tots els quaderns anteriors a E, el full. sign. K3 (al vers del qual hi havia el gravat amb l'escena del Calvari a plana sencera), la part inferior dels fulls sign. i8 i h3 a h5 i tots els posteriors a h5. Els fulls sign. h3-h5 estan despresos del volum.– Exemplar molt afectat pel pas del temps. Molts forats de paràsits, especialment als marges, amb afectació al text i pèrdua de paper al marge inferior dels darrers fulls.

Abundants taques d'òxid i de tinta i molt afectat per la humitat. Pèrdua de paper per esquinç, amb afectació al text, als fulls sign. O8 i g8.– Es conserva sense cap de les dues tapes de l'enquadrernació, amb els nervis vistos i dins d'una camisa de protecció de cartolina.– Segells de cautxú moderns als fulls sign. E1a, N3a i b7a: 'Bibliotheca Episcopalis Seminarii Barcinonensis'.– Es tracta d'un segon exemplar d'aquesta edició conservat en aquesta biblioteca, amb idèntica signatura topogràfica. Amb el volum, dins la camisa, es conserva una carta mecanografiada datada el 10 de juliol de 1998 que ens indica que l'any 1998 el llibre devia estar en mans de la comunitat dels Missioners Claretians. Es tracta d'una carta de Manuel Casanoves [i Casals] (1927-2010), cmf, amb membret de la parròquia dels claretians del carrer de Nàpols de Barcelona, adreçada a Josep Vilarrúbias i Codina, cmf, com a membre del XIX Capítol Provincial de Catalunya, amb una descripció i assaig identificatiu del volum. Segons conversa amb mossèn Josep Vilarrúbias en data 3 de març de 2020, aquest volum podria provenir de la Biblioteca de la Universitat de Cervera on els claretians s'hi van estar durant molts anys (a l'edifici de l'antiga universitat pròpiament, del 1887 al 1936, i a l'edifici del col·legi de les monges franceses de Santa Teresa, actual seu del Consell Comarcal, del 1939 al 1997) però, al nostre parer, aquesta procedència és poc probable. Després, el volum devia passar a alguna casa de l'orde claretiana o a la Biblioteca Provincial dels Claretians, a Barcelona. mossèn Josep Vilarrúbias està fent indagacions per acabar d'esbrinar el recorregut del llibre, però fins al moment actual, no hi ha hagut cap novetat. Després, en una data impossible de precisar, va passar a formar part dels fons de la Biblioteca Pública Episcopal de Barcelona. Segons l'opinió de Vilarrúbias això devia succeir cap al 1985, quan es va disoldre la biblioteca provincial de l'orde, però aquesta data no sembla concordar amb la de la carta de Manuel Casanoves, datada el 1998, quan, suposem, el volum encara devia estar en alguna casa de l'orde claretiana. No sembla que aquest sigui el segon exemplar vist per Odriozola, donat que no hi ha rastre de la signatura que indica i el número de registre és molt alt, fet que indica un ingrés més recent].

Barcelona, BU: XVI-529 (*olim* B-34/3/28; 101/5/20) [*.– Complet.– Molt bon estat de conservació. Ocasionals forats de paràsits als marges interiors que no arriben a afectar el text.– Enquadrernació antiga, bastant deteriorada, en pell gofrada sobre cartó amb restes de tancadors. S'ha perdut completament el llom i la tapa inicial està despresa.– Exlibris manuscrits d'antics propietaris a la contratapa inicial: 'Es de Mn. Manuel Joffre, prevere beneficiat de Sta. M^a del la Mar...' i '[A]vuy hes [*sic*] del senyor canonge Jaume Nabot'. Segell de la Comisión de Monumentos Históricos y Artísticos de la Provincia (R. 64294) a la portada. Segells de la Biblioteca Universitària i Provincial de Barcelona a la portada, al full sign. D1a i al vers del darrer full (sign. o4b).– Correccions manuscrites al calendari i diverses marques de lectura arreu].

Barcelona, BU: B-58/3/1 (*olim* A-2/4/294) [*.– Complet.– Bon estat de conservació. Rastres de paràsits.– Enquadrernació en pergamí amb el títol escrit a mà i teixell de paper amb la signatura al llom. Talls pintats.– Exlibris manuscrit a la pàgina de portada: 'Es de la Biblioteca Mariana del Convento de San Francisco de

Barcelona'. Segell de la Biblioteca Universitària i Provincial de Barcelona a la pàgina de portada i al vers del darrer full amb les errates].

Barcelona, BU: B-58/3/2 (*olim* A-2/4/293) [*.- Complet.- Estat de conservació força deficient. Taques d'humitat i forats de paràsits que afecten al text.- Enquadernació antiga en pergamí. Teixell de paper amb la signatura al llom].

Barcelona, BU: B-58/3/3 (*olim* A-2/4/296) [*.- Incomplet: Falten els dos quaderns de preliminars sencers (fulls sign. †1-††8) i el darrer full (sign. o4).- L'exemplar està una mica fatigat, especialment la darrera part, corresponent al tonari. Restes d'humitat i forats de paràsits.- Enquadernació antiga en pergamí. Teixell de paper amb la signatura i títol manuscrit al llom.- Segells de la Biblioteca Provincial i Universitària de Barcelona a la pàgina de portada i al darrer full conservat.- Diverses anotacions marginals manuscrites i proves d'escriptura].

Bellaterra, BUAut: Res XVI/44 (Capdevila 1) [*.- Incomplet: Falta el full de portada. En algun moment del segle XVII, quan es va enquadrar de nou el volum, el full de portada va ser substituït escrivint a mà les indicacions de la portada original en un dels fulls de guarda inicials. Modernament se li ha afegit, a continuació, una reproducció fotogràfica de la portada a partir d'un altre exemplar. També falten els fulls sign. O7 i P5 que, igualment, han estat substituïts per reproduccions fotogràfiques.- Exemplar restaurat. Taques d'òxid i cera. Petits forats de paràsits al marge inferior. Cap al final l'exemplar està més fatigat per l'ús i la humitat, amb abundants pèrdues de paper que han estat restaurades. El guillotinat a que va ésser sotmès en el moment de la seva enquadració va arribar a mutilar part de la caixa de text d'alguns fulls (p. ex. al full sign. h6b: gravat amb el qual comença el tonari i tractat teòric).- Enquadernació moderna en pergamí.- Exlibris manuscrit del Convent de Pedralbes de Barcelona en un full de guarda inicial i també als del final: 'Es de la sacristia de N^a Senyora de Pedralbes, Bisbat de Barcelona; renovat en lo any 1711 / 1766'. Segell de la Biblioteca dels Franciscans de Balaguer al full sign. †2a. Segell de la Universitat Autònoma de Barcelona al full sign. o4b.- Anotacions marginals manuscrites i proves d'escriptura en els marges de diversos fulls.- Exemplar procedent de la col·lecció particular del bibliòfil barceloní Felip Capdevila i Rovira, d'on va passar a la Biblioteca de la Universitat Autònoma de Barcelona].

Cagliari, BU: ROSS. F. 7 [*.- Complet.- Exemplar molt ben conservat.- Enquadernat en cartó.- Exlibris de Montserrat Rossellò].

Oxford, Bod: Antiq.e.S.1569.2 (*olim* 13820q.e.2.q) [*.- Complet. Tan sols falta la meitat inferior del full R2, que ha estat restituïda amb un retall de paper de l'època en blanc.- Exemplar en molt bon estat de conservació. Taques ocasionals d'oli i de cera. El paper de tots els fulls fins al quadern O es conserva en excel·lents condicions. A partir del full O4 el paper està més afectat per la humitat i presenta alguns estrips als fulls sign. O4, O7, O8, aquest darrer amb pèrdua de paper a la part de baix del marge exterior inferior, arribant a afectar el text. L'esquinç de la part inferior dels fulls P3 i P4 es va reparar curosament, intentant no afectar el text imprès mitjançant l'afegit de banderetes de paper enganxades al revers dels fulls. En

general el quadern P és el més afeblit i afectat per desperfectes de tot el volum. Es devia desprendre de la relligadura i es va restituir al volum encolant el primer full del quadern al darrer del quadern anterior i reforçant la línia del plegat dels fulls P3-P6 amb tires de paper i cartivanes per reforçar-los i així poder tornar a aguantar el fil del relligat. El mateix procediment s'utilitza als fulls centrals del quadern ††, amb el paper també bastant debilitat, i als fulls sign. a8 i b1. Presenta altres estrips, igualment reparats antigament, als fulls V8 i X3. Un estrip que travessa en diagonal gairebé tota la part superior del full, des del llom fins al tall davanter, ha estat curosament restaurat mitjançant la incorporació de banderetes escalonades, situades als interlineats del vers i del revers del full, sense arribar mai a tancar el text. Semblantment es va intervenir al full sign. P6, amb banderetes tan sols al vers. Estrip al marge interior del full e3. Tres túnels de corc al marge inferior travessen bona part del volum, sense arribar a afectar el text, i un altre afecta tan sols a les primeres pàgines del volum.– Enquadernació antiga en pergamí amb restes de tancadors de cordill. Conserva, a la tapa posterior, la boleta per assegurar el tancament. Llom amb la inscripció manuscrita 'Ordinari | Barcinonen | se | De 1569'. A la part inferior, teixell de paper enganxat amb la signatura actual escrita a mà.– Segell de la Bodleian Library al vers del full de portada, amb la data [il·legible]/[2?]/1902, que deu ser la data d'entrada del volum a la col·lecció.– Al segon full de guarda inicial hi ha enganxat un retall de paper imprès per les dues cares que no és altra cosa que una mena de full volant amb una crida de l'antiga parròquia de Sant Miquel de Barcelona, enderrocada l'any 1868, a renovar les activitats de les antigues pies unions de la Minerva i del Rosari, una mena de confraries o agrupacions de feligresos que tenien per objecte encarregar-se de dur a terme, i de sufragar les despeses de diverses ocasions cerimonials i devocionals de la parròquia. A l'encapçalament del fullet hi consta, escrit a mà, el nom del prevere Josef Domingo Obach. Al vers d'aquest document, a sota, segell de cautxú de la Bodeian Library amb la data 2/6/1904, posterior a la data que figura al segell del vers del full de portada, fet que pot indicar que el fullet fou enganxat al volum més tard.– Anotacions marginals manuscrites, algunes en català, afegides a les festivitats del calendari (quadern ††) i a les lletanies de la processó de la col·locació de la primera pedra d'una nova església del full sign. Z7a].

Paris, BN: B. 2739 [*.– Complet.– Exemplar en molt bon estat de conservació.– Enquadernació en tailet vermell, amb les tapes decorades amb dos marcs de dobles filets i ferros daurats amb la flor de lis als quatre angles. Llom amb cinc nervis. Als dos entrenervis superiors hi consta, en daurat: 'CASSADORUS | ORDINARIUM BARCINONENSE.' i 'Barc. 1569' i als altres hi ha flors de lis.– Segell de la Bibliothèque Royale a la portada. En una anotació manuscrita a la portada hi consta l'any 1579].

Paris, ICathol: 3538 [*.– Complet.– Exemplar en excel·lent estat de conservació. Lleugerament afectat per la humitat, presenta també taques d'òxid i cera, però ha estat restaurat amb cura.– Enquadernació en pell decorada amb aigües. Ferros daurats i teixell de pell vermella al llom: 'ORDINARIUM BARCINONENSE | 1569'. L'enquadernació està molt ben conservada, excepte un estrip a la part superior del llom. La pell de l'enquadernació, molt fregada, posa en evidència que l'exemplar ha estat objecte d'un ús continuat.– Diversos exlibris manuscrits d'antics

possessors a la pàgina de portada: ‘Conventus Parisiensis Minimorum’; ‘Exlibris Joannis de Launoy doctois Navarriq[...]’. Segell imprès de l’Institut Catholique de Paris enganxat a la contratapa anterior. Segell de cautxú en tinta vermella de l’Institut Catholique de Paris al vers del full de portada i als fulls sign. A8a i o3b. Segell de cautxú en tinta negra al full †7a i al full n6b. Petit segell de cautxú en tinta negra amb l’anagrama de l’Institut Catholique als fulls ††8a, L8a i a4a.– Anotacions i correccions manuscrites de diverses mans als fulls del calendari i al full sign. R1a].

Odriozola cita un exemplar a Barcelona BSem amb la signatura topogràfica XI-a-12.127-4 que no ha pogut ser localitzat. De tota manera, en aquesta col·lecció es conserven dos exemplars d’aquesta edició que responen tots dos a la mateixa signatura: 264-15 Cas. En cap dels dos, però, hem pogut localitzar rastres de la signatura topogràfica antiga indicada. No sembla possible que el segon dels exemplars correspongui amb el vist per Odriozola, atès que el seu treball és anterior a la carta del P. Manuel Casanoves esmentada a l’apunt corresponent.

Facsimil digital:

Memòria Digital de Catalunya:

<https://mdc.csuc.cat/digital/collection/lilibimps16/id/61466>.

Reproducció de l’exemplar de Barcelona BC (10-III-1).

23.

Ritual Tortosa 1592

✚ Tortosa R1592

Rituale, seu Ordinarium diocesis Dertusensis.

València: Pere Patrici Mei, 1592.

Promotor: Bisbe Gaspar Punter.

Editors i correctors: Jeroni Terçà, ardiaca de Culla i canonge de la catedral i Jaume Miró, canonge de la catedral.

In 4° (245 x 175 mm).– ¶¹⁰ A-S⁸.– [10] f., 1-281 p. (el vers de la p. 281, sense numerar), [3] f. (= 154 fulls).

Errates en paginació: 55 (per 54), 56 (per 55).

Tipus: 133R; 96R.– A4b: 28; B6b: 39.– Caixa: 205 x 125 mm.– Tinta negra i vermella.– Inic. xil. historiades a les parts musicals.– Gravats: [full sign. ¶10b]: dins d'un marc de quatre sanefes decoratives amb motius florals, cadascuna de les quals està formada per diverses peces, gravat amb la imatge de Crist i els instruments de la Passió; idèntic al que apareix al ritual de València del mateix impressor i any.– Llatí i català.

El text i la música de totes les pàgines està emmarcat dins d'un requadre de filets.– Hi ha postil·les impreses fora del requadre.– Taula de continguts a continuació de la pàg. 281, sense paginar.

El full sign. S8, el darrer, en blanc per les dues cares.

NOTACIÓ MUSICAL:

Disposició: 1 col.– Caixa: 170 x 124 mm.

Notació quadrada.– 6 pautats en tinta vermella de 5 línies per pàg.– 18 mm.

[*Dins d'un marc de filets, doble a la part superior i simple a la inferior i als laterals*]
 [vermell] RITVALE, | SEV ORDINA= | [vermell] RIVM DIOECEESIS | [negre]
 | DERTVSENSIS, | [vermell] AD | [negre] SACRAMENTA | [vermell]
 ECCLESIAE MI= | [negre] NISTRANDA. | [*gravat amb escena del Calvari dins*
d'una orla vermella] | [vermell] VALENTIAE. | [negre] [filet] | Apud Petrum
 Patricium Mey, iuxta templum | D. Martini. [vermell] Anno 1592 [filet].

[Colofó, full sign. S7b]:

[Dins d'un marc de filets, doble a la part superior] [vermell] VALENTIAE | [negre] [filet] | Apud Petrum Patricium Mey, iuxta | templum D. Martini. [vermell] Anno | 1592.

REPERTORIS:

Aguiló, p. 67 (no en coneix cap exemplar; menciona aquesta edició en tractar el ritual de Tortosa del 1657, solament amb la reproducció de la cita de Villanueva i sense donar-li número).– Altés. *Aportación* Od-68.– Anglès. *Música española* 136.– Bernadó. *Printed rituals*, pp. 45, 48.– Bernadó. *Rituals catalans*, pp. 583, 585.– Bosch. *Valencia* 857.– *Cat. Col. S. XVI* R-1009.– Donovan, p. 216.– Fernández de la Cuesta. *Libros de música* (2), p. 28.– Fernández de la Cuesta. *Spanish plainchant*, p. 15.– Franquesa. *Elementos*.– Franquesa. *Ritual Tarraconense* (2).– Gudiol. *Arqueologia litúrgica*, fol. 204-B (menciona els exemplars de Vic BEpisc i de Barcelona BSem).– *IB* 6669.– Juncosa. *B. Episcopal Barcelona (s. XVI-XVII)* 47.– O'Callaghan. *Episcopologio*, p. 162.– Odriozola 544 (a les addicions i correccions al catàleg, a la p. 525, es cita la referència Anglès & Subirá, n. 51 que és errònia).– Palau 269650.– Querol. *Tortosa* 87.– Villanueva V, p. 112 (en parlar del bisbe Gaspar Punter, anota: “También entendió en reformar los ordinarios de la iglesia de acuerdo con el cabildo, quien nombró á D. Gerónimo Tersá, arcediano de Culla, y al canónigo D. Jayme Miró; imprimióslos en Valencia en 1592”).

Recursos en línia:

CCPBC 3833042.– CCPBE 000025117.– *Parnaseo: Producción imprenta en Valencia siglo XVI*.– RELICS REAAA5802 (olim 6700).

Catàlegs de llibreters antiquaris i de subhastes:

Llibreria Antiquària Farré (Barcelona), Cat. 127 [*XXI Salón del Libro Antiguo, Palacio de Cibeles, Galería de Cristal, Madrid, 28 noviembre -1 diciembre 2019*], #270 (3.000,00 EUR).

EXEMPLARS:

Barcelona, BC: 10-II-16 [*.– Incomplet: Falta la part inferior del full sign. N8 i complets el full O1 i el S8, que segurament era en blanc.– Excepte els dos darrers fulls, es tracta d'un exemplar en un estat de conservació acceptable. Alguns forats de paràsits als marges, que no arriben a afectar greument el text, han estat restaurats. Lleugeres taques d'humitat.– Enquadernació moderna en pergamí amb nervis. Talls pintats en vermell.– A la pàgina de portada hi figuren diversos exlibris manuscrits, alguns datats del segle XIX. Segell de l'Institut d'Estudis Catalans a les pàgines de portada i colofó.– Correccions i anotacions marginals manuscrites i proves d'escriptura].

Barcelona, BSem: 265-15 Rit (Reg. 11.061) (*olim* Res. 595?) [*.- Complet.- Bon estat de conservació, excepte algunes restes de paràsits i enfosquiment d'alguns fulls pels efectes de la humitat.- Enquadernació antiga en pergamí. Conserva el relligat editorial en el qual s'utilitzà com a reforç paper imprès d'altres edicions.- Exemplar procedent del Col·legi de la Companyia de Jesús de Barcelona. A la pàgina de portada hi figuren alguns exlibris manuscrits i al full de guarda inicial es conserven algunes signatures topogràfiques antigues manuscrites. Segell modern de cautxú de la Biblioteca Episcopal del Seminari de Barcelona a la pàgina de portada, als fulls sign. G2a, N4a i al darrer full imprès, el full sign. S7, al recte i al vers, a sota del colofó. Odriozola identifica aquest exemplar amb la signatura topogràfica Res. 595].

Reus, Bibl. part. Font de Rubinat [*.- Complet.- L'exemplar està lleument afectat per la humitat i hi ha abundants forats de paràsits que no arriben a afectar greument el text.- Enquadernat en pergamí amb desperfectes al llom. Conserva restes de tancadors.- Anotacions manuscrites a la contratapa inicial]. L'exemplar de la Biblioteca Pau Font de Rubinat ha estat posat a la venda pel llibreter Josep Maria Farré. Vegi's el catàleg de la Llibreria Antiquària Farré (Barcelona), Catàleg 127 (XXI Saló del Libro Antiguo, Palacio de Cibeles, Galería de Cristal, Madrid, 28 noviembre -1 diciembre 2019), #270.- Exemplar actualment en parador ignorat].

Vic, BEpisc: XVI-1813 [*.- Complet. Tan sols falta el full S8, en blanc per les dues cares.- Exemplar molt deteriorat. Restes d'humitat i d'òxid i moltes taques de cera i oli. Forats de paràsits. Ha sofert múltiples restauracions casolanes poc afortunades, principalment mitjançant papers enganxats als marges per reforçar el paper que està molt debilitat en diversos punts i ple de d'esquinçaments. Tot plegat denota un ús molt intens i continuat.- Enquadernació en pell amb ferros, bastant malmesa. Marcadors de pàgines fets de tela afegits tardanament.- Signatura topogràfica anterior manuscrita a la pàgina de portada ([Armari] 64, [Estant] 3).- Anotacions i afegits marginals manuscrits i esmenes al text (afegits al calendari dels fulls preliminars, substitucions i ratlladures de noms de sants en les lletanies). Alguns dels textos afegits, en català].

Facsimil digital:

Memòria Digital de Catalunya:

<https://mdc.csuc.cat/digital/collection/llibimps16/id/61467>.

Reproducció de l'exemplar de Barcelona BC (10-II-16).

24.

Ritual València 1592

✚ València R1592

Manuale Valentinum, ad sacramenta ecclesie ministranda.

València: Pere Patrici Mei, 1592.

Promotor: Arquebisbe Joan de Ribera.

In 4º (240 x 170 mm).– ¶¹⁰ A-V⁸ X⁶.– [10] f., 1-326 p., [3] f. (= 176 fulls).

Errates en paginació: 70 (per 78), 71 (per 79), 326 (amb el guarisme 3 invertit en alguns exemplars).

Errates en signatura: F (cursiva), F1-F5 (rodona i de mida més reduïda).

Tipus: 173R; 126R; 89R (preliminars); 119C.– A7a: 20; B6a: 28.– Caixa: 178 x 120; 181 x 122 mm.– Tinta negra i vermella.– Inic. xil.– Gravats: [full sign. ¶9b]: dins d'un marc de quatre sanefes decoratives amb motius florals, cadascuna de les quals està formada per diverses peces, gravat amb la imatge de Crist i els instruments de la Passió; idèntic al que apareix al ritual de Tortosa del mateix impressor i any.– Llatí i català.

Presència de reclams a totes les pàgines.– El text i la música de totes les pàgines està emmarcat dins d'un requadre de filets.– Títols corrents entre un doble filet a totes les pàgines.– Postil·les impreses en els marges d'algunes pàgines.– El full sign. ¶10 tan sols s'ha conservat a l'exemplar de Barcelona BU.– El full sign. X6 manca a tots els exemplars.– A sobre d'algunes paraules s'han sobreimprès en tinta vermella les variants de gènere (masculí/femení) de les oracions (p. ex. al full sign. U8a: 'hoc famulo?'/'hac famula').– Al full. sign B3b, apareixen sobreimpresses les abreviatures de verset i de responsori en vermell, a sobre del text imprès en tinta negra.

A la major part de repertoris es donen la signatura i la foliació equivocades (Odrizola 548: ¶10 A-X8, [10] + 326 + [2]; Aleixandre, Faus & Sevilla. B. Nicolau Primitiu 86: [10] 324 pàgs. [1]; Gisbert & Ortells. S. XVI 2557: [10] 326 p. [2]).– El quadern final està format per: X1 = pp. 321-322; X2 = pp. 323-324; X3 = pp. 325-326; X4 = sense paginació (comença la taula de continguts, que ocupa les fulls X4a-b i X5a-b) = pp. [327]-[330]; X5 = sense paginació (taula més colofó al full X5b, a continuació de la taula); X6 = en blanc (falta a la major part d'exemplars coneguts).

Els fulls sign. ¶10 i X6, en blanc per les dues cares, tot i que manquen a la major part d'exemplars conservats.

NOTACIÓ MUSICAL:

Disposició: 1 col.– Caixa: 168 x 122 mm.

Notació quadrada.– 6 pautats en tinta vermella de 5 línies per pàg.– 17 mm.

[Dins d'un marc de filets, doble a la part superior i simple a la inferior i als laterals]
 [vermell] MANVALE | [negre] VALENTINVM, | [vermell] AD |
 SACRAMENTA | [negre] ECCLESIAE MI= | [vermell] NISTRANDA. | [negre]
 [escut d'armes de l'arquebisbe Joan de Ribera] | [vermell] VALENTIAE | [negre]

[*filet*] | [*cursiva*] Apud Petrum patricium, iuxta templum | D. Martini. Anno. | [*vermell*] 1592.

[*Colofó, full sign. X5b*]:

[*Al final de la taula de continguts*]: [*vermell*] LAVS DEO. | [*negre*] VALENTIAE. | [*vermell*] [*filet*] | [*negre*] Apud Petrum Patricium, iuxta templum | D. martini. Anno | [*vermell*] 1592.

REPERTORIS:

Aguiló 109.– Aleixandre, Faus & Sevilla. *B. Nicolau Primitiu* 86.– Aliaga & Canet. *Rituals valentins*, pp. 454-455.– Altés. *Aportación* Od-92.– Arigüel, Hernández & Irún 196.– Bernadó. *Printed rituals*, p. 45.– Bosch. *Valencia* 853.– BU. Barcelona. *Llibres impresos a Espanya*, p. 136.– Cárcel Ortí 1057.– Cárcel Ortí. *Inventario* 1887 (“Manuale Valentinum, fol. pequenyo”).– *Cat. Col. S. XVI* M-443.– Fernández de la Cuesta. *Libros de música* (2), p. 28.– Fernández de la Cuesta. *Spanish plainchant*, p. 15.– Gisbert & Ortells. *S. XVI* 2259.– Gómez-Senent. *Bibl. Serrano Morales* 216.– *IB* 6675.– Janini. *Liturgia*, p. 200.– Odriozola 548 (a l’apèndix d’addicions i correccions, p. 526, es cita la referència Gros. *Ordo baptismal* 52, que és errònia, doncs el ritual valencià del 1592 no hi està contemplat).– Palau (1a. ed.), vol. V, p. 42 (Palau va disposar d’un exemplar, al primer full en blanc del qual hi constava l’anotació manuscrita: ‘Costó 2 libras 8 sueldos, precio subidísimo por la mucha falta de ellos en esta año 1737’).– Palau 150067.– Ribelles Comín 771 (reproduceix la portada).– Rodríguez. *Biblioteca valentina*, p. 588 (“Tiene dicho *Manual* una *carta Pastoral*, como todos, al principio, Latina, docta, espiritual, y elegante, que comienza: *Librum, qui ad Sacramenta ministranda in promptu, &c.* este es el *Manual* primero, que he visto de N. Arzobispado. Puede ser que aya anteriores. En la apuntada *Carta*, advierte N.V. Prelado, que ò no le avia, ò que faltava: *Cùm horum Librorum copia in hac nostra Dioecesi minimè haberetur, &c.*”).– Serrano Morales, p. 309.– Sustaeta 4.– Sustaeta. *Manual valentino. Libro para el recuerdo*, pp. 372-373.

Recursos en línia:

CCPBV 1999130603.– CCPBE 000016787.– *Parnaseo: Producción imprenta en Valencia siglo XVI*.– RELICS REAAB3445; REAAA5763 (*olim* 6659).

EXEMPLARS:

Barcelona, BC: 10-III-8 [*.– Incomplet: Falten els fulls sign. ¶10 (en blanc per les dues cares), Q8 (al seu lloc hi ha un full de paper en blanc), X1 (al seu lloc hi ha un full de paper en blanc) i X6 (en blanc per les dues cares).– Exemplar restaurat. Una mica tacat i restes de forats de paràsits. Molt curt de marges arribant a escapçar part dels textos impresos marginals en algunes pàgines. Algunes pàgines presenten estrips.– Enquadernació en pergamí sobre cartó. Filets daurats i teixell al lloç amb

la inscripció en daurat: 'MANVALE VALENTINUM'; a la part inferior, entre dobles filets daurats: 'VALENTIAE | 1592'. Talls pintats en vermell. Cinta de registre.– Exlibris manuscrits al full de guarda incial. 'Este Manual no es de la Iglesia de San Estevan. Es del Dr. Francisco Mixa Rector de S. Estevan. Costó 258... en este año de 1737'; a sota, nota manuscrita del propietari que en feu donació a la seva església l'any 1762: 'El Dmo. Sr. Mayoral mandó imprimir nuevo Manual año 1761. Pero no reprobó este y sus antecesores. Con esto, yo el dicho F. Mixa Rector hago donación deste Manual a esta mi Iglesia (como de las estolas que haya en esta arca) y basta mi firma hecha oy en 22 de Enero de 1762'. Segueix signatura autògrafa. Segell de l'Institut d'Estudis Catalans a la pàgina de portada. Restes d'un segell no identificat al full sign. G2b amb part del full retallat possiblement per minimitzar la seva presència.– Anotacions marginals i correccions manuscrites].

Barcelona, BU: CM-845 (*olim* B-6/3/26/845; B-34/3/34) [*.– Pràcticament complet. Tan sols falta el full X6, que tampoc apareix a cap altre dels exemplars conservats. El full X1, que hauria de formar quadern amb X6, està encartat amb el quadern anterior amb escativana de paper.– Restes d'humitat i algunes marques de paràsits.– Enquadernació antiga en pergamí, una mica deteriorada. Teixell de paper al llom amb l'antiga signatura topogràfica.– Exlibris manuscrits a la pàgina de portada: 'Es del [ratlladura] Sor Bisbe de Barcelona'; 'Ex libris Bibliotheca Congregationis S. Philippi Nerii Barcelona'. Segells de la Biblioteca Provincial Universitària de Barcelona a les pàgines de portada i colofó i al full sign. D1a.– Algunes anotacions marginals manuscrites].

Pamplona, BUN: FA 134.128 [*.– Falten els fulls sign. ¶10 i X6, tots dos en blanc per les dues cares, els fulls sign. Q1-2 i la major part de Q5, del qual tan sols es conserva un petit fragment de la part inferior.– Molt afectat per paràsits, amb abundant pèrdua de paper i afectació al text. L'exemplar ha estat restaurat recentment, reforçant la part inferior de gairebé tots els fulls. S'observen també restitucions de paper més antigues en alguns punts. Molt tacat i abundants restes de cera en molts fulls. El guillotinat ha deixat els marges molt curts, afectant greument els textos de les postil·les marginals i, a voltes, també el text central dins del marc de filets.– Enquadernació antiga en pergamí amb restes de tancadors, restaurada i reforçada en dates recents. Tall superior i lateral, pintats en vermell.– Exlibris manuscrit d'antic propietari i proves d'escriptura a la pàgina de portada i, ocasionalment, en alguns fulls de l'interior. Segells en sec de la Biblioteca de la Universidad de Navarra a la pàgina de portada i a la darrera (full sign. X5b)].

Ripoll, Arxiu-Museu Folkloric: Reserva n. 62(16) [Exemplar no consultat.– La referència a un exemplar localitzat al Museu de Ripoll és donada a les addicions al catàleg d'Odriozola, núm. 548, p. 526. No ha estat localitzat a l'Arxiu Comarcal del Ripollès on estan dipositats els fons documentals i els llibres de l'antic Arxiu-Museu Folkloric. No consta al catàleg de la biblioteca de la comunitat de domers i preveres de l'església parroquial de Sant Pere de Ripoll elaborat per Joan Ferrer Godoy (Ferrer. *Catàleg Sant Pere de Ripoll*) a partir de les fitxes manuscrites redactades per l'erudit, historiador i folklorista Tomàs Reguer i Fossas (1861-1946)

quan es va dedicar a recopilar i classificar tots els llibres i documents dipositats a l'arxiu de l'església de Sant Pere de Ripoll, just al costat de l'església de Santa Maria. Reguer i Fossas fou un dels fundadors, juntament amb altres estudiosos locals, de l'Arxiu-Museu Folkloric de Ripoll. Són, per tant, referències anteriors al moment del trasllat i de quan els fons es van integrar a l'actual Arxiu Comarcal del Ripollès. Es dona la circumstància que aquesta mateixa signatura 62(16) és la que es facilita a Gros. *Ordinarium Vicense c. 1508*, p. 13, per a l'exemplar del ritual vigatà de c. 1508 conservat a l'antic Arxiu-Museu. Folkloric de Ripoll, però a la fitxa manuscrita de Reguer i Fossas corresponent a aquest darrer ritual de Barcelona tan sols s'indica la xifra 16 i, a sota, la indicació del prestatge 5, sense cap referència al número 64. Creiem que ha de tractar-se d'un error dels adicionadors al catàleg d'Odriozola i que aquest exemplar mai no ha existit].

València, BCP: SJR/961 (*olim* 641). Pertany a la Biblioteca de Sant Joan de Ribera [*.- Incomplet: Falten els fulls sign. ¶9-10, i tots a partir del M2.- Exemplar molt fatigat, afectat per la humitat, amb forats de paràsits que no arriben a afectar greument el text, però, i amb alguna restitució de paper antiga i restauracions ocasionals.- Enquadernat en pergami amb restes de tancadors. Tres fulls de guarda al principi i altres tres al final. Talls esquitxats. El guillotinat ha afectat els textos explicatius dels marges, que estan escapçats. Teixell modern de paper al llom amb la signatura topogràfica.- Exlibris manuscrit al primer full de guarda: 'Del Dr. Josef Lajara de S. Martín'. Correccions manuscrites (fol. B3a i b...) i crides a anotacions al marge. Al vers del segon dels fulls de guarda finals hi ha uns textos dedicats a sant Antoni de Pàdua ('Pro Sto. Antonio de Padua'), sense la corresponent notació musical que inclouen el responsori *Si quaeris miracula, mors, error, calamitas* i l'antífona de laudes *O Jesu perpetua lux tot*].

València, BCP: SJR/962 (*olim* 642; Y. 42). Pertany a la Biblioteca de Sant Joan de Ribera [*.- Complet. Exemplar molt afectat per la humitat, amb molts desperfectes i pèrdua de paper important, sobretot als fulls finals. Rastres de paràsits que no arriben a afectar el text. Conserva les mides originals.- Enquadernació en pergami amb evidència d'antics tancadors. Tres fulls de guarda inicials i altres tres finals. Tapa i contratapa decorades amb filets i escut en or. Tall superior i lateral daurats. Llom amb la inscripció manuscrita 'Manuale Valentinum' i restes d'un antic teixell amb la signatura manuscrita Y. 42, que es repeteix a la guarda de la contratapa. El volum està completament després de l'enquadernació.- Correccions manuscrites coincidents amb les de l'exemplar SJR/961 de la mateixa biblioteca.

València, Bibl. Serrano Morales: Fons Serrano Morales A-10/148 (*olim* 2049-10-4) [*.- Pràcticament complet. Tan sols falten els fulls sign. ¶10 i X6, tots dos en blanc per les dues cares.- Afectat per paràsits, sobretot a l'angle superior extern i als marges, arribant a afectar la superfície impresa i també greument el text als fulls finals. Molt afectat per la humitat. Curt de marges.- Enquadernació antiga en pergami, amb restes de tancadors.- Segells de la Biblioteca Municipal de València a la pàgina de portada i de la Biblioteca Serrano Morales de l'Ajuntament de València

a les pàgines de portada i colofó. Exlibris imprès de la Biblioteca Serrano Morales en un dels fulls de guarda inicials].

València, BU: Z-2/84 [*.- Incomplet.- Exemplar molt deteriorat, completament descompost pels forats provocats per paràsits i impossible de manipular.- Enquadernació antiga en pergamí amb la inscripció manuscrita al llom: ‘Manual de Baptizar’].

València, BV: Biblioteca Nicolau Primitiu XVI/54 (*olim* L. 13.762) [*.- Incomplet: Falten els fulls sign. Q1 i X3-4, corresponents al darrer full del text i al primer de la taula de contingut.- Estat de conservació deficient. Molt desgastat per l’ús. Forats de paràsits que afecten greument el text, molt afectat per la humitat i abundants taques. Diversos fulls desenganxats. Restes de restauracions poc destres obra de propietaris o usuaris del llibre, especialment als fulls finals on hi ha la notació musical corresponent a l’ofici de difunts.- Enquadernació antiga en pell gofrada decorada amb ferros. Talls pintats i cisellats. El guillotinat de la darrera enquadernació va afectar els paràgrafs impresos als marges. Actualment es conserva dins d’un estoig.- Exlibris de Nicolau Primitiu a la contratapa anterior.- Anotacions manuscrites a la pàgina de portada].

València, BV: Biblioteca F. Carreres XVI/589 [*.- Pràcticament complet. Tan sols falten els fulls sign. ¶10 i X6, tots dos en blanc per les dues cares.- Afectat per la humitat, algunes taques i fulls una mica torrats en alguns casos, però en molt bon estat de conservació.- Enquadernació moderna en pell filetejada en daurat. Al primer entrenervi hi consta, igualment en daurat: ‘MANVALE | VALENTINVM’, i a la part inferior: ‘VALENTIAE | 1592’.- Exlibris manuscrit de Francesc Gavarró, presbíter, a la pàgina de portada. Exlibris manuscrit, ratllat, del convent de la Companyia de Jesús de Barcelona a la pàgina de portada. L’escut de la portada ha estat resseguit amb tinta. Exlibris de la Biblioteca de F. Carreres a la contratapa inicial.- Ocasionals correccions manuscrites del text musical consistents en l’afegit de bemolls (fulls sign. N1a, N3a, P8a)].

Segons Ribelles Comín (p. 350), “otro ejemplar se conserva en la biblioteca diocesana” de València, però ha estat impossible localitzar-lo entre els fons de l’actual Arxiu Diocesà de València.

Palau 269589 cita un ‘Rituale Sacramentorum. Valentiae, Apud Patricium, 1595, 4.º 2h. 319 p. música, a dos tintas. 100 pts. Molina 1943’, que ha de ser un error i que segurament confon amb la present edició del ritual de 1592.

Segons Odriozola, el llibreter barceloní Antonio Palau y Dulcet va disposar d’un exemplar.

Odriozola cita un exemplar a la biblioteca particular de Salvador Carreres, a València, que és el que actualment es troba a València BV, formant part del fons Carreres.

CCPBE 000016787 menciona un exemplar en una biblioteca privada no identificada.

Facsimil digital:

Biblioteca Valenciana Digital:

<http://bivaldi.gva.es/es/consulta/registro.cmd?id=1431>.

Reproducció de l'exemplar de València BV (Biblioteca F. Carreres XVI/589).

Google Books:

https://books.google.es/books?vid=BNC:1001901962&printsec=frontcover&redir_esc=y#v=onepage&q&f=false.

Reproducció de l'exemplar de Barcelona BC (10-III-8).

25.

Ritual Vic 1596

☛ Vic R1596

Ordinarium Vicense.

Barcelona: Sebastià de Cormellas, 1596.

Promotor: Bisbe Pere Jaime.

In 4° (236 x 170 mm).– [*]⁴ ¶⁴ ¶¶⁴ A-Z⁴ Aa-Xx⁴ Zz².– [12] f., 1-450 p. (en realitat, degut a un error de paginació en el qual es passa de la pàg. 129 a la 230, suma un total de 350 p.) [3] f. (= 190 fulls).

Errates en signatura: A5 (per A3), B5 (per B3), Vu (per Vv).

Errates en paginació: 28 (per 82); salta de la pàgina 129 a la 230: 230-450 (per 130-350; a la taula de continguts es manté l'error), 255 (repetida), 257 (per 258), 304 (per 305), 305 (sense paginar), 273 (per 373), 4 3 (per 413), 447 (per 446), 449 (per 448), 450 (per 449).

Tipus: 134R; 126R; 86R; 78R; 87C (molta varietat de mides dels tipus).– L6a: 33; G1a: 48.– Caixa: 183 x 131 mm.– Tinta negra i vermella.– Inic. xil. historiades.– Llatí i català.

Presència de reclams a totes les pàgines.– No hi ha quadern Yy; salta del Xx al Zz.– El quadern Zz està format per un bifoli amb les signatures tipogràfiques Zz1 a la primera pàgina i Zz2 a la segona, al qual se li acostuma a afegir, encartat al final, un altre full en blanc que no és editorial.– A partir de la pàg. 255, que presenta la numeració repetida, i fins la pàg. 447 l'ordre de numeració de les pàgines està invertit: les pàgines senars es troben al vers dels fulls i les pàgines parelles al recte.

El vers del full de portada (sign. [*]1a), en blanc.

NOTACIÓ MUSICAL:

Disposició: 1 col.– Caixa: 181 x 133 mm.

Notació quadrada.– 6 pautats en tinta vermella de 5 línies per pàg.– 22 mm.

[vermell] ORDINARIVM | [negre] VICENSE. | [vermell] REVERENDISSIMI DD. | [negre] Petri Iayme Episcopi iussu | [vermell] æditum. | [negre] [escut episcopal] [vermell] CVM LICENCIA ORDINARII. | [negre] [filet] | [vermell] BARCINONE. | [negre, cursiva] Ex Typographia Sebastiani à Cormellas. Anno Domini | [vermell] M. D. LXXXXVI.

[Colofó, fulls sign. Zz2b]:

[Al final de la taula de continguts]: [vermell] LAVS DEO. | [negre] BARCINONE, [vermell] [filet] | [negre] Apud Sebastianum à Cormellas, Anno Domini | [vermell] M. D. LXXXXVI. | [motiu ornamental d'entrellaços florals en negre]

REPERTORIS:

Aguiló 96.– Altés. *Aportación* Od-106 (error en la data: 1595 per 1596).– Bernadó. *Printed rituals*, pp. 45, 48.– Bernadó. *Rituals catalans*, p. 583 n. 9.– Blánquez 676.– BU. Barcelona. *Llibres impresos a Espanya*, p. 32.– Fernández de la Cuesta. *Libros de música*, p. 74.– Fernández de la Cuesta. *Libros de música* (2), p. 28.– Fernández de la Cuesta. *Spanish plainchant*, p. 15.– Gudiol. *Arqueologia litúrgica*, fol. 208-D (menciona l'exemplar únic de Barcelona BU).– IB 6679.– Lamarca. *Impremta a Barcelona* 928.– Mateu Ibars. *Millares Carlo*, p. 239 n. 717.– Millares. *Impremta Barcelona. Período renacentista*, Cormellas 30, p. 106.– Odriozola 552 (a les referències bibliogràfiques que acompanyen la seva descripció d'aquesta edició, remet a Torres Amat, però no hem trobat rastre d'aquest llibre a les seves *Memorias para ayudar a formar un diccionario crítico de los escritores catalanes* (Barcelona, 1836); possiblement es tracti d'una confusió a elsmb rituals de Vic del 1508 o del 1568, que sí que surten citats a la pàgs. 709 i 342, respectivament).– Palau 203528.– Ronco. *Nuevas aportaciones* 98 (pp. 447, 482-483).– Solà Colomer. *Reforma*, pp. 515-516.

Recursos en línia:

CCPBC 2485782.– RELICS REAAB3448.

EXEMPLARS:

Barcelona, BU: B-58/3/6 (*olim* 168/4/19; B-46/6/1) [*.– Complet.– Restes d'humitat i forats de paràsits cap al final.– Enquadernació antiga en pergamí. Teixell de paper amb la signatura topogràfica.– Dos segells amb la roda dentada propis del Convent de Santa Caterina de Barcelona a la pàgina de portada, un a cada costat de l'escut episcopal. Dos segells de la Biblioteca Universitària i Provincial a la pàgina de portada i altres dos a la del colofó i també al full sign. D1a].

26.

Ritual Mallorca 1601

✪ Mallorca R1601

Manuale sacramentorum [*Maioricensis*.]

Palma: Gabriel Guasp, 1601.

Promotor: Bisbe Joan de Vic i Manrique de Lara.

Editors i correctors: Rafael Albertí i Pere Onofre Oliver.

Els encarregats de la revisió d'aquesta edició del ritual mallorquí foren el canonge Rafael Albertí i el rector de l'església de Sant Miquel, Pere Onofre Oliver.

In 4º (201 x 140 mm).– [*]⁴ **⁶ A-Z⁴ Aa-Zz⁴ Aaa-Xxx⁴ xXxx⁴ Yyy⁴ Aaaa-Eeee⁴.– [10] f., 1-584 p., [4] f. (= 306 fulls).

Errates en signatura: **2-3 (sense signar; en alguns exemplars, com els dos de Barcelona BC, **3 està signat correctament; en altres, com el de Montserrat BMon, el full **1 està degudament signat), A3 (sense signar), B1-2 (cursiva, per B), B3 (sense signar), D3 (per D2), k1/3 (per K1/3), K2 (sense signar), M3 (sense signar), P3 (sense signar), Q3 (cursiva, per 3), R3 (cursiva, per 3), T2 (sense signar), T3 (cursiva, per 3), S3 (per T3, tan sols en alguns exemplars, per exemple a Barcelona BC 15-III-33 i Palma SAL A 156), V1 (cursiva, per V), X3 (per X2), Bb1-3 (cursiva, per B), Dd2 (per Dd3), Ii2 (sense signar), Kk3 (sense signar), Oo3 (per Oo), Oo (per Oo3; amb el guarisme afegit ms.), Qq3 (sense signar), Tt2 (amb el guarisme 2 invertit en alguns exemplars com Palma, SAL A 156), Xx2 (sense signar), Yy (fora del marc), Zz2 (sense signar), Zz3 (sense signar), Aaa1 (sense signar en alguns exemplars, per exemple a Barcelona BC 15-III-33; a Palma SAL, en canvi, està correctament signat), Bbb (cursiva, per Bbb, a tots els fulls signats), Iii2 (sense signar), Kkk1 (fora del marc), Kkk2 (sense signar), Mmm1 (fora del marc), Mmm2 (sense signar), Nnn1 (fora del marc), Nnn3 (cursiva, per 3), Qqq2 (sense signar), Qqq3 (sense signar), Rrr1 (fora del marc), Rrr2 (sense signar), Rrr3 (sense signar), Sss1 (fora del marc), Sss2 (sense signar), Sss3 (sense signar), Ttt2 (sense signar en la major part d'exemplars; en altres, com a Palma BD SS-139, el guarisme 2 apareix invertit), a tots els exemplars es repeteix la signatura Xxx en dos quaderns consecutius (Xxx i Xxx bis), segueix Yyy i s'omet la signatura Zzz, Xxx (sense el guarisme 3, per Xxx3 als exemplars Madrid BN M/149, Montserrat BMon i Palma SAL; als altres dos exemplars de Madrid BN, apareix correctament; als dos exemplars de Barcelona BC hi manquen aquests fulls), Xxx bis (fora del marc), Xxx2 bis (sense signar), Yyv (per Yyy), Yyy2 (sense signar), Yyy3 (sense signar), Aaaa1 (fora del marc), Aaaa3 (sense signar), Bbbb (cursiva, per Bbbb, a tots els fulls signats), Bbbb1 (fora del marc), Bbbb2 (sense signar), Cccc1 (fora del marc), Cccc2 (sense signar), Dddd2 (sense signar), Eeee3 (cursiva, per 3).

Errates en paginació: 26 (paginat al marge superior del llom i no al del tall), 76 (per 67; correcció manuscrita en alguns dels exemplars, com Madrid BN 3/14588), 92 (cursiva, per 92), 105 (cursiva, per 105), 145-192 (per 345-392; a tots els exemplars consultats s'ha pogut constatar que es va corregir editorialment l'error substituint el guarisme 1 imprès pel número 3 afegit a mà), 396 (per 376 en alguns exemplars), 4 9 (per 419; el guarisme 1 no arriba a estampar-se correctament, tot i que hi ha l'espai), 585 (sense paginar). Alguns números de pàgina apareixen sobreimpresos a sobre dels títols corrents.

Tipus: 127R; 79R (calendari); 126C (prefaci).– A3a: 22.– Caixa: 144 x 97 mm.– Tinta negra i vermella.– Inic. xil.– Llatí i català.

Existeixen diferents estats d'aquesta edició. L'observació detallada de tots els exemplars conservats ha permès constatar que durant el procés d'impressió es van anar introduint petites correccions dels

errors que s'anaven detectant. La major part incumbeixen a la signatura tipogràfica o a la paginació. Hi ha també diferències en l'ús de tinta negra o vermella, sobreimpressions i altres intervencions menors. Entre els exemplars conservats, Barcelona BC 10-III-40, Madrid BN M/211 i Madrid BN 3/14588 semblen pertànyer clarament a un mateix estat. El segon exemplar de Barcelona BC (15-III-33) pertany a un altre estat anterior en el que es manifesten alguns errors de signatura (S3, per T3; Aaa1 sense signar) que es deurién corregir i que no apareixen a la resta d'exemplars. L'exemplar Montserrat BMon hauria de correspondre a un tercer estat.

El text i la música de totes les pàgines està emmarcat dins d'un requadre de filets.

NOTACIÓ MUSICAL:

Disposició: 1 col.– Caixa: 147 x 94 mm.

Notació quadrada.– 5 pautats en tinta vermella de 5 línies per pàg.– 22 mm.

[*Dins d'un requadre format per filets simples*] [*vermell*] MANVALE | [*negre*] SACRAMENT= | [*vermell*] TORVM | [*cursiva*] IVSSV ILLVSTRISSIMI D. [*vermell*] IO= | annis Vich, & Manrique, Episcopi Maiori= | [*negre*] cen[*sis*] annuente Synodali | [*vermell*] conuentu. | [*rodona*] [*negre*] Per Raphaellem Albertinu[m] Canonicum, & Petrum | [*vermell*] Onofrium Oliueriu[m] Ecclesiæ sancti Michaelis recto | [*negre*] rem in Sacra Theologia magistros, Cor= | [*vermell*] rectu[m] & expolitum. | [*negre*] [*segell episcopal*] | [*cursiva*] [*vermell*] Maiorica [*negre*] Apud [*vermell*] Gabrielem [*negre*] Guasp. [*vermell*] Anno. [*negre*] 1601.

[*Sense colofó; full sign. Eeee4b*]:

[*cursiva*] [*vermell*] FINIS | DEo Iesu Christo æterni, & veri Dei, | æterno, & vero Filio, animaru[m] nos= | trarum sponso suauissimo, qui nos vo= | cauit in partem fortis sanctorum in lumi= | ne, sit gloria, & honor in secula, seculo= | rum. Amen.

REPERTORIS:

Aguiló 119.– Amengual 3.1 Rituals (p. 219).– Anglès & Subirá 47.– Bover 17 (vol. 1, p. 14; Rafael Albertí) i 845 (vol. 2, p. 35: Pedro Onofre Oliver).– Fernández de la Cuesta. *Libros de música*, p. 74 (indica que es tracta d'un llibre del ritus de San Miguel [*sic*]; un dels responsables de l'edició, Pere Onofre Oliver, era efectivament rector de la parròquia de Sant Miquel, del qual no se'n deriva que el ritual seguís en absolut un suposat rite de sant Miquel).– Forteza. *Adornos tipográficos*, núm. 7, p. 133.– Llompart. *Gabriel Guasp*, p. 19, núm. 330 (inventari dels béns de Gabriel Guasp en morir, de l'any 1634: 'Item altre plech, número 54, ... deu Libres Manuale Sacramentorum, sinc Ordinari de la Iglesia in quarto').– Palau (1a. ed.), vol. V, p. 42.– Palau 150073.– Sabater. *Guasp*, p. 64.– Seguí. *Català*, pp. 7 (dona la signatura antiga BB XII-123), 26-28, 79-110.– Seguí. *Missal mallorquí*, pp. 57-58.

Recursos en línia:

CCPBC 1877641.– CCPBE 000490830.– CCPBV 1999180838.– RELICS REAAA9496 (*olim* 11034).

EXEMPLARS:

Barcelona, BC: 10-III-40 [*.– Incomplet: Bastant deficient. Falta la portada, els fulls anteriors a **2 i els fulls sign. **6 i O1. Moltes llacunes a partir del full sign. Qqq1, faltant complets els quaderns Qqq, Rrr, Sss, Ttt i els fulls sign. Vvv1-2; conserva els fulls Vvv3-4 i torna a estar mancat dels quaderns Xxx, Xxx *bis*, Yyy, Aaaa, Bbbb, Cccc i Dddd complets. Acaba amb els tres primers fulls del quadern Eeee, corresponents a la taula de continguts, faltant el darrer del volum, el full sign. Eeee4.– Estat de conservació deficient. Restes d'humitat i forats de paràsits. Molt curt de marges, el guillotinat ha afectat els títols corrents. Clares marques d'haver estat molt usat.– Enquadernació moderna en pergami. Tapa inicial amb gravat daurat amb els lemes: 'Remembra lo passat. Ordonar lo present. Proveheix al esdevenidor' i 'Not guardes a quants plaus mas a quals'. Al llom, en tinta negra, 'Manuale parrochorum'.– Exemplar procedent de la col·lecció particular de Marià Aguiló (Barcelona). Exlibris manuscrit amb tinta als fulls de guarda inicials datat el 19 de març del 1848. Exlibris de Marià Aguiló a la contratapa inicial, amb el lema 'Cum sanguine mores'. Segell de l'Institut d'Estudis Catalans al full sign. **2a, el primer dels conservats en aquest exemplar. En un dels fulls de guarda inicials, hi consta, escrit a mà: 'Gabriel Guasp, Majorca 1605. Joannis Vich'.– Nombroses anotacions marginals manuscrites al cos del llibre. El full sign. Eeee1, al vers del qual es troba la taula de continguts, presenta paginació manuscrita].

Barcelona, BC: 15-III-33 [*.– Incomplet: Falten els fulls sign. O1, O4 i complets els quaderns Gg, Ooo, Vvv, el primer amb la signatura Xxx — apareix, en canvi, Xxx *bis*— i Yyy, els fulls sign. Aaaa2-3 i tots els posteriors a Aaaa4.– Bon estat de conservació excepte les pàgines primera i darrera, les quals presenten una mica de desgast. Algunes taques i evidència d'un ús continuat. Petit estrip, amb pèrdua de paper al marge inferior del full sign. Y3.– Enquadernació en mitja pell holandesa amb teixell al llom on hi consta 'Manuale sacramentorum'.– Diversos exlibris manuscrits al full sign. **6b, un d'ells datat el 1623. Segell de la Biblioteca de Catalunya a la pàgina de portada i als fulls sign. N2b, Bb4b, Pp2b, Ddd4b, Rrr2b i Aaaa4b.– Algunes proves d'escriptura i també correccions i anotacions marginals manuscrites].

Madrid, BN: M/149 (*olim* C-3.ª-22-fila 2, Fondo Barbieri) [*.– Complet.– Exemplar en bon estat de conservació però amb els marges curts.– Enquadernació en pell amb ferros daurats al llom i teixell amb la inscripció 'VICH | MANVALE | SACRAMENTO'. Talls pintats en vermell.– Exemplar procedent de la biblioteca particular de Francisco Asenjo Barbieri (Madrid). Exlibris manuscrits a la pàgina de portada: 'Juan Fenna y Vend, Pbro'. A la part interior de la tapa davantera hi consta, manuscrit: 'Comprado en 24 de Marzo de 1857 en la venta pública que se ha hecho de los libros del difunto D. Jayme Luis de Garau por precio de 30 rs. vn'. Segells, a la pàgina de portada, al full sign. Qq2a i al vers del darrer full, de la Biblioteca Balear de Miguel F. Capdebou. Segells de la Biblioteca Nacional a la

pàgina de portada i als fulls sign. Eee1a, Rrr3a. Un altre segell, de la secció de música de la Biblioteca Nacional, als tres talls].

Madrid, BN: M/211 (*olim* C-3.ª-19-fila 1, Fondo Barbieri) [*.- Incomplet: Falta la portada, que ha estat reproduïda a mà en un full afegit al principi, i els fulls sign. Oo2-3, Pp1 i Pp4, que han estat substituïts per fulls en blanc. Els fulls sign. Vvv1 (pp. 521-522) i Vvv4 (pp. 527-528) estan encartats al volum, amb la seva posició intercanviada, l'un a l'emplaçament corresponent a l'altre. En encartar el full Vvv4, a més, es va invertir el recte i el vers del full, de forma que la seqüència de pàgines resultant d'aquests dos errors és la següent: 520, 528, 527, 523, 524, 525, 526, 521, 522, 529.- Restes d'humitat i taques. Marges molt curts. En ocasions el guillotinat ha afectat el text del marge superior i a les postil·les del marge exterior.- Enquadernació moderna en pasta espanyola. Nervis amb ferros daurats i teixell amb la inscripció: 'MANUALE SACRAMENTORUM'. Talls pintats en vermell.- Exemplar procedent de la biblioteca particular de Francisco Asenjo Barbieri (Madrid). Segell de la Biblioteca Nacional al recte del full afegit manuscrit on es reproduïx la portada, als fulls sign. [*]2a, A1a, N3a, Cc1a, Pp3a, Rrr3a i al vers del darrer full].

Madrid, BN: 3/14588 [*.- Complet.- Exemplar molt utilitzat, lleugerament afectat per la humitat als darrers fulls i amb algun full esquinçat, però en molt bon estat de conservació. El menys afectat pel guillotinat dels marges de tots els exemplars conservats.- Enquadernació en pergamí, bastant malmesa. Restes de tancadors. Al llom, a mà: 'Manuale | Majoricen. | Anni | 1601 | Dni Vic'. Els reforços de l'enquadernació estan fets amb fragments de pergamí recuperats d'un manuscrit litúrgic amb notació musical quadrada sobre quatre ratlles. Teixells antics al llom, un amb la signatura de la Biblioteca Nacional.- Antiques signatures topogràfiques a llapis, ratllades, al full de guarda inicial. Exlibris manuscrit al darrer dels tres fulls de guarda inicials: 'D. Joannis Francisci de Ayala Manrique, Vicarii Generalis Majoricensis'. Etiqueta i segell de la Biblioteca Real a la pàgina de portada i al full sign. A1a. Segell de la Biblioteca Real al full sign. B2a.- Algunes anotacions manuscrites (subratllats)].

Montserrat, BMon: B.LXXX.8°.13 [*.- Complet.- Exemplar en molt bon estat de conservació.- Alguns forats de paràsits que no arriben a afectar el text als fulls centrals i lleugeres taques d'humitat.- Enquadernació en pergamí.- Segell de la Biblioteca de Montserrat a la pàgina de portada.- Anotacions marginals manuscrites].

Palma, BD: SS-139 [*.- Complet.- Exemplar bastant deteriorat. Molt afectat per la humitat. Rastres de corc als marges interior i exterior que no arriben a afectar el text. A causa de l'afectació de la humitat el vermell dels talls ha tintat la part inferior de gairebé tots els fulls. Pèrdua de paper a la cantonada inferior del full sign. V2.- Enquadernació antiga en pergamí, molt deteriorada i pràcticament despresada del volum. Alguns quaderns estan, igualment, mig despresos del volum. Restes de tancadors. Talls pintats en vermell.- Segell de cautxú a la pàgina de portada: 'EX USU [il·legible] ET PIO LEGATO [il·legible] D. PETRI I. CAMPINS BARCELO, EPISCOPI MAIORICENSIS'.- Segurament és l'exemplar que,

sembla, temps enrere es trobava exposat en vitrina al Museu Diocesà de Palma. Alguna notícia parla de dos exemplars de l'edició custodiats al Museu. Com hem indicat abans, en referir-nos a l'exemplar conservat en aquesta mateixa biblioteca del ritual mallorquí de 1516, els fons bibliogràfics de diferents institucions diocesanes, entre les quals el Museu Diocesà, es van aplegar a la Biblioteca Diocesana de Mallorca l'any 2000. Ara mateix, però, no és possible resseguir el fil de la procedència dels llibres que actualment es custodien allà. Molt probablement, un d'aquells dos exemplars sigui el que avui es conserva a la Biblioteca Diocesana, aquí descrit més amunt. No tenim notícia del segon, si és que mai va existir].

Palma, Bibl. Bartolomé March: B96-A-19 (*olim* 96-II-28. Núm registre. 6705) [*.- Complet.- Exemplar en excel·lent estat de conservació.- Enquadernació moderna de bibliòfil en marroquí (Emili Brugalla, 1959), molt luxosa, amb decoració de daurats a la còfia, fils daurats als llavis de les tapes i bordura amb orla gofrada i daurada als contracantells d'ambdues cobertes. Talls daurats. Llom amb cinc nervis. Al cinquè entrenervi, en daurat, hi figura la indicació 'Raphael Albertinus | Petrus Onophrius Oliverius | MANUALE SACRAMENTORUM'. Al primer entrenervi: 'B.M.S. | MAIORICA 1601'.- Antiga signatura (96-II-20) a llapis i ratllada. Número de registre (6705) a la contratapa final].

Palma, Bibl. Lluís Alemany: E1-155 [*.- Complet.- Lleugerament afectat per la humitat i l'òxid. Petita pèrdua de paper a causa de la humitat al full de portada, arribant a afectar el text. Fora d'això, exemplar molt ben conservat, amb restauració antiga d'un estrip al full sign. Pp4.- Enquadernació moderna en pergami. Al llom, en lletres daurades, a dalt: 'MANVALE | SACRAMENTORUM' i, a la part inferior: 'MAIORICA 1601'. Teixell amb la signatura actual.- Exlibris manuscrit a la pàgina de portada: 'D. Juan Capo, Pbo. de la ciutat de Alcudia'. També a la pàgina de portada, número de registre escrit amb bolígraf: R. 4078. Segell de cautxú de la biblioteca personal del bibliòfil Lluís Alemany Vich (Maó, 1912-Palma, 1983) al tercer full de guarda. Al mateix lloc, número de registre, a llapis: R. 1615. Segell de cautxú de l'actual Biblioteca Lluís Alemany, amb l'escut del Consell de Mallorca, a la pàgina de portada i als fulls sign. N3a, Cc1, Eee1 i Rr3. La biblioteca particular de Lluís Alemany fou adquirida pel Consell de Mallorca el 1996].

Palma, La Real: Biblioteca Balear BB FA 196 (*olim* BB-C-II-9; *olim* BB XII-123) [*.- Complet.- Rastres de corc i òxid i algun estrip, però exemplar en bon estat de conservació.- Enquadernat en cartoné i mitja pell. Cinc nervis. Al cinquè entrenervi, teixell de pell verda amb la inscripció, en daurat: 'VICH Y MANRIQUE | RITUALE | MAIORICENSI'. Als altres entrenervis, florons de ferros daurats. Tall superior pintat en color groc. Teixell amb signatura antiga: XII 123 i, a sota, teixell amb la signatura moderna.- L'ordre dels fulls sign. Xxx 2 *bis* i Xxx3 *bis* està invertit.- Exlibris manuscrit a la pàgina de portada: 'Es del Colegio de Montesión de la Compañía de Jesús'. Segell de cautxú de la Biblioteca Balear al full de guarda inicial i a la pàgina de portada. Segell de cautxú de la Residencia de [il·legible] de la Compañía de Jesús a la pàgina de portada i al full sign. [*]2^a. Segell dels Missioners dels Sagrats Cors de Santa Maria la Real a la pàgina de portada i al full sign. B3a].

Palma, SAL: A 156 [*.- Complet.- Exemplar conservat en excel·lents condicions. El paper es conserva fresc i els marges són generosos. Presenta alguns afegits manuscrits als marges, correccions, subratllats i ratlladures cancel·lant paraules (full sign. L3b).- Enquadernació moderna en pergamí sobre cartó, amb títol 'Manuale Sacramentorum' i motiu ornamental escrit a mà. Teixell modern enganxat al llom. Cinta de registre.- A causa d'un error en el relligat modern, l'ordre dels fulls sign. Ii2-Ii3 i Ee2-Ee3 està invertit.- Exemplar procedent de la biblioteca particular de l'erudit i bibliòfil Estanislau de Kostka Aguiló i Aguiló (Palma, 1859-1917), qui va ser president de la Societat Arqueològica Lul·liana entre 1889 i 1917. L'actual seu de l'entitat era la seva residència que llegà, juntament amb la seva biblioteca, a la Societat Arqueològica Lul·liana].

Pamplona, BUN: FA 137.266 [*.- Complet, amb l'única pèrdua de la part superior del full Eeee4.- Excepte algunes taques d'òxid, petites afectacions de paràsits al llom i algun esquinç (full. sign. Hh4), és un molt bon exemplar, amb marges generosos i molt ben conservat. El text dels fulls sign. Pp1a-Pp2b ('De benedictione Mulieres post partum', ha estat ratllat i substituït per un nou text manuscrit afegit en quatre fulls encartats, numerats seguint la seqüència de la paginació i imitant en tot l'imprès (text dins d'un marc de filets, títols corrents...), entre els fulls sig. Oo4 i Pp1.- Enquadernació en cartoné i mitja pell amb nervis al llom i la indicació 'MANUALE SACRAMENTORUM' en lletres daurades sobre fons pintat en vermell a l'entrenervi superior. Talls pintats en vermell.- Exlibris manuscrits a la pàgina de portada: 'És del rector de Sant Joan, Antoni Ramis' i 'Hic liber est ecclesie Sancti [ratllat, il·legible] muros'. Segell de cautxú 'Universidad de Navarra. Biblioteca de Humanidades' a la pàgina de portada, als fulls sign. A1a, N3a, Cc1a, Pp3a, Eee1a, Rrr3a i a la darrera del volum (full sign. Eeee4b). Segell en sec de la Biblioteca de la Universidad de Navarra a la pàgina de portada].

València. Fac. Teología San Vicente Ferrer: F.A. L 22 (*olim* Sección Diócesis L.223) [*.- Incomplet: Falta la portada, substituïda per una reproducció fotogràfica de l'exemplar de Montserrat suplida per José Miguel Sustaeta l'any 1957. També falten els fulls sign. Gg4 i Eeee4, corresponents al darrer full que conté la taula de continguts del volum. Part de la taula que falta ha estat copiada a mà al full de guarda final.- Exemplar en bon estat de conservació, tot i que s'observen taques i afectacions per la humitat i que el guillotinat ha afectat els textos impresos als marges. Marques d'ús.- Enquadernació en pergamí. Restes de tancadors.- Talls esquitxats. Al llom hi consta, manuscrit 'CEREMONIAL'.- Al full de guarda inicial, després d'una oració manuscrita, segueix la inscripció: 'Ruégese por el donante de este libro' i una signatura il·legible. A sota, escrit amb llapis de color blau, 'Manuale Sacramentorum' i en collar vermell 'Mallorca 1601'. Segell de cautxú de la Biblioteca del Seminario M[etropolitano] de Valencia al full sign. A1a i E1a.- Algunes caplletres han estat acolorides (full sig. X4a)].

Fernández de la Cuesta. *Libros de música*, p. 74 menciona un ritual de Mallorca del 1605 (que coincideix amb l'exemplar mancat de portada Barcelona BC 10-III-40, la procedència i data del qual estan presos d'una nota manuscrita de la guarda). Un

cop contrastat amb els altres exemplars examinats, s'observa que hi ha algunes diferències molt lleus (per exemple, ocasionalment, una distribució diferent en l'ús del color de les tintes vermella i negra) però que es tracta del mateix contingut i que, molt probablement, s'utilitzaren bàsicament les mateixes formes, fet que ens porta a pensar que el datat facticiament l'any 1605 respon en realitat a un estat diferent de l'edició del 1601.

Facsimil digital:

Google Books:

https://books.google.es/books?vid=BNC:1001903276&printsec=frontcover&redir_esc=y#v=onepage&q&f=false.

Reproducció de l'exemplar de Barcelona BC (15-III-33).

Google Books:

https://books.google.es/books?vid=BNC:1001901954&printsec=frontcover&redir_esc=y#v=onepage&q&f=false.

Reproducció de l'exemplar de Barcelona BC (15-III-40).

Biblioteca Digital Hispánica:

<http://bdh-rd.bne.es/viewer.vm?id=0000122266&page=1>.

Reproducció de l'exemplar de Madrid BN (M/149).

27.

Ritual Girona 1607

Girona R1607

Ordinarium, seu Rituale ecclesie Gerundensis.

Barcelona: Sebastià de Cormellas, 1607.

Promotor: Bisbe Francisco Arévalo de Zuazo.

In 4° (220 x 150 mm).– ¶⁴ ¶¶⁶ A-Z⁴ Aa-Zz⁴ Aaa-Zzz⁴ Aaaa-Kkkk⁴.– [10] f., 1-608 p. (entre les quals es repeteix dues vegades la seqüència de pàgines 77-96, sumant 10 fulls més), [2] f. (= 326 fulls).

Errates en signatura: D2 (sense signar), Mm2 (per Mm1), KKK (per Kkk), KKK2 (per Kkk2).

Errates en paginació: 17 (per 15), 77 (per 97), 86 (per 84), 167 (per 107), 106 (per 108), 272 (per 227), 247 (per 255), 293 (per 263), 277 (per 276), 358 (per 368), 392 (per 394), 445 (per 443), 608 (sense paginar).

Tipus: 168R; 134R; 113R; 89R (calendari); 62R (correccions d'errates i marginals).– D1a: 30; D8a: 19; F5a: 25.– Caixa: 174 x 113 mm.– Tinta negra i vermella.– Llatí i català.

NOTACIÓ MUSICAL:

Disposició: 1 col.– Caixa: 163 x 116 mm.

Notació quadrada i semimensural.– 5 pautaes en tinta vermella de 5 línies per pàg.– 22 mm.

[*Dins d'una orla tipogràfica*] ORDINARIVM | [*vermell*] SEV RITVALE | [*negre*] ECCLESIAE GE= | [*vermell*] RVNDENSIS. | [*negre*] SVB FRANCISCO AREVALO DE | [*vermell*] Cuaço Episcopo Gerundensi de regio Consi= | [*negre*] lio, eiusque iussu editum, & | [*vermell*] compilatum. | [*segell episcopal en negre; als costats, en vermell*] Anno || 1607 | [*vermell*] CVM LICENTIA ORDINARII. | [*negre*] [*filet*] | [*vermell*] BARCINONE | [*negre*] <Ex Typogra>phia Sebastiani à Cormellas.

[*Colofó, full sign. Kkkk4b*]:

[*A continuació d'una oració impresa al final de la taula de continguts*]: [*vermell*] BARCINONE. | [*negre*] Ex Typographia Sebastiani a | Cormellas, Anno | M. [*vermell*] DC. [*negre*] VII.

REPERTORIS:

Altés. *Baptisme*.– Franquesa. *Ritual Tarraconense* (2).– Gudiol. *Arqueologia litúrgica*, fol. 199-B (cita haver examinat un exemplar incomplet a la Biblioteca-Arxiu de la Catedral de Girona i en dona la signatura).

EXEMPLARS:

Montserrat, BMon: B.LXXVII.8º.7 [*.– Exemplar únic conegut d'aquesta edició.– Complet.– Falta un petit fragment a la part inferior del full de portada i alguns altres fulls estan escapçats arribant a afectar el text.– Estat de conservació bastant deficient. Presenta taques d'humitat i restes de cera. Exemplar curt de marges. Moltes pàgines han estat restaurades amb afegits de paper.– Enquadernació antiga en pell amb ferros i tancadors.– Segell de la Biblioteca de Montserrat a la pàgina de portada i al full sign. Ee3a.– Anotacions manuscrites als marges i als fulls de guarda inicials i finals ('Oratio pro patre et matre'). En algunes pàgines, s'ha restablert a mà el text perdut].

Segons Gudiol. *Arqueologia litúrgica*, fol. 199-B, a la Biblioteca-Arxiu de la Catedral de Girona hi havia un exemplar incomplet ("10 folis sense numerar + 596 pàgines"), amb la signatura "volum. núm. 846", que ell va tenir ocasió de veure, però del qual se n'ha perdut qualsevol traça.

Apèndix de Ritual Vic c. 1508

📖 Vic Rapc1508

Orationes contra tempestates secundum consuetudinem diocesis Vicensis. | Passio domini nostri Iesu Christi secundum Iohannem.

[Barcelona: Joan Rosenbach, c. 1508].

En realitat és un apèndix al ritual de Vic de c. 1508. Conté exorcismes segons el costum del bisbat de Vic i una Passió segons sant Joan. L'únic exemplar conegut apareix, encara que incomplet, relligat amb un dels dos exemplars conservats d'aquest ritual, el conservat a Vic BEpisc.– El seu text, propi del bisbat de Vic, fou incorporat després als rituals diocesans del 1547 i 1568.

In 4° (220 x 140 mm).– a⁸ b⁸ +[c, ?].– 16 fulls (o més), sense numerar.

Tipus: 139G; 105G.– b1a: 30.– Caixa: 158 x 99 mm.– Tinta negra i vermella.– Inic. xil.– Gravats: [full sign. b6a]: gravat amb escena del Calvari amb la verge Maria i sant Joan.– Llatí.

L'únic exemplar conegut és incomplet; la descripció és, per tant, provisional. Altés. *Missale Vicense*, pp. 39-40, facilita una descripció hipotètica, però prou versemblant, a partir d'altres edicions contemporànies del mateix impressor i de la pervivència d'aquest text als rituals vigatans posteriors.

NOTACIÓ MUSICAL:

Sense notació musical.

[*Full sign. a2a*]: ¶ Incipiunt orationes <et adiurationes con> | tra tempestates secundum <consuetudinem diocesis Vicen. Et pri> mo sacerdos ind<utus suo superpellitio cum stola: et aqua bene> | dicta: ...

[*No s'ha conservat el colofó; full sign b6b*]:

...non i[n]troieru[n]t in p[re]torium: vt non co[n]tami= ... [*a l'únic exemplar conegut falta a partir del full b6*]

REPERTORIS:

Altés. *Missale Vicense*, pp. 39-40.– Martín Abad. *Índice*, p. 290.– Martín Abad. *Post-incunables ibéricos 666*.– Martín Abad. *Post-incunables ibéricos. Adenda 666* (ofereix una nova notícia bibliogràfica a partir de les noves dades facilitades a Altés. *Missale Vicense*).– Millares. *Imprenta Barcelona*, Rosembach post. 3, p. 521 (remet a la referència Palau 203526, però tot i que allí es menciona un dels apèndixs que

acompanyen l'exemplar conservat d'aquesta edició, Palau no esmenta concretament l'apèndix de ritual que ens interessa aquí).– Norton 104.

Recursos en línia:

RELICS REAAA5094 (*olim* 5913).

EXEMPLARS:

Vic, BEpisc: Hemeroteca, Rituals Vic, s.s. [*.– Incomplet: Falta gairebé tot el full a1, del qual tan sols es conserva un petit fragment, on es llegeix 'Incipiunt orationes [...] contra tempestates secundum [...]', tot el full sign. a2 i els posteriors a b6.– Relligat a continuació del ritual de Vic de c. 1508 i de la de la summa de confessors *Lucerna interioris hominis* del mateix impressor i any. Vegi's la descripció del ritual de Vic de c. 1508, el número 6 del nostre repertori].

Reproducció en microforma:

Microfilm de l'exemplar de Vic BEpisc a Cambridge UL (Norton Microfilm 5(3)).

29.

Apèndix de Ritual Barcelona c. 1509-1516

✚ Barcelona Rapc1509-1516

[*Ordo ad consecrandum sanctum chrisma et olea.*] [*Ad usum ecclesie Barchinonense?*]

[Barcelona: Joan Rosenbach, c. 1509-1516].

Els dos exemplars conservats, el de Madrid BN (VE/1426/1) i el de Barcelona BC 16-III-36/11, són en pergamí. No tenim cap certesa de què existissin dues emissions, una en paper i l'altra en pergamí. Aquest imprès dona servei a la missa crismal, en la que es consagra el crisma i es beneeixen els olis. Aquesta celebració, que té lloc el Dijous Sant, és estrictament pontifical i ha d'estar presidida pel bisbe, concelebrant amb els sacerdots de la diòcesi. No podem suposar, per tant, que se'n fes una tirada molt ampla. Possiblement, ateses les seves particularitats i les condicions del seu ús, se n'imprimiren un nombre reduït d'exemplars, tots ells en pergamí.

In 4° (232 x 166 mm).– a⁸.– 8 fulls sense numerar.

Tipus: 139G.– a2a: 23.– Caixa: 154 x 106 mm.– Tinta negra i vermella.– Inic. xil.– Llatí.

El full sign. a8b, en blanc.

NOTACIÓ MUSICAL:

Disposició: 1 col.

Notació quadrada.– 1 payout en tinta vermella de 4 línies per pàg.– 16 mm.

Un únic payout per pàgina. La notació tan sols recull dos fragments corresponents a entonacions per a l'administració del crisma i dels sants olis.

[*vermell*] ¶ Sequunt[ur] ea q[ue] duodecim p[re]sbiteri assiste[n]= | tes pontifici i[n]
die cene crisma et olea consecran | ti debent sub missa voce dicere cum eodem. | ¶
Et primo exorzismus olei infirmorum quod | exortizatur [et] benedicitur
anteq[ue] in canone misse | dicatur per quem hec omnia dona.

[Sense colofó; full sign. a8a]:

[*Al final de la pàgina*]: [*vermell*] ¶ In vltima salutatio[n]e deosculantes ampulla[n]
coram quolibet exhibitam.

REPERTORIS:

IB 6506.– Lamarca. *Impremta a Barcelona* 131.– Martín Abad. *Índice*, p. 324.– Martín Abad. *Post-incunables ibéricos* 1161.– Odriozola 673* (“Biblioteca particular de Amadeu J. Soberanas. Barcelona. Poseía dos ejemplares, habiendo donado uno de ellos a la Biblioteca Nacional de Madrid”). No recollit per Norton.

EXEMPLARS:

Barcelona, BC: 16-III-36/11 [*.– Complet.– Exemplar en pergami, amb desperfecte important a la cantonada inferior de la tapa i perdua de material i forats originals de la pell a la contratapa– Força ben conservat i amb marges generosos. Un estrip al full a7 va ser restaurat en temps antics amb un cosit però el fil s’ha perdut.– Enquadernació antiga amb cobertes de pergami flexible i fulls de guarda de paper.– A la contratapa final, escrit a mà, hi figura un fragment amb notació musical quadrada blanca que recull els dos primers versos de l’himne *O redemptor sume carmen | temet concinentium* per a la benedicció pontifical dels sants olis durant la missa crismal de Dijous Sant.– Eventualment, sense poder-ho afirmat de forma inapel·lable, podria ser una donació d’Amadeu-Jesús Soberanas i Lleó a la Biblioteca de Catalunya en una data imprecisa, abans de 2014].

Madrid, BN: VE/1426/1 [*.– Complet.– Exemplar en pergami.– Molt ben conservat.– Sense enquadernar.– Al full sign. a8b, en blanc, se li afegiren, manuscrits, dos pautats amb notació musical per al verset de l’himne per a la consagració del crisma: *O redemptor, sume carmen / temet concinentium* (AH 51, 80).– Donació d’Amadeu-Jesús Soberanas i Lleó a la Biblioteca Nacional de España, el 1995].

Sembla que els dos únics exemplars coneguts varen pertànyer al col·leccionista, filòleg i bibliògraf català, conservador de la Secció de Manuscrits i Reserva Impresa de la Biblioteca de Catalunya entre 1972 i 1993 i catedràtic de la Universitat Autònoma de Barcelona després, Dr. Amadeu-Jesús Soberanas i Lleó (1938-2014) qui, suposadament, va fer donació d’un exemplar a cadascuna de les dues biblioteques. Mentre que la procedència de l’exemplar de Madrid BN és clara, no tenim la certesa absoluta que l’exemplar actualment custodiat a Barcelona BC provingui també de la col·lecció Soberanas. A les addicions al catàleg d’Odriozola (673*) de l’any 1996 i a Martín Abad. *Post-incunables ibéricos*, publicat l’any 2001, es parla d’un segon exemplar, llavors propietat del professor Soberanas. Sense tenir-ne una certesa absoluta i sense haver pogut resseguir la seva traça, deduïm que podria ser el que ara com ara es troba a Barcelona BC. Ara bé, a la Biblioteca de Catalunya no es conserva cap registre que indiqui que es tracta d’una donació. Segons ens informen els responsables de la Secció d’Adquisicions i Anna Gudayol, cap de la Secció de Manuscrits de la Biblioteca, el volum va ser catalogat per la Secció de Reserva Impresa al mateix temps que tot un grup de documents postincunables, que es van entrar al catàleg informàtic en una catalogació retrospectiva a la primavera del 2014, entre el mes de març i el mes d’abril, probablement amb motiu de la digitalització d’aquests documents. Aquest volum, en concret, es va catalogar el 24 de març de 2014, abans de la mort del professor

Soberanas, el 14 d'abril del mateix any, sense que això suposi necessàriament que ingressés immediatament abans de la seva catalogació. De fet, els documents que es van catalogar abans i després d'aquest tenien diferents procedències i data d'ingrés i tots ells formaven part d'un conjut etiquetat com a "Fons antic". Es té coneixement, també, d'un donatiu del professor Soberanas a la Biblioteca de Catalunya entre els anys 2006 i 2008, amb motiu d'un trasllat domiciliari, però no hi ha cap certesa que aquest volum es trobés entre els documents donats llavors. En definitiva, amb la informació que hem pogut recollir fins ara, no podem concloure categòricament que l'exemplar en qüestió hagués pertangut al professor Soberanas. Ben al contrari, tampoc és forassenyat pensar que, originalment, l'exemplar formés part d'algun fons antic de la Biblioteca de Catalunya.

Facsimil digital

Memòria Digital de Catalunya:

<https://mdc.csuc.cat/digital/collection/llibimps16/id/141346>. Reproducció de l'exemplar de Barcelona BC (16-III-36/11).

30.

Apèndix de Ritual Barcelona 1531

✚ Barcelona Rap1531

[*Preces dominicales. | Ordo infirmorum.*] [*Ad usum ecclesie Barchinonense?*]

Barcelona: [Nicolau] Duran Salvanyach, 1531 (10 maig).

El títol s'ha deduït pel context, car l'únic exemplar conegut està faltat de portada. Aguiló li va donar el títol factici *De les pregaries dominicals que fa lo curat en lo offertori de la missa...* A les diverses entrades de Palau per a aquesta edició se li donen els títols següents: *Administració dels sacraments de la Penitencia y [sic] Extremaunció* (2781), *De las pregaries Dominicals que fa lo curat en lo offertori de la missa, girantse envers lo poble* (69172) i *Pregaries dominicals (De les) que fa lo curat en lo offertori de la Missa* (236170). Les tres referències de Palau remetent a l'exemplar de Sevilla BCol.

In 8° (145 x 97 mm).– a⁸.– 8 fulls sense numerar.

Tipus: 65G (text).– Caixa: 117 x 70 mm.– 36-37 ratlles per pàgina.– Català.

NOTACIÓ MUSICAL:

Sense notació musical.

L'únic exemplar conegut no ha conservat la portada.

Conté: full sign. a2a: *Preces dominicales*; full sign. a3a: Confessió general i absolució general; full sign. a3b: Modo per donar a combregar dins la esglesia; Modo per donar a combregar... fora la esglesia [*sic*]; a7a: Incipit ordo extreme unctionis.

Al full a3a s'acredita la seva adscripció a la seu de Barcelona: 'Direu estant en la santa missa la oratio dominical de paternoster ab la angelical salutatio de la virge [*sic*] Maria per tots los benefator[s] de la obra de la seu de Barcelona'.

[*Colofó, full sign. a8b*]:

¶ Es estada acabada la prese[n]t obra per | mossen Duran saluanyach en Bar= | celona dauant lo general. | Any. M.D.xxxj. | a deu d[e] maig. | [*creu de Malta*]

REPERTORIS:

Aguiló 78 (reproduceix el text d'algunes de les preces).– Altés. *Pregària universal*, p. 66.– Altés. *Aportación* [Od-15a].– B. *Colombina. Sevilla* I, p. 10 (Arbolí Faraudo indica que, donat que no es coneix l'autor ni el títol i que no consta el número del *Registrum*, no és possible buscar-lo a l'*Abecedarium*, però que sense cap mena de dubte hauria de ser un número superior al 4231).– Colón. *Abecedarium B y Supplementum*, Abecedarium, col. 1361 (“Precepta dominicalia come [sic] se an de fer en catalan. 14580. Ba[rcelona] 1531”).– Gudiol. *Arqueologia litúrgica*, fol. 195-B (cita l'exemplar únic de Sevilla BCol).– IB 6514 (sense indicació d'impressor ni d'exemplar conegut); 6515.– Lamarca. *Imprenta a Barcelona* 218.– Mateu Ibars. *Millares Carlo*, p. 219 n. 196.– Millares. *Imprenta Barcelona*, Duran Salvanyach 6, p. 577.– Odriozola 487*.– Palau 2781; 69172; 236170-II; Palau dona tres números diferents amb títols facticis igualment diversos, per al que ha de ser una mateixa edició.– Segura & Vallejo. *Cat. impresos s. XVI. Bibl. Colombina* 28.

EXEMPLARS

Sevilla, BCol: 14-2-7(6) (*olim* Q-37-22, MM-205-2) [*].– Incomplet: Falta el primer full (sign. a1) on hi hauria d'haver la portada.– Pèrdua de paper amb afectació al text a la part inferior del marge de tall del full sign. a3.– Enquadernació en pergamí amb corretges i teixell ('N 22').– Forma part d'un volum miscel·lani. A l'índex manuscrit que hi ha al full de guarda inicial del volum es remet a aquesta edició sota els epígrafs: 'Forma de enseñar los mandamientos (en catalán)', i 'Reglas de bien vivir y morir (en catalán)'.– Anotació manuscrita d'Hernando Colón al vers del darrer full: 'Este libro costo .i. dinero en Barcelona por junio de 1536 y vale el ducado 288 dineros'.– Segell de cuatxú de la Biblioteca Colombina].

3 I.

Apèndix de Ritual Barcelona 1561

☛ Barcelona Rap1561

Modus expellendi tempestates, ac etiam a corporibus demones. | Exorcismus etiam contra locustas. | Ordo insuper recipiendi praelatum aut legatum | Confitendi preterea ratio a beato Thome de Aquina prescripta... [Ad usum ecclesie Barchinonense?]

Barcelona: Claudi Bornat, 1561.

In 8° (150 x 94 mm).– A-E⁸.– 40 fulls sense numerar, el darrer en blanc.

Tipus: 66R; 84C.– A3: 37.– Caixa: 122 x 74 mm.– Tinta negra.– Llatí.

El vers del darrer full imprès (sign. E7b), en blanc.

Forma part d'un volum en el qual s'hi integren altres obres. La part litúrgica ocupa tan sols els setze primers fulls (fins a la meitat superior del full B8a. La resta són tractats de sant Agustí (*De dignitate sacerdotum*, fulls sign. B8a-C1b) i de sant Tomàs d'Aquino (*Confessionale beati Thomae de Aquino, cuilibet tum confessario, tum confitente necessarium*, fulls sign. C2a-E7a). La part litúrgica dels quinze primers fulls, els pròpiament litúrgics, està ordenada com segueix:

A1a: [Portada]

A1b: [Índex de contingut]

A2a: Tempestatem expellendi modus

A5b: ¶ Incipit ordo expellendi demones a corporibus obsessorum

A7b: ¶ Sequitur adiuratio demonis: ut loquatur, & in veritate dicat quis est, & si est solus, & ad quid venit

B5a: ¶ Exorcismus contra Locustas, etc.

B6a: ¶ Deprecatio in missa: Preces dicendes in missa, quando non celebratur propria missa pro expedienda vastatione fegetum

B6b: ¶ Tria consilia seu remedia pro coniugibus ligatis maleficio, seu arte daemonis

B7a: ¶ Ordo recipendi praelatum vel legatum

A més, el volum acostumava a estar relligat amb altres tractats igualment impresos per Claudi Bornat, amb portada pròpia, que figuren relacionats abreujadament al vers del primer full: *Augustinus de dignitati sacerdotum*, *Caeremonie misse*, *Flosculus sacramentorum*, *Modus visitandi clericos & ecclesias*, *Cura clericalis*, *Computi compendiosa ratio*, *Alphabetum sacerdotum*, *De modo praeparandise ad celebrandam missam* i *Stella clericorum*. Indubtablement, amb la impressió de l'apèndix d'exorcismes i dels altres materials que incorpora aquesta edició, Bornat pretenia refrescar comercialment l'edició dels tractats que havia imprès dos anys abans.

Els tractats sacerdotals que acostumen a acompanyar aquest apèndix del ritual suposadament barceloní, però que devia aspirar a tenir una distribució que anés molt més enllà de la diòcesi barcelonina, tots ells impresos per Claudi Bornat l'any 1559, són:

Pere Antoni Beuter. *Caeremonie missae, modum christianis sacrificii ab apostolicis antiquitus celebrati aperientes* (Barcelona: Claudi Bornat, 1559) = Lamarca 340.

Pedro Fernando de Villegas. *Flosculus sacramentorum. Et modus atque ordo visitandi clericos & ecclesias* (Barcelona: Claudi Bornat, 1559) = Lamarca 342.

Pedro Fernando de Villegas. *Modus atque ordo visitandi clericos et ecclesias in quo quidquid ex sacramentis scire clericum oportet, atque visitatorem facere in officio visitationis brevissime continentur* (Barcelona: Claudi Bornat, 1559) = Lamarca 348.

Libellus cura clericalis inscriptus, sacerdotibus curam animarum gerentibus perquam necessarius, omnium sacramentorum ecclesiae, & computi compendiosam cognitionem complectens (Barcelona: Claudi Bornat, 1559) = Lamarca 341.

Alphabetum seu instructio sacerdotum una cum quodam brevi tractatu domini Bonaventurae, De modo se praeparandi ad celebrandam missam (Barcelona: Claudi Bornat, 1559) = Lamarca 343.

Stella clericorum, clericis seu presbyteris perutilis ac necessaria: multo quam ante hac emendatior (Barcelona: Claudi Bornat, 1559) = Lamarca 346.

NOTACIÓ MUSICAL:

Sense notació musical.

MODUS | EXPELLENDI | TEMPESTATES, AC ETIAM | á corporibus demones: Exorcismus etiam co[n]tra Locustas. | Ordo insuper recipiendi Praelatum aut Legatu[m]: Confiten= | di praeterea ratio à beato Thoma de Aquino prescripta, | cuilibet confessario & confite[n]ti necessaria. | Omnia summa fide nunc denuò in hunc paruum libellu[m] | in sacerdotum gratiam congesta. | QVIBUS PER MVLTI ALII LIBELLI | Sacerdotibus perquam necessarij fuere additi, quorum | elenchu[m] versa pagina indicabit. | [*marca tipogràfica de Claudi Bornat* (Vindel. *Escudos y marcas* 246; reutilitzada després per Jaume Cendrath: Vindel. *Escudos y marcas* 319); Madurell. *Claudi Bornat*, marca n.º 6; Botanch. *Marques tipogràfiques*, marca H de Bornat [B-112]) *amb l'nfant Jesús cavalcant sobre una àliga volant dins d'un marc ovalat amb triple filet i petits ornaments de filigrana als angles i amb el lema, escrit als dos costats i en lletra cursiva: 'REDDITA LVX TERRIS' a l'esquerra, de baix a dalt, i 'HIC ALMA SALVTIS IMAGO.'*, a la dreta, de dalt a baix] | ¶ BARCINONE | Apud Claudium Bornat. 1561.

[Sense colofó; full sign. E7a]:

[Al final del Confessional de Tomàs d'Aquino que ocupa tota la meitat superior de la pàgina]: ... Ad | quam nos perducatur ipse Deus | qui vivit, [et] regnat. | Amen. | FINIS.

REPERTORIS:

Altés. *Aportación* Od-15.– *Cat. Col. S. XVI* M-1832.– *IB* 13086.– Lamarca. *Impremta a Barcelona* 375.– Mateu Ibars. *Millares Carlo*, p. 223 n. 284.– Millares. *Impremta Barcelona. Período renacentista*, Bornat 27, p. 29; lám. V (reproduceix la portada a partir de l'exemplar de Zaragoza BU, del qual dona la signatura A-38-174, que deu ser error per A-38-176, que és la signatura antiga que tenia aquesta còpia).– Odriozola 489.– Palau 173901.

Recursos en línia:

CCPBC 3831455.– CCPBE 000269148 (indica l'existència de dos exemplars a Zaragoza BU, un amb la signatura A-38-176 i un altre amb la signatura H-11-200; en realitat en aquesta col·lecció només es conserva un únic exemplar d'aquesta edició, havent estat substituïda, en una reorganització recent dels fons, la primera de les dues signatures topogràfiques per la segona, que és l'actual).

EXEMPLARS:

Barcelona, BSem: 241.82 Mod (Reg. 11.853(1)) [*.– Complet.– Bon estat de conservació.– El volum conserva el relligat antic, però li manquen les tapes. Actualment es conserva dins d'una camisa de cartó.– Segueixen a l'apèndix de ritual, en l'ordre indicat, quatre de les edicions que acostumen a acompanyar aquest opuscle: el *Caeremonie missae*, de Pere Antoni Beuter (Lamarca 340), el *Flosculus sacramentorum, et modus atque ordo visitandi clericos & ecclesias* de Pedro Fernando de Villegas (Lamarca 342), el *Libellus cura clericalis inscriptus, sacerdotibus curam animarum gerentibus perquam necessarius* (Lamarca 341), el *Modus atque ordo visitandi clericos et ecclesias*, també de Pedro Antonio de Villegas (Lamarca 348), l'*Stella clericorum* (Lamarca 346) i l'*Alphabetum seu instructio sacerdotum* (Lamarca 343).– Exlibris i segell de la Biblioteca del Seminari Episcopal de Barcelona a la pàgina de portada].

Castelló de la Plana, BP: XVI/514(10) [*.– Incomplet: Falta el full sign. A.– Relligat amb un conjunt ampli d'altres edicions coetànies de tractats clericals i teològics amb el mateix format, la major part sense portada. Hem identificat dinou edicions diferents, algunes de ben voluminoses, constituint un volum de format reduït però ben gruixut. Hi ha llibres impresos a Lyon (Gaspar Trechsel i Petri de Sancta Lucia, alias le Prince), un nombre significatiu de llibres sortits de tallers de diversos impressors valencians (Joan Mei, Vídua de Joan Mei i Joan Navarro) i altres d'Alcalá de Henares (Luys Gutiérrez), Salamanca (Juan de Cánova), Valladolid (Sebastián Martínez) y Zaragoza (Vídua de Bartolomé de Nájera). De tots els

tractats sacerdotals impresos per Claudi Bornat que acostumen a acompanyar aquesta edició, tan sols hi ha el de l'*Stella clericorum*. La signatura que apareix al CCPB és XVI/514(10), però a l'exemplar s'assenyala, a llapis, que aquesta és la unitat número vuit de la seqüència d'edicions relligades juntes. En realitat, hem identificat nou edicions diferents abans, per tant, la signatura que li correspon és efectivament la proposada pel CCPBE.– Exemplar molt deteriorat. Extremadament menjat pel corc, afectant greument el text. De tot el volum factici format per diverses edicions relligades conjuntament on es troba la còpia d'aquesta edició, el *Modus expellendi tempestates* és la part més afectada pels paràsits.– Enquadernat en pell. No conserva ni la tapa anterior ni la posterior, tan sols el lloc amb quatre nervis i decoració de florons daurats als entrenervis. Talls daurats i gofrats.– Exemplar procedent del convent de Caputxins de Castelló de la Plana, arribat a la Biblioteca Pública després de la Desamortització de 1835. Al vers del darrer full del volum hi ha un exlibris manuscrit: 'A uso de los PP^{ss} Capuchinos de Castellón de la Plana | Púsose siendo guardian [il·legible per forat de corc]'. Segells de cautxú de la Biblioteca Pública de Castelló en diverses pàgines de les edicions que acompanyen aquest apèndix de ritual].

Vic, BEpisc: XVI/1708a (R. 5278) [*.– Complet.– Exemplar molt malmès, amb restauracions antigues i reforços de paper. El guillotinat de l'exemplar ha deixat el marge superior molt estret, afectant el text. Molt afectat per la humitat i el corc, amb forats que afecten greument el text. Alguns forats de paràsits, s'han restaurat més recentment amb paper japó.– Relligat amb altres edicions formant un volum factici. Segueixen, en l'ordre indicat, quatre de les edicions que acostumen a acompanyar aquest opuscle: el *Caeremonie missae*, de Pere Antoni Beuter (Lamarca 340), l'*Stella clericorum* (Lamarca 346), el *Modus atque ordo visitandi clericos et ecclesias*, de Pedro Antonio de Villegas (Lamarca 348) i l'*Alphabetum seu instructio sacerdotum* (Lamarca 343).– Enquadernació en mitja pell i cartó amb la indicació 'OPÛSCULA | VARIA' al lloc en daurat i entre filets. Antic teixell tapat per un de nou amb la signatura topogràfica actual.– Exlibris manuscrit a la pàgina de portada: 'Exlibris Luciani Casañes Vall 1797'. Segell de cautxú modern de la Biblioteca Episcopal de Vic, amb el número de registre escrit a bolígraf, a la pàgina de portada.– Anotacions manuscrites al vers del full de portada i als fulls sign. D6b i D7a].

Zaragoza, BU: H-11-200 (*olim* A-38-176) [*.– Complet.– Bon estat de conservació.– Enquadernació en pergami.– Teixell amb signatura topogràfica antiga al lloc: 'Estan. 17 | Núm. 93'.– Exlibris manuscrit a la pàgina de portada, ratllat.– Segell de la Biblioteca Universitaria y Provincial de Zaragoza a la pàgina de portada i al vers del full final del volum (sign. E7b), que és en blanc. Segell amb les inicials B.D.L.O.L.D.Z. als fulls sign. B1a, C4a i E7a. Segell de cautxú amb número de registre a la pàgina de portada.– Anotacions manuscrites amb operacions matemàtiques al vers del full de guarda final].

32.

Apèndix de Ritual (Exorcismes) València 1605

✚ València Rap1605

Exorcismus contra locustas et animalia corrosiva. [Ad usum ecclesie Valentine?]

València: Pere Patrici Mei, 1605.

Promotor: Arquebisbe Joan de Ribera.

In 8° (140 x 95 mm).– A⁸.– 8 fulls sense numerar.

Tipus: 115R; 120C.– a3a: 20.– Caixa: 117 x 68 mm.– Tinta negra.– Gravats: [full sign. A1b]: gravat amb escena del Calvari, inspirat en un model d'Albrecht Dürer.– Llatí i català (en català només el colofó).

NOTACIÓ MUSICAL:

Sense notació musical.

Exorcismus contra | locustas, & animalia corrosiua. | [*gravat representant el moment de l'exorcisme en un marc natural amb profusió de llagostes i set personatges, un portant una creu processional i un altre aspergint la vegetació*] | VALENTIAE, | Apud Petrum Patricium. 1605.

[Colofó, full sign. A8b]:

[*escut de València*] | Impres en la insigne ciutat de | Valencia, a instancia del | Sindich de aquella, | per lo benefici | comu. | [*filet*] | Any 1605.

REPERTORIS:

Aguiló 115 (indica que al final hi apareix l'escut d'armes de Pere Patrici Mei, però en realitat és l'escut de València).– Palau 85258 (remet a Aguiló).

EXEMPLARS:

Barcelona, BC: 4-II-1/23 [*].– Complet.– Bon estat de conservació.– Enquadernació en cartolina.– Segell de la Biblioteca de Catalunya a les pàgines de portada i de colofó].

33.

Apèndix de Ritual (Exorcismes) València 1607

✎ València Rap1607

Exorcismi contra locustas et animalia corrosiva. [Ad usum ecclesie Valentine.]

València: Pere Patrici Mei, 1607.

Promotor: Francesc March, síndic de la ciutat de València.

In 8° (140 x 95 mm).– A-C⁸ D⁶ E⁸.– 38 fulls sense numerar.

Tipus: 114R; 37R; 113C.– A3a: 20; B1a: 19.– Caixa: 110 x 66 mm.– Tinta negra i vermella.– Llatí i català (en català només el colofó).

NOTACIÓ MUSICAL:

Sense notació musical.

[*vermell*] EXORCISMI | [*negre*] CONTRA LOCUSTAS, | [*vermell*] & animalia corrosiva | [*negre*] Editi auctoritate Illustriss[imi] & Excellentiss[imi] | D. D. Iohannis a Ribera Patriarchæ | Antiocheni, Archiepiscopi | Valentini. [*gravat xilogràfic amb l'escut de València*] | [*vermell*] VALENTIAE, | [*negre*] Apud Petrum Patricium. 1607.

[*Colofó, full sign. E8b*]:

[*A la meitat inferior de la pàgina, després d'un filet negre*] [*vermell*] ESTAMPAT EN LA | [*negre*] insigne ciutat de Valencia, en casa | de Pere Patricio Mey, a instancia de Francisco March Syndich de | aquella, per lo benefici comu. | [*vermell*] Any M. DC. VII. | [*negre*] [*vinyeta decorativa*]

REPERTORIS: Aguiló 116.– Gisbert & Ortells. *S. XVII* 2500.– Palau 85259.*Recursos en línia:*

CCPBE 000165855.– CCPBV 1999155788.

EXEMPLARS:Córdoba, Diocesana: 17/R.003.770 (*olim* est. 14, caj. 116) [Exemplar no consultat].

València, BU: Y-18/86 (*olim* 118/28; 81-1-31; V. 2390) [*.- Complet.- Afectat per la humitat i amb alguns estrips i forats de paràsits que arriben a afectar el text lleument en algun punt.- Enquadernació antiga en pergamí. Restes de tancadors. Antic teixell de paper amb signatura antiga a la tapa anterior. Al lloc, manuscrit, hi consta el títol 'Exorcismi' escrit a tinta sobre un teixell de paper.- Segell de cautxú de color morat de la Biblioteca de la Universitat de València a les pàgines de portada i colofó (full sign. E8b) i de la Biblioteca Pública Provincial de València, en color negre, a la pàgina de portada i al full sig. D4a.- Antiques signatures escrites a llapis a la part interior de la tapa anterior. Subratllats a tinta. A partir del full sign. A4a, els fulls estan foliats a mà, al marge superior i a tinta, fins al final].

València, BU: Y-50/60 (*olim* 124-2-18) [*.- Complet.- Exemplar molt deteriorat. Greument afectat per forats de paràsits, amb pèrdua de text.- Enquadernació antiga en pergamí.- Segell de donació a la pàgina de portada i al full sign. B6a: 'Legado por D. Vicente Hernández y Mañez a la Biblioteca de la Universidad Literaria de Valencia'. Antiques signatures a llapis a la contratapa. Inscripció il·legible al lloc: 'Joan [de Ribera...]'.

34.

Processoner Benedictins [Montserrat] 1500

✚ Benedictins P1500

Processionarium secundum consuetudinem monachorum congregationis sancti Benedicti de Valladolid.

[Montserrat: Joan Luschner, 1500] (26 agost).

Sense indicació tipogràfica, però imprès a Montserrat per Joan Luschner l'any 1500.

Dues emissions, una en paper i l'altra en pergami. Molts dels exemplars conservats són en pergami.

Segons la documentació aportada per Méndez a partir de les dades que li facilità l'arxiver del monestir de Montserrat Benet Ribas, s'imprimiren 130 exemplars en pergami i 300 en paper. Els primers es van taxar en 12 rals nous, però es venien al preu d'un ducat. Els exemplars en paper, a 3 rals. La major part d'autors que s'han referit a aquesta edició repeteixen aquestes dades. Segons consta en una còpia fraccionària del *Liber reformationis Montisserratensis*, atribuït a García Jiménez de Cisneros, l'abat reformador de Montserrat a principis del segle XV, se n'imprimiren un total de 600 (vegeu Altés. *Abats*, p. 72).

In 4° (200 x 140 mm).– [*]² [a]⁸ b-o⁸.– [2], I-CXII fols. (= 114 fulls).

Errates en signatura: hij (per h3) en alguns exemplars (als dos exemplars de Burgos, BP i al de Silos, per exemple, mentre que als de Barcelona BU o Montserrat BMon la signatura és correcta; n ij (per m2), tot i que no seria un error de signatura sinó un desperfecte del tipus a causa de l'ús. En alguns exemplars, la primera asta de la lletra *m* no s'arribà a imprimir correctament. En altres, en canvi, amb les mateixes errades de foliació —és a dir, no es tractaria d'un altre estat de l'edició—, la *m* està perfectament impresa, per exemple a l'exemplar Burgos BP (I-8).

Errates en foliació: V (per 6) en alguns exemplars (al l'exemplar de Silos, per exemple, mentre que als de Barcelona BU o Montserrat BMon la foliació és correcta; XVIII (per 19), XXIII (per 21), XXXIII (per 29), XXXVIII (per 30), XXVIII (per 33), LI (per 52), LIII (per 54), LIX (per 60), LII (per 62), LXXVIII (per 79), LXXIX (per 80), LXXXIX (per 84), LXXXVIII (per 87), VIII (per 108).

Tipus: 139G (taula); 127G; 88G (rúbriques: c4b, h5b...)- a2a: 22.- Caixa: 147 x 92 (sign. g1a: tot text); 144 x 92 (sign. a2a: tot música).- Tinta negra i vermella.- Caplletres ornades.- Llatí.

Imprès tot a una sola columna excepte les relacions de sants per a les lletanies de les processons de rogatives i d'acció de gràcies dels fulls sign. f8a-g1a i o6a-o8a, respectivament, que són a dues columnes.- Al full sign. f7b no s'arribaren a imprimir les inicials 'K' del *Kyrie eleyson* del principi de les processons de rogatives i la 'X' del *Xpe audi nos*.- Al mateix full, endemés, s'observa la sobreimpressió, per error, en vermell i a sobre de la notació musical de la darrera ratlla, de quatre lletres 'S' majúscules.- Al full sign. f8a, l'inici de la relació de sants a dues columnes està sobreimprès a sobre del pautat musical en tinta vermella.- Per la seva banda, als fulls sign. h4a i h6a hi consta impresa la lletra provisional, és a dir, la marca de la lletra minúscula 'q' (la inicial, respectivament, dels versets 'Qui animam inanem et esurientem saciat bonis' i 'Quod parasti ante faciem omnium populorum') al lloc on s'haurien d'estampar sengles inicials majúscules 'Q'. No s'adverteix a l'edició cap altre rastre de lletres minúscules impreses indicatives de la inicial que s'hauria d'imprimir mitjançant una matriu xilogràfica, fet que deixa la porta oberta a què aquestes lletres capitals s'haguessin d'afegir a mà i no mitjançant xilografia.

NOTACIÓ MUSICAL:

Disposició: 1 col.— Caixa: 134 x 92 mm.

Notació quadrada.— 5 pautats en tinta vermella de 4 línies per pàg.— 16 mm.

Disposició particular de la notació musical per aprofitar l'espai als fulls sign. i4b, i6a, etc. El pautat inferior del full sign. f7b no s'arribà a imprimir, així com tampoc les inicials 'K' i 'X' dels dos pautats que hi ha immediatament a sobre. Per contra, al pautat inferior hi apareixen impreses quatre inicials 'S' de mida petita i en vermell.

[*vermell*] Processionarium s[ecundu]m consuetudi= | ne[m] Monachoru[m]
congregationis | sancti Benedicti de Ualladolid | [*negre*] [*gravat xilogràfic amb les*
muntanyes de Montserrat, la Verge i l'infant Jesús dins d'un marc de doble filet de
dos gruixos diferents com a marca d'impressor: Vindel. Escudos y marcas 58] |
[*lletres xilogràfiques*] A U E M A [RIA]

[*Colofó, full sign. o8b*]:

[*A la part inferior del full, després d'un pautat amb notació musical*]: [*vermell*]
Impressu[m] i[n] mo[n]asterio beate Marie de | Mo[n]tes[er]rato. Die .xxvj.
Me[n]sis Augusti. | Anno d[omi]ni Milesimo. Quinge[n]tessimo. | [*negre*] G I
[*vermell*] Sit laus deo. [*negre*] P U

REPERTORIS:

AH 16, 35 (transcripció del text de l'himne *Dum pietas multimoda*, per a la celebració de la cerimònia del lavatori de peus o *mandatum* del Dijous Sant).— Albareda. *Impremta Montserrat* 13 (reprodueix la portada, a la p. 104, i el colofó, a la p. 108, a més del full sign. e1b — identificat equivocadament com a fol. 28v degut a que la foliació impresa és errònia; en realitat correspon al fol. 33v—, a la p. 106).— Albareda. *Llibre a Montserrat*, p. 65.— Alston, p. 118.— Altés. *Abats*, p. 172 (a la còpia parcial del *Liber reformationis Montiserrati* que es troba a l'Arxiu de la Corona d'Aragó de Barcelona, Monacals d'Hisenda, vol. 1561, 1a part, fols. 617-632v, que Altés transcriu, s'indica que el nombre de processoners impresos va ser de 600 en lloc dels 130 exemplars en pergamí i 300 en paper que indica el P. Benet Ribas i que recull Méndez i els autors que el segueixen: “Congregationem insuper nostram que breviarium et missalium defectum maximum patiebatur non solum breviariis et missalibus sed aliis quamplurimis devotis et monachorum profectibus utilissimis libris ditavimus et replevimus. Nam per duos fere annos optimos librorum impressores intra monasterium istud tenuimus et nostris propriis expensis libros infrascriptos imprimi fecimus, videlicet: *Missalia* 120; *Breviaria* secundum nostre Congregationis ritum 400 adeo correcta et ordinata ut in Capitulo Generali fuerit deffinitum, quod tota Congregatio differentes regulas et ordinem eorundem breviarium sequerentur; *Processionaria* 600; *Hymnorum intonationes* una cum

Officio defunctorum totidem...”).– Altés. *La impremta i el llibre*, p. 14; núm. 21 (p. 99) (error: indica com a data del colofó el 18 d’abril, segurament confonent-ho amb el breuari del mateix any).– Altés. *Primera impremta*, p. 268 (repeteix el mateix error de data; reproduïx els fulls sign. b7b-b8a a la p. 267).– BAVIC VcBA 11010750.– BMC, X, p. 79; lám. XIX (reproducció d’un fragment de l’índex amb la lletreria 136 G, sign. [*]2a).– BMC. *Liturgies*, p. 282 (signatura topogràfica actual equivocada: C.29.i.12; segurament es tracta d’una signatura antiga ja obsoleta que apareix en diversos repertoris antics; veure notes a la referència de Hain).– Bernadó. *Luschner*, pp. 102-107 (reproduïx els fulls sign. h3b-h4a, n3b-n4a i o7b-o8a a les figs. 1-3 de les pp. 93-94).– Bohatta. *Lit. Bibl.* 779.– Caballero 233.– Colombás. *Reformador benedictino*, p. 138.– Donovan, p. 216.– Fernández de la Cuesta. *Libros de música*, p. 71.– Fernández de la Cuesta. *Libros de música* (2), p. 22.– Fernández de la Cuesta. *Spanish plainchant*, p. 10.– Goff P-999.– Gudíol. *Arqueologia litúrgica*, fol. 210v bis; fol. 213v bis; fol. 215 (menciona exemplars a Montserrat BMon, Barcelona BU i a la biblioteca de Pau Font de Rubinat).– *GW Manuskript* M35536.– Haebler 556 (vol. 1, p. 265; vol. 2, p. 155; a les addicions de la segona part indica l’existència d’un segon exemplar incomplet en pergami trobat per C. Ernst a Barcelona BU que no es troba allí actualment i que no surt citat en cap altre repertori).– Haebler. *Early printers*, p. 141; làms. VII (reproduïx la portada) i VIII (reproduïx el full sign. f3b).– Haebler. *Tipografía ibérica*, p. 76; lám. LXXIX núm. 149 (reproduïx el full sign. c6b).– Haebler. *Span. Frühdruck*, pp. 174-175; fig. 167 (reproduïx el full sign. c6b).– Hain 13379 (Hain-Copinger cita l’exemplar en pergami de London BL amb la signatura topogràfica C.29.i.12, però aquesta signatura correspon actualment a un dels dos exemplars que conserva aquesta biblioteca de l’obra *Hore intemerate Marie secundum usum Romanum cum pluribus orationibus tam in gallico quam in latino* (Paris, Thielman Keruer, per a Guillet Remacle, 1503).– *IB* 6566.– *IBE* 4782.– *Illustrated ISTC* ip00999000 (reproduccions dels fulls sign. [*]1a-b, [*]2a, [a]1a, b1rb i o8b de l’exemplar London BL).– *Incunables UB* 540, pp. 82-83.– Kurz 304 (localitza equivocadament dos exemplars a Montserrat).– *Librorum liturgicorum* 38.– Martin. *Bibliographie liturgique* 80 (redacta la seva entrada a partir de la notícia donada per Van Praet. *Bibliothèques publiques*, incloent errors de transcripció).– Martín Abad. *Primeros tiempos*, p. 110.– Martín Abad. *Cum figuris* 424.– Méndez, Montserrat 27 i 29, p. 356 (dona per primer cop el nombre d’exemplars impresos — 130 en pergami i 300 en paper — i el preu — 12 rals els de pergami i 3 rals els de paper —); 34, p. 357 (transcriu un inventari de llibres, conegut gràcies a l’arxiver dom Benet Ribas, que es conserva en una còpia del 1584 del *Liber reformationis Montisserrati*, en el que es menciona aquesta edició: “*Processionaria DC*”, tot indicant aquí que l’edició fou de 600 exemplars); i 42, p. 361 (cita exemplar al monestir benedictí de San Pedro de Cardena).– Méndez-Hidalgo, pp. 172-174 (repeteix la informació aportada per Méndez a la primera edició de la seva obra).– Meyer-Baer 231.– Miquel i Planas. *Bibliofília* (1), cols. 207-208; lám. 208b (reproducció de la portada).– *Montserrat: Cinc-cents anys* 21.– *Nigra sum* 5.1, p. 64 (identificació de la xilografia de la portada).– *NUC*, vol. 99, p. 535, NC 0222226 (remet als dos exemplars de New York, HispS).– Oates 4058.– Odriozola 645.– Odriozola. *Tipógrafos alemanes* 13 (reproduïx el colofó a la p. 67).– Olivar. *Incunables Montserrat* 308 (error: indica com a data del colofó el 27 d’agost).– Palau (1a. ed.), vol. VI, p. 166 (menciona un exemplar en venda al mercat antiquari londinenc l’any 1914: [Wilfrid M.] Voynich,

80 lliures).– Palau 238134 (error: cita un exemplar a Cerdeña en lloc de Cardeña).– Panzer IV, p. 366, núm. 14 (a partir de Caballero).– Penney, p. 113.– Penney. *List of books* (1929), p. 52.– Proctor 9614.– Restrepo. *German-speaking printers*, pp. 61-62.– Rhodes, p. 114.– RISM B/XIV, 1 (p. 58*).– Ros-Fàbregas. *Federico Olmeda*, p. 559.– Roure. *Biblioteca de Montserrat*, pp. 27 (reproducció de la pàgina de portada) i 28 (reproducció dels fulls sign. h8b-i1a).– Sanpere, pp. 281 i 320.– Sheehan P-490.– Stevenson. *Columbus*, pp. 109-110.– Stillwell P-914.– Sunyol. *Litúrgia*, pp. 316-330 (descripció del contingut litúrgic i musical; reproduueix els fulls sign. d7b, f7b i f8a).– Thomas, p. 51.– Torra. *Llibres litúrgics* 163.– Torra & Lamarca 603.– *Tresors*, pp. 158-161 (reproducció de la pàgina de portada i dels fulls sign. [*]2b-[a]1^a i g7b-g8a).– Van Praet. *Bibliothèques publiques* 451 (vol. 1, p. 155) (redacta la notícia a partir de Méndez y Caballero; citant Méndez esmenta l'exemplar del monestir de Cardoña [sic]).– *Tresors*, p. 158.– Vindel. *Arte tipogràfic* I 149 (reproducció a dos tintes de la portada, a la p. 234, i del full sign. o8b, que correspon a la darrera pàgina amb el colofó, a la p. 235; alguns textos impresos en tinta vermella d'aquest darrer full — el títol corrent — estan reproduïts en negre i altres originalment en tinta negra — el text corresponent a la darrera línia de música —, en vermell).– Vindel. *Arte tipogràfic. Cataluña*, pp. 27-28.– Vindel. *Manual* 2285 (reproduueix el full sign. c6b).– Zaragoza Pascual. *Impresos litúrgicos*, pp. 59-60.

Recursos en línia:

CCPBC 4352279.– CCPBE 000112017.– ISTC ip00999000.– MEI 5457245 (exemplar de Cambridge UL: Inc. 4.H.24.1 (3675)).– RELICS REAAA1911 (*olim* 2172).

EXEMPLARS:

Barcelona, BU: Inc. 540 (*olim* CLXXV-4-32) [*.– Incomplet: Falta tot el quadern o, el darrer.– Exemplar en pergamí.– Restes d'humitat. Restaurat l'any 1993 per Domènec Palau.– Relligat amb els fols. 99-104 desordenats formant la seqüència 102, 100, 101, 99, 103, 104.– Enquadernació en pell sobre fusta d'estil mudèjar amb decoracions de filets, ferros i gofrats. Restes de tancadors metàl·lics.– Segells de la Biblioteca Provincial i Universitària de Barcelona a la pàgina de portada i als fulls sign. b1a, b1b, c1a, e3a, f1a, i5a, n8a i n8b].

Burgos, BP: I-8 [*.– Incomplet: Falten els fulls sign [*]1-2 i [a]1-3 (els dos fulls preliminars amb la portada i la taula de continguts i els fols 1-3), [a]6 (fol. 6), a8-c2 (fols. 8-18), c4-5 (fols. 20-21), c7-8 (fols. 23-24), g7-8 (fols. 63-64), i1 (fol. 65), k1 (fol. 73) i n3-6 (fols. 99-102). Falta també la part inferior del full del colofó. A la llacuna que hi ha entre els fulls sign. a8 i c2 es van inserir divuit fulls manuscrits (que hem identificat amb números consecutius de l'1 al 18, precedits per un asterisc) amb la restitució als dos primers, els corresponents als fols. 17 i 18 de l'original, del contingut musical (no les rúbriques) dels fulls que falten, deixant la còpia de l'antífona de Diumenge de Rams *Salvator mundi salva nos omnes* inacabada i amb un tetragrama buit al final de la pàgina. Després segueixen uns altres setze fulls manuscrits completament musicals amb diversos cants amb la seva corresponent

notació musical escrita per mans diferents. En concret, hi trobem: *1r-v, final del verset ‘Cum natus esset Ihesus’ del responsori *Magi veniunt ab Oriente* i responsori *Stella quan viderant magi in Oriente* (Epiphania); *2r-v, les antífoes *Pueri Hebreorum tollentes* i *Pueri Hebreorum vestimenta*, amb el verset *Saluator mundi salva nos omnes incomplet* (Dom. in Palmis). Els cants de la festivitat de Diurne de Rams continuen al final d’aquest afegit manuscrit, entre els fulls *17r i 18v, amb el final de l’antífona *Ave, rex noster fili David* (amb variants) i *Collegerunt pontifices et pharisei concilium*. Entre els fulls *3r i *4r hi ha diverses estrofes de l’himne *Gloria laus et honor tibi*. Als fulls *5r-*6r s’hi troba el final de l’antífona *Omnipotens deus supplices te rogamus et petimus*, corresponent a la processó de lletanies. A partir del full *6r comencen un seguit d’antífoes i responsoris per a diverses festivitats: *6r: *Ego sapientia habito in consiliis per eruditis* (De Sapientia); *8r: *Hodie nobis caelorum rex de virgine nasci dignatus* (Nat. Dom.); *9r: *Beata viscera Maria virginis* (Nat. Dom.); *9v: *Dies sanctificatus illuxit nobis venite gentes* (Nat. Dom.); *10r: *Verbum caro factum est et habitavit in nobis* (Nat. Dom.); *10v: *In principio erat verbum et verbum erat apud Deum et Deus*; *11r: *Hodie in Iordane, baptizato domino* (Epiphania); *11v: inici de l’antífona *Descendit spiritus [sanctis corporali specie]* (Epiphania), a continuació ha de faltar almenys un full; *12r: continuació de l’antífona *Beata Dei genetrix Maria, virgo perpetua* (Assumptio Maria) i el responsori *Elegit dominus virum de plebe et claritatem visionis eterne* (Sebastiani); *13r: *Beatus est et bene tibi erit egregie Dei martir Sebastiani* (Sebastiani); *13v: *Quadam die soli stanti angelus apparuit*, amb el verset ‘Sic dolorem eius gravem confortans compescuit’ (Annae); *14r: *O felices hostium fortium victricis*, amb el verset ‘O beate quem repente cum clamore vemerite domino parate’ (XI Millium Virginum); *14v-15r: *Nobilis et pulchra prudens Catherina puella flagrat*, amb el verset ‘Cui rex carne pater animi secundum gratia mater flagrat’ (Catharinae); *15v: *Laverunt stollas suas et candidas eas fecerunt*, amb el verset ‘Isti sunt qui venerunt ex magna tribulatione’ (Nat. Innocentium); *16r: *Posuisti domine super caput eius* (Comm. Unius Martyris), incomplet; el full *16v està en blanc; finalment, als fulls *17 i *18 segueixen les dues antífoes de Diurne de Rams mencionades més amunt. Al cinquè dels fulls manuscrits inserits hi ha la marca d’un segell de cautxú de la Biblioteca Provincial de Burgos.– Exemplar en paper.– Restaurat l’any 2016 pel Centro de Conservación y Restauración de Bienes Culturales de Castilla y León (vegeu *Memoria final de la restauración del libro incunable Processionarium Ordinis S. Benedicti secundum consuetudinem monachorum congregationis de Valladolid (1500)* [Valladolid]: Biblioteca Pública de Burgos / Centro de Conservación y Restauración de Bienes Culturales de Castilla y León, [2016] [recurs electrònic en CD-ROM, accessible a la Biblioteca Pública de Burgos (BU-CDR 225)].– Enquadernació en pell gofrada sobre taula de fusta, amb rastres de corc. Tancador. Llom amb quatre nervis. Talls pintats de vermell. Teixell antic manuscrit a l’entrenervi superior, amb la indicació: ‘Process | del año | 1500’. A l’entrenervi central hi ha un altre teixell, més modern, amb la signatura actual. L’enquadernació original estava molt malmesa, amb abundants pèrdues que han estat restituïdes en la restauració. Registre o punt de lectura al full sign. n7, al mateix lloc que a l’exemplar Silos, BMon M3-d31, fet que

podria provar una mateixa procedència.– L'exemplar havia estat molt afectat per la humitat i presentava abundants rastres de paràsits, però el tractament de conservació al qual se l'ha sotmès l'ha netejat i ha consolidat els fulls. Durant la restauració també s'ha restituit el paper que s'havia perdut en molts dels fulls, especialment els marges inferiors dels fulls inicials i finals. Hi ha un estrip al full sign. f3 i la major part de caplletres a partir del full g8 han estat retallades. Concretament, falten les inicials als fulls sign. g8b (B), h2a (H), h2b (V), i2b (A), i3b (F), 14b (P), i5a (I), i6a (Q), i7a (B), 17b (T), i8b (F), k2b (S), k3a (V), k4a (H), k5a (Q), k5b (C i H), k6b (I i A), k7b (V), k8b (S), l1a (V), l2a (B), l3a (A i G), l4b (H), l5a (B i B), l5b (L) i l7a (I).– Segell de cautxú de la Biblioteca Provincial de Burgos als fulls sign. [a]4a, o1b i o7b.– Proves d'escriptura als marges dels fulls sign. e1a, f8a i k2a. Al vers del full de guarda que es troba al final del volum hi ha un fragment de notació musical quadrada blanca sobre pentagrama amb el títol 'Animum voluptatio' amb el cant de la comunió del primer diumenge de Pàsqua (*Hoc corpus quod pro vobis tradetur*). Curiosament, el mateix cant apareix, igualment afegit manuscrit al final, en altres dels exemplars conservats de l'edició, com a London BL, IA. 54315 i a Montserrat, BMon: Inc. 8° 105. El recte d'aquest full de guarda final, està en blanc.]

Burgos, BP: I-80 [*.–Incomplet: Falten els divuit fulls anteriors a c1 (això és, els quaderns [*], [a] i b complets, corresponents als dos fulls de preliminars i fols 1-16) i els fulls sign. h1-2 (fols. 57-58), h7-i1 (fols. 63-65), i8 (fol. 72) i k8 (fol. 80), a més de tot el marge exterior del full sign. l5 (fol. 85), al vers del qual es devia escriure alguna cosa que després va ser arrencada, i l'angle superior dret del full sign. n4. El full k1 (fol. 73) està després de l'enquadrernació.– Exemplar en paper.– Taques d'humitat i cera i rastres de paràsits amb gairebé nul·la afectació al text.– Enquadrernació en pell gofrada sobre taula molt deteriorada i amb rastres de paràsits. Restes de tancadors. Llom amb tres nervis. Teixell modern amb la indicació de signatura.– Proves d'escriptura a les contratapes anterior i posterior i al full de guarda final, que és ple d'oracions, llistats, exlibris, etc. Apunts musicals a la contratapa anterior. Al cos del volum hi ha diversos exlibris manuscrits i abundants proves d'escriptura: fulls sign. d3b, d4a (signatures d'antics possessors), e1b, 33b, e5b, e6a, g3b ('una moza desta villa'), h1b, k7b, f5b, f6a, f8b, m1b, m5b (exlibris il·legible: 'Este libro es de [...] Bringas quien se lo [...]'), m8b, n1a, o3b, o4a i o8b. També hi ha afegits a la notació musical (full sign. c1) i al text, així com esmenes i advertències sobre el contingut (fulls sign. d5b, e3a, e3b, f8b, g5a, g7b, l8b, m6b, n3a, n8a, o6a, o6b i o7a. Hi ha diverses correccions de la notació musical, havent procedit al raspap de la tinta impresa i a l'afegit manuscrit de solucions melòdiques alternatives (per exemple, als fulls sign. c1a, c2a, d3b, f5b, n2a...). Alguna de les caplletres que no van arribar a imprimir-se s'ha afegit a mà amb tinta vermella (full. sign. f7b)].

Cambridge, UL: Inc. 4.H.24.1 (3675) [*.– Incomplet: Falten els dos primers fulls corresponents a la portada i la taula, el full. sign. h2 i tot el quadern n, excepte uns petits fragments dels fulls n6, n7 i n8 (relligats segons la successió n7, n6, n8).–

Exemplar en paper.– Exemplar molt restaurat, amb restitució de les pèrdues de paper de les cantonades inferiors, algunes de les quals afecten el text. Restes de taques, humitat i alguns forats de paràsits.– Enquadernació moderna en mitja pell (marroquí) amb nervis. L'enquadernació antiga es preserva.– Segell de la University Library Cambridge a la pàgina de portada i als fulls sign. b1a i o8b.– Diverses anotacions marginals manuscrites i moltes proves d'escriptura. Abundants marques (creus) al text musical. Al final, un full escrit per una cara, amb notació musical amb la indicació 'In purificat B.M.', amb el responsori *Optulerunt pro eo Domino* (quatre payoutats de cinc ratlles) i a continuació un fragment amb una entonació no identificada d'una altra mà.– Donació de John Charrington (Trinity College) feta l'any 1930].

Città del Vaticano, BAV: Stamp.Ross. 2243 [*.– Incomplet: Falten els fulls sign. l8 i m1.– Exemplar en pergamí.– Presenta un estat força deficient. Tots els fulls estan completament rebregats, segurament degut a que l'exemplar va estar sotmès a fortes humitats.– Enquadernació antiga en pell sobre fusta. Decoració gofrada. Llom amb cinc nervis. Restes de tancadors. El marge inferior de la guarda frontal està mutilat. Teixell modern de paper al llom amb la signatura moderna.– A la contratapa inicial hi ha enganxada una fitxa de paper on hi consta, escrit a mà i en castellà, que va costar 180 lliures. Molt probablement l'exemplar fou adquirit a un llibreter antiquari en un moment o altre abans d'integrar-se a la col·lecció vaticana.– Restes de proves d'escriptura, exlibris i anotacions manuscrites en castellà als fulls de guarda inicial —del qual tan sols se'n conserva un fragment, al vers del qual hi ha una oració— i final. Al final hi ha nou fulls de paper manuscrits amb notació musical quadrada de diferents mans i èpoques. Aquest quadern afegit sembla incomplet, faltant almenys els dos primers fulls. Conté diversos cants, especialment himnes, per a processons de rogatives].

London, BL: IA. 54315 [*.– Complet.– Exemplar en pergamí (vitel·la) de gran qualitat.– Excel·lent estat de conservació, tot i que la impressió és una mica borrosa en alguns punts i que les dues darreres ratlles de text del full sign. h5b han estat esborrades.– Enquadernació en pell (marroquí blau) del segle XIX realitzada al propi British Museum, amb nervis, ferros i daurats. Al centre de la contratapa segell daurat amb corona emmarcat amb bordura d'orla daurada.– Adquirit l'any 1855. Segells del British Museum al recte i al vers del full de guarda inicial i a la pàgina de portada. Dos fulls de guarda inicials en pergamí amb notació musical manuscrita per a diverses antífones: [1a] *Deus charitas est et qui manet in charitate in Deo manet et Deus in eo. Alleluya* (notació quadrada sobre payoutat de cinc ratlles), [1b] *Regina caeli laetare alleluya quia quem* (notació quadrada blanca sobre payoutat de quatre ratlles); [2a-b] *Hoc corpus quod pro vobis tradetur* (notació quadrada sobre payoutat de quatre ratlles); segueix la rúbrica: 'Supra dicta a[ntipho]na dicitur in cena domine quando portatur corpus ad monumentum et in parasceve quando inde auferitur'. Anotacions marginals manuscrites al full sign. i1a: 'Aliud w. postquem impleti in folio .xc.viiij.' Alguns custós no impresos han estat afegits a mà (p. ex. al cinquè sistema del full sign. c1a)].

Montserrat, BMon: Inc. 8° 105 (Olivar 308) (*olim* Inc. 254; S^a.I.8°.105) [*.- Complet.- Exemplar en pergami.- Els dos bifolis interiors del quadern [a] (fulls sign. [a]3-6, fols. 3-6) en paper.- Exemplar en molt bon estat de conservació. Tan sols presenta alguns forats de paràsits als marges dels fulls en paper.- Enquadernació antiga en pell girada sobre fusta, típica de les relligadures de l'època fetes a Montserrat. Ferros a les tapes i al llom als entrenervis.- Exemplar procedent de l'antiga biblioteca del monestir de Montserrat, dispersada a principis del segle XIX. A la pàgina de portada hi ha una anotació manuscrita: 'Es del Archivo de Montserrat'. Aquest exemplar anà a parar al monestir benedictí de Sant Benet de Bages, des d'on retornà a Montserrat. Diverses anotacions manuscrites als fulls de guarda. Al final dos fulls de paper afegits amb notació musical sobre pauta de cinc ratlles al primer full amb el cant de la Comunió del primer diumenge de Pasqua (*Hoc corpus quod pro vobis tradetur*) i un únic pauta de quatre ratlles sense notació al segon full].

New York, HispS: Inc 71 copy 1 (*olim* HC 380/885) [Exemplar no consultat.- Incomplet.- Segons l'informant de RELICS, una de les còpies de la Hispanic Society, que hauria de ser aquesta, que medeix 190 x 127, és en paper i hi falta el quadern de preliminars].

New York, HispS: Inc 71 copy 2 (*olim* HC 380/886) [Exemplar no consultat.- Incomplet.- Exemplar en vitel·la].

Els dos exemplars de la Hispanic Society of America van pertànyer a la biblioteca musical de qui fou organista de la catedral de Burgos i mestre de capella del convent de las Descalzas Reales de Madrid, Federico Olmeda. Foren posats a la venda pel llibreter Karl Hiersemann al seu catàleg núm. 380 (*Bibliotheca Iberica*), publicat cap al 1911, i adquirits pel fundador de la Hispanic Society, Archer M. Huntington.

Reus, Bibl. part. Font de Rubinat [Exemplar actualment en parador ignorat.- Exemplar no consultat.- Complet.- Exemplar en paper i en perfecte estat de conservació].

Silos, BMon: M3-d31 (*olim* Ra-c/1-17) [*.- Incomplet: Falta el full de portada i tot el quadern o, que va ser copiat a mà imitant l'edició impresa.- Exemplar en paper.- Al marge inferior de bona part dels fulls s'observa clarament el rastre d'un conjunt de caràcters estampats en sec, sense tinta.- Exemplar molt afectat per la humitat i amb molts desperfectes. Rastres de paràsits que no arriben a afectar el text. La major part dels fulls dels primers quaderns i alguns altres dels quaderns centrals i finals han estat reforçats o restituïts a l'exemplar mitjançant escativanes. Esquinços i ocasionals pèrdues de paper a molts fulls: sign. [a1], [a2], [a7], [a8], b7, c8 (amb restitució del paper del marge exterior i còpia a mà del contingut musical perdut del recte del full; el del vers no es va arribar a restituir), d1, g1, g2, g8, h4, i3, k8 (amb restitució del paper del marge exterior i còpia a mà del contingut musical perdut del recte i del vers del full), l1, l8 i n8.- Enquadernació en pell gofrada d'estil

mudèjar sobre tapes de fusta amb rastres de corc. La fusta de la tapa anterior està partida. Quatre nervis i restes de tancador. Antic teixell manuscrit al primer entrenervi amb una etiqueta de paper on consta: ‘Procession. | Montserrat | 1500’. Teixell modern amb la signatura actual a sota del primer nervi. Talls pintats en vermell. Registre o punt de lectura al full sign. n7, al mateix lloc que a l'exemplar Burgos BU I-8, fet que podria provar una mateixa procedència.– En un full de guarda inicial afegit, s’ha copiat el títol i s’ha enganxat una reproducció de la xilografia de la portada original. En una indicació manuscrita a tinta, hi consta, en francès: ‘copié sur l'exemplaire en parchemin conservé à Montserrat. 28 mai 1881. Fr. M. F.’ Les inicials corresponen a Dom Marius Férotin, monjo benedictí procedent de l'abadia de Solesmes, establert a Silos juntament amb una colònia de monjos francesos fugats del seu país a causa de la persecució religiosa. Férotin es va fer càrrec de l'arxiu de l'abadia de Silos, que s’havia conservat gairebé intacte. Al mateix full, a sota de la còpia del gravat enganxat hi consta, manuscrita, la indicació: ‘vid. annum in fine libri’ i, afegit a llapis, ‘1500’.– Segell de cautxú al primer full: ‘Biblioth. Abb. S. Dominici de Silos’. Al vers d’aquest full de guarda inicial, a tinta, s’ha copiat la taula de continguts que figurava al vers del full de portada de l’edició impresa (‘Tabula huius operis’). El mateix segell de cautxú de la Biblioteca de l’Abadia de Silos apareix als fulls sign. [*]2a, k1a i al vers del darrer dels fulls manuscrits que supleixen la pèrdua del quadern sign. o. A la contratapa posterior hi ha una inscripció a tinta amb reproducció del colofó: ‘In fine paginae CXII verso, legitur: “Impressum in monasterio beate marie de Monteserrat. Die XXXVI. Mensis Augusti. Anno Dni. Milesimo. Quingentesimo. Sit laus Deo”. Hunc librum integrum, paginis membranis impressum tenet bibliotheca Monasterii Montiserratensis, ibi illum vidi die 28 maii 1881. Fr. M. F. [Marius Férotin]’.– Anotacions marginals manuscrites (fulls sign. g1a i n1a), proves d’escriptura (full sign. k1a) i correccions i afegits puntuals de notació musical (sign. o3)].

Els repertoris bibliogràfics citen un exemplar d’aquesta edició a la biblioteca del monestir de san Pedro de Cardena La primera informació sobre aquest exemplar la dona Méndez el 1796 a la primera edició de la seva *Typographia española* i, a partir de llavors, l’existència d’aquest exemplar s’ha continuat donant com a vàlida en molts catàlegs i repertoris. Amb les desamortitzacions del segle XIX, però, començant per la de Mendizábal de 1835, l’antiga biblioteca benedictina es va dispersar. El 1864, l’abadia va ser adquirida pel bisbat de Burgos i la darrera notícia sobre els seus fons la devem al monjo de Solesmes dom Ildephonse Guépin, el fundador de l’abadia de Silos, qui el 1880 visità l’antic monestir de Cardena amb la intenció de restaurar-hi la vida monàstica amb una comunitat de monjos francesos, en el cas que fossin expulsats de França. Sembla que l’espai de la biblioteca del monestir, abandonat des de feia dècades, estava en aquesta data en unes condicions lamentables, oberta i amb els llibres fent-se malbé. Alguns còdexs notables i alguns incunables foren confiscats després de la desamortització i remesos a la Real Academia de la Historia, però aquest no és el cas del processoner de 1500. Sembla que ja abans, durant la invasió napoleònica, part dels fons passaren al Seminario de San Jerónimo de Burgos i després a la Biblioteca de la Facultad de Teologia de

Burgos. San Pedro de Cardena és, des de la seva restauració del 1942, un monestir trapenc. Recentment s'han restituit al monestir alguns volums antics procedents de l'antiga biblioteca que van estar dispersats i que s'han localitzat a les poblacions del voltant. És probable que algun dels exemplars conservats a Burgos BP provingui de Cardena. A la Biblioteca de la Facultad de Teología del Norte de España no hi ha cap rastre d'aquesta edició. Sobre la història del monestir i com el va afectar la desamortització, veure els treballs de Rafael Sánchez Domingo: "El decreto desmortizador y sus efectos en el monasterio de San Pedro de Cardena (Burgos)", a *La desamortización: El expolio del patrimonio artístico y cultural de la Iglesia en España: Actas del Simposium 6/9-IX-2007*, ed. Francisco Javier Campos y Fernández de Sevilla (El Escorial: Ediciones Escorialenses, Real Centro Universitario Escorial-María Cristina, 2007), pp. 581-602; y "Desamortización en san Pedro de Cardena: Consecuencias jurídicas y dispersión del patrimonio", a *El Monasterio de San Pedro de Cardena a lo largo de la historia*, ed. Rafael Sánchez Domingo (Burgos: Diputación Provincial, 2018), pp. 235-267.

Facsimil digital:

BiPaDi: Biblioteca Patrimonial Digital de la Universitat de Barcelona: Incunables:
<https://bipadi.uab.edu/digital/collection/incunables/id/25717>.
 Reproducció de l'exemplar de Barcelona BU (Inc. 540).

Biblioteca Virtual Miguel de Cervantes:
<http://bib.cervantesvirtual.com/FichaObra.html?Ref=37477&portal=197>.
 Reproducció de l'exemplar de Barcelona BU (Inc. 540).

Biblioteca Virtual Joan Lluís Vives:
<http://www.lluisvives.com/obra/processionarium-secundum-consuetudinem-monachorum-congregationis-sancti-benedicti-de-valladolid--0/>.
 Reproducció de l'exemplar de Barcelona BU (Inc. 540).

Biblioteca Virtual del Patrimonio Bibliográfico:
<https://bvpb.mcu.es/es/consulta/registro.cmd?id=487905>.
 Reproducció dels dos exemplars de Burgos BP (I-8, abans de la restauració de 2016, i I-80).

Reproducció en microforma:

Primary Source Microfilm (an imprint of Cengage Learning), 2004. *Incunabula: The Printing Revolution in Europe 1455-1500*. Unit 55 – Iberian Printing Part II, SP 193.
 Reproducció de l'exemplar de London BL (IA. 54315).

35.

Processoner Lleida c. 1513

Lleida Pc1513

[*Cantanda in omnibus processionibus secundum Ilerdensis ecclesie consuetudinem.*]
[= *Processionarium Ilerdense.*]

[Zaragoza: Jorge Coci, c. 1513].

Promotor: Bisbe Jaime Conchillos.

Citat per primer cop per Sánchez (núm. 59), qui atribueix la impressió al taller saragossà de Jorge Coci, considerant que probablement seguia el model d'algun dels diversos processoners sortits del seu taller saragossà durant els primers anys del segle XVI: el *Processionarium Cesaraugustanum* imprès per Coci i Hutz el 1502 (Sánchez 7; Norton 599 i 600; Martín Abad. *Post incunables ibéricos* 1271) o el *Processionarium Cisterciense*, imprès per Coci el 1514 (Norton 661; Martín Abad. *Post incunables ibéricos* 1272). Tot sembla indicar, però, que es tracta en realitat d'un processoner propi per a l'església de Lleida. Segons consta al full sign. m6a el responsori *Vos estis lux huius mundi* havia de ser cantat 'Ad altare sancti Jacobi ad processionem'. La presència d'una capella dedicada a l'apòstol a Lleida i la devoció local que li era professada fa pensar que es tracta d'un processoner per a l'església de Lleida.

El títol factici *Cantanda in omnibus processionibus fiendis: secundum insignis Ilerdensis ecclesie: totiusque eiusdem diocesis consuetudinem* va ser utilitzat per primer cop per Sánchez, qui en oferí una transcripció tipogràfica, pel que sembla, fidel. Podem creure, doncs, que Sánchez el va prendre d'un exemplar més complet a l'inici que el que ho és l'únic exemplar que ha perviscut fins als nostres dies, el que es troba a Cambridge, procedent de la col·lecció Norton, que està mancat de colofó i d'indicacions tipogràfiques. A l'entrada de la seva *Bibliografía aragonesa del siglo XVI*, però, Sánchez afirma que la notícia d'aquesta edició i, per les seves paraules ("quien nos ha proporcionado la noticia bibliográfica") podem suposar que també la descripció, li fou facilitada per Manuel Jiménez Catalán i que ell no vauere mai cap exemplar. Jiménez Catalán, que llavors era bibliotecari de la Universidad de Zaragoza, tingué ocasió de veure un exemplar en mans de l'impressor i llibreter lleidatà Llorenç Corominas, durant la seva llarga estada com a bibliotecari de l'Institut Provincial de Segon Ensenyament (Biblioteca Pública) de Lleida. Sánchez recull la data de 1514 que li va ser proposada per Jiménez Catalán qui, en les seves pròpies paraules "tiene títulos sobrados para afirmar que el *Cantoral* de que tratamos se imprimiera hacia el año 1514."

In 8° (140 x 100 mm).– [creu de Malta]⁶ a-x⁸ [possiblement més].– [6], I-CLXVIII fols. (= 174 fulls) [possiblement més].

Errates en foliació: LXVIII (per 66), LXVI (per 68), LXXII (per 70), LXX (per 72), CCV (per 93), XCIII (per 95).

Tipus: 104G; 83G.– Segons Sánchez, 26 línies de text als fulls preliminars i diversitat als restants; 5 pautats musicals de 4 ratlles a gairebé tots els fulls conservats.– Caixa: 110 x 69 mm.– Tinta negra i vermella.– Inic. xil.– Gravats: [full sign. [creu de Malta]1b]: gravat amb escena del Calvari; [full sign. [creu de Malta] 6b]: gravat al·legòric de la Verge.– Llatí.

Alguns aspectes de la descripció, especialment per tot el que concerneix als fulls de preliminars, ha estat extreta de Sánchez atès que no s'han conservat a l'únic exemplar conegut. El fet que l'exemplar vist i descrit per Jiménez Catalán a partir del qual Sánchez va escriure la seva entrada no dugui colofó, fa pensar que podria tractar-se d'un exemplar incomplet al final, tenint l'edició, almenys, un o més quaderns de més.

NOTACIÓ MUSICAL:

Disposició: 1 col.– Caixa: 102 x 67 mm.

Notació quadrada.– 5 pautats en tinta vermella de 4 línies per pàg.– 13 mm.

Completament musical.

[Segons Jiménez Catalán, *qui en transcriu el títol a partir d'un exemplar vist a Lleida; a partir d'ell, se'n fa també ressò Sánchez*]: [full sign. [creu de Malta]1a]:
Canta[n]da in o[mn]ibus p[ro]cessio | nibus fiendis: s[ecundu]m insi | gnis
Illerde[n]sis eccle | sie: totiusq[ue] eius | dem diocesis | co[n]suetudinem.

[Full sign. [creu de Malta]2a]: ¶ Illustri ac perq[uam] Reuerendo in christo patricie.
B. Dommo Jacobo de co[n] | chillos sacroscte [sic] cathedralis ecclesie Il | lerdensis
Presuli Regieq[ue] mayestatis | co[n]siliario dignissimo. Post humillima |
Sanctaru[m] manuu[m] oscula. Georgius Co | ci calcographus: seipsum totum omni
| obsequendi promptitudine offer...

[No s'ha conservat el colofó, full sign. t6b]:

[Al final del darrer dels cinc pautats musicals de quatre ratlles que hi ha al full]:
[vermell] Sext[us] | tonus. | [a sota del pautat musical]: M [negre] agnificat anima
mea d[omi]n[u]m. [a l'únic exemplar conegut falta a partir del full t6]

REPERTORIS:

Altés. *Aportación* Od-43.– Fernández de la Cuesta. *Libros de música*, p. 71.–
Fernández de la Cuesta. *Libros de música* (2), p. 23.– Fernández de la Cuesta.
Spanish plainchant, p. 11.– Freeman. *Norton's Manuscripts*, p. 258 i n. 18.– IB 6508
i 6625 (a la primera entrada indica que pertany a una col·lecció privada i a la segona
remet a l'exemplar de Cambridge UL; en realitat es tracta de l'únic exemplar
conegut d'aquesta edició, actualment conservat a la biblioteca de la Universitat de

Cambridge des que aquesta institució adquirí la col·lecció privada de F. J. Norton).– Jiménez Catalán. *Bib. Ilerdense*, pp. 29-30 (“Parece indicarlo, por lo menos en lo que a los primeros años del siglo XVI hace referencia, el hecho de imprimirse en Zaragoza, por Jorge Coci, el año 1513 o 1514, un *Libro de canto* de la Seo ilerdense, libro dedicado al obispo de dicha diócesis Dr. Conchillos”; p. 30 n. 1: “De esta obra hemos visto un ejemplar que posee el librero de Lérida D. Buenaventura Corominas y en cuya portada se lee: *Cantanda in omnibus processionibus fiendis, sin [sic] insignis Illerdensis ecclesie; totiusque eiusdem diocesis consuetudinem*”; el negoci del llibreter i impressor Bonaventura Corominas, mort el 1841, fou heretat pel seu fill Llorenç; tot i que Jiménez Catalán esmenta haver vist un exemplar d’aquesta edició en poder de Bonaventura Corominas, amb tota probabilitat es tracta d’una confusió amb el seu fill Llorenç, tal com està indicat a Sánchez, qui obtingué aquesta informació del mateix Jiménez Catalán).– Lladonosa. *Història de Lleida*, vol. 3, p. 316 n. 28 (reprodueix la informació facilitada per Jiménez Catalán).– Martín Abad. *Índice*, p. 331.– Martín Abad. *Post-incunables ibéricos* 1270.– Norton 659.– Norton. *Imprenta en España*, pp. 121 (sense mencionar explícitament aquesta edició), 128 n. 25.– Norton. *Printing in Spain*, p. 71 (sense mencionar explícitament aquesta edició).– Odriozola 663.– Odriozola. *Luces y sombras* 4.– Palau 42576; 238159.– RISM B/XIV, 1 (p. 57*).– Sánchez 59 (indica erròniament que es tracta d’una edició de format *in 4to*).– No citat per Adams (l’exemplar ingressà a la col·lecció formant part del llegat de F. J. Norton († 1986) adquirit per la Cambridge University Library l’any 1984, posteriorment, doncs, a la publicació del catàleg d’Adams).

Recursos en línia:

RELICS REAAA5305 (*olim* 6152).

EXEMPLARS:

Cambridge, UL: Norton. e. 71 [*.– Incomplet: Falten tots els fulls anteriors a la sign. a2 (preliminars i primer foli numerat), el full. sign. t2 (fol. 146) i els posteriors a la sign. t6 (fol. 150).– Alguns fulls han estat parcialment restaurats, particularment el primer de l’exemplar, amb restitució de la pèrdua de paper a les cantonades. L’exemplar mostra clarament haver estat molt utilitzat.– Enquadernació moderna en pell. Teixell al lлом amb la inscripció ‘CANTANDA’.– Segell de la la University Library Cambridge als fulls sign. a2b, b1a i t6b.– Nota marginal manuscrita invertida al full. sign. i6a: ‘Ave Maria Grasia plena dominus tecum’– Restes d’altres anotacions marginals manuscrites als fulls sign. a3a, b7b, k7a, o7b-o8a, s4b.– Exemplar procedent de la col·lecció privada del bibliotecari i bibliòfil F. J. Norton (1904-1986), adquirida per la Cambridge University Library el 1984 (segons consta a la web de la institució, <https://www.lib.cam.ac.uk/collections/departments/rare-books/collections/norton-collection>) o el 30 de maig de 1986 (segons Freeman. *Norton’s Manuscripts*, p. 256 n. 8.). Norton, que va ser bibliotecari de la Cambridge University Library entre 1930 i 1972, aconseguí aquest exemplar l’any 1962 a través d’un intercanvi amb el bibliòfil barceloní Felip Capdevila, qui obtingué a canvi un processoner manuscrit d’origen català que Norton havia adquirit en subhasta el 1932 (vegi’s. Freeman. *Norton’s Manuscripts*, p. 258 i n. 19). Abans d’arribar a les mans de Norton, el processoner manuscrit, procedent de Sant Joan de les

Abadesses, va pertànyer al col·leccionista John Meade Falkner (1858-1932). Actualment, és el manuscrit Bellaterra, BUAut: ms. 28. Segons indica el mateix Norton, Felip Capdevila obtingué aquest exemplar de l'edició de Jorge Coci en algun lloc sense concretar de la regió de Lleida. Norton assenyala igualment que l'exemplar havia estat desmembrat i que fou recuperat full a full ('it had been broken up and distributed and was recovered piecemeal'). Probablement sigui el que resta de l'exemplar que estigué en mans del llibreter lleidatà Llorenç Corominas vist per Jiménez Catalán i descrit per Sánchez].

Processoner Barcelona 1522

✚ Barcelona P1522

Processionale totius anni secundum consuetudinem alme ecclesie sancte Crucis Barcinone.

Lyon: Jacques Myt, per a Joan Trinxer, 1522 (20 febrer).

In 16° (120 x 80 mm).– a-z⁸ A-T⁸.– [1] ij-cccxxxvj fols. (= 336 fulls).

Errates en foliació: xlvj (per 56), lxxxviii (per 86), cxcvj (per 206), ccxxiiij (per 233).

Tipus: 84G.– 20a: 22.– Caixa: 90 x 62 mm.– Tinta negra i vermella.– Inic. xil.– Gravats: [full sign. a1b]: gravat amb escena del Calvari amb la Verge i sant Joan i blocs decoratius verticals als dos costats; [full sign. o1a]: inicial 'S' il·luminada amb una figura masculina (sant Esteve?) al principi de la part del Santoral; [full sign. s6b]: gravat de santa Eulàlia amb la palma del martiri i creu a l'inici de l'ofici de santa Eulàlia (idèntic al de la portada); [full sign. N7a]: gravat de la Verge amb l'infant Jesús a la vora interior del full, ocupant verticalment l'espai de tres pautats musicals, a l'inici de les antífofes marianes del comú de la Verge.– Llatí.

A Estrader & Fullà. *B. Lambert Mata* 13 es dona la sign. a-z⁸ A-Q⁸ R¹⁰ S-T⁸. Efectivament, un cop consultat l'exemplar de Ripoll es fa evident que després del full sign. R1 (fol. 313) hi ha un full amb la sign R ij, sense foliar, que continua correctament el text; al vers hi ha un pautat sense notació i comença l'himne *Pange lingua* que continua al full sign. R2 (fol. 314). Segurament es tracta d'un estat diferent que volia corregir un error, ja que aquesta anomalia no consta en cap dels altres exemplars coneguts.

El full sign. T8b, corresponent al vers del full del colofó, en blanc.

L'exemplar de la Biblioteca Episcopal del Seminari de Barcelona porta relligats al final deu fulls impresos sense foliar corresponents a un apèndix del processoner barceloní incomplet (només el quadern sign. aa i dos fulls del quadern sign. bb) i sense colofó ni indicacions tipogràfiques, però sense cap mena de dubte sortit del mateix taller lionès de Jacques Myt (vegi's la descripció corresponent a al núm. 42 d'aquest repertori: Apèndix de Processoner Barcelona c. 1522).

NOTACIÓ MUSICAL:

Disposició: 1 col.– Caixa: 85 x 62 mm.

Notació quadrada i mensural.– 5 pautats en tinta vermella de 4 línies per pàg.– 10 mm.

En notació mensural només una peça, la seqüència *Virgo prudentissima* que es troba als fulls sign. P2b-P3b.

Completament musical.

[*Dins d'un marc de dos filets, gravat de santa Eulàlia amb la palma del martiri i creu*] Processionale to= | tius anni s[e]c[un]d[u]m consuetudinem alme | ecclesie sancte Crucis Barcinone

[Colofó, full sign. T8a]:

[al final del text, després de la darrera de les entonacions del Magnífica, t amb pautat de quatre ratlles i notació musical]: ¶ [vermell] Liber qui [negre] Processionale dicitur: om= | nium Responsoriorum. Antiphonarum. | Versuum: et Hymno[rum] totius anni: in pro | cessionibus consuetis dicendoru[m]: S[e]c[un]d[u]m | ritum: morem: ac consuetudinem: Alme [et] | insignis Ecclesie [negre] sancte Crucis [vermell] Barci= | none: Nuperrime et qua[m]primu[m] impressus | Arte [et] industria honesti viri [negre] Iacobi myt | calcographi. Cuius Lugduni. Sumptib[us] | vero et expensis discreti viri [negre] Ioa[n]nis tre[n]= | chier. [vermell] Cuius et mercatoris Barcinone. | Anno a virgineo partu Millesimo quin= | gesimo vigesimo secu[n]do. Die vero vi= | gesima mensis [negre] Februarij. [vermell] Finit feliciter. | Laus deo.

REPERTORIS:

Altés. *Aportación* Od-16.– *Cat. Col. S. XVI* P-3080.– Donovan, p. 216.– Estrader & Fullà. *B. Lambert Mata* 13.– Fernández de la Cuesta. *Libros de música*, p. 71.– Fernández de la Cuesta. *Libros de música* (2), p. 23.– Fernández de la Cuesta. *Spanish plainchant*, p. 11.– Gudiol. *Arqueología litúrgica*, fol. 210v bis (sense menció a cap exemplar i amb referència a Miquel i Planas. *Bibliofília* (1), col. 358, equivocada); 213v bis (menciona exemplar incomplet en poder de Pau Font de Rubinat, del qual “sols sen conservan fulls”); fol. 214-A (menciona l'exemplar de la Biblioteca Musical de la Diputació de Barcelona, ara a Barcelona BC, a partir de Pedrell. *Catalech*).– Juncosa. *B. Episcopal Barcelona (s. XVI-XVII)* 42.– Marquès. *Impresos dels. s. XV-XVI* 51 (p. 34).– Odriozola 664.– Palau 238133.– Pedrell. *Catalech* 323 (reprodueix el colofó a la p. 221).– RISM B/XIV, 1 (p. 56*).– Turner. *Toledo hymns*, pp. 12-13.– No apareix a la relació de llibres impresos per Jacques Myt a Gültlingen. *Lyon* II, pp. 115-160.– No recollit a *FB*.

Recursos en línia:

CCPBC 3823212.– CCPBE 000403987; 000546532.– RELICS REAAA5773 (*olim* 6670).

Catàlegs de llibreters antiquaris i de subhastes:

Ludwig Rosenthal (München), *Cat. 36 [Supplément]* (s.a. [c. 1882]), #430.

EXEMPLARS:

Barcelona, BC: M.11 [*.– Complet.– Rastres de paràsits que afecten sobretot la portada i el darrer full. Alguns fulls (sign. e1-2) estan lleugerament esquinçats.–

Enquadernació moderna en pergamí. Talls pintats.– Segell de la Diputació Provincial de Barcelona al full sign. a2a].

Barcelona, BSem: 264-153 Pro (Reg. 65.143) [*.– Incomplet: Falten els fulls sign. a1-2 i a8.– Exemplar en mal estat de conservació. Molt escapçat i amb alguns fulls solts. Restes d'humitat. El quadern format pels fulls sign. v4-5, que s'havia després de la relligadura, ha estat restituit.– Enquadernació antiga en pell amb ferros i restes de tancadors una mica malmesa a la plana anterior. Llom amb tres nervis. Manca la tapa posterior. Talls pintats mitjançant jaspiat. Conservat dins d'una camisa de cartó.– Exemplar procedent del llegat de llibres i manuscrits que va llegar a la Biblioteca del Seminari qui va ser el primer director del Museu Diocesà de Barcelona, l'eclesiàstic, arqueòleg i historiador de l'art, mossèn Manuel Trens i Ribas (1892-1976). A la guarda de la contratapa hi ha un segell de cautxú ('Llegat de Mn. M. Trens') i una etiqueta enganxada amb el número 2142 escrit a tinta.– Abans del primer full conservat de l'edicó, hi ha dos fullets manuscrits amb indicacions topogràfiques per a les processons on es precisen les esglésies de Barcelona on tenien lloc les diferents estacions. Notació musical manuscrita sobre tres ratlles (entonacions del Kyrie) afegida als fulls sign. P4b, P5b i P6b. Algunes provatures d'escriptura.– Aquest exemplar porta relligats al final deu fulls impresos sense foliar corresponents a un apèndix del processoner barceloní incomplet i sense colofó ni indicacions tipogràfiques, però sense cap dubte sortit del mateix taller lionès de Jacques Myt].

Girona, BSem: S/321 [*.– Incomplet: Falten tots els fulls anteriors a g1, és a dir, els quaderns a, b, c, d, e i f complets, els fulls sign. p5, p6, q1 complets (restituïts en una restauració moderna mitjançant un full de paper en blanc) i D8 (que no s'ha restituit), gairebé la totalitat dels fulls sign. l8, o8, s6, B1, L3, L4 i N7 i les dues terceres parts inferiors del full sign. O6 (amb restitució del paper mancant en tots els casos), així com tots els fulls posteriors a aquest, això és, els quaderns P, Q, R, S i T complets.– L'exemplar evidencia el rastre d'haver estat afectat per la humitat i devia estar molt malmès, amb els marges inferiors especialment afectats per pèrdues de paper, però ha estat restaurat recentment amb restitució de paper a tots els fulls afectats.– Enquadernació moderna en pergamí amb tancadors. Teixell amb la signatura al llom.– Segell de cautxú de la Biblioteca del Seminari de Girona al primer full conservat (sign. g1a) i als fulls sign. k7a, z3a, G4a (molt tènue a causa de la neteja efectuada durant la restauració) i O5b].

Ripoll, BLambert Mata: Fons Mata 182 (*olim* 202) [*.– Incomplet: Falta tot el quadern n i els fulls sign. B1-2, O1 i T7-8.– Conservació deficient. Bastant afectat per l'ús i els paràsits. Ocasionals pèrdues de paper.– Enquadernació en pell amb restes de tancadors.– Segells de l'Ajuntament de Ripoll a la pàgina de portada i al full sign. b2a.– Pertany a un estat diferent del de la resta d'exemplars conservats: el quadern R té 2 fulls sense foliar amb sign. R ij repetida.– Figura al llibre d'Inventari-Registre de la Biblioteca Mata elaborat entorn 1930 amb el núm. 202 (vol. 1)].

Segons Odriozola, un full d'aquesta edició —el de la portada— es trobava a l'antiga col·lecció particular barcelonesa de Felip Capdevila, avui a la Biblioteca General de la Universitat Autònoma de Barcelona, a Bellaterra. Aquest full, però, no figura a l'inventari del fons actual d'aquesta col·lecció.

Al catàleg de l'Exposició Internacional de Música i Teatre de Viena de l'any 1892 hi consta la referència: “Antiphonarium. Barcelona. 1522”, sense que aquestes dates siguin prou aclaridores sobre si es tracta d'un llibre per a l'ús de Barcelona o bé imprès en aquesta ciutat (la resta de referències que acompanyen aquesta són indicatives d'una o altra cosa, indistintament). El terme ‘Antiphonarium’ és igualment utilitzat en un sentit molt genèric. Atès que també s'indica que l'exemplar exposat procedia de la col·lecció de la Diputació Provincial de Barcelona, de la qual s'hauria de nodrir el futur fons de la Biblioteca de Catalunya, bé podria tractar-se de l'exemplar del processoner barceloní de 1522 que hi ha actualment a Barcelona BC. Veure: Rudolf Beer, ed., *Katalog der Ausstellung des Königreiches Spanien. Internationale Ausstellung für Musik- und Theaterwesen, Wien 1892* (Wien: Druck von Johann N. Vernay, 1892), núm. 45 (p. 21). Palau 13060 cita sense més la referència de l'exposició de Viena tot apuntant que el llibre existeix a Barcelona BC.

De l'exemplar extremadament mutilat suposadament en mans de Pau Font de Rubinat descrit a Gudiol. *Arqueologia litúrgica*, fol. 213v bis, no en queda cap reminiscència.

A Gudiol. *Arqueologia litúrgica*, en nota afegida a la part inferior de l'entrada al fol. 214-B, després de descriure un exemplar d'un processoner que suposa de Barcelona, però que en realitat correspon al d'Urgell imprès l'any 1527, anota el següent comentari: “Hi ha notícia d'altre processional del bisbe Cassador (Seminari de Barcelona, Biblioteca)”. Possiblement, es refereix a la còpia del processoner barceloní de 1522 conservat a Barcelona BSem.

El catàleg de la Biblioteca Diocesana del Seminari de Girona, degut a Josep M. Marquès, identifica l'exemplar que es conserva allí, faltat de portada i de colofó, amb el títol factici “Antiphonarium ad processiones” i el fa imprès a Barcelona, sense donar indicació de taller d'impressió i sense any, però el suposa, encertadament, del 1522 i posa aquest any entre claudàtors, no arribant a identificar l'exemplar amb l'edició del processoner de Barcelona. Vegeu Marquès. *Impresos dels s. XV-XVI* 51 (p. 34). La mateixa informació, però amb datació aproximativa cap a 1550, es la que es facilita al nou catàleg informatitzat de la col·lecció disponible a: <https://www.arxiuadg.org/index.php/biblioteca/cataleg-antiquaria.html> i, de retruc, al Catàleg Col·lectiu del Patrimoni Bibliogràfic de Catalunya (CCPBC 42114172; https://stoic.csuc.cat/record=b4211417~S22*cat). Un cop inspeccionat directament l'exemplar, podem afirmar de forma conclusiva que es tracta d'una altra còpia del processoner de Barcelona sortit del taller lionès de Jacques Myt el 1522.

IB 4988 també indica l'existència a Barcelona BC d'un antifoner datat el 1522, del qual dona pocs detalls ("Antiphonarium. Barcelona, s.n., 1522"), que no hem pogut identificar. Molt probablement la confusió inicial s'ha anat reproduint al llarg dels anys i és possible que aquesta edició d'un antifoner coincideixi amb la del processoner barceloní de 1522.

37.

Processoner Urgell 1527

Urgell P1527

[*Ordo supplicationum seu processionum tam dominicalium quam ferialium: et sanctorum ac votivarum secundum alme sedis Urgellensis ritum.*] [= *Processionarium secundum alme sedis Urgellensis ritum.*]

Barcelona: Joan Rosenbach, 1527 (5 setembre).

Corrector: Pere Mulner (Molner, Mollner o Mullner).

In 8° (150 x 112 mm).– A-Z⁸.– I-CLXXXI fols., [2], [suposadament, 1 full en blanc al final] (= 184 fulls).

Errates en signatura: E iij (per F3), L1 (sense signar).

Errates en foliació: CLIX (sense foliar), CLXXXII (sense foliar), CLXXXIII (sense foliar).

Tipus: 83G.– L1b: 30.– Caixa: 140 x 90 mm.– Tinta negra i vermella.– Llatí.

L'edició presenta diferents estats: certs errors i omissions en la numeració de folis presents en alguns dels exemplars conservats estan resolts en altres.

Cap dels exemplars coneguts ha conservat el full de portada. Odriozola afirma que un dels dos exemplars de la col·lecció privada de Pau Font de Rubinat és 'completísim', però no ha estat possible accedir-hi; el títol factici s'ha extret de la cita d'Higini Anglès a Pedrell & Anglès. *Brudieu*, p. 9 (vegi's nota al final de la descripció dels exemplars).

El vers del full on hi consta el colofó (sign. Z7b) i, suposadament, les dues cares del full Z8, en blanc.

NOTACIÓ MUSICAL:

Disposició: 1 col.– Caixa: 118 x 82 mm.

Notació quadrada i semimensural.– 6 pautats en tinta vermella de 4 línies per pàg.– 14 mm.

Completament musical.

[Segons Gudiol. *Arqueologia litúrgica*, fol. 214 bis i Pedrell & Anglès. *Brudieu*, p. 9]: [Ordo suppli= | cationum seu processio= | num tam dominicalium | quam ferialium: et sanctorum | ac votivarum secundum | alme sedis Urgel= | lensis ritum: cum | hymnorum omnium intona= | tionibus atque | psalmorum.]

[*Full sign. A2a*]: [*títol corrent*] [*vermell*] Sabbatis diebus. | [*encapçalament*] [*negre*] ¶ [*vermell*] Incipiunt processiones domi | nicales et feriales.

[full sign. Z4a]: ¶ [vermell] Sequitur intonatio psalmodum | secundum ritum Sedis | Urgellensis.

[Colofó, full sign. Z7a]:

[després de dues línies de notació musical]: [vermell] ¶ [negre] Deo gratias. | ¶ [vermell] Consumatum supplicationu[m] | seu processionu[m] ordinem eximius bonarum | artium magister: atq[ue] idem acri diuine mu= | sices radians censura Antistes/ [negre] Petrus | Mollner [vermell] Presbyter preter hominum | spem examussim castigandum: atq[ue] auspi= | cato [negre] Ioannis Rosembach [vermell] Germani viri | de cantoribus non minus q[ue] de lectoribus | optime meriti prelo in lucem edendum cu= | ruit. Quinto Septembris die. Anno. | M.D.xxvij.

REPERTORIS:

AH 16, 22 (indica l'existència de dos exemplars incomplets a l'Arxiu Capitular d'Urgell: "Weiter besitz das Kapitelsarchiv in duplo ein zu Anfang des 16. Jahrhunderts gedrucktes Processionale"; a les pp. 113-114 i 233-234 es donen els textos dels himnes de sant Ermengol i de sant Ot, respectivament, amb la indicació de la font: "Process. Urgellense imp. 15**").– Altés. *Aportación* Od-79.– Altés. *Processoner Seu d'Urgell 1527*.– Anglès. *Música a Catalunya*, p. 283.– Anglès. *Música española* 135 (destaca la presència de notació semimensural "poco consecuente" als himnes, així com les seves melodies desconegudes i la presència de verbetes).– Bernadó. *Adaptación y cambio*, pp. 250 (reprodueix fols. 157v-158r = fulls sign. V5b-V6a) n. 26, 251, 252 (reprodueix fols. 176v-177r = fulls sign. Y8b-Z1a), 253 (reprodueix fols. 149v-150r = fulls sign. T5b-T6a), 259-263 i 271-277.– *Cat. Col. S. XVI* P-3090.– Chevalier. *Repertorium hymnologicum*, vol. 6, p. 184 (data: 15..).– Donovan, pp. 193 i 216.– Fernández de la Cuesta. *Libros de música*, p. 71.– Fernández de la Cuesta. *Libros de música* (2), p. 24.– Fernández de la Cuesta. *Spanish plainchant*, p. 12.– Gómez Muntané. *Música medieval en España*, p. 63 (comenta la versió del trop *Quem queritis*, que es troba als fulls sign. I6a-I7a).– Gudíol. *Arqueologia litúrgica*, fol. 214-B (*Processionale*; es refereix a l'exemplar en poder de l'antiquari Salvador Babra, a partir de la cita de Miquel i Planas. *Bibliofília* (1), transcrivint el colofó, però pensant que es tracta d'un processoner per a la diòcesi de Barcelona; fol. 214 bis (en un full manuscrit afegit a l'original, transcriu el títol *Ordo supplicationum seu processionum tam dominicalium quam ferialium: et sanctorum ac votivarum secundum alme sedis Urgellensis ritum: cum hymnorum omnium intonationibus atque psalmodum*, en descriu breument els continguts i ofereix també transcripció completa del colofó; al marge s'indica 'Pau Font de Rubinat' i, a sota, entre parèntesis, 'Bibl. Episc. Vich'); fol. 215 (*Processiones dominicales et feriales*; tot i no haver vist el títol, suposa que podria ser així: *Passaclaustra del Il·lustrissim Capítol de Urgell, que per antichs se guardan, foren fets en lo any 1527*; tan sols conegué quatre exemplars incomplets que es trobaven

a l'Arxiu Capitular d'Urgell).– *IB* 6511.– Juncosa. *B. Episcopal Barcelona* (s. XVI-XVII) 41.– Lamarca. *Impremta a Barcelona* 202.– Madurell & Rubió, p. 694; doc. 396.– Mateu Ibars. *Millares Carlo*, p. 211 n. 39.– Millares. *Impremta Barcelona*, Rosembach 49, pp. 529-530.– Miquel i Planas. *Bibliofília* (1), cols. 360-361; lám. 332b (reprodueix el colofó a partir d'un exemplar de la col·lecció del llibreter antiquari Salvador Babra, faltat dels primers fulls; no indica cap adscripció diocesana).– Odriozola 665.– Palau (1a. ed.), vol. VI, p. 167 (menciona, sense arribar a identificar-lo, un exemplar faltat de portada i conservat a Barcelona BC, del qual transcriu el colofó i que correspon a aquesta edició del processoner d'Urgell).– Palau 203605 (amb el títol *Ordo supplicationum*); post. 238160 (amb el títol genèric *Processionarium*).– Parés. *Urgell* 14 (error en data: 1526).– Parés. *Ordinari d'Urgell*, p. 66.– Pedrell & Anglès. *Brudieu*, p. 9 (indica l'existència d'un exemplar, actualment desaparegut, que es conservava al Museu de Vic, tot destacant la indicació que figurava a la portada en el sentit que va estar en ús a la catedral de la Seu d'Urgell fins a l'any 1775 i és el primer a publicar el títol a partir d'aquest exemplar suposadament complet: *Ordo supplicationum seu processionum tam dominicalium quam ferialium: et sanctorum... secundum alme sedis Urgellensis ritum*; p. 15 es comenta la intervenció de l'organista i mestre de cant de la Seu d'Urgell, Pere Mulner en la revisió de la música).– Pujol i Tubau. *Breviari de Cuixà*, p. 331 n. 4.– Rubió. *Carta inèdita*, pp. 409-411 (transcriu una carta adreçada per Joan Rosenbach al Capítol d'Urgell, datada a Barcelona el 14 d'abril de 1527 i conservada a l'Arxiu Capitular d'Urgell, on es tracten diversos aspectes referents a la impressió del processoner, particularment sobre la revisió de la correcció de la música i identifica un exemplar mancat de portada conservat a Barcelona BC, el que duu la signatura 10-II-32).– Torra. *Montserrat* 2149.– Turner. *Toledo hymns*, p. 13.

Edició facsimilar:

El processoner de la Seu d'Urgell imprès l'any 1527. Edició facsimilar monocroma amb introducció i índexs a càrrec de Francesc Xavier Altés i Aguiló. Biblioteca litúrgica catalana, 4. Barcelona: Societat Catalana d'Estudis Litúrgics, Institut d'Estudis Catalans, 2007. A la introducció del volum no hi ha cap indicació de l'exemplar a partir del qual s'ha fet la reproducció, però es tracta d'una edició facsimilar monocroma a partir de l'exemplar Montserrat BMon XVI-12°.142. Els fulls que li falten a exemplar montserratí (fulls sign. A1-6, A8, B1, T1 i Z1) s'han reproduït a partir d'un altre exemplar no identificat.

Recursos en línia:

CCPBC 3832761.– CCPBE 000546558; 000688275.– RELICS REAAA5777 (*olim* 6674).

EXEMPLARS:

Barcelona, AHC: Res. 12°.41 [*.– Incomplet: Falta el full de portada (sign. A1) i el full sign. Q5.– Exemplar ben conservat, molt net però amb els marges una mica retallats. Alguns fulls han estat restaurats.– Enquadernació moderna en pell.– Segell de l'Institut Municipal d'Història de Barcelona als fulls sign. A2a, Q7a i Z7b.–

Anotacions manuscrites als marges d'alguns fulls i altres al full en blanc sign. Z7b, amb menció de l'any 1664].

Barcelona, BC: 1-II-31 [*.- Incomplet: Falta el full de portada (sign. A1).- Bon estat de conservació.- Enquadernació moderna en pell natural, una mica gastada. Talls amb restes de pintura vermella.- Segell de l'Institut d'Estudis Catalans al primer full conservat (sign. A2a), al full sign. N4a i al darrer (sign. Z7a)].

Barcelona, BC: 1-II-32 [*.- Incomplet: Falten els quaderns A i B complets, els fulls Y1 i Y8 i tot el quadern Z.- Exemplar en estat de conservació acceptable, amb les cantonades dels fulls inicials restaurades.- Enquadernació moderna en pell natural, una mica gastada. Talls amb restes de pintura vermella. Enquadernació idèntica a la de l'exemplar 1-II-31 de la mateixa biblioteca.- Segell de l'Institut d'Estudis Catalans al primer full conservat (sign. C1a), al full sign. N4a i al darrer full (sign. Y7b), el darrer dels conservats.- Algunes anotacions marginals manuscrites i proves d'escriptura].

Barcelona, BC: 10-II-32 [*.- Incomplet: Falta el full de portada (sign. A1).- Exemplar majorment en bon estat excepte els vuit fulls inicials, força deteriorats i parcialment restaurats. Algunes taques.- Enquadernació en pell restaurada, amb nervis, conservant part de les tapes originals decorades amb ferros. Talls pintats en vermell.- Diversos exlibris manuscrits al full en blanc del vers del colofó (sign. Z7b): 'Aquest llibre es de mi Joan Ramon Regany'. Segell de l'Institut d'Estudis Catalans al primer full conservat (sign. A2a).- Aquest exemplar és el que va pertànyer a la llibreria Babra de Barcelona].

Barcelona, BSem: 264-153 Pro (*olim* Res. 540; Reg. 11.015) [*.- Incomplet: Falten els quaderns A i Z complets.- Exemplar una mica fatigat. Restes d'òxid i humitat i algunes taques. Alguns fulls esquinçats.- Enquadernació antiga en pell amb ferros.- Anotacions, provatures d'escriptura i diverses marques de possessor manuscrites en alguns fulls, la major part il·legibles. Al full sign. O8b: 'Aquest livre es dels de Sero. Vale.' Notació musical manuscrita, sense cap tipus de sentit, a la manera de proves d'escriptura, al full sign. M2a].

Cardona, AP: s.s. [Exemplar no consultat.- Incomplet: Falta el full de portada (sign. A1)]. L'existència d'aquest exemplar i la seva descripció és mencionada a l'apèndix al catàleg d'Odriozola elaborat per Francesc Xavier Altés i Julián Martín Abad (p. 535) i també a Altés. *Processoner Seu d'Urgell 1527*, p. 14, on, a més, s'indica que és acèfal. Un o altre el devien veure abans de 1996. Posats en contacte amb el rector de la parròquia de Sant Miquel i Sant Vicenç de Cardona, ens informen que no tenen constància de l'existència d'aquest exemplar a l'Arxiu Parroquial. Les gestions fetes amb el director de l'Arxiu Històric de Cardona, Dr. Andreu Galera i Pedrosa, la persona que millor coneix la història de tots els fons documentals de la vila, també han estat infructuoses i no ha estat capaç de resseguir la pista de la col·lecció de llibres de l'Arxiu Parroquial fins a trobar un exemplar d'aquesta edició, tot i que molt probablement Francesc Xavier Altés el deuria veure en algun moment].

Cervera, ACSG: XVI Esg. 4187 [*.- Incomplet: Falten el full de portada (sign. A1), bona part dels fulls sign. C7 (al qual se li va restituir el paper que hi mancava tornant a escriure, a mà i utilitzant dues tintes, els fragments de text i de la notació musical que havien desaparegut), Z1, la meitat superior de Z3 (el paper ha estat restituït, però no la notació) i bona part de Z6, el qual presenta els dos angles exteriors molt retallats (el paper que manca en aquest darrer full ha estat restituït tot imitant a mà els pautats originals, però sense tornar a escriure el text o la notació). Aquest full Z6 està relligat capgirat, això és, al recte de la seva actual disposició hi apareix el vers original del full i, conseqüentment, al vers el recte. Entre els fulls sign. Z6 i Z7 hi ha relligats dos fulls d'un altre exemplar de la mateixa edició, els corresponents als fulls sign. X8 i Y1.- Exemplar guillotinat, amb molts fulls escapçats, restes d'òxid i humitat. Alguns fulls mutilats (per exemple els fulls sign. C7, Z3 i Z6) han estat restaurats procedint a restituir-los la part del paper que hi mancava. En alguns també se'ls ha restituït la notació musical i el text.- Enquadernació en pell gofrada una mica gastada.- Diverses anotacions marginals manuscrites].

Montserrat, BMon: XVI-12°.142 (*olim* S.12°.238) [*.- Incomplet: Falten els fulls sign. A1-6, A8, B1, T1 i Z1.- Exemplar bastant fatigat i amb alguns fulls desenganxats.- Enquadernació antiga en pell, amb filets i ferros gofrats. Conservat dins d'una camisa de cartó. Restes de manuscrits i altres impresos sobre paper com a reforç de les tapes anteriors i posteriors.- Nom d'un antic possessor als fulls sign. N4a i Z7b ('Pere Romonge') i altres signes de propietat als fulls sign. R2a ('Gorone') i i X3a (il·legible).- Segons Odriozola, a Montserrat hi havia un exemplar incomplet amb només els fols. 178-181 i 2 fulls finals. En realitat, aquests fulls són els que corresponen al quadern Z que, justament, està desenganxat de l'enquadernació de la resta del volum. Possiblement, Odriozola el veié abans de que aquest quadern retrobés el volum del qual havia estat extret].

Reus, Bibl. part. Font de Rubinat [Exemplar actualment en parador ignorat.- Exemplar no consultat.- Segons Odriozola és complet, segurament l'únic].

Reus, Bibl. part. Font de Rubinat [Exemplar actualment en parador ignorat.- Exemplar no consultat.- Incomplet: També segons el que ens diu Odriozola, a aquest segon exemplar li falten els quatre primers fulls].

Seu d'Urgell, AC: 2-I-73 (Reg. 152.278) [*.- Incomplet: Falta tot el quadern A i el full sign. Y8.- Exemplar ben conservat però una mica curt de marges.- Enquadernació en pell del segle XVIII, amb ferros daurats i teixell de paper a la part superior del llom amb la inscripció: '[Pa]ssaclasu[tre] [sic] | [del Illt]re Capítol de | [U]rgell que per | antichs se guardan | foren fots [sic] en lo Añ | 1527'.- Al full de guarda inicial hi consta la inscripció manuscrita: 'Lo present llibre serví en la Iglesia Cathedral de Urgell fins al mes de setembre del any 1775 en que se feren quatre copias de ell per Mn. Joachim Soler Prebere y tenor de dita Cathedral lo fer todas ditas quatre copias costa vuytanta lliuras moneda Barcelonesa. Se posa la present nota ad futuram dei memoriam. Cerveró Canonge Archiver'. Al vers en blanc del darrer full, (sign. Z7b), s'hi va afegir, a mà, el responsori *Libera nos angele a demonum*, amb la corresponent notació musical.- Nombroses correccions manuscrites].

Seu d'Urgell, AC: 2-I-74 (Reg. 152.279) [*.- Incomplet: Falta el full de portada (sign. A1), els fulls sign. B8, Y8 i tot el quadern Z.- Exemplar en bon estat de conservació tot i que alguns fulls estan una mica escapçats.- Enquadernació en pell del segle XVIII, amb ferros daurats i teixell de paper a la part superior del llom amb la inscripció: '[Passa]claustr[re] | del Illtre Capitol | de Urgell que per | antichs se guardan | foren fets en lo Any | 1527'.- Al full de guarda inicial hi consta una inscripció manuscrita pràcticament idèntica a la que apareix a l'exemplar 2-I-73 del mateix fons: 'Lo present llibre serví en la Iglesia Cathedral de Urgell fins al mes de setembre del any 1775 en que se feren quatre copias de ell per Mn. Joachim Soler Prebere y tenor de la capella de dita Santa Iglesia. Lo fer ditas quatre copias costa vuytanta lliuras Barcelonesa. Se fa la present nota ad futuram dei memoriam. Cerveró Canonge Archiver']].

Seu d'Urgell, AC: 3 exemplars sense signatura, facticis i molt faltats [*.- Incomplets. A l'Arxiu Capitular de la Seu d'Urgell, a més dels que responen a les signatures 2-I-73 i 2-I-74, es conserven altres tres exemplars sense signatura topogràfica, molt incomplets i facticis, en un estat de conservació molt deficient, que mantenen restes de l'enquadernació original i que presenten la major part dels fulls desenganxats de la relligadura i molt desordenats. A les addicions a Odriozola, a la p. 535 del catàleg, es dona una indicació aproximada dels fulls conservats, però és incompleta: exemplar 3: fols. X-CLXXII; exemplar 4: fols. XIV-CLX; i exemplar 5: fols. XXIII, XXXIII-CXVIII, CXLVIII, CLXI-CLXXVIII.- Les abundants indicacions marginals manuscrites que hi ha en tots ells demostren un ús molt perllongat].

Com ja s'ha mencionat abans, Higini Anglès en va veure un exemplar a Vic BEpisc i, a més de transcriure el títol, certificà que, segons indicacions de la portada, fou utilitzat a la catedral de la Seu d'Urgell fins al 1775 (Pedrell & Anglès. *Brudieu*, p. 9). La mateixa indicació es troba en dos dels exemplars conservats actualment a Seu d'Urgell AC: 2-I-73 (Reg. 152.278) i 2-I-74 (Reg. 152.279). La cita d'Anglès, de ser fidedigna, podria ser, mentre no es pugui consultar l'exemplar suposadament complet de l'antiga col·lecció Font de Rubinat, l'únic indici que ens resta del títol que devia constar a la portada (full sign. A1a), que s'ha perdut en tots els altres exemplars coneguts fins avui: *Ordo supplicationum seu processionum tam dominicalium quam ferialium: et sanctorum ac votivarum secundum alme sedis Urgellensis ritum: cum hymnorum omnium intonationibus atque psalmorum*. Molt difícilment es tracta d'un exemplar fantasma, atès que, segons Jordi Rubió i Balaguer a Rubió. *Carta inèdita* (p. 410), l'arxiver vigatà mossèn Josep Gudiol li facilità una transcripció del seu colofó. L'exemplar devia ingressar a Vic BEpisc entre els anys 1917 i 1921. D'una banda, Gudiol no el menciona a *Arqueologia litúrgica*. D'altra banda, el treball d'Higini Anglès on surt la informació, l'edició conjuntament amb Felip Pedrell dels madrigals i la missa de difunts del mestre de capella de la seu d'Urgell Joan Brudieu, va veure la llum el 1921. També podria ser versemblant que aquest exemplar que passà fugaçment per la Biblioteca Episcopal de Vic, fos el que abans va pertànyer a la biblioteca de Pau Font de Rubinat, qui l'hauria ofert o bescanviat a mossèn Gudiol, cosa habitual entre tots dos personatges, els quals compartien una gran amistat i semblant passió pels llibres d'aquest tipus. Rubió afirma, en nota a Madurell & Rubió (p. 694), que en el seu

moment va existir un exemplar a Vic BEpisc, però és probable que l'exemplar desaparegués molt abans de la publicació d'aquest treball el 1955 i que Rubió es basés en la referència d'Anglès. Hom pot suposar que, com molts altres llibres d'aquesta biblioteca, el volum va fer-se fonedís durant el temps de la Guerra Civil. Encara que aquest exemplar hagi existit, però, actualment el seu rastre s'ha perdut i ja no es troba als fons de la Biblioteca Episcopal de Vic.

Processoner Tarragona 1568

📍 Tarragona P1568

[*Processionarium secundum laudabilem alme Hispaniarum metropolis ecclesie Tarraconensis consuetudinem.*]

Barcelona: Claudi Bornat, 1568 [= 1569?].

Corrector: Jaume Joan Ros.

Al peu d'impremta de la portada i al colofó consta com a any d'impressió 1568, però, d'acord amb el que argumenta Soberanas a l'article que va dedicar a aquesta edició, els treballs duraren fins al 1569. Vegeu Soberanas. *Processionarium de Tarragona*. pp. 280-288.

Cap dels exemplars conservats ha mantingut la portada. Serra i Vilaró en transcrivé el títol proposat a partir d'un exemplar que tingué ocasió de veure i que encara conservava la portada (Serra i Vilaró. *Fructuós*, p. 106 n. 1).

In 8° (160 x 105 mm).– A-Z⁸ a-y⁸, z⁴.– i-ccclvij fols., [3] (= sign. y6-8: taula de continguts), [4] (= sign. z1-4: afegits i errates) (= 364 fulls).

Errates en signatura: Z1 (sense signar en alguns dels exemplars conservats); v iiii (per x4).

Errates en foliació: ccxxxvj (per 237), ccxliij (per 243), ccvix (per 315), cccxliiij (imprès per error en tinta vermella i sobreimprès després en tinta negra); des del full posterior al 357 fins al final (sign. y6 a z4, corresponents a l'índex i l'apèndix), sense foliar.

Tipus: 115R; 88R.– O8b: 20.– Caixa: 125 x 75.– Tinta negra i vermella.– Inic. xil. historiades.– Llatí.

Ocasionals sobreimpressions de tinta negra i vermella (per exemple, a les rúbriques del full sign. h3a).– El full sign. Z1b, al final de la Primera part, en blanc. Segueix la portadella de la Segona part, la corresponent a les processons del Santoral, el vers de la qual (full sign. Z2b) també està en blanc. El full sign. y8b, al vers de la pàgina on es troba el colofó, igualment en blanc. Segueixen altres tres fulls sense numerar (amb la signatura z1-3) corresponents a afegits (cants per a la Feria IV i V Pasche i Pro continentia) i, al full sign. z3b, una taula de continguts ('Alterum index') on s'indica la pàgina on es troben alguns dels cants més comuns. Un darrer full (z4), igualment sense numerar, conté una relació d'errates al recte i està en blanc al vers.

NOTACIÓ MUSICAL:

Disposició: 1 col.– Caixa: 110 x 75 mm.

Notació quadrada i mensural.– 5 pautats en tinta vermella de 4 línies per pàg.– 13 mm.

Completament musical.

[*Segons Serra i Vilaró*]: [*Processionarium secundum laudabilem almae Hispaniarum metropolis Ecclesiae Tarraconensis consuetudinem, Ad*

omnipotentis Dei, suaeque sacratissimae matris Mariae laudem, ac beatae virginis et protomartyris Teclae eiusdem Ecclesiae Patronae.]

[Portada de la Segona part al full sign. Z2a]: [Dins d'una orla tipogràfica de nou peces] [gravats de santa Tecla i de sant Agustí, amb els respectius noms a sobre] | [vinyeta] [vermell] PROCES | [negre] sionarij, secundu[m] | [vermell] consuetudine[m] Tarraco= | nen[sis] [negre] Ecclesiæ, Secu[n]da | pars. [vermell] In qua co[n]tinen | tur [negre] Processiones | [vermell] de Sanctis. | Anno. [negre] M. D. LXVIII.

[Colofó, full sign. y8a]:

[Al final de la taula de continguts]: [vermell] D. [negre] O. [vermell] M. [negre] G. [vermell] S. | Barcinone | [negre] Excudebat Claudius | Bornatius | [vermell] M.D.LXVIII.

REPERTORIS:

Altés. *Aportación* Od-62.– Bonastre. *Verbata*, pp. 45, 86, 122, 125, 130, 142, 166, 176 i 294.– Corminas. *Suplemento*, p. 294 (cita exemplar al col·legi de la Companyia de Jesús de Barcelona, actualment desaparegut).– Fernández de la Cuesta. *Libros de música* (2), p. 27.– Fernández de la Cuesta. *Spanish plainchant*, p. 14.– Gudiol. *Arqueologia litúrgica*, fol. 210v bis (cita exemplar en possessió de Pau Font de Rubinat); fol. 214 (descriu l'exemplar incomplet de Pau Font de Rubinat, tot indicant que “comença al fol. II y acaba al CCCLII”).– *IB* 6655.– Lamarca. *Imprenta a Barcelona* 475.– Mateu Ibars. *Millares Carlo*, p. 225 n. 312.– Millares. *Imprenta Barcelona. Período renacentista*, Bornat 84, p. 43.– Odriozola 670.– Palau 238164.– *Pallium* 191.– RISM B/XIV, 1 (p. 58*).– Serra i Vilaró. *Fructuós*, pp. 102-106 (edita l'ordo de la processó del Diumenge de Rams i el vincula amb l'Oracional de Verona).– Serra i Vilaró. *Procesiones*, p. 190.– Soberanas. *Processionarium de Tarragona* (reprodueix dos estats del full sign. B8a, amb errors i amb el text musical corregit, a les pp. 282 i 284, respectivament; la portada de la Segona part [full sign. Z2a], a la p. 290; i el colofó [full. sign. y8a] a la p. 293).– Tomás Ávila. *Catedral de Tarragona*, p. 219.

Recursos en línia:

CCPBC 1586517.– CCPBE 000459771.– RELICS REAAB1185 (*olim* 12833).

EXEMPLARS:

Barcelona, BC: 1-II-91 [*.- Incomplet: Falta tot el quadern A, els fulls sign. S2-8, Y8, Z1, c8 i tot el quadern sign. z, corresponent als afegits i correcció d'errates.- Exemplar restaurat i en bon estat.- Enquadernació moderna en pergami. Talls pintats en vermell.- Segell de la Biblioteca de Catalunya al primer i al darrer fulls conservats].

Bellaterra, BUAut: Res XVI/49 [*.- Incomplet: Falta la portada (sign. A1), la major part del full sign. Y1, una petita part de Y2 que no afecta el text, i els fulls. sign. Y3 i Z2 sencers. Aquest darrer està reproduït fotogràficament a partir d'un altre exemplar.- Exemplar restaurat i en bon estat. Restes d'òxid.- Enquadernació moderna en pergami.- Exlibris d'antics possessors datats a Cornudella: 'Guillem Seltes' (1612) i 'Francesc Piquer' (1632), als fulls de guarda finals. Segells de la Biblioteca de la Universitat Autònoma de Barcelona als fulls de guarda inicial i final.- Proves d'escriptura i signatures il·legibles d'antics possessors als fulls de guarda finals].

Montserrat, BMon: XVI-12°.143 (*olim* S.12°.121) [*.- Incomplet: Falta el full de portada (sign. A1), els quaderns X, Y, Z i a sencers, els fulls centrals del quadern k (sign. k3-4) i el full sign. z3.- El volum està del tot desenquadernat i actualment tots els quaderns estan desenganxats de les cobertes. Molt tacat i afectat per traces d'humitat. Alguns fulls del quadern i estan molt menjats i són parcialment il·legibles; d'altres estan parcialment mutilats.- Enquadernació antiga en pell amb ferros gofrats.- Abundants anotacions marginals manuscrites].

Tarragona, AC: s.s. (exemplar 1) [*.- Incomplet: Falta tot el quadern A.- Entre els fulls B8 i C1 hi ha un full duplicat, una altra impressió del full B8 que tan sols es va estampar per una cara, deixant el vers del full en blanc per tal d'esmenar errors en la notació musical, provocats per una mala imposició dels tipus musicals sobre el pauta. Exemplar una mica fatigat, però en bon estat de conservació. Alguns fulls esquinçats o amb els marges lleugerament deteriorats han estat sotmesos una restauració moderna amb insercions de paper japó, però d'altres no han estat tractats. Taques d'humitat i cera. Presenta evidències d'un ús continuat.- Enquadernat en pell negra de final del segle XIX o començament del XX amb quatre nervis i sense teixell. El guillotinat de l'exemplar ha deixat els marges molts estrets. Talls pintats en vermell.- A l'inici del volum, abans del full sign. B1, hi ha deu fulls de paper manuscrits que reproduïxen tan sols la música i les rúbriques impreses als fulls que hi manquen, corresponents al ritu de l'aspersió de l'aigua. Tota la música afegida en manuscrit es copia sobre pentagrama. Anotacions marginals i correccions manuscrites del text. Als fulls sign. V4a-V5a, a sota del text del responsori *Ascendens Christus in altum*, una mà relativament recent, ha afegit a llapis el text manuscrit del responsori *Spiritus domini replebit* ('Spiritus domini replebit orbem terrarum. Alleluia. Et hoc quod continet omnia scientia habent vocis'), tot fent coincidir el nou text amb la notació musical impresa, copiant la mateixa correcció que apareix, a tinta i aplicada en data antiga, a l'exemplar 2 d'aquesta edició conservada també a la mateixa col·lecció.- És l'exemplar identificat com a número 1 a Soberanas. *Processionarium de Tarragona*, p. 292].

Tarragona, AC: s.s. (exemplar 2) [*.– Incomplet: Falta tot el quadern A i els fulls sign. B1, H6 i z4.– Exemplar una mica fatigat però en bon estat de conservació, tot i que conserva rastres d'un ús intensiu. S'observen taques d'oli i cera i restes d'humitat. Alguns fulls amb estrips a la part inferior han estat parcialment restaurats, encara que de forma poc destra, tot reforçant-los amb tires de paper. D'altres han estat sotmesos una restauració moderna més acurada amb paper japó. Algunes pèrdues de paper que afecten el text musical es van restaurar reintegrant el text mitjançant tires de paper enganxades (fol. sign. O1). Pèrdua important de paper a la meitat inferior i a la part interior dels fulls sign. a8 i b1, restaurats amb paper japó i restituits al volum, igual que el full sign. p6.– Enquadernat en pell negra de final del segle XIX o començament del XX amb quatre nervis i sense teixell. Tot i que l'enquadernació és recent, està bastant gastada, fet que demostra que el volum ha continuat essent utilitzat fins temps relativament recents. El guillotinat de l'exemplar ha deixat els marges molt estrets. Talls pintats en vermell.– A l'inici del volum, abans del full sign. B2, hi ha vuit fulls de paper manuscrits que reproduïen el text i la música impresos als fulls del quadern A que manquen al volum, els corresponents al ritu de l'aspersió de l'aigua. Una primera mà copia cal·ligràficament el text i la música usant tinta negra per a les notes i vermella per al pauta musical, seguint la disposició que figura a l'imprès. Al vers del darrer d'aquests fulls, una segona mà més matussera completa, utilitzant tinta negra tant per al pauta com per a les notes, el primer vers del darrer cant (*Ave Maria gratia plena*). En tots dos casos, tota la música es copia sobre tetragrama.– Anotacions marginals manuscrites, sovint escapçades pel guillotinat. La notació musical dels fulls sign. R3a-R5a, corresponent a les antífoes *Dixit Jesus discipuli* i *Tulerunt dominum meum* es presenta tota ratllada i corregida. Al marge, sengles notes manuscrites, il·legibles pel cisallat, indiquen els cants alternatius. Idènticament al que succeeix a l'exemplar anterior de Tarragona AC, als fulls sign. V4a-V5a, a sota del text del responsori *Ascendens Christus in altum*, s'hi ha afegit el text manuscrit escrit a tinta del responsori *Spiritus domini replebit* ('Spiritus domini replebit orbem terrarum. Alleluia. Et hoc quod continet omnia scientia habent vocis'), tot fent escaure el nou text amb la notació musical impresa.– És l'exemplar identificat com a número 2 a Soberanas. *Processionarium de Tarragona*, p. 292 i, amb tota probabilitat, el que va ser exposat a la mostra *Pallium* que va tenir lloc a la catedral de Tarragona entre juny i setembre de l'any 1992 o, almenys, és el que es va reproduir al catàleg (*Pallium* 191). Gràcies a les gestions del llavors director de Tarragona MD, mossèn Josep Martí i Aixalà, el 3 de juliol de l'any 2003 vam poder veure aquest exemplar a les dependències administratives del Museu Diocesà. Llavors, l'exemplar s'identificava amb amb la signatura Vitrina 98.E. És probable que després de l'exposició l'exemplar es quedés durant un temps sota la custòdia del Museu. El mateix Soberanas indica a l'entrada corresponent de *Pallium*, però, que l'exemplar pertany a l'Arxiu Històric Arxidiocesà de Tarragona, però no sembla ser el que va veure Odriozola, "muy incompleto" i identificat amb la signatura N.º 23. Tampoc coincideix amb el que el mateix Soberanas descriu com pertanyent a Tarragona AHA, que sí que és molt incomplet i que respon a la signatura topogràfica Armari 16, núm. 23. A l'exemplar no hi ha cap rastre d'aquesta signatura antiga. Actualment, Tarragona AC i Tarragona AHA comparteixen dependències, però els respectius fons mantenen la seva identitat i no s'han fusionat. En definitiva, aquest exemplar, juntament amb els altres dos amb els

quals comparteix coincidències en l'enquadernació, en els afegitons manuscrits dels fulls inicials que falten a tots ells i en les correccions manuscrites d'algunes pàgines, pertanyen actualment a Tarragona AC. Un dels tres, aquest que identifiquem com a exemplar 2, va ser l'exposat a mostra *Pallium*].

Tarragona, AC: s.s. (exemplar 3) [*.- Incomplet: Falta tot el quadern A i els fulls sign. K1-2, V3, X8, Y1-3, Z2 i z4.- Exemplar una mica fatigat, però en bon estat de conservació. Presenta ocasionals taques d'humitat i oli i rastres d'un ús freqüent. Als llocs on falten fulls s'hi han intercalat fulls de paper en blanc.- Estrip del paper al full R8.- Enquadernat en pell negra de final del segle XIX o començament del XX amb quatre nervis i sense teixell. El guillotinat de l'exemplar ha deixat els marges molt estrets. Talls pintats en vermell.- A l'inici del volum, abans del full sign. B1, hi ha set fulls de paper manuscrits que reproduïen el text i la música impresos als fulls que hi manquen, corresponents al ritu de l'aspersió de l'aigua. Es copien cal·ligràficament, amb gran finura, el text i la música tot utilitzant tinta negra i vermella i seguint la disposició que figura a l'imprès. Tota la música es copia sobre tetràgram. Proves d'escriptura als marges d'alguns fulls. Als fulls sign. V4a-V5a, els més deteriorats per l'ús de tot el volum, com succeeix als altres dos exemplars de Tarragona AC, a sota del text del responsori *Ascendens Christus in altum*, s'hi ha afegit el text manuscrit escrit a tinta del responsori *Spiritus domini replebit* ('Spiritus domini replebit orbem terrarum. Alleluia. Et hoc quod continet omnia scientia habent vocis'), tot fent escaure el nou text amb la notació musical impresa.- És l'exemplar identificat com a número 3 a Soberanas. *Processionarium de Tarragona*, p. 292].

Tarragona, AHA: Armari 16, núm. 23 [Exemplar no consultat.- Exemplar actualment en parador ignorat.- Descripció facilitada a Soberanas. *Processionarium de Tarragona*, p. 294.- Incomplet: Falten tots els fulls dels quaderns A, B i C i els fulls D1, E2-7, L1-8, M1, P1, Z2, x6-8 i z1-4.- Enquadernació moderna en pergami (primer quart del segle XX). En relligar-lo modernament s'alterà l'ordre dels fulls sign. O3, O5, n3 i n5.- Abans del primer full conservat (D2) hi ha vint-i-quatre fulls manuscrits. Al final, després de darrer full conservat (x5) hi ha catorze fulls manuscrits.- No ha estat possible identificar-lo ni localitzar-lo actualment. Els responsables de Tarragona AHA ens diuen que a l'armari 16, que encara existeix dins dels seus fons, es manté la seqüència numèrica dels volums, però que falta el número 23 —que correspondria a l'edició del processoner—, saltant del número 22 al 24].

Tarragona, AHA: Armari 16, núm. 27 [*.- Dos exemplars molt incomplets dels quals tan sols s'ha preservat un grapat de fulls. Un parell de fulls —el plec format pels fulls sign. d1 i d8— estan repetits, fet que ens indica que s'han barrejat fulls conservats que haurien d'haver pertangut a dos exemplars diferents. En concret, els fulls actualment existents són: el quadern G sencer (fulls sign. G1-8), el quadern O gairebé complet, mancat únicament del darrer full (fulls sign. O1-7), un únic full del quadern V (V3), sis fulls del quadern c (fulls sign. c2-7) i els dos primers i els dos darrers del quadern d (d1-2 i d7-8). A més, dins d'una camisa de paper, hi ha el plec format pels fulls d4-5 que, molt malmès i amb notable pèrdua de paper, es va utilitzar com a coberta d'un document notarial, un capbreu de la rectoria de

Vallespinosa, poblament construït a redós del castell del mateix nom, a la Conca de Barberà, tal com ho indica una inscripció manuscrita al mig del plec, al llom del volum: ‘Capbreu de la rectoria de | Vallespinosa’, incorporant també altres anotacions manuscrites al vers. Finalment, dins d’una altra camisa de paper antic, amb un pautat musical manuscrit —tetragrama en tinta vermella— en una de les cares, hi ha una altra còpia del plec format pels fulls d1-8, indubtablement procedents d’un altre exemplar. Segueixen diversos fulls plegats de paper antic en blanc.— L’estat de conservació del conjunt és molt deficient. El paper està molt debilitat, hi ha abundants forats de paràsits i està molt afectat a causa de la humitat.— Tot el conjunt, sense relligar, es conserva dins d’una doble camisa de cartolina.— Als registres de Tarragona AHA referents a aquest volum no consta la identificació d’aquests fulls com a part de l’edició del processoner tarragoní de 1568].

Tarragona, MD: Antiga biblioteca particular de mossèn Joan Serra i Vilaró [Exemplar no consultat.— Exemplar actualment en parador ignorat.— Descripció facilitada a Soberanas. *Processionarium de Tarragona*, p. 294.— Incomplet: Falten els fulls sign. A1 (portada), A8 i els quaderns y i z sencers.— Enquadernació antiga en pell negra.— Tot i els esforços realitzats i la col·laboració de mossèn Josep Martí i Aixalà, llavors director del Museu Diocesà de Tarragona, tampoc no va ser possible localitzar l’exemplar procedent de l’antiga biblioteca particular de mossèn Joan Serra i Vilaró. La biblioteca, que no estava inventariada, estava formada per una rica col·lecció de llibres antics que es trobaven en diversos armaris d’una dependència annexa als serveis administratius del Museu Diocesà, al pis que en el seu moment va ser l’habitatge del benemèrit sacerdot, historiador i arqueòleg. Cap a l’any 2015, aquesta biblioteca va ser dividida i traslladada a dues altres institucions tarragonines, la Biblioteca del Seminari Pontifici i la del Museu Nacional Arqueològic. Interogats en data setembre 2022, els responsables del Museu Nacional Arqueològic asseguren que no es conserva allà. Tampoc sembla trobar-se entre els rics fons de Tarragona BSem. Aquesta col·lecció, però, encara no està completament catalogada i, de moment, a pesar de l’interès i les indagacions del responsable de la Biblioteca del Seminari, Sergi Guardiola, el llibre no ha aparegut i no es té cap constància del seu pas per la biblioteca].

Odrizola cita un exemplar molt incomplet a Tarragona AHA (N.º 23) que no es troba allà. tot i que, com s’indica a les descripcions anteriors i més avall, la més gran confusió plana sobre els exemplars d’aquesta edició custodiats als arxius eclesiàstics tarragonins.

La identificació i localització actual d’alguns dels exemplars que Soberanas va poder veure i analitzar l’any 1979 és conflictiva. A Soberanas. *Processionarium de Tarragona*, pp. 292-294, cita i descriu de forma molt detallada vuit exemplars: tres a Tarragona AC (núms. 1-3), un a Tarragona AHA (núm. 4), un a Tarragona MD, procedent de la biblioteca privada de mossèn Joan Serra i Vilaró (núm. 5), un altre a Montserrat BMon (núm. 6), un a la biblioteca particular de Felip Capdevila, que actualment es troba a Bellaterra UAB, (núm. 7) i un darrer a Barcelona BC (núm. 8). La cura amb la qual aquest autor descriu l’enquadernació, els afegits manuscrits i les mancances de fulls de tots els exemplars que tingué l’oportunitat de consultar ens indica que els va tenir a les mans i que les localitzacions eren correctes.

Malauradament, la situació ha canviat i ara com ara, el setembre de 2022, no és possible trobar dos dels cinc exemplars que es conservaven a diverses institucions tarragonines. D'altra banda, els adicionadors del catàleg d'Odriozola indiquen que els exemplars conservats en institucions eclesiàstiques tarragonines són els tres de Tarragona AC i dos més a Tarragona AHA (Odriozola 670*, p. 535). En data relativament recent, el 2015, Lamarca encara menciona, segurament seguint el que s'indica a les addicions a Odriozola, l'existència de dos exemplars incomplets a Tarragona AHA i de tres més, igualment incomplets, a la Biblioteca Capitalar, també a Tarragona.

Quedarien, així doncs, pendents de localitzar els dos exemplars que Soberanas ubica Tarragona, un a Tarragona AHA (el que duu la signatura Armari 16, núm. 23) i l'altre, el provinent del fons Serra i Vilaró, a Tarragona MD. Suposem que aquests dos exemplars són els que Julián Martín Abad i Francesc Xavier Altés i Aguiló situen a Tarragona AHA (Odriozola 670*). En aquest cas, podem conjecturar que l'exemplar de mossèn Serra i Vilaró va passar en algun moment de Tarragona MD a Tarragona AHA, abans d'arribar a la Biblioteca del Seminari, si és que mai va arribar a aquest darrer emplaçament de la seva biblioteca, o bé es va extraviar pel camí.

L'any 2003 encara vam tenir ocasió d'inspeccionar un exemplar de l'edició localitzada a Tarragona MD, que és un dels tres que ara es troben a Tarragona AC, el segon. No vam trobar rastre, en canvi, del que va pertànyer a la biblioteca privada de mossèn Joan Serra i Vilaró, dipositat, segons Soberanas, a Tarragona MD. En data setembre de 2022 els responsables Tarragona MD ens diuen que tots els llibres antics que s'havien anat acumulant al Museu van anar a parar a Tarragona AHA. Alhora, els responsables actuals de Tarragona AHA ens indiquen que no són capaços de trobar aquest exemplar ni, tampoc, el que pertanyia històricament a l'arxiu amb la signatura Armari 16, núm. 23. En data recent, part de la biblioteca de mossèn Joan Serra i Vilaró va ser traslladada a les dependències de la Biblioteca del Seminari, però no apareix al catàleg i, fins el moment actual, tot i les facilitats brindades pels seus responsables, no hem estat de capaços de localitzar-lo en aquest fons.

El contrast entre la descripció precisa dels diversos exemplars que va facilitar Soberanas amb la que vam poder fer nosaltres l'any 2003 i la revisió del 2022 ens permet constatar que la localització d'alguns dels exemplars conservats als arxius eclesiàstics tarragonins ha anat canviant.

L'exemplar de Tarragona AHA (núm. 4) del qual Soberanas dona fins i tot la signatura topogràfica (Armari 16, núm. 23) i una descripció conscienciosa dels fulls que falten (els quaderns A, B i C complets, D1, E2-7, L1-8, M1, P1, Z2 i tots els fulls a partir de x6), no sembla trobar-se actualment a l'esmentat arxiu. Per contra, aquest arxiu hauria de posseir un altre exemplar, que no és el que en algun moment va estar dipositat a Tarragona MD (Vitrina 98.E), ja que no coincideix en absolut amb la descripció de l'estat de conservació que Soberanas facilita per al núm. 4 de la seva relació. Aquest exemplar, que el 2003 es trobava a Tarragona MD, es

correspon completament, en canvi, amb una de les còpies descrites com a pertanyents actualment a Tarragona AC, exactament la núm. 2.

Una possible explicació d'aquest reguitzell de confusions entre els exemplars pertanyents a diferents arxius eclesiàstics tarragonins pot originar-se en el fet que durant algun temps la responsabilitat de la seva gestió recaigué en una mateixa persona. Molt probablement, en ocasió de l'exposició *Pallium* es trià per a ser exposat l'exemplar més ben conservat de tots els exemplars disponibles, sense que després es tingués excessiva cura en restituir els diferents exemplars als fons originaris. Els diversos moviments, canvis d'ubicació i els trasllats recents dels fons, així com l'alteració de les responsabilitats de gestió, no han ajudat a mantenir el control dels llibres custodiats.

En qualsevol cas, hom confia que aquests dos exemplars actualment no localitzables es trobin extraviats en alguna dependència eclesiàstica diocesana i que no s'hagin perdut de manera irremeiable.

A Gudiol. *Arqueologia litúrgica*, fols. 210v bis i 214, s'indica l'existència i es descriu un exemplar incomplet en mans de Pau Font de Rubinat, del qual no tenim cap altra notícia.

L'exemplar del Col·legi de la Companyia de Jesús de Barcelona que cita Joan Corminas al *Suplemento al Diccionario crítico de los escritores catalanes* de Torres Amat no s'ha localitzat ni sembla coincidir amb cap dels conservats.

Tots els exemplars coneguts són incomplets.

39.

Processoner València 1578

☛ València P1578

Processionarium iuxta ritum et usum metropolitane ecclesie Valentine.

València: Pedro de Huete, 1578.

Promotor: Arquebisbe Joan de Ribera.

Editor: Jaume Terré.

In 4° (205 x 147 mm).– A-Z⁴ Aa-Oo⁴ Pp⁵ Qq⁴.– [4] f., j-ccxciiij p., [2] f., ccxcv-cccj p. (= 157 fulls).

Errates en signatura: B v (per B3), E iij (per D3), KK (per Kk). En alguns exemplars, com als tres de València AC, la signatura Oo3 no està impresa.

Errates en paginació: cx (per 111), cxxviiij (per 127), cxxxviiij (per 145); cxxxv (per 134) i cxxxiiij (per 135), aquests dos darrers errors, només en alguns exemplars pertanyents a un estat diferent, com a Madrid BN R. 9403; dos fulls sense paginar, corresponents als fulls sign. Pp4 i Pp5, entre les pàgines ccxciiij i ccxcv; les quatre pàgines resultants les hem numerat com 294a-d.

Tipus: 113R (prefaci); 91R (taula).– A2b: 26; S1a: 34.– Caixa: 152 x 104; 160 x 106 mm.– Tinta negra i vermella.– Inic. xil.– Llatí.

Presència de reclams a totes les pàgines. El volum està paginat amb números romans, no foliat.– El vers del darrer full, sense paginar, només duu el colofó.

NOTACIÓ MUSICAL:

Disposició: 1 col.– Caixa: 141 x 106 mm.

Notació quadrada i mensural.– 6 pautats en tinta vermella de 4 línies per pàg.– 13 mm.

Completament musical.

PROCESSIONA= | [*vermell*] RIVM IVXTA RITVM ET | [*negre*] VSVM
 METROPOLITANAE | [*vermell*] ECCLESIAE VALENTINÆ, | [*negre*]
 Illustrissimi ac Reuerendissimi D. D. Ioannis | de Ribera Patriarchæ Antiocheni |
 Archiepiscopi Valen= | tini iussu æditum. [*escut eclesiàstic del Patriarca sant Joan
 de Ribera*] | VALENTIAE, | Ex officina Petri Huete, | in platea Herbaria. | 1578. |
 [*vermell*] [*filet*]

[*Colofó, full sign. Qq4b*]:

VALENTIAE | Ex Typographia Petri Huete | in platea Herbaria. | 1578.

REPERTORIS:

Altés. *Aportación* Od-95.– Andrés. *Catedral de Valencia*, pp. 83-90 (buidat dels continguts musicals); lám. VII (reprodueix el full sign. a3a).– Anglès & Subirá 91.– Arigüel, Hernández & Irún 282 (remet a l'exemplar de l'Arxiu de la Catedral de València amb la signatura antiga Liturgia 3, indicant erròniament que està enquadernat en vitel·la; actualment aquest exemplar és el que porta la signatura topogràfica A-237).– Bosch. *Valencia* 676.– *Cat. Col. S. XVI* P-3084.– Fernández de la Cuesta. *Libros de música*, p. 73.– Fernández de la Cuesta. *Libros de música* (2), p. 27.– Fernández de la Cuesta. *Spanish plainchant*, p. 15.– Hernández Royo. *Imprenta valenciana* 279, pp. 696-699 (reprodueix la pàgina de portada, el full sign. A2a i el del colofó).– *IB* 6674.– Odriozola 671 (dins l'apartat de Bibliografia remet a Serrano Morales, sense indicar pàgina i deixant un espai buit a continuació; en realitat aquesta edició no consta a l'entrada que Serrano Morales dedicà a aquest impressor a les pp. 213-221 del seu treball ni a les addicions i correccions del final de l'obra).– Palau 238168.– Pons Alós. *Biblioteca de Gabriel Hernández* 73, p. 95 (atribuït a Joan de Ribera).– Pons Alós. *Ayora. Fondos impresos* 73, p. 47 (id.).– Rodríguez. *Biblioteca valentina*. p. 588 (atribueix la responsabilitat a Joan de Ribera i menciona també: 'La recopilación de dicha Obra, corrió por cuidado de Jayme Ferrè [error, per Terré], Clérigo, y Domero de N. metropolí, y lo dize en el Prologo. No he podido saber, si fue Valenciano.').– *RISM B/XIV*, 1 (p. 58*).– Turner. *Toledo hymns*, p. 14.

Recursos en línia:

CCPBE 000021928; 000984298.– 001166360.– CCPBV (sense número de control).– *Parnaseo: Producción imprenta en Valencia siglo XVI*.– *Parnaseo: Tipobibliografía valenciana siglos XV y XVI* (sense número).– RELICS REAAA5774 (*olim* 6671).

EXEMPLARS:

Ayora, AP: XVI-73 [*.– Incomplet: Falta el darrer full, sign. Qq4.– Exemplar molt utilitzat, afectat per la humitat i amb taques de cera. Els fulls finals i alguns de l'interior estan força deteriorats. Les parts inferiors dels fulls sign. R3, R4, S1 (corresponent a les Rogatives), i també el full sign. Z4, que devien estar molt deteriorades per un ús continuat, van ser reforçades amb paper ja antigament, i el text —no la notació musical— restituït a mà sobre la nova superfície d'escriptura. El guillotinat ha retallat algunes de les indicacions manuscrites marginals. La tapa anterior presenta un forat que travessa també tot el gruix del volum, afectant el text i arribant a esquinçar bona part dels fulls a partir del full sign. N1 i fins al darrer. Les característiques de l'afectació fan pensar que hauria pogut ser el resultat d'un tret. En qualsevol cas, l'objecte que va travessar el volum hauria d'haver-ho fet amb molta força.– Enquadernació en pell sobre cartó amb decoració de ferros.– Abundants correccions i afegits manuscrits amb indicacions complementàries relatives a algunes celebracions (lletanies...). Entre els fulls Mm2 i Mm3 hi ha encartat un full de dimensions més petites corresponent a la p. 97 d'una edició sense identificar, amb les lletanies de la Mare de Déu. Actualment, l'exemplar està integrat

al fons de l'antiga biblioteca de l'inquisidor Gabriel Hernández Ximénez (1555-1650) qui, en morir, va llegar tota la seva col·lecció de llibres i altres béns a la parròquia d'Ayora per a la instrucció dels seus curats. La major part del fons del segle XVI l'integren llibres de caràcter teològic com són obres i comentaris d'Aristòtil, Sant Agustí o Sant Tomàs, Bíblies i comentaris a les Sagrades Escripures, sermons i altres volums de teologia dogmàtica, teologia moral o pastoral. L'enquadrernació de la major part d'aquest fons del segle XVI és en pergamí i, excepte un parell de volums enquadrernats en pell i decoració mudèjar, s'observa que van ser enquadrernats amb el mateix estil, com per formar deliberadament una biblioteca uniforme. Així mateix, la major part de volums tenen un exlibris manuscrit a la pàgina de portada que testifica els antics possessors. El gruix dels llibres del segle XVI va pertànyer a l'esmentat Gabriel Hernández, alguns dels quals heretà del seu oncle Miguel Hernández, igualment presbíter a Ayora. Curiosament, la còpia del processoner valencià de 1578 que es conserva en aquest arxiu presenta una enquadrernació completament diferent de la de la resta del fons i no presenta cap rastre de l'exlibris que hi ha a la resta].

Barcelona, BC: 10-II-28 [*.- Complet.- Exemplar molt usat. Taques de cera i òxid i moltes restes d'humitat. Molts forats deguts a paràsits que, en alguns fulls, han estat restaurats.- Enquadrernació moderna en pergamí amb teixell de pell granat amb el títol en daurat: 'Processionarium valentinum', i indicació de l'any a la part inferior del lloç.- Segell de l'Institut d'Estudis Catalans a la pàgina de portada.- Els tres fulls inicials estan numerats a mà utilitzant xifres aràbigues. Afegits manuscrits i ocasional subratllat del text. Hi ha també algunes correccions de la música (p. ex, al full sign. M2a)].

Barcelona, BC: M.1648 [*.- Incomplet: Falta tot el quadern A i la meitat del full. sign. B1.- Exemplar amb mostres evidents d'haver estat molt utilitzat. Fortament afectat per la humitat i, en general, bastant malmès. Alguns fulls han estat restaurats recentment.- Enquadrernació antiga en pergamí. Conserva restes dels cordons de cuir per lligar el volum.- Exlibris manuscrit al vers del full de guarda inicial: 'Soy de mi dueño. Garsia'.- Textos manuscrits de caràcter administratiu en català als fulls de guarda inicial i final. Al vers de la guarda inicial, hi ha una entonació musical sobre pauta de cinc ratlles de l'antífona de benedicció de terme per al dia de la celebració de la festivitat de la Inuentio Crucis, *Ecce crucem domini fugite partes adverse*. Diversos textos ratllats a la pàgina del colofó.- Segons consta escrit a llapis al full de guarda inicial, de la mà d'Higini Anglès, l'exemplar podria procedir d'Ulldecona].

Madrid, BN: R/9403 (*olim* C-2.ª-12-fila 1, Fondo Barbieri). [*.- Complet.- Exemplar globalment en bon estat excepte els deu darrers fulls, que estan molt malmesos i presenten importants pèrdues de paper. L'exemplar ha estat curiosament restaurat incloent la restitució de paper i còpia manuscrita del text i la música originalment impresos als fulls finals i als fulls sign. R3-4.- Enquadrernació moderna en pergamí sobre cartolina. Cordons de cuir per lligar l'enquadrernació. Conserva restes de pintura vermella als talls.- Diversos segells d'antic propietari

(no identificat) a la pàgina del colofó i als fulls de guarda finals. Exemplar procedent de la biblioteca particular de Francisco Asenjo Barbieri (Madrid). Segell de la Biblioteca Nacional a la pàgina de portada i als fulls sign. A2a, B1a, H2a Dd1a i Qq2b (colofó).– Proves d'escriptura i anotacions marginals manuscrites].

Madrid, BN: M/786 [*.– Complet.– Exemplar en acceptable estat de conservació, tot i que hi ha alguns forats de paràsits, especialment al marge inferior.– Enquadernació antiga en pell dins d'un estoig modern. Ferros daurats a les tapes i també entre els nervis. Restes de tancadors.– Exemplar procedent de la biblioteca particular de Francisco Asenjo Barbieri (Madrid). Segell de la Biblioteca Nacional a la pàgina de portada, als fulls sign. O3a, Dd1a i al vers del darrer full, sota el colofó.– Anotacions marginals i correccions manuscrites. L'exemplar conté també, al final del volum i integrat a la relligadura, dinou fulls afegits al segle XVIII. A tots els fulls hi ha manuscrits cinc payoutats de cinc ratlles en tinta vermella, però només als set primers fulls apareix la notació musical quadrada manuscrita, amb antífonas i himnes per a les festivitats de sant Vicenç, sant Josep, la Transfiguració, Nostra Senyora del Socors, sant Tomàs de Vilanova i per a diverses estacions de la processó dels Set Dolors. També hi ha algunes pàgines en les quals, a sobre del payoutat, s'han afegit algunes oracions o textos d'himnes. Als altres fulls els payoutats s'han mantingut en blanc].

València, AC: A/103 (1-B) (*olim* Liturgia 2) [*.– Complet. Bon estat de conservació, tot i que hi ha alguns forats de paràsits a les pàgines inicials.– El quadern C ha estat relligat amb els fulls sign. C1 i C2 desordenats, formant la seqüència C3, C4, C1 i C2.– Enquadernació en mitja pell holandesa amb decoració de ferros al llom i teixell on hi consta l'antiga signatura 'Liturgia 2' en una etiqueta de paper. Talls esquitxats.– Segell de cautxú de la Biblioteca de la Catedral de València a la pàgina de portada].

València, AC: A/236 (2-A) (*olim* Rar. 180) [*.– Incomplet: Falta el full Hh3 i els tres finals (Qq2-Qq4), que es van substituir encartant uns fulls manuscrits que copien íntegrament el contingut dels fulls impresos perduts, excepte el vers del darrer, amb el colofó, que no s'arribà a copiar.– Exemplar usat, amb reforços i reparacions mitjançant l'afegit de paper a la part inferior d'algunes pàgines per mitigar el desgast, però en general en bon estat de conservació. Segell de cautxú de la Biblioteca de la Catedral de València a la pàgina de portada i al full sign. N2a.– Enquadernació en pell i tapes decorades amb sanefa de ferros daurats. Tancadors originals ben conservats. Entrenervis decorats amb florons i filets. Cintes de registre i talls daurats.– Dos fulls manuscrits encartats entre els fulls sign. R2 i R3, amb les antífonas *Exsurge domine adjuva* ('La antífona siguiente se dice antes de las letanías') i *Provideat dominus Deus hominem* ('Pro eligendo Sum. Pont.') i el salm 146, *Laudate dominum* ('Pro pluviam'). Afegits de text manuscrits al full sign. Ff3].

València, AC: A/237 (2-A) (*olim* Liturgia 3) [*.– Complet. Bon estat de conservació. Taca de tinta a la cantonada inferior a partir del full. Gg3.–

Enquadernació en mitja pell holandesa amb decoració de ferros al llom i teixell on hi consta l'antiga signatura 'Liturgia 2' en una etiqueta de paper. Talls esquitxats.– Antiga signatura manuscrita il·legible al full A3a. Segell de cautxú de la Biblioteca de la Catedral de València a la pàgina de portada i al full sign. P3a].

Segons Odriozola, a la Catedral de València hi ha tres exemplars amb les signatures antigues: 1) Liturgia 2, complet i en bon estat; 2) Liturgia 3, complet però amb les pàgs. 13-16 mal col·locades, entre les pàgs. 8 i 9; i 3) un altre exemplar sense signatura que només arriba fins a la pàg. 296. En realitat l'antiga signatura Liturgia 2, correspon a l'actual A/103 i Liturgia 3 a l'exemplar A/237. L'exemplar sense signatura que menciona, mancat dels tres fulls finals, és l'actual A/236. Andrés. *Catedral de Valencia*, en canvi, només en coneix dos, i afirma que hi ha un altre exemplar a més del Rar. 180 (l'actual A/236) que ell descriu. Amb tot, el text d'Andrés és molt confús i els equívocs són abundants doncs dona descripcions contradictòries dels dos exemplars, amb matisos que no es corresponen amb les còpies conservades. Hernández Royo. *Imprenta valenciana*, per la seva banda, esmenta dos exemplars conservats a València AC, un amb la signatura Liturgia 2 i l'altre és el Rar. 180. Segons l'autora, aquest darrer exemplar enquadernat en pell i amb tancadors metàl·lics, seria incomplet a partir del fol. 297 i també tindria manuscrits els dos fulls que falten després del fol. 124, essent per tant, indubtablement, l'actual A/236.

València, Ateneu: R-786 (*olim* R.16547). [*.– Complet. Tan sols falta la meitat inferior del full sign. R3.– Algunes taques, especialment a les pàgines que recullen la celebració de Divendres Sant, que estan molt afectades per taques de cera i petits desperfectes. Alguns fulls han estat restaurats, però en general, excepte alguns fulls més deteriorats per un ús continuat (rogatives), es troba en bon estat.– Alguns fulls es presenten desordenats: el full sign. V2 (p. 197) està relligat a continuació del V3. Sembla que aquest error ve de lluny, del moment de l'enquadernació actual, doncs hi ha indicacions manuscrites que ho indiquen.– Enquadernació en pell amb sanefa de ferros daurats a les tapes i al llom. Teixell modern de paper amb la indicació 'Ateneo Mercantil | Valencia | R-786'. Talls tintats en vermell.– Segell de cautxú 'Ateneo Mercantil Valencia. Biblioteca' al vers del full de portada, full sign. A1b, i als fulls sign. A4a, GG1a i al Qq4b (colofó).– Abundants marques d'ús en forma d'anotacions marginals manuscrites, correccions del text puntuals i afegits, sobretot a les lletanies de les rogatives.

40.

Processoner Trinitaris 1589

Trinitaris P1589

Manual de la orden de la sanctissima e individua Trinidad y redempcion de captivos.

Barcelona: Jaume Cendrath, 1589.

Promotor: Bisbe Joan Dymas Loris.

Autor: Matias Luzón.

La Primera part és un Cerimonial monàstic de l'orde trinitària. La Segona part, sense portadella pròpia, amb nova foliació i completament musical, està formada per un tonari (els primers 27 fulls) i un processoner complet (la resta), tal com s'indica a la taula de continguts que apareix al final (full sign. M3a): *Cantoria de este libro que contiene en si las dos partes del, que son intonario y processionario.*

In 8° (165 x 110 mm).— ¶⁸ ¶¶² [Primera part:] A-H⁸ I⁴; [Segona part:] A-L⁸ M⁴.— [Primera part:] [10] f., 1-136 p. (= 78 fulls); [Segona part:] 1-90 fols., [2] (= 92 fulls).

Errates en signatura: A3 (per ¶3), [Primera part:] B2 (sense signar); [Segona part:] D3 (sense signar), E2 (sense signar), E4 (sense signar), F4 (sense signar), G4 (sense signar), K3 (sense signar), K4 (sense signar).

Errates en foliació: [Primera part:] 10 (el número de pàgina no està situat a la cantonada superior del costat del tall de la plana, sinó al del llom), 59 (per 39), 59 (per 50), 16 (per 61), 62 (per 66), 17 (per 71); [Segona part:] 16 (per 15), 32 (sense foliar), 41 (sense foliar), 45 (sense foliar), S1 [5 invertit] (per 51), 73 (sense foliar), 79 (per 77), 89 (per 81).

Tipus: [Primera part:] 66R (errates); 80R; 91C (carta prologal); [Segona part:] 93R.— [Primera part:] A3a: 32; B1b: 33; [Segona part:] E1a: 28.— Text a una columna excepte als fulls sign. D7a-D8a de la Segona part, que estan a dues columnes.— Caixa: 130 x 83 mm.— Tinta negra a la Primera part i negra i vermella a la Segona. La creu gravada de la portada està impresa a dues tintes, blava i vermella.— Llatí i català.

La Primera part, corresponent al Cerimonial, està paginada i no inclou notació musical, mentre que la Segona, corresponent al tonari i processoner, està foliada i és completament musical.— Les xifres de les signatures tipogràfiques de la Primera part estan impreses en números romans i les de la Segona part en xifres aràbigues.

NOTACIÓ MUSICAL:

Disposició: 1 col.— Caixa: 121 x 82 mm.

Notació quadrada i semimensural.— 5 pautats en tinta vermella de 4 línies per pàg.— 13 mm. A dues columnes al full sign. D7a-D8a de la Segona part.

Notació semimensural en alguns himnes i als goigs dels fulls sign. I6b i I7a.

MANVAL | dela Orden de la sanctissima, e | indiuidua. | TRINIDAD | y redempcion de captiuos; | reuelada por su Diuina Magestad a su | vicario vnico, el

grande | Innocencio III. | summo Pontifice en el año del Señor | 1198. a 28. de Enero.
 | Recopilado por el M.F. Matthias Luzon. | [*escut circular amb la creu eixamplada
 vermella i blava típica de l'orde, acolorida a dues tintes, i llegenda al voltant:*]
 ARMA MILITIAE NOSTRAE, POTENTIA DEO .2.COR.10. | [*cursiva*] CON
 LICENCIA. | Impresso en Barcelona por Iaime Cendrad. [*rodona*] | Año. [*cursiva*]
 1 5 8 9.

[*Colofó, full sign. M4b*]:

[*Al final de la taula de continguts de la Segona part*]: [*cursiva*] Sacrosanctæ [et]
 indiuiduæ TRINITATI | laus in sæcula. Amen.

REPERTORIS:

Asunción. *Escritores trinitarios* II, p. 34 (a l'entrada corresponen a Matias Luzón: "En el mismo volumen está encuadrada otra obra del mismo autor, intitulada: 2. Cantoral.– En la misma imprenta, y consta de 19 hojas. Este Manual y Cantoral, escritos con tanto acierto, se mandaron observar en la provincia de Aragón, y rigieron en todo lo referente al culto divino hasta que fué adoptado el Ceremonial del P. Fr. Pedro Bravo, de quien tratamos en el primer tomo de la presente obra, pág. 105 y siguientes.")– BU. Barcelona. *Llibres impresos a Espanya*, p. 37.– *Cat. Col. S. XVI* M-414.– Fernández de la Cuesta. *Libros de música* (2), p. 28.– Fernández de la Cuesta. *Spanish plainchant*, p. 15.– *IB* 6753.– Lamarca. *Impremta a Barcelona* 796.– Millares. *Impremta Barcelona. Período renacentista*, Cendrat 64, p. 80.– Molin & Aussedat 2414.– Odriozola 630 i p. 445.– *RISM B/XIV*, 1 (p. 61*)– Simón Díaz. *BLH* XIII 5410 (Matías Luzón).

Recursos en línia:

CCfr (exemplar Paris, BN: Rés. B. 5040).– CCPBC 2543870.– CCPBE 000016759.– RELICS REAAA4060 (*olim* 4760).

EXEMPLARS:

Barcelona, BU: B-60/9/25 [*.– Incomplet: Falta el darrer full (sign. M4).– Exemplar bastant deteriorat. Molt afectat per forats de paràsits, amb fulls esquinçats i taques de cera.– Encuadració en pergami, bastant malmesa. Restes de tancadors. Teixell de paper amb la signatura actual al lloc i restes d'antics teixells.– Exlibris manuscrit d'antics propietaris a la portada: 'Ad usum Fr. Petri Solá, eiusdem ordinis' i 'Ad usum Fr. Joachim Rovirosa'. Al full. sign ¶1b: 'Dado por el P. Joaquin Rovirosa al P. Fr. Carlos Grañén... 4 de febrero de 1754... con la obligación de 4 missas'. Segells de la Biblioteca Universitària i Provincial de Barcelona a la portada i als fulls B5a (Primera part) i H3a (Segona part).– Correccions i anotacions manuscrites].

Madrid, BN: R/26961 [*.- Incomplet: Falta el full sign. B3 de la Primera part i tot el quadern L de la Segona part.- Exemplar una mica tacat i amb alguns fulls esquinçats.- Enquadernació antiga en pergamí amb cordons, una mica malmesa.- Exlibris manuscrit a la pàgina de portada: 'Libreria de Trinitarios Calzados de Madrid', incloent la signatura antiga: e.23.c.v. Segell de la Secció de Raros de la Biblioteca Nacional a la pàgina de portada i als fulls sign. A1a, G3a, I4b de la Primera part i A1a i M4b de la Segona part].

Paris, BN: Rés. B. 5040 [*.- Incomplet: Falta tot el quadern L (= fols. 81-88) de la Segona part.- Molt bon estat de conservació.- Enquadernació en pergamí amb inscripció al lloc: 'Manual de la Orden de la Trinidad'. A la part inferior, teixell amb antiga signatura (B. 836), que també apareix manuscrita al vers del full de guarda inicial.- Segell a la pàgina de portada: 'Bibliothecae Regiae'. Segell als fulls sign. G3a i I4b de la Primera part, i als A1a i M2b de la Segona part: 'Bibliothèque Royale'].

4I.

Processoner Tortosa 1595♣³ Tortosa P1595*Processionarium iuxta ritum ecclesie Dertusensis.*

València: Pere Patrici Mei, 1595.

Promotor: Bisbe Gaspar Punter.

Editors i correctors: Gaspar Jordà, Joan Sortor i Jaume Miró, canonges de la catedral.

In 4º (250 x 180 mm).– ¶⁴ A-Z⁴ Aa-Rr⁴.– [8] f., 1-319 p., [1] f. (= 164 fulls).

Errates en paginació: 342 (per 312).

Errates en signatura: Mm (de mida més petita que la resta de signatures tipogràfiques); V2 (falta en alguns exemplars, p. ex. al de València, BCP).

Tipus: 133R; 92R; 119C.– ¶4a: 27.– Caixa: 193 x 126 mm.– Tinta negra i vermella.– Inic. xil. historiades.– Llatí.

Existeixen dos estats d'aquesta edició. Tots els exemplars de Tortosa AC i també el de Tortosa ACBEB, conservats majorment en rama, inclouen, sovint encartat dins del quadern B, un altre plec de dos fulls corresponent als fulls sign. B2 i B3. En aquests fulls, la música i el text han estat completament recompostos per tal de corregir errors, fet que suposaria l'existència d'un segon estat, encara que no sabem si el llibre va arribar a circular abans d'estampar els nous fulls amb la correcció. Sembla que en un bon nombre dels exemplars que es van conservar en rama, els fulls del segon estat no van arribar mai a substituir els del primer estat. A més, als dos fulls corregits del segon estat, els reclams i les signatures tipogràfiques del peu de pàgina es presenten dins d'un requadre de filets que no apareixia als mateixos fulls del primer estat. En aquest primer estat, el requadre tan sols és present als quaderns A i Kk-Rr. Contràriament al que succeeix a la resta del volum, no totes les pàgines dels quaderns Kk a Nn, a més del quadern A, que conté els textos preliminars i la taula de continguts, són completament musicals i presenten text a la part inferior de la plana, immediatament abans del requadre de filets. Les correccions de la música (afegit d'un bemoll a la clau de la primera línia de l'antífona *Alma redemptoris mater*), no va evitar que, en aquest segon estat, la impressió de les notes musicals sobre el pauta fos sovint molt més imprecisa que a la primera impressió, amb desplaçament de l'altura de les notes respecte del pauta i que, fins i tot el text de l'antífona es presentés amb alguns canvis ortogràfics incongruents que no es trobaven a l'estat anterior, previ a les correccions. En alguns exemplars, com per exemple a Barcelona BC 10-III-6 o a l'exemplar recentment enquadrant de Tortosa AC, els dos estats diferents dels fulls sign. B2 i B3 s'han relligat consecutivament.

El text i la música de totes les pàgines està emmarcat dins d'un requadre de filets.

NOTACIÓ MUSICAL:

Disposició: 1 col.– Caixa: 174 x 123 mm.

Notació quadrada i mensural.– 6 pautats en tinta negra i vermella de 5 línies per pàg.– 18 mm.

Completament musical.

[Dins d'un marc de filets, doble a la part superior i simple a la inferior i als laterals]
 [vermell] PROCESSION= | [negre] NARIUM IVXTA | [vermell] RITVM
 ECCLESIAE | [negre] | DERTVSENSIS. | [gravat amb la figura de Jesús en actitud
 de beneir i amb un llibre a la mà on hi figura la inscripció 'EGO SVM VIA,
 VERITAS ET VITA'] | [vermell] VALENTIÆ. | [negre] [filet] | Apud Petrum
 Patricium, iuxta templum | D. Martini. [vermell] 1595.

[Colofó, full sign. RR4b]:

[Dins d'un marc de filets, doble a la part superior i a la inferior] [vermell]
 VALENTIÆ. | [negre] [filet] Apud Petrum Patricium, iuxta | templum D. Martini.
 | [vermell] 1595.

REPERTORIS:

Altés. *Aportación* Od-69.– Bosch. *Valencia* 923.– Cárcel Ortí 1435.– Fernández de la Cuesta. *Libros de música* (2), p. 28.– Fernández de la Cuesta. *Spanish plainchant*, p. 15.– Gudíol. *Arqueologia litúrgica*, fol. 215 (menciona l'exemplar de Tortosa AC i un altre a la parròquia de Morella, segurament, a partir de la comunicació de mossèn Enric Bonet al I Congrés Litúrgic de Montserrat de l'any 1915, sense aribara veure l'exemplar).– *IB* 6670.– Isusi. *Vicente Ripollés*, p. 58 (reproduïx la pàgina de portada).– March. *Missal de Tortosa*, p. 268 n. 2 (indica l'existència a Tortosa AC d'un grapat d'exemplars en rama, això és, amb els fulls sense relligar, tal com van sortir del taller d'impremta: “Així mateix féu estampar, el Capítol tortosí, un *Processionarium* per a ús de la Seu y diòcesi tortosina. La venda d'aquesta obra no devia anar tant bé, essent d'ús més restret, com la del Missal y breviari, ja que en un fons de l'Arxiu de Tortosa hem trobat una pila d'exemplars de dita obra sense lligar, ni tan sols ordenar els fulls, aital com van sortir de la impremta.”).– O'Callaghan. *Episcopologio*, pp. 162-163.– Odriozola 672 (menciona la referència Rubió. *Tortosa*, sense indicar la pàgina, però no s'ha localitzat cap cita d'aquesta edició en aquesta memòria de la seva segona visita a la biblioteca capitular de la Seu de Tortosa ni tampoc a la de la primera visita, efectuada per Rubió i Balaguer i el seu pare Antoni Rubió i Lluch l'any 1914, la memòria de la qual fou publicada a “La Biblioteca del Capítol Catedral de Tortosa”, *Institut d'Estudis Catalans. Anuari* 5, part II (1913-1914), pp. 745-757. A Rubió. *Tortosa* tan sols es fa referència a la descoberta de la còpia en pergami del ritual de Tortosa de 1524 i no a l'edició del processoner de 1595, tot i que la notícia ja havia estat donada per March uns anys abans i que Rubió dedica tot un apartat de la seva memòria als llibres impresos).– Palau 238167; 269589 (sota el títol *Rituale Sacramentorum*, possiblement degut a una confusió amb el ritual del 1592 del mateix impressor, descriu un exemplar amb foliació idèntica a la del processoner del 1595).– Querol. *Tortosa* 88.– RISM B/XIV, 1 (p. 58*).

Recursos en línea:

CCPBE 000306044.– CCPBV 1999154914.– *Parnaseo: Producción imprenta en Valencia siglo XVI.*– RELICS REAAA9491 (*olim* 11029).

EXEMPLARS:

Barcelona, BC: 10-III-6 [*.– Complet.– Exemplar en bon estat de conservació tot i que alguns fulls (especialment els inicials) estan molt torrats i tacats per òxid i el paper molt debilitat. La resta del volum presenta un magnífic estat de conservació amb ocasionals taques d'òxid.– Bons marges. Conserva les barbes originals als talls lateral i inferior.– Enquadernació moderna en pergamí sobre cartó. Filets daurats a la part superior i a la part inferior, entre dobles filets daurats: 'VALENTIAE | 1595'. Teixell en pell al llom, amb la inscripció en daurat: 'PROCESSIONARIUM DERTUSENSE' entre filets daurats;. Tall superior pintat en vermell.– En el relligat, el plec que formen els fulls B2 i B3 del segon estat de l'edició, s'ha encartat entre els fulls B2 i B3 del primer estat, de manera que els fulls sign. B2 i B3 estan repetits.– Segell de l'Institut d'Estudis Catalans a la pàgina de portada].

Barcelona, BC: M.2174 (*olim* 783.29 Pro. 4º) [*.– Complet.– Tot i que presenta alguns petits estrips en alguns fulls i que el paper està una mica torrat i lleugerament afectat per la humitat, especialment als quaderns inicials, és un exemplar en molt bon estat de conservació i amb bons marges. Conserva les barbes originals als talls lateral i inferior.– Enquadernació moderna en mig pergamí i tela sobre cartó. Filets i inscripció daurats al llom: 'PROCESSIONARIUM IUXTA RITUM ECCLESIAE DERTVSENSIS'. Tall superior pintat en vermell.– Segell de la Biblioteca Central de Barcelona a les pàgines de portada i colofó.– Els fulls sign. B2 i B3 pertanyen al primer estat de l'edició].

Montserrat, BMon: XVI-8º.647 [*.– Complet.– Taques d'humitat i òxid i alguns forats al paper que afecten fonamentalment als fulls de guarda, però en general es conserva molt bé.– Enquadernació antiga en pergamí que conserva un full de paper amb correccions d'impremta com a reforç del llom].

Tarragona, BSem: S. Vilaró 435 (*olim* 8º 264.783 PRO (S. XVI) [*.– Complet.– Exemplar afectat per la humitat, una mica tacat i amb el paper força enfosquit, però en bones condicions de conservació. Presenta ocasionals taques de tinta, sovint, degudes a la manipulació de la premsa.– Enquadernació antiga en pergamí bastant deteriorada i amb estrips. Restes de tancadors amb tires de camussa. Talls pintats mitjançant jaspiat. Al llom, a dalt i entre filets, escrit a tinta per una mà moderna, 'Processionarium | ECCLESIAE [*sic*] DERTUSENSIS'. Al mig del llom, dibuixat també a tinta i per la mateixa mà, un floró, i a la part inferior, indicació de l'any: '1595'. Teixell de paper autoadhesiu amb la signatura moderna d'una catalogació en desús: 8º 264.783 PRO (S. XVI). La signatura topogràfica vàlida actualment és S. Vilaró 435.– Exlibris manuscrit al full de guarda inicial: 'De Sebastián Cabré, Pbro'. Dins del volum, entre els fulls sign. S2 i S3, es conserva una petita tira de paper amb el nom d'una possible antiga possessora: 'Sor Maria Antoni Valls'. Exlibris de

cautxú de la biblioteca de Joan Serra i Vilaró ('Ex-libris J. Serra-Vilaró') a la pàgina de portada i al full sign. R2a.– Correccions manuscrites de la notació musical al full sign. I3a.– Els fulls sign. B2 i B3 pertanyen al segon estat de l'edició.– Exemplar no registrat en cap repertori].

Tortosa, AC: s.s. [exemplar 1] [*.– Exemplar en rama i sense plegar, amb els fulls doblegats per la meitat.– Complet.– Presenta un estat de conservació bo, però el paper està molt torrat, lleugerament afectat per la humitat i amb rastres de paràsits als fulls exteriors i als marges, que estan puntualment rebregats per la falta de protecció.– Conservat dins d'una doble camisa de paper reaprofitat.– Dins de la mateixa unitat es conserven dues còpies del plec format pels fulls sign. B2 i B3, això és, els fulls corregits corresponents al segon estat de l'edició, plegats per la meitat. També es troben dues altres còpies del mateix plec amb els fulls sign. B2 i B3 (primer estat), però sense corregir i sense plegar. Hi ha, a més, una altra còpia del quadern ¶, el corresponent a la portada i els preliminars, més greument afectada pel corc i amb lleus pèrdues de paper].

Tortosa, AC: s.s. [exemplar 2] [*.– Exemplar en rama i sense plegar, amb els fulls doblegats per la meitat.– Complet.– Presenta un estat de conservació bo, tot i que en alguns dels fulls el paper està molt torrat i lleugerament afectat per la humitat.– Conservat dins d'una camisa de paper reaprofitat.– Dins de la mateixa unitat es conserva una còpia, plegada per la meitat, del plec format pels fulls sign. B2 i B3, degudament corregits (segon estat)].

Tortosa, AC: s.s. [exemplar 3] [*.– Exemplar en rama i sense plegar, amb els fulls doblegats per la meitat.– Complet.– Presenta un estat de conservació generalment bo, tot i que en alguns dels fulls el paper està molt torrat i afectat per la humitat, presentant taques i ocasionals forats de corc.– Conservat dins d'una camisa de paper reaprofitat.– Dins de la mateixa unitat es conserva una còpia, plegada per la meitat, del plec format pels fulls sign. B2 i B3, degudament corregits (segon estat).]

Tortosa, AC: s.s. [*.– Complet.– Exemplar en perfecte estat de conservació amb el paper fresc, marges generosos i conservant les barbes a la major part dels fulls. – Enquadernació moderna en pergami, amb tancadors de cordill i títol cal·ligrafiat al lloc: 'Processionarium Dertusense'. Com s'indica en una nota manuscrita al full de guarda inicial, l'exemplar va ser enquadernat l'any 2012, a despeses del Canonge Arxiver de la Catedral de Tortosa, mossèn Jaume Alanyà i Roig. És un dels exemplars que es conservaven en rama en aquest arxiu, restaurat i enquadernat l'any 2012.– Els fulls B2 i B3 pertanyen al primer estat de l'edició].

Tortosa, ACBEB: Reserva, s.s. [*.– Exemplar en rama, tots els fulls del volum estan plegats a punt per passar a ser enquadernat.– Complet.– És l'exemplar que antigament es trobava a l'Arxiu Municipal de Tortosa. Tots els fons de l'Arxiu Municipal van passar a ser gestionats per l'Arxiu Comarcal del Baix Ebre, creat formalment el 1983, però que no va començar a funcionar com a tal fins al 1992. Les noves instal·lacions, a l'edifici renaixentista del Col·legi de Sant Jaume i Sant

Maties, es van inaugurar el 1997, data des de la qual el volum es troba allà.– El paper està una mica torrat, presenta algunes taques i s’observen traces d’haver estat afectat per la humitat, però és un exemplar conservat en perfectes condicions, sense enquadernar ni guillotinar. Amb tota seguretat, aquest exemplar prové també del conjunt d’exemplars en rama que, segons March. *Missal de Tortosa*, es trobaven a Tortosa AC. Inclou, dins del quadern B, l’afegit d’un plec amb els fulls B2 i B3 corregits, igual com succeeix amb els exemplars conservats a Tortosa AC i també a un dels que actualment es conserven a Barcelona BC, el que porta la signatura 10-III-6].

Segons March, a Tortosa AC hi havia una pila d’exemplars en rama sense relligar, sense indicar el nombre exacte. Odriozola no hi va poder accedir i al seu catàleg suposa que encara hi devien ser, però indica que “según March *la mayor parte de la edición se conservaba [sic]*, aun en rama, en el Archivo del Cabildo”. Actualment es conserven a Tortosa AC tan sols quatre exemplars d’aquesta edició. Un ha estat enquadernat recentment. Els altres tres es conserven encara en rama. Amb tota probabilitat l’exemplar que ara per ara es troba a Tortosa ACBEB també devia formar part de “la pila” d’exemplars trobats per March. Igualment, ens inclinem a pensar que els dos exemplars que en aquests moments es troben a Barcelona BC, que conserven intactes les seves barbes i compateixen algun altre element de singularitat amb els exemplars en rama de Tortosa AC, també devien, inicialment, formar part de la col·lecció de la catedral tortosina, fons del qual, en algun moment, es van remoure.

València, BCP: SJR/964 (*olim* SJR/644; *olim* Mus/VRP-598) [*.– Complet.– Exemplar en bon estat de conservació. Una mica afectat per la humitat i ocasionals taques de cera i òxid. Restes de restauracions antigues per consolidar els fulls afectats per esquinços. En una restauració de l’any 2012 s’han restituit pèrdues de paper i s’han reincorporat alguns fulls despresos.– Enquadernació en pell, molt desgastada, amb decoració de ferros a les tapes anterior i posterior. Quatre fulls de guarda inicials (al tercer full de guarda hi ha el text manuscrit de quatre estrofes de l’himne *Iesu nostra redemptio*). Teixell de paper al llom amb signatura antiga.– Al segon full de guarda inicial hi ha una anotació manuscrita que indica que en data 1 de març de 1962 aquest exemplar passà de la Biblioteca del Reial Col·legi Seminari del Corpus Christi a la del Patriarca Joan de Ribera: ‘Este vol. pasa de la Biblioteca del Colegio a la del Sto. por ser del siglo XVI’ [signatura il·legible]. L’exemplar, però, ha tingut una història una mica complexa. En realitat va pertànyer a la biblioteca personal de Vicent Ripollès Pérez (1867-1943), canonge i mestre de capella del Reial Col·legi Seminari de Corpus Christi entre el 1895 i el 1902. Ripollès es va formar al Seminari de Tortosa i va ocupar els càrrecs de mestre de capella d’aquesta institució i de la pròpia catedral tortosina durant dos anys, entre 1893 i 1895, just abans de passar a ocupar el magisteri de capella del Col·legi de Corpus Christi. Així ho testifica una etiqueta impresa enganxada en aquest mateix full de guarda i anterior a la nota manuscrita de l’any 1962. Aquesta etiqueta amb la marca de propietat de Vicent Ripollès ja no es troba enganxada a l’exemplar i es deu haver extraviat durant el procés de restauració de l’any 2012. L’etiqueta, impresa amb posterioritat a la

mort de Ripollès —s’hi indica la data de la seva mort, el 19 de març de 1943—, assenyala que el volum va ser donat al Col·legi l’any 1939 (‘Legado por el mismo a este R. Colegio. Año 1939’). Quan el llegat de Ripollès, donat en vida, va arribar al Col·legi l’any 1939 i més encara després de la seva mort l’any 1943, la col·lecció es va disgregar i dins l’arxiu de música tan sols es van catalogar les seves partitures, deixant de banda altres materials bibliogràfics com les monografies, publicacions periòdiques, programes de mà o correspondència. Les monografies, com la que ens ocupa, no es van incorporar pròpiament a l’arxiu musical i, com que no se li va donar cap signatura, van passar a formar part d’un fons general miscel·lani dins de la Biblioteca del Col·legi, sense catalogar. Donat que era un llibre antic, l’any 1962 va passar de la biblioteca del Col·legi a la del Patriarca, dins de la mateixa institució. A la Biblioteca de Joan de Ribera, situada a la part alta de l’edifici i amb un accés més restringit, es conservaven les obres més antigues i valuoses doncs oferia majors garanties de seguretat. Allà se li va donar primer la signatura SJR/644 i en una nova catalogació dels fons la més moderna SJR/964. Aquesta es va afegir en un teixell modern que tapava les restes de l’antic. L’any 2010, quan es va fer la catalogació de tota la música del Reial Col·legi de Corpus Christi, el llibre, que encara conservava l’etiqueta que acreditava la seva pertinença a la biblioteca de Vicent Ripollès llegada al Col·legi, va ser restituit al seu emplaçament originari i va passar a formar part de la Secció de Música, on se li va donar una nova signatura (Mus/VRP-598) i s’eliminà el teixell amb la signatura de la Biblioteca de Joan de Ribera. Posteriorment, l’any 2019, s’ha tornat a ubicar a la Biblioteca del Patriarca, de nou per causa de la seva antiguitat, encara que mai no va formar part pròpiament de la biblioteca personal de Joan de Ribera. Hem de mostrar el nostre agraïment a la professora Rosa Isusi-Fagoaga, qui ha pres un interès especial a ajudar-nos a reconstruir la història de l’exemplar i ens ha facilitat les fotografies que ella mateixa va realitzar el mes de maig de 2010 que acrediten la marca de propietat de Vicent Ripollès].

En una comunicació de mossèn Enric Bonet al I Congrés Litúrgic de Montserrat de l’any 1915 (inèdita però conservada manuscrita a Montserrat BMon, ms. 1126) s’indica que existien quatre exemplars d’aquesta edició a l’església de Santa Maria la Major de Morella que no s’han pogut localitzar i que donem per perduts.

Odriozola menciona l’existència d’un exemplar d’aquesta edició a l’Arxiu Capitular d’Urgell i indica que és gairebé complet (fols. 1-319 amb el colofó). No obstant això, no ha estat possible localitzar-lo ni consultar-lo en les diverses visites fetes al llarg del temps. L’arxiver, mossèn Benigne Marqués, afirma que no es troba allà.

CCPBE 000306044 menciona un exemplar en una biblioteca privada no identificada.

42.

Apèndix de processoner Benedictins 1500 Himnari

✎ Benedictins Pap1500-H

[*Hymnorum intonationes secundum consuetudinem Monachorum congregationis sancti Benedicti de Valladolid.*]

[Montserrat: Joan Luschner, 1500].

Sense indicació tipogràfica, però imprès a Montserrat per Joan Luschner l'any 1500.

Segons la documentació aportada per Méndez a partir de les dades que li facilità l'arxiver del monestir de Montserrat Benet Ribas, s'imprimiren 406 exemplars, tots en paper, que es venien al preu de 40 maravedís. La major part d'autors que s'han referit a aquesta edició repeteixen aquestes dades.

Hom pot pressuposar dues emissions, una en paper i l'altra en pergamí, d'acord amb el que succeeix amb les edicions emparentades del processoner i de l'ofici de difunts igualment impresos per Joan Luschner a Montserrat l'any 1500 (núms. 34 i 44 d'aquest repertori). Veure, al respecte, els comentaris fets al registre núm. 44. Tot i això, a la relació d'impressions facilitada per Méndez (p. 356) s'indica que tots els 406 exemplars de l'himnari foren impresos en paper, mentre que per a les edicions del processoner i del volum amb l'ofici de difunts, s'especifica quants exemplars corresponen a cadascuna de les dues emissions, una en paper i l'altra en pergamí.

In 8° (132 x 92 mm).— [*]⁸² a-e⁸.— [8]?, I-XL fols. (= 48? fulls). A més de la numeració de folis, les pàgines dels quaderns a-e⁸ estan identificades, a la part superior esquerra de cada pàgina, just al costat del títol corrent, mitjançant la seqüència de lletres A-U, a-z, els signes d'abreviatura [*et*], [*cum*] i [*rum*], aa-zz i Aa-Ll.

Errates en signatura: ij c (per c2), iiij c (per c4).

Tipus: Lletra gòtica d'una sola mida: 136G.— [*]3a, i en general tota la taula de continguts: 13; a1a: Tres ratlles de música i text impresos alternadament a totes les pàgines de la resta de quaderns signats.— Caixa: 87 (86 a les pàgines de text) x 70 mm.— Tinta negra i vermella.— Caplletres ornades.— Llatí.

El quadern inicial sense signar de l'únic exemplar conegut, on hi ha la taula de continguts, només ha conservat 6 fulls, però és molt probable que en realitat constés de 8 fulls, com la resta. Igualment desconeixem si és complet al final, però pel que es pot deduir de la taula de continguts —tot i que és incompleta— i del repertori d'himnes recollit, podria ser complet i acabar al full sign. e8. Estranya, però, l'absència de colofó, gairebé sempre present en les edicions montserratines de Joan Luschner.

NOTACIÓ MUSICAL:

Disposició: 1 col.— Caixa: 77 x 70 mm.

Notació quadrada.— 3 pautats en tinta vermella de 4 línies per pàg.— 17 mm.

Completament musical excepte el primer quadern, que conté la taula de continguts. La resta, tres ratlles de música en cada pàgina, amb el text a sota de cadascuna.

[L'únic exemplar conegut no conserva el full de portada; full sign. [*]2a]:

[Títol corrent] [vermell] | Tabula huius op[er]is. | [encapçalament] [negre] In adve[n]tu d[omi]ni a v[espera]s. ...

[No hi consta colofó; al final del full sign. e8b, a sota de la notació musical corresponent]:

... Lume[n] cre[e]der[is]: lume[n]n beatu[m] p[re]di[cans].

REPERTORIS:

Albareda. *Impremta Montserrat* 9 (signatura tipogràfica errònia; reproduïx els fulls sign. b8a i c3a a la p. 95).– Albareda. *Llibre a Montserrat*, p. 65.– Altés. *Abats*, p. 172.– Altés. *La impremta i el llibre*, p. 14; núm. 19 (p. 99).– Altés. *Primera impremta*, p. 268 (reproduïx el full sign. f7b a la p. 266).– Bernadó. *Luschner*, pp. 107-110 (reproduïx els fulls sign. a2b-a3a a la fig. 4 de la p. 94).– Bohatta. *Lit. Bibl.* 718.– Caballero 232.– Colombás. *Reformador benedictino*, p. 139.– GW n0460 (provisional).– Haebler 321 (no en va arribar a conèixer cap exemplar: “Esta edición de los himnos, que probablemente fueron acompañados de su Aurea expositio, no se conoce sino por las cuentas de la imprenta del Montserrat. Se imprimió durante la segunda campaña tipográfica de Luschner, que empezó en 1. de marzo de 1500 y concluyó á mediados del mes de noviembre del mismo año. En este período además de otros libros se tiraron 406 copias de estos himnos, todos en papel. Pero no se conoce ni un solo ejemplar de ellos. El hecho de que los mencione Hain no prueba que tuvo un ejemplar de ellos, porque Hain incluyó en su Repertorium todos los libros de cuya existencia tuvo noticia fidedigna, y la de las cuentas del Montserrat no permite dudar que el libro se imprimió. Más ni en la biblioteca del Montserrat, que tantas noticias de libros rarísimos y hoy perdidos proporcionó à Mendez, se tuvo un ejemplar de estos himnos. Con esto poca esperanza nos queda que vuelva á aparecer”).– Hain 9070 (‘HYMNI. In Coenobio Montis Serrati per Ioh. Luschner 1500’).– IB 5256.– IBE. *Adiciones y correcciones I* 6332.– *Illustrated ISTC* ih00564680.– Martín Abad. *Primeros tiempos*, p. 111.– Méndez, Montserrat 27 i 30, p. 356 (dona per primer cop el nombre d'exemplars impresos — 406, tots en paper — i el preu — 40 maravedís —); 34, p. 357 (transcriu un inventari de llibres, conegut gràcies a l'arxiver dom Benet Ribas, que es conserva en una còpia del 1584 del *Liber reformationis Montisserrati*, en el qual es menciona aquesta edició: ‘Hymnorum intonationes, una cum Officio defunctorum totidem’).– Méndez-Hidalgo, pp. 172-173 (repeteix la informació aportada per Méndez a la primera edició de la seva obra).– *Montserrat: Cinc-cents anys* 19.– Odriozola 618a.– Odriozola. *Tipógrafos alemanes* 14.– Olivar. *Incunables Montserrat* 211 (proposa la signatura tipogràfica [*]6 a-e⁸).– Palau 117365.– Panzer IV, p. 366, núm. 13 (a partir de Caballero).– Restrepo. *German-speaking printers*, pp. 61-62.– Sanpere, pp. 281 i 320.– Stevenson. *Columbus*, p. 110.– Sunyol. *Litúrgia*, p. 330 (reproduïx els fulls sign.

c2b i b7b a la p. 331).– Turner. *Toledo hymns*, p. 11.– Vindel. *Arte tipográfico* I 154 (reprodueix els fulls sign. b8a i c3a a la p. 240).– Zaragoza Pascual. *Impresos litúrgicos*, p. 59.

Recursos en línia:

ISTC ih00564680.– RELICS REAAA1042 (*olim* 1050).

Catàlegs de llibreters antiquaris i de subhastes:

F. Zisska & P. Kistner, Buch- und Kunstauktionshaus (München) Cat. 9 [*Handschriften – Autographen, seltene Bücher, Landkarten – Stadtansichten, dekorative Graphik*] (7 abril 1987), #65 (descriu l'únic exemplar conegut, procedent de la col·lecció privada de Pau Font de Rubinat (Reus); adquirit per la Generalitat de Catalunya i deixat en dipòsit a la Biblioteca del Monestir de Montserrat).

EXEMPLARS:

Montserrat, BMon: Inc. 211 (sign. 12° 33) [*.– Exemplar únic conegut d'aquesta edició.– Exemplar en paper.– Incomplet: Previsiblement falten dos fulls del quadern inicial sense signar, possiblement el bifoli format pels fulls [*]1 i [*]8 (corresponents, amb tota probabilitat, al full de portada i la 'Tabula') que a l'exemplar han estat substituïts per fulls de paper en blanc. La resta de fulls d'aquest quadern i el full sign. a1 presenten importants pèrdues de paper al marge exterior, que afecten el text. Sembla que l'exemplar està complet al final.– Afectat per la humitat. L'exemplar ha estat curosament restaurat.– Enquadernació moderna en pell. Talls daurats.– És l'exemplar que va pertànyer a la col·lecció de Pau Font de Rubinat de Reus i que fou descrit per Albareda el 1918. Fou adquirit per la Generalitat de Catalunya el 7 d'abril del 1987, a la casa de subhastes F. Zisska & R. Kistner de München (número 65 del catàleg). Un cop adquirit, l'exemplar fou deixat en dipòsit a la Biblioteca del Monestir de Montserrat.– Anotacions marginals manuscrites].

Facsimil digital:

Biblioteca Virtual Joan Lluís Vives:

<http://www.lluisvives.com/FichaObra.html?Ref=12846&portal=1>.

Reproducció de l'exemplar de Montserrat BMon (Inc. 211).

43·

Apèndix de processoner Benedictins 1500
Ofici de difunts

✪ Benedictins Pap1500-OD

[*Officium defunctorum secundum consuetudinem Monachorum congregationis sancti Benedicti de Valladolid.*]

[Montserrat: Joan Luschner, 1500].

Sense indicació tipogràfica, però imprès a Montserrat per Joan Luschner l'any 1500.

Dues emissions, una en paper i l'altra en pergamí.

Segons la documentació aportada per Méndez a partir de les dades que li facilità l'arxiver del monestir de Montserrat Benet Ribas, s'imprimiren 308 exemplars en paper i 43 en pergamí, que es venien al preu de 40 maravedís. La major part d'autors que s'han referit a aquesta edició repeteixen aquestes dades.

In 8° (133 x 95 mm).– a-c⁸.– 24 fulls sense numerar.

Tipus: Llettra gòtica d'una sola mida: 136G.– Tres ratlles de música i text impresos alternadament a totes les pàgines.– Caixa: 87 x 70 mm.– Tinta negra i vermella.– Caplletres ornades.– Llatí.

Segons Albareda podria ser incomplet. Ho justifica en el fet que duu el primer foli signat (a), cosa poc freqüent en els incunables, una regla a la qual no fan excepció els llibres impresos a Montserrat abans del 1501. Odriozola també considera que és incomplet i l'assimila a l'himnari del mateix impressor i any. Des del punt de vista del format i tipogràficament, el llibre és idèntic a l'himnari imprès a Montserrat el mateix any, fins al punt que podria constituir una unitat bibliogràfica amb aquell volum. Així sembla confirmar-ho una referència documental del mateix monestir de Montserrat extreta d'una còpia del *Liber reformationis Montisserrati* de l'any 1584 (Barcelona, Arxiu de la Corona d'Aragó, Monacals d'Hisenda, vol. 1561, 1a part, fols. 620v), en la qual s'indica: "*Hymnorum intonationes, una cum Officio defunctorum totidem*" (Altés. *Abats*, p. 172). El document ja és mencionat per Méndez, però no dona la mateixa tirada. Possiblement, totes tres edicions foren concebudes com una unitat amb elements complementaris, cosa que podem aventurar amb major convicció pel que fa a l'himnari i l'ofici de difunts. Evtualment, això podria explicar, en part, les diferents xifres aportades pel que fa a la tirada. Si fos així, podem suposar que hi degué haver dues emissions, una en paper i l'altra en pergamí.

NOTACIÓ MUSICAL:

Disposició: 1 col.– Caixa: 77 x 70 mm.

Notació quadrada.– 3 pautats en tinta vermella de 4 línies per pàg.– 17 mm.

Completament musical.

[*L'únic exemplar conegut no conserva el full de portada; full sign. a1a*]:

Placebo d[omi]no in regi= | one viuo[rum]...

[No hi consta colofó; al final del full sign. c8b, a sota de la notació musical corresponent]:

... Kyrie leyson:

REPERTORIS:

Albareda. *Impremta Montserrat* 10.– Albareda. *Llibre a Montserrat*, p. 65.– Alston, p. 83.– Altés. *Abats*, p. 172 (reprodueix complet el document del qual prèviament Méndez havia extret la menció de l'edició).– Altés. *La impremta i el llibre*, p. 14.– Altés. *Primera impremta*, p. 268.– Bernadó. *Luschner*, pp. 110-113 (reprodueix els fulls sign. B6b-b7a a la fig. 5 de la p. 95).– BMC, X, p. 80.– BUC. *Early music* I, p. 33 (el titula 'The Antiphons and Responsories of the Office of the Dead, with Plain-Chant'; en aquest catàleg, no obstant, no hi apareix el processoner montserratí de 1500, del qual la mateixa biblioteca que custodia aquesta edició, London BL, també en conserva un exemplar).– Caballero 231.– Colombás. *Reformador benedictino*, p. 138.– Fernández de la Cuesta. *Libros de música*, p. 71 (el titula 'Antifonario').– *GW Manuskript* M37858.– Haebler 573 (5) (el titula 'Responsoria defunctorum'; "Aunque de este folleto se habla en las cuentas de la imprenta del Montserrat, no me había atrevido á incluirlo en la Bibliografía Ibérica del siglo XV por carecer absolutamente de otras noticias de ello. Pues bien en 1903 se me mandó por la casa Karl Hiersemann de Leipzig para estudiarlo un pequeño volumen, impreso en vitela, de rojo y negro, con capitales de adorno muy bonitas y con la música impresa también. Y este fué el ejemplar único conservado de los Responsoria arriba descritos. No sé donde haya venido á parar el impreso preciosísimo; probablemente habra pasado á alguna biblioteca particular de la América del Norte con las cuales el Sr. Hiersemann tenía relaciones de negocios muy estrechas").– Haebler. *Span. Frühdruck*, pp. 174-175.– *IB* 4986 ('Antiphonarium').– *Illustrated ISTC* ir00149300.– Martin. *Bibliographie liturgique* 81 (redacta la seva entrada a partir de la notícia donada per Van Praet. *Bibliothèques publiques*).– Martín Abad. *Primeros tiempos*, p. 110.– Méndez, Montserrat 27 i 30, p. 356 (ofereix per primer cop el nombre d'exemplars que es van imprimir —308 en paper i 43 en pergamí— i el preu —40 maravedís—); 34, p. 357 (transcriu un inventari de llibres, conegut gràcies a l'arxiver dom Benet Ribas, que es conserva en una còpia del 1584 del *Liber reformationis Montisserrati*, en el qual es menciona aquesta edició: 'Hymnorum intonationes, una cum Officio defunctorum totidem').– Méndez-Hidalgo, pp. 172-173 (repeteix la informació aportada per Méndez a la primera edició de la seva obra).– Meyer-Baer 253 (el titula 'Responsoria defunctorum'; reprodueix del full sign. b6a a la lám. 10; indica que és l'únic Responsorial incunable imprès amb música).– More. *Performance of plainsong (DPhil diss.)*, pp. 30 i 418.– Odriozola 618b (considera que l'únic exemplar conegut és incomplet; l'assimila a l'Himnari del mateix impressor i any).– Odriozola. *Tipógrafos alemanes* 15.– Palau 13059 (el titula 'Antifonario' i menciona l'exemplar del British Museum); 199179 (el titula 'Officium defunctorum'; extreu la informació d'Albareda. *Impremta Montserrat* sense adonar-se que es tracta de la mateixa edició que la mencionada en la referència anterior, tot i que en ambdós casos transcriu l'inici del text del primer full: Placebo domino).– Restrepo. *German-speaking printers*, pp. 61-62.– Rhodes, p. 111.– Sanpere, p. 281 (i 320, sense citar el títol).– Thomas, p. 50 (el titula 'Antiphons and Responsories of the Office of the Dead' i dona dues signatures topogràfiques: H.

573 (5) i MK. 8.f.18, la primera de les quals ha de ser antiga o errònia donat que a London BL només es troba un exemplar d'aquesta edició).– Van Praet. *Bibliothèques publiques* 450 (vol. 1, p. 155).– Vindel. *Arte tipográfico* I 155 (seguint Albareda. *Impremta Montserrat*, el titula ja 'Officium defunctorum').– Zaragoza Pascual. *Impresos litúrgicos*, p. 60.

Recursos en línia:

ISTC ir00149300.– RELICS REAAA1835 (*olim* 2069); REAAA1204.

EXEMPLARS:

London, BL: K.8.f.18 (*olim* IA. 54323) [*.– Exemplar únic conegut d'aquesta edició.– Exemplar en pergamí.– Complet.– Molt bon estat de conservació. Restes d'humitat.– Enquadernació moderna en pell.– Segell del British Museum als fulls sign. a1b i a7b. Segell del British Museum amb la indicació de la data de compra (18 d'abril del 1904) al darrer full imprès (sign. c8b), i al vers del segon full de paper afegit al final.– Algunes anotacions marginals manuscrites assenyalen l'ordre dels responsoris. Al final, quadern afegit de quatre fulls en paper, el quart enganxat a la contratapa; al vers del primer i al recte del segon, una mà del segle XVII hi va copiar diversos textos d'antífoes per a la processó del Diumenge de Rams: *Cum appropinquaret*, *Cum audisset populus*, *Ante sex dies solemnis Paschae* i *Occurrunt turbae cum floribus et palmis*. El tercer full resta en blanc. En alguns fulls (p. ex., als marges inferiors dels fulls b3-5 o c1-8) el pergamí conserva l'empremta de caràcters no tintats.– És l'exemplar que estigué en mans del llibreter Karl Hiersemann (Leipzig), el mateix que Haebler tingué ocasió d'examinar l'any 1903 i que finalment fou adquirit pel British Museum l'any 1904].

A Albareda. *Impremta Montserrat*, es menciona l'existència d'un exemplar a l'església parroquial d'Adahuesca (província d'Osca), però ell no el va poder veure mai. La informació li fou facilitada per dos monjos benedictins que el van veure, però poc abans del 1931 el propi Albareda inspeccionà tots els llibres de dita església, sense fortuna: "Fa una vintena d'anys n'hi havia un exemplar a la església parroquial d'Adahuesca (prov. d'Osca); així m'ho han assegurat, independentment l'un de l'altre, dos monjos benedictins que a l'anar a celebrar unes funerals en dita església, tingueren l'agradable sorpresa de llegir en un petit llibret gòtic de difunts el peu d'empremta de Montserrat; detall tampoc esmentat pel Dr. Haebler i que confirma la manca de fulls a l'exemplar descrit per ell. No és fàcil endevinar on ha anat a parar l'exemplar d'Adahuesca. Nosaltres, de poc, regirarem tots els llibres de dita església; fou, però, infructuosament; el llibre no aparegué" (Albareda. *Impremta Montserrat*, p. 100). L'any 1883 els monjos de Montserrat fundaren un priorat benedictí a l'antic santuari de Santa Maria de Treviño, al sud d'Adahuesca, però pocs anys després, el 1889, la comunitat abandonà Adahuesca i s'instal·là a El Pueyo, on es mantingueren fins que els claretians es feren càrrec del santuari el 1962. L'exemplar tampoc no ha estat localitzat entre els rics fons bibliogràfics que encara es conserven al Santuari de Nuestra Señora del Pueyo.

A Zaragoza Pascual. *Impresos litúrgicos*, també es menciona l'exemplar d'Adahuesca, és de suposar que a partir d'Albareda. *Impremta Montserrat*.

44.

Apèndix de Processoner Barcelona c. 1522

✎ Barcelona Papc1522

[*Benedictio in missis pontificalibus. | Ordo servandus in processionibus trium dierum letaniarum. | Ordo servandus in processionibus que fiunt in sede Barchinonen, intus ecclesia.*]

[Lyon: Jacques Myt, per a Joan Trinxer?, c. 1522].

L'exemplar del processoner de Barcelona del 1522 de Barcelona BSem porta relligats al final deu fulls impresos sense foliar corresponents a un apèndix del processoner barceloní. Tot i que l'únic exemplar conegut és incomplet (només el quadern sign. aa i dos fulls del quadern sign. bb) i no conserva el colofó, l'evidència tipogràfica ens porta a identificar-lo sense cap mena de dubte com un producte del mateix taller lionès de Jacques Myt que es va responsabilitzar de la impressió del processoner. Suposem també que és una obra del mateix any.

Conté les benediccions per a la missa pontifical amb música, un 'Ordo servandus in processionibus trium dierum letaniarum', amb les corresponents entonacions per a les lletanies, i un 'Ordo servandus in processionibus que fiunt in sede Barchinonen, intus ecclesia', conservat incomplet.

In 16° (120 x 80 mm).– aa⁸-bb²... [possiblement més].– 10 fulls sense foliar conservats a l'únic exemplar conegut [possiblement més]. Donat que l'únic exemplar conegut és incomplet ens és impossible saber l'extensió original del volum.

Típus: 84G.– bb2b: 22.– Caixa: 90 x 62 mm.– Tinta negra i vermella.– Inic. xil.– Llatí.

NOTACIÓ MUSICAL:

Disposició: 1 col.– Caixa: 85 x 62 mm.

Notació quadrada.– 5 pautats en tinta vermella de 4 línies per pàg.– 10 mm.

[*Full sign. aa1a*]: [*Títol corrent*] [*vermell*] B[e]n[e]dictio in missis pontificalibus. | [*a sota del pautat musical*] [*negre*] Pastor amande gregi | ...

[*No s'ha conservat el colofó; full sign. bb2b*]:

[*Al final de la pàgina*] [*vermell*] Cantando R̄. [*sobreimprès en negre*] Ecce crucem d[omi]ni. [*vermell*] Requi= | re fo[lio] .clviij. ascendit processio chorum | [*en l'únic exemplar conegut falta a partir del full bb2*]

REPERTORIS:

No apareix citat en cap repertori bibliogràfic.

EXEMPLARS:

Barcelona, BSem: 264-153 Pro (Reg. 65.143) [*.- Incomplet: Només conserva el primer quadern i dos fulls del segon. Donat que és l'únic exemplar conegut ens és impossible saber l'extensió original del volum.- Exemplar bastant malmès, especialment el darrer full a causa de l'absència de la tapa posterior de l'enquadernació. En aquest full hi ha diversos forats que afecten el text. Presenta abundants taques d'humitat.- Relligat a continuació de l'exemplar del processoner de Barcelona de 1522 conservat a la mateixa biblioteca].

* I.

Ritual Càller 1587

☛ Càller R1587

Ordo baptizandi et reliqua sacramenta administrandi, secundum morem sancta Romane ecclesie ad usum ecclesie primatialis Calaritanæ.

Càller [Cagliari]: Francesco Guarnerio, 1587 (20 juny).

Imprès per Francesco Guarnerio a la tipografia fundada a Càller el 1566 per Nicolò Canelles (1515-1585), bisbe de Bosa.

In 4º (187 x 143 mm).– [*]⁶ A-Z⁴ Aa-Oo⁴.– [12] f., 1-295 p. (= 160 fulls).

Errates en paginació: 76 (per 86), 295 (per 293).

Tipus: L. rod. i curs. de diverses mides.– Tinta negra.– Inic. xil.– Gravats: [full sign. *1b]: marca d'impressor amb el lema 'Pasco ut Prosim | Cum forti vigilo' [corresponent a Nicolò Canelles, vicari general de l'arxidiòcesi de Càller, bisbe de Bosa i introductor de la primera impremta tipogràfica a Sardenya el 1566; Zappella II, fig. 104].– Llatí, català, sard i castellà.

NOTACIÓ MUSICAL:

Sense notació musical.

ORDO | BAPTIZANDI, | ET RELIQUA SACRA= | MENTA ADMINI= |
STRANDI. | Secundum morem Sanctæ Romanæ Ecclesiæ | AD VSVM
ECCLESIAE PRIMATIALIS CALLARITANAE, | totiusque eius Prouinciæ.
Rectoribus, ac Parochis | pernecessarius. | *IVSSV ADMODVM REVERENDI
IOANNIS FERRER Sacræ Theologiæ Doctoris, Canonici, & Vicarij generalis |
Callaritani Sede vacante.* | Editus, recognitus, approbatus, & pluribus locis auctus;
cum Indice locupletissimo. [*gravat amb escena de la baixada de l'Esperit Sant sobre
la Verge i els apòstols*] | CALARI, | Typis hæreditatis Reuerendissimi quondam
Don Nicolai | Canelles Episcopi Bosanensis. | Excudebat Franciscus Guarnerius
Lugdunensis 1587.

[*Al full sign. *1b, marca d'impressor amb el lema 'Pasco ut prosim | Cum forti vigilo', corresponent a Nicolò Canelles, vicari general de l'arxidiòcesi de Càller, bisbe de Bosa i introductor de la primera impremta tipogràfica a Sardenya el 1566; Zappella II, fig. 104*]

[Sense colofó].

REPERTORIS:

Balsamo 52; figs. 11-12 (reprodueix la pàgina de portada i el seu revers amb la marca de l'impressor).– Balsamo. *Primordi*, p. 12 n. 26.– Ciasca 7224.– Martini. *Baille* 499.– Zanon 132.

Recursos en línia:

ICCU CNCE008277.

EXEMPLARS:

Cagliari, BU: S.P. 6.9.70 [*.– Incomplet: Falten els fulls sign. Hh2-4, Ii1-4 i Kk1-2 (pp. 243-260).– Enquadernació moderna en pell.– Segons Martini, l'exemplar de Cagliari BU “apparteneva alla biblioteca regia”. Exlibris manuscrit de Montserrat Rossellò a la pàgina de portada].

* 2.

Ritual Càller 1589

☛ Càller R1589

Rituale administrandi baptismum atque alia sacramenta... iuxta morem sancte Romane ecclesie, ad usum sedis Calaritanæ.

Càller [Cagliari]: Francisco Guarnerio, 1589.

Promotor: Bisbe Francisco del Val.

És pràcticament una reedició amb poques variants de l'edició del 1587, però composta tipogràficament de nou. Coincideixen exactament els continguts, però no la disposició, els gravats, etc. Imprès igualment per Francesco Guarnerio a la tipografia fundada a Càller el 1566 per Nicolò Canelles (1515-1585), bisbe de Bosa.

In 4° (200 x 142 mm).- **4 **4 A-Z⁴ Aa-Ll⁴.- [10] f., 1-276 p., [2] f. (= 150 fulls).

Errates en signatura: Ll4 (sense signar).

Errates en paginació: 51 (per 15), 42 (per 24), 97 (per 67), 421 (per 142), 174 (per 274).

Tipus: L. rod. i curs. de diverses mides.- Tinta negra.- Inic. xil.- Gravats: [full sign *1b]: escut episcopal del bisbe Francisco del Val; [pàg. 261]: gravat amb escena del Calvari; [pàg. 275]: gravat amb la Verge i l'infant Jesús.- Llatí, català, sard i castellà.

NOTACIÓ MUSICAL:

Sense notació musical.

RITVALE, | ADMINISTRAN= | DI BAPTISMVM, | ATQ. ALIA
SACRAMENTA QVAE | ad Parochos pertinent, iuxta morem san= | ctæ Rom.
Ecclesiæ, ac vsum sedis Cala= | ritanæ, totiusque eius Prouinciæ. | *Adiunctis aliis
nonnullis quæ sequens indicabit tabula.* | Quæ omnia iussu Illustriss. &
Reuerendissimi D. D. Francisci del Vall Archiepiscopi Calaritani, Primatis
Sardinia & Corsicæ, & Episcopi Cathedralium Suellen. Galtellinen. Dolien. &
Sulcitan. perpetuo sibi vnitarum, &c. | Diligenti R. admodum Antonii Atzorii
Decret. Doct. & Decani Calaritan. ac totius Sardin. regn. Apostoloci & Regii
Cancellarii studio emendata sunt, & prælo commissa. [*gravat amb escena de la
baixada de l'Esperit Sant*] CALARI: Typis hæredum Reuerendissimi quondam
D.D. Nicolai Canelles | Episcopi Bosanen. | Excudebat Franciscus Guarnerius
Lugdunensis, 1589.

[Sense colofó; full sign. L14b]:

[*Marca d'impressor amb el lema 'Pasco ut proxim | Cum forti vigilo', corresponent a Nicolò Canelles, vicari general de l'arxidiòcesi de Càller, bisbe de Bosa i introductor de la primera impremta tipogràfica a Sardenya el 1566; Zappella II, fig. 104].*

REPERTORIS:

Balsamo 57 (error: dona la signatura D. A. 797, però és equivocada, doncs aquesta correspon a un volum incomplet de Petrarca; a l'exemplar del catàleg de Balsamo de la Biblioteca Universitaria de Cagliari (Sala Sarda), la signatura està ratllada i substituïda per la correcta, ROSS. C. 127).– Balsamo. *Primordi*, p. 12 n. 26.– Romero Frías 912.– Zanon 138bis.

Recursos en línia:

ICCU CNCE008278.

EXEMPLARS:

Cagliari, BU: D. B. 475 [*.– Complet.– Errors en l'ordre de les pàgines del relligat: les pp. 133-134 es troben al lloc de les pp. 131-132.– Enquadernació moderna en pergami.– Exemplar procedent de Col·legi de la Companyia de Jesús de Càller].

Cagliari, BU: ROSS. C. 127 [*.– Incomplet: Tan sols falta el darrer full amb les correccions d'errates i l'escut d'impressor que sí apareix a l'altre exemplar d'aquesta edició de la mateixa biblioteca.– Estat de conservació acceptable. Exemplar amb els marges superior i inferior guillotinat, sense afectar el text.– Enquadernació moderna en pergami].

*3.

Ritual Càller 1594

☞ Càller R1594

Rituale administrandi baptismum atque alia sacramenta... iuxta morem sancte Romane ecclesie, ad usum sedis Calaritanæ.

Càller [Cagliari]: Giovanni Maria Galcerino, 1594.

Promotor: Bisbe Francisco del Val.

In 4° (203 x 138 mm).- *¹⁰ A-Q⁴ R¹⁰.- [10] f., 1-276 p. (= 148 fulls).

Errates en signatura: B3 (cursiva, per B3), C3 (cursiva, per C3), D3 (cursiva, per D3), E3 (cursiva, per E3), K3 (cursiva, per K3), L3 (cursiva, per L3), M3 (cursiva, per M3), N4 (cursiva, per N4), P (cursiva, per P1), P3 (cursiva, per P3).

Tipus: L. rod. i curs. de diverses mides.- Tinta negra.- Inic. xil.- Gravats: [full sign *1^a]: gravat amb escena de la Pentecosta; [full sign *1b]: escut episcopal del bisbe Francisco del Val a tota pàgina, amb el lema 'AD CORONA SPEI DE MANO DOMINI'; [full sign. R3a]: gravat amb escena del Calvari; [full sign. r10a]: gravat de la Verge amb l'infant Jesús- Llatí, català, sard i castellà.

NOTACIÓ MUSICAL:

Sense notació musical.

RITUALE | ADMINISTRANDI | BAPTISMUM, | ATQUE ALIA
SACRAMENTA QUAE | ad Parochos pertinent, iuxta morem sanctae Ro= |
manae Ecclesiae, ad vsum Sedis Calaritanæ, | totiusque eius Prouinciae. | Quae
omnia, iussu Illustriss. [et] Reuerendiss. D.D. Francisci del Val Archi= | episcopi
Calaritani, Primatis Sardiniae [et] Corsicae, & Episcopi Ca= | thedralium Suellen.
Galtellinen. Dolien. & Sulcitan. | perpetuo fibivnitium, & c. \ Omnia olim
diligente R. admodum Antonii Atzori Decret. Doct. & tunc Decani Ca= | laritani,
ac totius Sardiniae Regui Apostolici & Regii Cancellarii, nunc vero | admodum
Illustris & Reverendissimi Ecclesiae Episcopi | meritissimi studio emendata. |
[gravat amb escena de la baixada de l'Esperit Sant sobre la Verge i els apòstols] |
CALARI | Typis Ioannis Mariae Galcerini. 1594

[Colofó, full sign. R10b]:

Ioannis Mariae Galcerini

REPERTORIS:

Aguiló 122.– Balsamo 70 (tan sols coneix l'exemplar de Borutta BMon, mútil de portada i no menciona el de Palma BP, citat a Toda. *Cerdeña* 458).– Bernadó. *Printed rituals*, p. 46.– Ciasca 21436.– Gudiol. *Arqueologia litúrgica*, fol. 210 nota (“Prescindim de parlar dels dos rituals de Càller, impresos en 1594 i 1622 (...) per no pertanyera la Província Tarragonina, encar que pugan ser considerats com à catalans.”).– Odriozola [559bis], p. 396.– Palau 269646.– Toda. *Cerdeña* 458 (indica que l'únic exemplar conegut és el conservat a Palma, BP).– Zanon 147.

Recursos en línia:

CCPBE 000025116.– RELICS REAAA5801.

EXEMPLARS:

Borutta, BMon [Exemplar no consultat. La descripció de l'exemplar està feta a partir de Balsamo.– Incomplet: Falten els fulls [1-4], i les pàgs. 1-2, 93-106, 111-112, 129-130, 143-144 i 271-276.– Enquadernació en pergamí.– Atès que aquest exemplar està mancat de portada, Balsamo, per a qui era desconegut l'exemplar de Palma BP, pren el títol de Toda. *Cerdeña* 458. Exemplar no recollit a ICCU].

Palma, BP: Mont. 5597 [*.– Complet.– El volum està afectat pel corc al marge interior, sense arribar a afectar greument el text. Molt afectat per la humitat i l'oxidació. Taques ocasionals.– Enquadernació antiga en pergamí. A la part superior del llom es conserven les restes d'un antic teixell de paper enganxat amb una signatura antiga. A la part inferior, hi ha diversos teixells, igualment de paper, superposats. Al darrer s'indica la signatura actual. Les tapes estan despreses del volum i al llom, que està molt deteriorat, s'hi llegeix, escrit a mà, ‘Rituale Calaritanum’.– Exlibris manuscrit al vers del full de guarda inicial: ‘Archiepiscopi Calaritani D. Alfonsi Lasso’. Exlibris manuscrit a la pàgina de portada: ‘Collegii Maioricensis Societatis Jesu.’].

*4.

Apèndix de processoner Càller 1588

☛ Càller Rap1588

Lletanies*Litanie et preces...* [secundum usum ecclesie Calaritanæ.]

Càller [Cagliari]: Francesco Guarnerio, 1588.

Promotor: Bisbe Francisco del Val.

Es tracta d'un volum amb lletanies i preces, fonamentalment coincidents amb les que hi ha al ritual calarità del 1589, el núm. *2 del nostre repertori.

Al final (pp. 23-35): 'Provision y exortacion del Arçobispo de Caller, sobre lo que se ha de hazer en su Arçobispado, y Vniones, por la Victoria contra los Hereges, que con la armada se pretende' (datat l'1 d'abril del 1588), amb moltes indicacions sobre les manifestacions religioses i devocionals (processons, penitències, oracions col·lectives, súpliques, etc.) amb ocasió dels preparatius de l'Armada Invencible.

L'arquebisbe disposà que tots els sacerdots sota la seva jurisdicció adquirissin aquest llibret en els quinze dies següents "so pena de XXV libras a nuestro aluedrio applicadas".

In 8° (135 x 95 mm).– 1-35 p. (el vers de la darrera sense numerar) (= 18 fulls).

L. rod. i curs.– Tinta negra.– Gravats: escena del Calvari al vers del full de portada.– Llatí.

NOTACIÓ MUSICAL:

Sense notació musical.

LITANIÆ. | ET PRECES, | Ad opem pro Christianæ Religio= | nis, & pacis
conser= | vatione. | Ac adversus Hæreticos, Paganos, cæteros | Ecclesiæ inimicos
implorandam, & pro | aliis imminentibus periculis auertendis. | Iussu Illustrissimi,
ac Reverendissimi D.D. Fran= | cisci del Val, Archiepiscopi Calaritani & Unio= |
num, Sardinia Primatis &c. ad eiusdem Metropo= | lis vsum accomodatus: Sanctis
eius insulæ, ex | Martyrologio Romano nunc recens adiunctis. | [*gravat de la Verge
amb l'infant Jesús*] | CALARI, | Typis hæredum Reverendissimi quondam Don
Ni= | colai Canelles Episcopi Bosanensis | Excudebat Franciscus Guarnerius 1588.
| Està tachado a cinque sueldos.

[Sense colofó].

REPERTORIS:

Balsamo 54; fig. 13 (reproduceix la portada).– Ciasca 9739.– Toda. *Cerdeña* 239.– Zanon 136.

Recursos en línia:

ICCU CNCE008276.

EXEMPLARS:

Cagliari, BU: S.P. 6.10.24/3 [*.- Complet.– Relligat al final del volum *Indulgencias del cordon del seraphico Sant Francisco. Traduzida de léngua latina en Castellana por el muy R. Antiogo de Doni Doctor en sacra Theologia* (En Caller: Con licencia del Ordinario. Por Iuan Maria Galcerin, 1594), juntament amb les edicions de les lletanies dels anys 1590 i c. 1599].

Els únics exemplars coneguts de les tres edicions de les lletanies de Càller (1588, 1590 i c. 1599) estan enquadernats al final del llibre *Indulgencias del cordon del seraphico Sant Francisco. Traduzida de léngua latina en Castellana por el muy R. Antiogo de Doni Doctor en sacra Theologia* (En Caller: Con licencia del Ordinario. Por Iuan Maria Galcerin, 1594), on hi figura el mateix gravat amb escena del Calvari que apareix als rituals calaritans del 1587 i el 1589. El volum, de 89 pàgines, està enquadernat en pell i porta la inscripció 'Ex libris Montserrati Rossellò'. Segons un segell que hi figura, fou donat a la Biblioteca de Faustino Baille el 1843. Al final d'aquest volumet (pp. 78-89), hi apareixen unes rúbriques amb 'El modo y orden de hazer las Processiones', i els textos de l'himne *Decus morum, dux minorum*, diverses lletanies, i les antífoes *Salve Sancte Pater, patriæ lux* i *Celorum candor splenduit*.

* 5.

Apèndix de processoner Càller 1590
Lletanies

☛ Càller Rap1590

Litanie et preces... [secundum usum ecclesie Calaritano.]

Càller [Cagliari]: Giovanni Maria Galcerino, 1590.

In 8° (135 x 95 mm).– A⁸.– 8 fulls sense numerar.

Tipus: L. rod. i curs.– Tinta negra.– Gravats: escena del Calvari al vers de la portada.– Llatí.

NOTACIÓ MUSICAL:

Sense notació musical.

LITANIE, | ET PRECES | RECITANDAE, | Ex praescripto plenissimi Iubilei, pro
 | salute Regni Franciae, | Indicti à Sanctissimo D.N. Domino SIXTO | Diuina
 prouidentia Papa | Quinto. [gravat amb l'Esperit Sant] | CALARI, | Apud Ioannem
 Mariam Galcerinum, | 1590.

[Sense colofó].

REPERTORIS:

Balsamo 59.– Martini. *Baille* 530.– Toda. *Cerdeña* 241.

Recursos en línia:

ICCU CNCE043375.

EXEMPLARS:

Cagliari, BU: S.P. 6.10.24/2 [*.– Complet.– Relligat al final del volum *Indulgencias del cordon del seraphico Sant Francisco. Traduzida de léngua latina en Castellana por el muy R. Antiogo de Doni Doctor en sacra Theologia* (En Caller: Con licencia del Ordinario. Por Iuan Maria Galcerin, 1594), juntament amb les edicions de les lletanies dels anys 1588 i c. 1599 (veure notes a l'edició del 1588).– Exlibris Montserratò Rossellò].

*6.

Apèndix de processoner Càller c. 1599
Lletanies

☛ Càller Rapc1599

Litanie et preces... [secundum usum ecclesie Calaritane.]

Càller [Cagliari]: Giovanni Maria Galcerino, [c. 1599].

In 8° (135 x 95 mm).– A⁶.– 6 fulls sense numerar.

Tipus: L. rod. i curs. – Tinta negra.– Llatí.

NOTACIÓ MUSICAL:

Sense notació musical.

LITANIAE, | ET PRECES | DICENDAE IN | CELEBRATIONE IVBILEI, | A.
 S^{MO}. D.N.D. CLEMENTE | PAPA VIII, | Initio sui Pontificatus indicti, ad
 auxilium pro sa | lutari Sanctae Catholicae Ecclesiae regimine, | & pro praesentibus
 necessitatibus, à | Deo implorandum. | In Processionibus quae erunt diebus Veneris,
 & Sab | bathi priori hebdomadae dicti Iubilei. [*gravat amb la figura del rei David*
pregant] | CALARI, apud Ioannem Mariam Galcerinum | Ordinarii permissu.

[Sense colofó].

REPERTORIS:

Balsamo 78 (indicacions sobre la datació d'aquest imprès a partir de la data del Jubileu papal i sobre l'adscripció conflictiva a la impremta de Galcerini).– Martini. *Baille* 530.– Toda. *Cerdeña* 240.

Recursos en línia:

ICCU CNCE046183.

EXEMPLARS:

Cagliari, BU: S.P. 6.10.24/4 [*.– Complet.– Relligat al final del volum *Indulgencias del cordon del seraphico Sant Francisco. Traduzida de léngua latina en Castellana por el muy R. Antiogo de Doni Doctor en sacra Theologia* (En Caller: Con licencia del Ordinario. Por Iuan Maria Galcerin, 1594), juntament amb les edicions de les lletanies dels anys 1588 i 1590 (veure notes a l'edició del 1588).– Exlibris Montserrat Rosselló].

CONCLUSIONS

El propòsit d'aquestes pàgines finals és oferir una visió de conjunt del tema tractat en aquest treball, les edicions del ritual i del processoner impreses per a les diòcesis catalanes en el període assenyalat, entre c. 1495 i 1614. El que pretenem aquí és exposar de manera breu els resultats de la recerca i les seves perspectives de futur.

L'objectiu fonamental ha consistit en contribuir a l'establiment d'un corpus analític fiable i complet de les edicions implicades i, alhora, a dibuixar amb la cura més gran possible la situació actual dels exemplars conservats, tot verificant-ne l'existència, l'estat de conservació en el que es troben i, en definitiva, la identificació única i detallada del màxim possible de còpies. Aquest és un estadi previ i cada cop més imperatiu quan es vol treballar des d'una o altra perspectiva el contingut, l'ús i la incidència d'aquestes dues tipologies libràries. Les especials característiques dels productes sorgits de la impremta manual, així com les contingències que ha viscut cada exemplar individual d'una determinada edició tot al llarg de la seva història, donen una singularitat única a cada còpia conservada i aquesta ha de ser considerada. Les condicions del seu afaïonament i els diversos estadis pels quals havia de passar un llibre abans de sortir del taller són aspectes determinants per entendre tant la seva estructura com per interpretar el seu contingut.

Pel que fa a les edicions, n'hem controlat un total de cinquanta. D'aquestes, trenta corresponen a rituals diocesans amplis, el que en podríem dir, manllevant el nom aplicat sovint als missals, "rituals plenaris", llibres que recullen les fórmules —i sovint els cants—, destinats a l'administració dels sacraments (baptisme, eucaristia, penitència, matrimoni, unció de malalts), mentre que altres sis són volums de menor envergadura aparellats al ritual. Es tracta d'opuscles que contenen tan sols alguns ritus, generalment els propis dels sacramentals (benediccions, consagracions, exorcismes, dedicacions d'esglésies), que hem agrupat sota l'etiqueta d'apèndix de ritual.

Quant al processoner, un llibre litúrgic de configuració més tardana i no uniforme, n'hem treballat vuit edicions que corresponen a processoners complets, totalment musicals i perfectament adaptats a les necessitats de les diverses seus catedralícies o ordes monàstics que en van impulsar una edició. A més, cal afegir-hi sis

“apèndixs de processoner”, que és també el nom que hem considerat oportú utilitzar per referir-nos igualment a petits opuscles que havien de complementar algunes de les edicions del processoner. Almenys tres d’aquestes edicions, amb tota probabilitat, formaven part d’un mateix programa editorial juntament amb el “processoner plenari” al qual complementen.

Sense ser aquest el lloc per detallar els continguts precisos de cada edició —cosa que mereixerà un treball futur—, sí que vaga la pena destacar la varietat de solucions i el caràcter híbrid de la major part dels rituals catalans. Les necessitats de cada diòcesi i la iniciativa de cada promotor, editor o compilador van produir llibres que, utilitzant generalment la mateixa denominació —al territori català, el terme més usualment utilitzat en els títols d’aquests productes tipogràfics és el d’*ordinarium*— apleguen un nombre molt diferent de ritus i de materials complementaris. Així, mentre algunes edicions es limiten a incloure exclusivament les fórmules necessàries i imprescindibles per a l’administració dels sagraments, o tan sols d’alguns sagraments, d’altres afegeixen una quantitat ingent de materials complementaris fins al punt de convertir l’edició del ritual en un complet manual sacerdotal, apte per a la major part de necessitats de la cura pastoral parroquial, exclosa la celebració de la missa, tot i que algunes edicions també ho contemplen. Aquests afegits poden incloure des d’oficis sencers (per exemple, molt comunament, l’ofici de difunts, amb els seus corresponents cants), fins a documentació de caràcter legal (documents conciliaris i constitucions que s’han de fer públiques als fidels en determinades festivitats de l’any, doctrines i catecismes, sovint en la llengua vernacle, processoners complets o, dins l’àmbit musical, tonaris sencers i fins i tot arts de cant pla amb la instrucció dels rudiments musicals bàsics útils per a qualsevol curat. Pel que fa a documents amb un marcat caràcter pràctic, hi trobem fins i tot arts de notaria, a més, naturalment, de textos espirituals com els de l’art de ben morir. Naturalment, tampoc és gens estranya la presència, també als rituals plenaris, de sacramentals com els exorcismes o les benediccions. En resum, es tracta, d’autèntiques edicions miscel·lànies pel que fa al seu contingut, que poden ser abordades des de múltiples perspectives i àmbits de recerca.

Pel que fa als processoners, aquests hàbits locals són igualment presents. En tractar-se d’edicions molt locals, impulsades pels capítols catedralicis, la compilació i la revisió dels quals estava a càrrec dels respectius cabiscols, precentors o mestres de cant, els processoners són un reducte de pràctiques, textos i, també, melodies

fortament entroncades en les tradicions locals autòctones, sovint sense coincidències en altres repertoris.

Una de les disciplines que més profit pot extreure d'aquest extens corpus editorial és la musicologia. Efectivament, tal com succeeix també en alguns aspectes litúrgics, aquests llibres, com ja s'ha explicat al capítol 1, incorporen alguns dels testimonis més preclars de particularismes propis de cada diòcesi, de repertoris i tradicions autòctones en un moment de canvis tan profunds com el que abasta el període tractat. Aquest fet els atorga una gran singularitat, tot i que realment no han rebut l'atenció que mereixen. El buidatge de tot el repertori musical que apleguen aquestes edicions, calculant conjuntament les peces musicals contingudes als rituals i les que es recullen als processoners, depassa llargament la xifra de tres mil ítems, incloent una gran diversitat de gèneres: responsoris, antífoes, himnes, lletanies, cants de l'ordinari i del propi de la missa, salms i tota mena d'entonacions, però també repertoris menys freqüents com goigs, trops, proses o verbetes, a més de diverses versions del Cant de la Sibilla. Algunes d'aquestes peces són *única* i no és estrany que algunes estiguin escrites en llengua vernacle i no en llatí. A més, amb la voluntat decidida de facilitar al clergat un llibre manual adequat per a tota mena de necessitats en la cura pastoral, molt sovint s'integren al ritual processoners complets. Les edicions del ritual que incorporen un processoner complet són Mallorca R1516, Lleida R1567 i Barcelona R1569. Per la seva banda, Girona R1502 (la notació musical tan sols apareix a les pàgines de la segona foliació, des del full sign. AA1a fins a EE6a, formant una sèrie que podria constituir en si mateix un complet processoner d'enterrament), Urgell R1536, Urgell R1548 i Girona R1550 incorporen parts substancials del processoner

De forma més excepcional s'hi troben també tonaris i, fins i tot, petits tractats de cant pla que complien i posen a l'abast dels usuaris finals de les edicions els rudiments bàsics del cant litúrgic. La inclusió en dues de les edicions (Vic R1568 i Barcelona R1569) de sengles tractats teòrics dedicats al cant pla, escrits tots dos en català, és d'una importància cabdal que depassa l'estricta àmbit de la teoria musical per esdevenir una aportació important a la lexicografia musical catalana del període renaixentista. L'abundància d'edicions que contenen repertori que utilitza notació mensural és una altra de les singularitats dels rituals catalans. Aquesta densitat en l'ús de recursos mensurals per a la notació en un corpus d'edicions molt concret pel que fa a l'abast tipològic i geogràfic és molt menys freqüent en altres àmbits culturals i geogràfics.

Deixant de banda aquestes perspectives de treballs futurs, en relació amb el nucli del nostre treball, la fixació del corpus d'edicions i dels exemplars conservats, la nostra comesa ha anat tan lluny com ens ha estat possible. En primer lloc, s'ha treballat en l'establiment del corpus d'edicions i en una descripció bibliogràfica acurada de totes elles. Excepte algun cas molt puntual en el que no hem pogut tenir accés a l'únic exemplar conegut d'una determinada edició per extreure la nota tècnica, s'han examinat directament tots els exemplars originals que es descriuen. Les úniques edicions que no s'han pogut treballar amb un exemplar a les mans són les del ritual de Lleida de c. 1495, del de Girona de 1502 i del de Barcelona de c. 1508, tots tres en parador desconegut. Del primer hem hagut de remetre'ns a les informacions facilitades per bibliògrafs anteriors que el van poder estudiar i van facilitar la reproducció facsimilar d'algun full. Per la descripció dels de Girona i Barcelona, hem pogut accedir a una reproducció en microforma.

En aquest estadi, s'han revisat i corregit molts errors i males interpretacions que havien anat circulant pels repertoris i bibliografies que s'han ocupat dels llibres tractats. Tot això ha estat possible a partir del buidat sistemàtic i exhaustiu de tota mena de referències i recursos bibliogràfics. En primer lloc, naturalment, els principals repertoris bibliogràfics i monografies sobre la història de la impremta a la península ibèrica en el temps dels incunables i fins a l'any 1614, que és el límit temporal que hem fixat per les raons ja explicitades a la Introducció. El resseguiment minuciós d'altres fonts bibliogràfiques que han considerat una o altra vessant puntual pel que fa al contingut de les edicions (aspectes litúrgics, musicals, sobre els usos lingüístics...), així com l'escorcoll, fins allí on ha estat possible, de catàlegs de llibreters antiquaris i de cases de subhastes ens ha aportat informacions substancials sobre cadascun dels llibres fins a completar una àmplia panoràmica sobre cada edició i l'interès que ha despertat en l'àmbit de l'erudició i de l'acadèmia i, també, dins del món de la bibliofília i el col·leccionisme.

Aquest rastreig de tots i cadascun dels treballs que s'han encarat amb alguna de les edicions ens ha permès destriar errors i confusions, desestimar informacions falses o edicions i/o exemplars fantasmes. Les indicacions rellevants que cada autor ha facilitat als seus treballs s'han assenyalat, així com la presència d'informacions útils com reproduccions o registres documentals (contractes...). També s'ha alertat dels

errors i, en la mesura del possible aquests s'han detectat, interpretat, comentat i esmenat. Molts d'aquests errors s'han anat transmetent de forma poc rigorosa d'una referència a una altra sense les pertinents verificacions. El que hem perseguit és que la nostra contribució aportí certitud i rigor a l'estat de la qüestió i el coneixement acumulat sobre aquestes edicions i, alhora, constitueixi un punt de partença adequat per a ulteriors treballs. Tot i que les referències s'han ordenat alfabèticament en favor de la claredat, i no seguint l'ordre cronològic, que és la manera més pertinent de resseguir l'esdevenir i la disseminació i transmissió de les notícies bibliogràfiques referides a una determinada edició, creiem que els esments creuats que acompanyen els comentaris a cada referència són prou aclaridors.

Quelcom semblant succeeix pel que fa als exemplars, les còpies particulars de cada edició. Aquí, també, l'esforç desplegat per tal de consultar directament el nombre més gran d'exemplars possible ha donat com a resultat l'establiment d'un corpus fiable dels exemplars que han perviscut.

La consulta dels exemplars ha permès també detectar i descriure per primer cop edicions fins ara desconegudes per la bibliografia que es conserven en exemplar únic relligades a altres edicions i que havien passat completament despercebudes. Aquest és el cas, per exemple, de l'apèndix de processoner de Barcelona imprès a Lyon l'any 1522, amb un contingut musical especialment singular, vestigi de pràctiques antigues, a penes representat en altres edicions coetànies. La compleció de l'estructura de les edicions a partir de còpies incompletes gràcies al control de tots els exemplars existents no ha estat, tampoc, una fita infructuosa, ben al contrari.

A més de detectar variants en forma d'estats diferents de les edicions, la inspecció de cada còpia conservada ens ha possibilitat observar i assenyalar rastres de procedència i de propietat, afegits i correccions manuscrites del text o de la música, a més de la inserció d'afegitons, sovint ben nodrits, sobretot de repertori musical, amb la finalitat de complementar les peces impreses contingudes al volum. Tots aquests matisos i detalls sobrepassen la descripció d'una edició particular i no emergeixen si no és després de l'examen detallat de cada còpia conservada.

Una de les contribucions més rellevants del treball, conseqüència d'aquest afany, ha estat l'establiment del corpus d'exemplars conservats d'uns llibres que podem considerar realment com a escassos i, en alguna ocasió, com dels que es conserven en exemplar únic, autènticament rars. Aquest propòsit ens ha dut a explorar els catàlegs

i a visitar dotzenes de biblioteques arreu del món. Excepte els espècimens conservats a mitja dotzena de biblioteques a les quals ha estat impossible anar per raons de distància o inaccessibilitat, hem pogut consultar in situ més del 90% dels exemplars dels quals hem establert existència certa.

Les noves possibilitats que ofereixen els recursos en línia han estat, lògicament, d'una gran ajuda i ens ha facilitat enormement la tasca d'identificar exemplars en biblioteques més o menys recòndites que fins ara s'havien mantingut ocults i silencis. Però, per descomptat, el contacte sovintejat amb un nombre ingent de bibliotecaris i arxivers compromesos i pacients que s'han mostrat sol·lícits a les nostres demandes també ha estat fonamental. El rastre de molts exemplars, els degudament controlats per la bibliografia prèvia i que es trobaven custodiats per biblioteques de referència ha estat relativament fàcil de seguir. Però l'avatar de molts altres ha estat ben diferent.

Aclarir el tràfec d'alguns exemplars no ha estat feina fàcil ni agraïda, fins i tot en centres bibliotecaris de primer nivell. Exemplars donats per certs a les bibliografies han resultat ser fantasmes i, des de fa molt temps, no es troben a les col·leccions que pretesament els van aixoplugar en algun moment de la seva història. D'altres han desaparegut fins i tot en època relativament recent. Molts que són el resultat d'errors de lectura de dates o d'informacions esparses. El cas és que molts d'aquets errors s'han anat repetint fins avui, fins i tot als repertoris més solvents. De tots aquests errors hem intentat donar notícia, detectar quan es produeixen, l'origen i la seva cadena de persistència a la bibliografia. Amb l'objectiu de tenir un control complet sobre tot això, ha estat necessari recórrer tantes col·leccions com ha estat possible. En total hem pogut inspeccionar directament més de dos-cents exemplars de les cinquanta edicions i hem resseguit el rastre d'un nombre també considerable d'exemplars que, o bé van resultar ser ficticis des del principi de la seva història bibliogràfica, o bé han desaparegut des de la darrera menció en algun repertori o catàleg. De vegades, aquestes perquisicions han donat com a resultat la constatació de l'error de l'existència de l'exemplar. En altres, hem comprovat amb tristor la seva desaparició. Però també hi ha hagut lloc per a les alegries. Exemplars que constaven com a perduts o que eren introbables, gràcies a les deduccions, a les informacions creuades de les diverses fons que hem tingut ocasió de consultar, a la familiaritat amb cadascuna de les edicions i, oimés, a la complicitat de bibliotecaris responsables, han recuperat la seva visibilitat als catàlegs i a les prestatgeries de les col·leccions en les quals s'havien extraviat.

Al que hem aspirat, en definitiva, és a posar llum sobre tots aquests aspectes i a determinar de quins exemplars es pot afirmar ara com ara la seva existència real. Naturalment, aquest corpus d'exemplars no és definitiu. Tant de bo que exemplars que avui donem per desapareguts puguin tornar al seu lloc, aparèixer en alguna altra col·lecció o, tal vegada, al mercat antiquari.

APÈNDIXS

APÈNDIX I

Pau V. Butlla *Apostolicae sedi per abundantiam*, de 17 de juny de 1614, relativa a l'edició del *Rituale Romanum*.

PAULUS papa V ad perpetuam rei memoriam.

Apostolicae sedi per abundantiam divinae gratiae, nullis suffragantibus meritis, praepositi, nostrae sollicitudinis esse intelligimus, super universam domum Dei ita invigilando intendere, ut opportunis in dies magis rationibus provideatur, quo, sicut admonet Apostolus, omnia in ea honeste, et secundum ordinem fiant; praecipue vero quae pertinent ad Ecclesiae Dei sacramentorum administrationem, in qua religiose observari apostolicis traditionibus, et sanctorum patrum decretis constitutos ritus, et caeremonias pro nostri officii debito curare omnino tenemur. Quamobrem felicitis recordationis Pius papa V praedecessor noster, huius nostri, tunc sui, officii memor, ad restituendam sacrorum rituum observationem in sacrosancto Missae sacrificio; divinoque officio et simul ut catholica Ecclesia in fidei unitate, ac sub uno visibili capite beati Petri successore romano pontifice congregata, unum psallendi et orandi ordinem, quantum cum Domino poterat, teneret, Breviarium primum, et deinde Missale Romanum, multo studio et diligentia elaborata pastorali providentia edenda censuit. Cuius vestigia eodem sapientiae Spiritu secutus similis memoriae Clemens papa VIII etiam praedecessor noster, non solum episcopis et inferioribus Ecclesiae praelatis accurate restitutum Pontificale dedit, sed etiam complures alias in cathedralibus et inferioribus ecclesiis caeremonias promulgato Caeremoniali ordinavit. His ita constitutis, restabat ut uno etiam volumine comprehensi, sacri et sinceri catholicae Ecclesiae ritus, qui in sacramentorum administratione, aliisque ecclesiasticis functionibus servari debent ab iis, qui curam animarum gerunt, apostolicae sedis auctoritate prodirent, ad cuius voluminis praescriptum, in tanta ritualium multitudine, sua illi ministeria tamquam ad publicam et obsignatam normam peragerent, unoque ac fideli ductu inoffenso pede ambularent cum

consensu. Quod quidem iampridem agitatum negotium posteaquam generalium Conciliorum graece, latineque divina gratia editorum opus morari desivit, sollicite urgere nostri muneris esse existimavimus. Ut autem recte et ordine, ut par erat, res ageretur, nonnullis ex venerabilibus fratribus nostris Sanctae Romanae Ecclesiae cardinalibus pietate, doctrina et prudentia praestantibus, eam demandavimus, qui cum consilio eruditorum virorum, variisque praesertim antiquis, et quae circumferuntur, ritualibus consultis, eoque in primis, quod vir singulari pietatis zelo et doctrina bonae memoriae Julius Antonius Sanctae Romanae Ecclesiae cardinalis sanctae Severinae nuncupatus, longo studio, multaque industria et labore plenissimum composuerat, rebusque omnibus mature consideratis, demum divina adspirante clementia, quanta oportuit brevitate, Rituale confecerunt. In quo cum receptos et approbatos catholicae Ecclesiae ritus suo ordine digestos conspexerimus, illud sub nomine Ritualis Romani merito edendum publico Ecclesiae Dei bono iudicavimus. Quapropter hortamur in Domino venerabiles fratres patriarchas, archiepiscopos, episcopos, et dilectos filios eorum vicarios, necnon abbates, parochos universos, ubique locorum existentes, et alios, ad quos spectat, ut imposterum tamquam Ecclesiae romanae filii, eiusdem Ecclesiae omnium matris et magistrae auctoritate constituto Rituali in sacris functionibus utantur, et in re tanti momenti, quae catholica Ecclesia, et ab ea probatus usus antiquitatis statuit, inviolate observent.

Datum Romae, apud Sanctam Mariam Maiorem sub annulo piscatoris, die XVII Junii MDCXIV. Pontificatus nostri anno decimo.

S. Cobellutius.

APÈNDIX 2

Benet XIV. Breu *Quam ardenti studio*, de 25 de març de 1752, relativa a l'edició del *Rituale Romanum*.

BENEDICTUS PAPA XIV ad futuram rei memoriam.

Quam ardenti studio, incredibili sollicitudine, assidua cura, et indefesso diuturnoque labore, adhibitis etiam, accitisque undequaque viris in sacra doctrina disciplinaque ecclesiastica versatis, aequae ac de rerum liturgicarum peritia meritissimis, sedulam operam navaverint, atque contenderint praedecessores nostri romani pontifices, ut Rituale Romanum, Caeremoniale venerabilium fratrum episcoporum et Pontificale Romanum, sive emendatis erroribus, sive correctis inordinationibus, sive ablatis inutilibus, sive restitutis necessariis, ad eam tandem formam, normamque, iuxta quam de praesenti usui sunt, maximo cum omnium virorum ecclesiasticorum commodo et utilitate redigerentur; praestat in primis intelligere ex ipsis praesertim apostolicis in simili forma brevis litteris eorundem praedecessorum nostrorum, qui post S. Pium papam V felicis recordationis, Clemens VIII, Innocentius X, Paulus V, Urbanus VIII et Benedictus XIII ad gravissimum dignissimumque huiusmodi opus omnibus numeris absolvendum sese pro viribus addixerunt.

Tenores autem memoratarum litterarum sunt, qui sequuntur. Ac primum quidem pro *Rituale Romano*.

[Segiex la reproducció íntegra de la butlla *Apostolicae sedi per abundantiam* de Pau V per al *Rituale Romanum* de 1614.]

Quae vero pro Caeremoniali Episcoporum referuntur bullae Clementis VIII incipit *Cum novissime*, Innocentii X *Etsi alias*, Benedicti XIII *Licet alias*, Item quae pro

Pontificali Romano Clemens VIII bulla incipit *Ex quo in Ecclesia*, atque Urbanus VIII *Quam vis alias*, statuere, brevitatis gratia hic omittuntur. *Sequitur bulla:*

Quoniam autem pro paterna charitate vehementer cupientes, ut Christi fidelibus in articulo mortis constitutis, quoad fieri posset, universis apostolica benedictio nostro nomine impertiretur, et plenaria omnium suorum peccatorum indulgentia elargiretur, per alias nostras sub plumbo litteras anno incarnationis domini MDCCXLVII, nonis aprilis, pontificatus nostri anno septimo datas omnibus ecclesiarum antistitibus huiusmodi facultatem sub certis modo et forma expressam tribuimus, atque in simul formulam benedictionis et indulgentiae huiusmodi dandae praescripsimus; quemadmodum encyclicam etiam nostram epistolam die XIX mensis martii anno MDCCXLIV, ad dilectos filios generales Ordinum regularium, quibus a S. Sede indulta, vel indulgentia erat facultas pontificiam benedictionem effundendi super populum statis diebus, scripseramus super modo et ritu, quibus praedicta benedictio danda est.

Praeterea ad nonnullas lites et controversias exortas e medio tollendas, itidem per alias nostras in simili forma brevis litteras confirmaveramus leges, et instituta Caeremonialia iussu nostro edita pro provinciarum praesidibus, gubernatoribus, praelatis, et apostolicis vicelegatis, quae sunt tenoris sequentis:

Bulla Benedicti XIV incipit Quod apostolus, pro Caeremoniali Episcoporum hic omittitur.

Insuper formulam itidem benedictionis et traditionis pallii, ac iurisiurandi a procuratoribus absentium archiepiscoporum, antequam a dilecto filio nostro S.R.E. Cardinali Diacono idem pallium accipiant, ipsorum archiepiscoporum nomine praestandi per nostram constitutionem die XII mensis augusti anno MDCCXLVIII sub plumbo expeditam statuimus.

Porro accedit ad haec methodus quoque scholae sacrorum rituum in Gregoriano Collegio Romano huius almae Urbis nostrae nobis approbantibus institutae, non sine uberi per hoc tempus in sacris ritibus addiscendis profectu, aliarumque ad instar eiusdem scholae, alibi iam erectarum, vel erigendarum, quae methodus multis in libris, et praecipue in decimo operum nostrorum volumine romanae editionis reperitur inserta, plurimumque a nobis commendatur, eamque plurimum studiosis sacrorum rituum prodesse compertum est.

Eapropter cum nobis a quamplurimis supplicatum fuerit, ut typis iterum reimprimendi Rituale Romanum, Caeremoniale Episcoporum et Pontificale Romanum huiusmodi, et non solum in iisdem antedicta omnia a nobis statuta addendi, verum etiam nostro iussu in lucem emittendi, licentiam de apostolica benignitate et auctoritate concedere et indulgere dignaremur; nos itaque probe scientes, et experientia edocti, quantum prosit, ut in uno volumine simul collecta ad manum sint ea omnia, quae sparsim ac divisum impressa inveniuntur, et considerantes quantum huiusmodi collectio utilitatem memoratae scholae liturgicae in Collegio Societatis Jesu eiusdem almae urbis nostrae a nobis institutae, aliisque ubique locorum erectis afferre possit. Apostolica auctoritate tenore praesentium communibus tot insignum virorum ac praesulum votis, et supplicationibus benigne annuentes facultatem tribuimus et impartimur, ut Rituale Romanum, Caeremoniale Episcoporum ac Pontificale Romanum sub iisdem modo et forma, quibus de praesenti impressa reperiuntur, et usui sunt una simul cum omnibus et singulis, quae, ut superius relatum est, a nobis praescripta, ordinata et publici etiam iuris facta sunt, necnon cum saepe dicta methodo Scholae Sacrorum Rituum in operibus nostris iam editis inserta iussu nostro, non obstantibus quibuscumque in contrarium facientibus, typis reimprimantur et in lucem emittantur.

Datum Romae, apud Sanctam Mariam Maiorem sub annulo piscatoris, die XXV martii anno MDCCLII, pontificatus nostri anno duodecimo.

Caietanus Amatus.

APÈNDIX 3

Alberto Castellani. *Liber sacerdotalis nuperrime ex libris sancte Romane Ecclesie et quarundam aliarum ecclesiarum* (Venezia: Melchiorre Sessa & Pietro Ravani, 1523):
Carta dedicatòria al papa Adrià VI.

Sanctissimo ac beatissimo patri et domino Adriario VI divina electione et providentia sanctae Romanae et universalis Ecclesiae Pontifici maximo Albertus Castellanus Venetus ordinis predicatorum professor humilem et debitam servitutem, et pedum oscula beatorum.

Inter omnia quae in hac mortali vita verus Dei cultor et minister agere potest, Pater Beatissime, nil puto Deo acceptius gratiusque esse, quam Zelus, et fervens salutis animarum procuratio, et ipsarum ad aeternam beatitudinem caritativa promotio. Si enim laudatur homo qui proximum sibi a corruptibilis corporis periculis salvaverit, si talis est praeclaris laudibus extollitur; atque (apud priscos romanos) est coronis insignibus qui civem servasset donabatur, tamquam qui rem piam optimamque fecisset, cur non magis Christianus religiosus, praesertim pro animabus ad Imaginem Dei creatis, et in aeternum mansuris, quantum cum Dei adiutorio operari potest, ut ad aeternam salutem perveniant, et enixe laborare et omni suo conatu eniti debet? Nullum enim sacrificium est Deo acceptius, quam Zelus salutis animarum. In hoc enim uno et Dei Omnipotentis mandata, et caritatis praecepta servantur.

Mandavit enim Deus (inquit sapiens) unicuique de proximo suo. Et apostolus Jacobus: qui converterit, inquit, peccatorem ab errore viae suae, salvabit anima eius a morte. Et ut multa quae ad hoc adduci possent missa faciam: zelus iste salvatorem nostrum dominum Iesum Christum de coelo ad terram adduxit, et homo factus, animas quae peccatis perierant, innumeris oppressas erroribus reperiens, purgavit, docuit, instruxit, multiplicibusque laboribus, praessuris tandemque praeciosissimo sanguine redemptas, ad coelestia pascua, tanquam optimus pastor humeris suis impositas reduxit. Qui peractis humanae salutis operibus, ad coelos ascensurus

beatissimum Petrum apostolorum principem pro se unicum Vicarium et Ecclesiae suae moderatorem in terris reliquit, cuius tu, Pater Beatissime, divina dispositione, id bonitate, sanctitate, excellenti doctrina, singulari sapientia, pervigili prudentia, fama praeclarissima, morum integritate, quibus insignita est S. T. promerentibus, et locum et cathedram et auctoritatem dignissime es consecutus. Ceteros vero apostolos discipulos coadiutores, et in partem sollicitudinis ministros, pro earundem animarum procuranda salute instituit ordinavitque XXI di. decretis, divina sacramenta in earum salute constituens: quibus sauciatae peccatorum vulneribus sanarentur, roborarenturque et ad optatum finem aeternae vitae perducerentur. Hic est animarum zelus (divina id inspirante virtute) egregium Ecclesiae pugilem beatum Dominicum patrem meum, ut ordinem fratrum praedicatorum ad animarum salutem indefesse procurandam salubriter institueret, provocavit. Ex quorum numero (non autem perfectione et fervore) cum ego in eadem militia supra annos L insudassem, essetque intentionis meae quum magna attemptare non possem, ut plerique viri eiusdemque professionis praeclarissimi, in omni sanctitate virtutis et doctrinarum genere praestantissimi summa cum laude perfecissent: ne omnino infructuosus inveniret, et occiosus, minore saltem attingere iuxta mihi desuper concessam gratiam temptavi: ut alicui vel parvo usui in Dei ecclesia veluti parvulus cyatus, in templo domini ad animarum salutem reponeret.

Cumque decurrente aetate, plurima ad animarum salutem pertinentia, tam latina quam vernacula lingua, diversis temporibus edidissem, et novissime Pontificalem librum in multis diminutum et detruncatum, plurium praelatorum et praestantissimorum virorum consilio, suasu impulsuque, pristinae integritati restituissim, ipsumque sanctae memoriae Leoni X sedis tuae predecessori dedicassem, et propriis sanctitatis suae manibus obtulissim atque a sanctitate sua gratissime fuisset exceptus et approbatus, subiit animo etiam Sacerdotalem librum colligere ut quandoquidem Episcopis rem gratam et accomodatam. feceram ita et sacerdotibus parochialibus curamque animarum gerentibus rem necessariam et opportunam peragerem. Praesertim cum in talibus plerosque non parum deficere meis oculis multotiens conspexissim. Romam igitur profectus ad sacrae bibliothecae apostolicae fontem perennem et thesaurum indeficientem me contuli et omnimoda commoditate quam optabam perquirendi mihi prestantibus optimis viris Hieronimo aleandro viro omni scientiarum genere praestantissimo ac multarum linguarum peritissimo Apostolico bibliothecario, itemque Romulo Mammacino archidiacono

aretino omnis bonitatis virtutis ac bonarum litterarum alumno; necnon L. Parmenio piceno poeta insigni, ambobus apostolicis cubiculariis, et eiusdem bibliothecae fidis custodibus ex antiquis sanctae Romanae Ecclesiae libris quos inibi vigilantia custodia servantur. Itemque ex sacrorum theologorum et doctorum canonicorum scriptis, librum hunc sacerdotalem magnis cum laboribus, vigiliis et lucubrationibus, concedente Domino, post plurium annorum decursum ad optatum finem perduxit; Thoma etiam Diplovatio imperiali constantinopolitana linea progenitó ac utriusque iuris doctore egregio huic operi non parum favoris, et nonnullos libros antiquos ad hoc idoneos concedente.

Quem Sacerdotalem librum ante eius impressionem prefato Sancto domino Leoni corrigendum presentavi. Et cum S. S. ipsum examinari fecisset non modo eum imprimi iussit. Verum etiam per litteras suas in forma brevis omnibus personis ecclesiasticis in virtute sanctae obedientiae mandavit quatenus librum ipsum sequi deberent et ecclesiastica sacramenta formam in eo traditam ministrare tenerent. Verum dominico Pontifice ante eiusdem libri impressionem viam universae carnis ingresso et sanctitate tua ad hoc supremum dignitatis culmen (ut predixi) divinitus assumpta dignissimum fore iudicavi S. T. quae et auctoritate et doctrina et sapientia et bonitate pollet, librum ipsum nunc primo impressum humiliter dedicare eiusque examini sapientissimo subdere, confidens quod gratus erit S. T., utilis Ecclesiae Sanctae Dei, sacerdotibus accomodatus ac animarum saluti proficuus. Nec quisquam me ita temerarium aut arrogantem iudicet quasi velim dominos meos ac presentes sacerdotes curatos instruere, cum ab ipsis ego instrui debeam quia id feci non appetens eos docere sed ut ipsi impromptu haberent et sine labore colligerent quod ego maximis laboribus sudoribus et vigiliis annis pluribus iinc: inde dispersa ad animarum salutem in unum congregassem. Accipiat igitur S.T. sapientissima libellum hunc summa cum diligentia collectum tam ritui S. Romanae et Apostolicae Ecclesiae quam aliarum ecclesiarum accomodatum, clara diligentia ordinatum, stylo humili ad omnium intelligentiam digestum, sacrorum Romae Pontificum et universalium conciliorum iuriumque auctoritate firmatum, Theologorum et canonistarum sententiis munitum, beatissimi predecessoris tui auctoritate approbatum, in quo sacerdotes qualiter vivere, quid docere, qualiter ecclesiastica sacramenta conficere, ministrare et cum suis annexis dispensare debeant, quas res et qualiter benedicere, quas et quales processiones tam ordinarias quam extraordinarias facere, ecclesiasticum computum qualiter perscrutari debeant, modulationem ecclesiastici

cantus qualiter discere et postremo malignos spiritus ab energuminis qualiter expellere valeant plenissime informantur. Si quid autem in eo laudabiliter scriptum benignissinia S. T. invenerit, id totum Deo Omnipotenti bonorum omnium largitori deputet; si vero quid minus bonum appositum fuerit sanctitatis tuae sapientiae et sanetae Romanae ecclesiae cui S. T. dignissime praesidet censurae et correctioni humiliter committo. Cuius sapientissimi iudicio, et illius sanctissimae sedis, me et mea humiliter subicio et suppono.

APÈNDIX 4

Alberto Castellani. *Liber sacerdotalis nuperrime ex libris sancte Romane Ecclesie et quarundam aliarum ecclesiarum* (Venezia: Melchiorre Sessa & Pietro Ravani, 1523): Epístola introductòria de Lleó X.

LEO PAPA DECIMUS

Ad futuram rei memoriam. Exponi nobis nuper fecit dilectus filius Albertus de Castello Venetus ordinis praedicatorum professor, quod ipse qui summis vigiliis ac laboribus pro utilitate Rectorum, praesertim parrochialium ecclesiarum curam animarum earundem habentium, ut officium eis commissum recte explere possint, librum sacerdotalem appellatum ex sacra Bibliotheca apostolica et sanctorum doctorum catholicorum et sacrorum canomun scriptis et institutionibus a se excerptum et collectum composuerit: quem per dilectum filium Silvestrum de Prierio praefati ordinis professorem et Magistrum sacri palatii riostri apostolici inspici et terminari fecimus, imprimi facere intendat, cupiatque ei concedi quod per alium sine eius expressa licentia ad decennium imprimi non possit. Nos itaque eius honesto desiderio annuentes, omnibus et singulis cuiuscumque status, gradus ordinis et conditionis existant sub excommunicationis latae sententiae a qua non nisi a nobis et successoribus nostris Romanis pontificibus praeterquam in mortis articulo absolvi nequeant, ac mille ducatorum auri de Camera quos pro una Camerae apostolicae, pro alia vero partibus dicto Alberto applicamus poenis eo ipso incurrendis districtius inhibemus ne librum ipsum absque ipsius Alberti licentia in scriptis tradita usque ad decennium imprimere aut imprimi facere audeant vel praesumant.

Mandantes omnibus personis ecclesiasticis in virtute sanctae obedientiae ut eundem librum postquam ille impressus fuerit sequi, et ecclesiastica sacramenta iuxta formam in eo traditam ministrare et exercere teneantur; ac universos et singulos patriarchas, archiepiscopos, episcopos et alias personas in dignitate ecclesiastica constitutas eorumque vicarios et officiales necnon canonicos quarumcumque Metropolitanarum

vel aliarum Cathedralium ecclesiarum et executores ac defensores qui assistant et praemissa observari faciant deputamus per praesentes, cum potestate contradictores per censuram ecclesiasticam et alia iuris opportuna remedia appellatione postposita compescendi, et auxilium brachii secularis implorandi. Non obstan. fe. re. Bonifatii papae VIII praedecessoris nostris de una et Concilii generalis de duabus dietis, dummodo non ultra dietas tres, ac aliis apostolicis constitutionibus, et ordinationibus, ac quibusvis statutis et consuetudinibus etiam iuramento confirmatione apostolica vel quavis firmitate alia roboratis, ac privilegiis indultis et litteris apostolicis quibusvis personis forsitan concessis, quibus quo ad hoc specialiter et expresse derogamus contrariis.

Datum Romae apud Sanctum Petrum Sub Annulo Piscatoris.

Die 11 Novembris MDXX Pontificatus nostri Anno octavo.

Evangelista.

APÈNDIX 5

Rituale Romanum Pauli Quinti Pontificis Maximi iussu editum (Venècia: apud Cieras, 1615): *De Processionibus* (pp. 242-243).

Publicae, sacraeque Processiones, seu Supplicationes, quibus ex antiquissimo Sanctorum Patrum instituto, Catholica Ecclesia, vel ad excitandam fidelium pietatem, vel ad commemoranda Dei beneficia, eique gratias agendas, vel ad divinum auxilium implorandum uti consuevit, qua par est religione celebrari debent. Continent enim magna, ac divina mysteria, et salutare Christianae pietatis fructus eas pie exequentes a Deo consequuntur. De quibus fideles praemonere et erudire, quo tempore magis opportunum fuerit, parochorum officium est.

Videant in primis Sacerdotes, aliique Ecclesiastici ordinis, ut in his Processionibus ea modestia, ac reverentia, tum ab ipsis, tum ab aliis adhibeatur, quae piis, et religiosis huiusmodi actionibus maxime debetur.

Omnes decenti habitu, superpelliceis, vel aliis sacris vestibus, sine galeris, nisi pluvia cogente, induti, graviter, modeste, ac devote bini suo loco procedentes, sacris precibus ita sint intenti, ut remoto risu, mutuoque colloquio, et vago oculorum aspectu, populum etiam ad pie, devoteque precandum invitent.

Laici a Clericis, foeminae a viris separatae orantes prosequantur.

Praeferatur Crux, et ubi fuerit consuetudo, vexillum sacris Imaginibus insignitum; non tamen sanctum militari, seu triangulari forma.

Edendi, ac bibendi abusus, secumve esculenta et poculenta deferendi in sacris Processionibus, agrisque lustrandis, et suburbanis Ecclesiis visitandis tollere Parochi studeant. Ac fideles, praesertim de Dominica, quae proxime Rogationes antecedit, quam haec dedecet corruptela, saepius admoneant.

Processiones prius fieri debent, deinde Missa solemniter celebrari. Nisi aliter ob gravem causam interdum Ordinario, vel Clero videatur.

Processiones autem quaedam sunt ordinariae, quae fiunt certis diebus per annum, ut in festo Purificationis Beatae Mariae semper Virginis, in Dominica Palmarum, et in Litiis maioribus in festo Sancti Marci, et in minoribus Rogationum triduo ante Ascensionem Domini, et in die festo Corporis Christi, vel aliis diebus pro consuetudine Ecclesiarum.

Quaedam vero sunt extraordinariae, ut quae variis ac publicis Ecclesiae de causis in dies inducuntur.

BIBLIOGRAFIA

Relació de fonts primàries impreses complementàries

Les edicions estan ordenades cronològicament. Estan excloses d'aquest llistat les fonts dels Rituals i Processoners impresos catalans, que es troben recollides en el catàleg bibliogràfic.

Les fonts impreses de les quals n'hem tingut un exemplar a les mans, es marquen amb un asterisc entre parèntesis a continuació.

Guido de Monte Rotherio. *Manipulus curatorum* (Zaragoza: Mateo Flandro, 1475).

Guido de Monte Rotherio. *Manipulus curatorum* (Barcelona: Nicolau Spindeler, 1479).

Agenda Herbipolensis (Würzburg: Georg Reyser, 1482).

Guido de Monte Rotherio. *Manipulus curatorum* (Tarragona: Nicolau Spindeler, 1484). (*)

Agostino Patrizi Piccolomini & Johannes Burckhard. *Pontificalis ordinis liber incipit in quo ea tantum ordinata sunt que ad officium pontificis pertinent, qui tres in se partes continet. In quarum prima, de benedictionibus, ordinationibus et consecrationibus personarum. In secunda, de consecrationibus et benedictionibus. In tertia vero, de quibusdam sacramentis et ecclesiasticis officiis agitur* (Roma: Stephan Planck, 1485).

Ordo ad cathecumenum faciendum (Bologna: Dionysio de Odis, 1487).

Liber sacramentorum... [= *Rituale Ambrosianum*] (Milano: Antonio Zarotto, ca. 1487)

[*Ordo missalis in diebus dominicis et ferialibus per totum anni circulum iuxta consuetudinem alme ecclesie Gerundensis*] (Barcelona: Joan Rosenbach, 1493).

Liber processionum secundum ordinem fratrum predicatorum (Sevilla: Meinardo Ungut & Estanislao Polono, 1494). (*)

[*Manuale legionense*] (Venezia: Bernardino Benali, 1494). (*)

Processionarium ordinis fratrum predicatorum (Venezia: Johann Emerich de Spira, per a Luca Antonio Giunta, 1494). (*)

Liber cathecumini (Venezia: Johann Emerich de Spira, per a Luca Antonio Giunta, 1495).

Processionale ad usum Sarum (London: Richard Pynson, 1502). (*)

[*Processionarium Cesaraugustanum*] (Zaragoza: Jorge Coci & Leonardo Hutz, 1502). (*)

Processionarium ordinis fratrum predicatorum rursus recognitum: et multis orationibus adauctum (Venezia: Luca Antonio Giunta, 1509). (*)

[*Processionarium Cisterciense*] (Zaragoza: Jorge Coci, 1514). (*)

Intonarum Toletanum (Alcalá de Henares: Arnao Guillén de Brocar, 1515). (*)

Familiaris clericorum liber (Venezia: Gregorio de Gregori, 1517).

Alberto Castellani. *Pontificale secundum ritum sacrosancte Romane ecclesie cum multis additionibus opportunis ex apostolica bibliotheca sumptis et alias non impressis, quarum brevis index post epistulam s. domino nostro pape dicatam statim sese offert. Aptissimis figuris gestus et motus personarum ex officiorum decore experimentibus excultum. Sumariisque marginalibus pro pontificum brevissima admonitione accomodatum per venerabilem patrem fratrem Albertum Castellanum venetum ordinis predicatorum... ordinatus, correctus, castigatus et emendatus* (Venezia: Luca Antonio Giunta, 1520). (*)

Rosario della gloriosa vergine Maria (Venezia: Melchiorre Sessa & Pietro Ravani, 1522).

Alberto Castellani. *Liber sacerdotalis nuperrime ex libris sancte Romane ecclesie et quarundam aliarum ecclesiarum, et ex antiquibus codicibus apostolice bibliothecae, et ex iurium sanctionibus et ex doctorum ecclesiasticorum scriptis ad reverendorum patrum sacerdotum parochialium at animarum curam habentium commodum collectus atque compositus; ac auctoritate sanctissimi domini nostri Leonis decimi approbatus. In quo continentur et officia omnium sacrorum, et resolutiones omnium dubiorum ad ea pertinentium, et omnia alia quae a sacerdotibus fieri possunt, quae quam sint pulchra et utilia ex indice collige* (Venezia: Melchiorre Sessa & Pietro Ravani, 1523). (*)

Liber processionarius secundum consuetudinem ordinis sancti patris nostri Hieronymi: cum suis additamentis noviter factis (Alcalá de Henares: Miguel de Eguia, 1526). (*)

Alberto Castellani. *Liber sacerdotalis nuperrime ex libris sanctae Romanae ecclesiae, et quarundam aliarum ecclesiarum... Addito utili enchyridiolo ad agenda de feria tempore adventus, quadragesime, tempore paschalis et de mense septembris...* (Venezia: Victor a Rabanis, 1537). (*)

Familiaris clericorum liber, nuper summa diligentia reformatus atque excusus, in quo reformando multa superflua sunt amota, multa vero curam animarum habentibus necessaria sunt addita, ad sacramentorum exhibitionem secundum ritum s. Rom. ecclesiae, ex antiquis sacrorum doctorum scriptis excerpta. Quo singula candide lector in sequenti indice diligenter perpende (Venezia: Luca Antonio Giunta, 1530).

Breviarium secundum novum ritum Vicensis ecclesiae (Lyon: Thibaud Payen, 1557). (*)

Catechismus ex decreto concilii Tridentini ad parochos Pii Quinti pont. max. iussu editum (Roma: Paulo Manuzio, 1566). (*)

Libret intitulat Directorium curatorum (Barcelona: Claudi Bornat, 1566). (*)

Rituale sacramentorum, secundum Romanam ecclesiam, reverendissimi D. Dominici Bollandi episcopi Brixiae iussu editum, ad usum suae ecclesiae (Brescia: Vincenzo da Sabbio, 1570).

Francesco Samarino. *Thesaurus sacerdotalis iuxta consuetudinem s. Romanae ecclesiae, sacrique concilii Tridentini sanctiones... ex diversis voluminibus compendiose collectus... Auctore r. d. Francisco Samarino...* (Venezia: Francesco Ziletti, 1580). (*)

Francesco Samarino. *Sacerdotale, sive Sacerdotum thesaurus, iuxta consuetudinem sanctae Romanae ecclesiae, sacrique concilii Tridentini sanctiones, quibuscunque sacerdotibus, episcopis et praelatis, necnon cunctis Christi fidelibus pernecessarius, ex diversis voluminibus compendiose collectus, et in quatuor partes divisus. Auctore r. d. Francisco Samarino beneficiato Lateranensi, industria vero r.p.m. Angeli Rocche a Camerino expurgatus, multisque rebus auctus et nuperrime reformatus. Cui novissime adiectum est calendarium Gregorianum. Cum indice copiosissimo* (Venezia: Francesco Ziletti, 1583). (*)

Giulio Antonio Santori. *Rituale Romanum ex veteri ecclesiae usu restitutum, Gregorii XIII pont. max. iussu editum* (Roma: Domenico Basa, 1584).

Giulio Antonio Santori. *Rituale Romanum Gregorii Papae XIII. pont. max. iussu editum* (Roma: s.n., 1584–1612). (*)

Joan Brudieu. *De los madrigales del muy reverendo Ioan Brudiev, maestro de capilla de la sancta yglesia de la Seo de Urgel, a quatro bozes* (Barcelona: Hubert Gotard, 1585). (*)

Alberto Castellani. *Sacerdotale ad s. r. ecclesiam [sic] consuetudinem, sacri concilii Tridentini sanctionibus... collectum. Nuper emendatioribus typis de superiorum licentia excussum. Cui, quae ad commodiorem sacerdotum usum addita, emendata, atque perspicue immutata fuerint, versum folium indicat* (Venezia: apud Iuntas, 1587). (*)

Sacramentale ambrosianum. Caroli sanctae Romanae ecclesiae presbytery, cardinalis titularis sanctae Praxedis et sanctae ecclesiae Mediolanensis archiepiscopi primo, deinde Gasparis eius successoribus iussu, recognitum et editum (Milano: Pontio Pacifico, 1589).

Rituale sacramentorum, in quo de baptismo, et aliis sacramentis administrandis ex Rom. ecclesiae ritu continetur ordo. Nunc tandem ad meliorem formam redactum, reformatum, impressorumque mendis aliquot purgatum (Venezia: Luca Antonio Giunta, 1592).

Francesco Samarino. *Sacerdotale sive Sacerdotum thesaurus iuxta consuetudinem s. Romanae ecclesiae... auctus et nuperrime reformatus* (Venezia: Apud Iordanum & Nicolaum Zilettum, fratres, 1593).

Pontificale Romanum Clementis VIII pont. max. iussu restitutum atque editum (Roma: Giacomo Luna, per a Leonardo Parasoli, 1595).

Rituale seu Manuale Peruanum et forma brevis administtrandi apud indios (Napoli: Jacobum Carlinum, & Constantinum Vitalem, 1607).

Rituale Romanum Pauli V pont. max. iussu editum (Roma: Typographia Camerae Apostolicae, 1614). (*)

Rituale Romanum Pauli quinti pontificis maximi iussu editum (Venezia: apud Cieras, 1615). (*)

Ritual formulario e institución de curas, para la administración a los naturales de este reyno de los sanctos sacramentos (Lima: Gerónimo Contreras, 1631).

Manual Mexicano de la administración de los santos sacramentos conforme al Manual Toledano. Compuesto en lengua mexicana por el bachiller Francisco de Lorra Baquío (México: Diego Gutiérrez, 1634).

Girolamo Baruffaldi. *Ad Rituale Romanum commentaria* (Venezia: Typographia. Balleoniana, 1731). (*)

Rituale Romanum, caeremoniale episcoporum ac pontificale Romanum sanctissimi domini nostri Benedicti papae XIV jussu editum et aucta (Roma: Generosus Salomoni, 1752).

Giuseppe Catalani. *Rituale romanum: Benedicti papae XIV jussu editum et auctum perpetuis commentariis exornatum ac in duos tomos divisum: quibus vetus ac nova sacrorum rituum disciplina*, 2 vols. (Patavii [Pàdua]: Typis Seminarii: apud Joannem Manfrè, 1760). (*)

Appendix ad Rituale Romanum ad usum dioecesis Urgellensis a sacra rituum congregatione approbata in lucem editur auctoritate et jussu Excemi. et Illmi. D. D. Salvatoris Casañas et Pages (Tarragona: Typographia F. Aris et filii, 1891). (*)

Appendix ad normam Ritualis Romani et appendicis Barcinonensis in parochorum utilitatem exceptum (Barcelona: Hereus de Vidua Pla, 1916). (*)

Apendix Tarraconensis ad Rituale Romanum. Ejusdem almae ecclesiae tarraconensis archiepiscopi Hispanarum primat. (Barcelona: Institut Foment de Pietat, 1934). (*)

Appendix Maioricensis ad Rituale Romanum cura et iussu excmi. ac rvmi. dr. d. Ioseph Miralles Sbert (Palma de Mallorca: Joan Guasp, 1936). (*)

Rituale Romanum... ad normam codicis juris canonici accomodatum ssmi d. n. Pii papae XII auctoritate ordinatum et auctum. Editio typica (Città del Vaticano: Typis Polyglottis Vaticanis, 1952). (*)

Ritual dels sagraments (Barcelona: Foment de Pietat – Abadia de Montserrat, 1966). (*)

Bibliografia general

- Alberigo, Josepho, et al., eds. *Conciliorum oecumenicorum decreta*. Bologna: Centro di documentazione, Istituto per le scienze religiose, 1973.
- Albiero, Laura. *Repertorium antiphonarum processionalium*. AdHoc, 1. Lugano: Vox Antiqua, Quilisma Press, 2016.
- Altenberg, Detlef. "Die Musik in der Fronleichnamspzession des 14. und 15. Jahrhunderts". *Musica disciplina* 38 (1984), pp. 5-24.
- Amiet, Robert. "Le *liber mysticus* de la chapelle de Combret, au diocèse d'Elne, XIe siècle". *Études grégoriennes* 20 (1981), pp. 5-68.
- Amiet, Robert. *Missels et bréviaires imprimés (Supplément aux catalogues de Weale et Bohatta): Propes des Saints (Édition princeps)*. Documents, études et répertoires (Institut de recherche et d'histoire des textes). Paris: Éditions du Centre national de la recherche scientifique, 1990.
- Andrieu, Michel. *Le Pontifical romain du Moyen Âge*. Vol. 1: *Le Pontifical romain du XIIIe siècle*; Vol. 2: *Le Pontifical de la curie romaine au XIIIe siècle*; Vol. 3: *Le Pontifical de Guillaume Durand*; Vol. 4: *Tables alphabetiques*. 4 vols. Studi e testi, 86, 87, 88, 89. Città del Vaticano: Biblioteca Apostolica Vaticana, 1938-1941.
- . *Les Ordines romani du haut Moyen Age*. 5 vols. Spicilegium sacrum Lovaniense. Études et documents, 11, 23, 24, 28, 29. Louvain: Spicilegium sacrum Lovaniense, Administration, 1931-1961.
- Arx, Walter von. "Zur Entstehungsgeschichte des Rituale". *Zeitschrift für Schweizerische Kirchengeschichte* 63 (1969), pp. 39-57.
- . *Das Klostrituale von Biburg (Budapest, Cod. lat. m. ae. Nr. 330, 12. Jh.)*, Spicilegium Friburgense, 14 (Freiburg: Universitätsverlag, 1970).
- Aussedat-Minvielle, Annik. "Histoire du contenu des rituels diocésains et romains imprimés en France de 1476 à 1800: Inventaire descriptif des rituels des provinces de Paris, Reims et Rouen." Thèse de doctorat. Université de Paris I, Panthéon-Sorbonne, 1987.
- Bailey, Terence. *The processions of Sarum and the Western Church*. Studies and texts, 21. Toronto: Pontifical Institute of Medieval Studies, 1971.
- . "Processions, Liturgical". Dans *Dictionary of the Middle Ages*, ed. Joseph R. Strayer, vol. 10, pp. 130-133. New York: Charles Scribner's Sons, 1989.
- Baldovin, John F. *The urban character of christian worship: The origins, development, and meaning of stationary liturgy*. *Orientalia christiana analecta*, 228. Roma: Pontificium Institutum Studiorum Orientalium, 1987.

- Baroffio, Bonifacio. "L'ordo missae del rituale messale Vallicelliano E 62". Dins *Traditio et progressio: Studi liturgici in onore del Prof. Adrien Nocent, OSB*, ed. Giustino Farnedi, pp. 45-79. Studia Anselmiana, 95. Analecta liturgica, 12. Roma: Pontificio Ateneo S. Anselmo, 1988.
- Baroffio, Bonifacio, & Sime Marovic. "Il sacramentario-rituale di Spalato e la tradizione eucologica latina". *Ecclesia orans* 4 (1987), pp. 235-241.
- Bastardas, Joan. "El testamento de Riculfo, obispo de Elna, y el *Glosarium* de Du Cange". Dins *Bivium: Homenaje a Manuel Cecilio Díaz y Díaz*, pp. 31-39. Madrid: Gredos, 1983.
- Bernadó, Màrius. "La música en els rituals catalans del segle XVI". *Analecta sacra Tarraconensia* 67/2 (1994) [I Congrés d'Història de l'Església Catalana: Des dels orígens fins ara (Solsona, del 20 al 23 de setembre de 1993). Solsona: Arxiu Diocesà; Barcelona: Biblioteca Balmes / Facultat de Teologia de Catalunya, 1993, vol. 2], pp. 581-593.
- . "Musical contents of the Catalan printed rituals of the 16th century". Dins *International Musicological Society Study Group Cantus Planus: Papers read at the 7th Meeting (Sopron, Hungary, 1995)*, ed. László Dobszay, pp. 43-65. Budapest: Institute for Musicology, Hungarian Academy of Sciences, 1998.
- . "Un incunable litúrgico poco conocido: El Ritual-Missal leonés de 1494". *Pliegos de bibliofilia* 12 (2000), pp. 15-30.
- . "Impresos litúrgicos: algunas consideraciones sobre su producción y difusión." Dins *Fuentes musicales en la Península Ibérica (ca. 1250- ca. 1550). Actas del Coloquio Internacional, Lleida, 1-3 abril 1996*, eds. Maricarmen Gómez, & Màrius Bernadó, 253-269. Lleida: Universitat de Lleida – Institut d'Estudis Ilerdencs, 2002.
- Bernard, Madeleine. *Répertoire de manuscrits médiévaux contenant des notations musicales*. Sous la direction de Solange Corbin. Vol. 2: *Bibliothèque Mazarine*. Paris: Éditions du Centre national de la recherche scientifique / École pratique des hautes études. Sciences historiques et philologiques, 1966.
- Blume, Friedrich, ed. *Die Musik in Geschichte und Gegenwart*. 14 vols. Kassel: Bärenreiter, 1949-1968.
- Bohatta, Hans. *Bibliographie der Breviere, 1501-1850*. Leipzig: Karl W. Hiersemann, 1937.
- Borders, James. "The 1485 *Pontificale Romanum* and its chants". Dins *Il canto piano nell'era della stampa: Atti del Convegno internazionale di studi sul canto liturgico nei secoli XV-XVIII (Trento, Castello del Buonconsiglio – Venezia, Fondazione Ugo e Olga Levi, 9-11 ottobre 1998)*, eds. Giulio Cattin, Danilo Curti, & Marco Gozzi, pp. 13-28. Biblioteca musicale Laurence K.J. Feininger. Trento: Provincia autonoma di Trento, Servizio Beni librari e archivistici, 1999.

- Botte, Bernard. "Introduction au Rituel". *Compagnie de Saint-Sulpice: Bulletin du Comité des études* 13 (1956), pp. 162-166.
- Bowers, Fredson. *Principles of bibliographical description*. Princeton: Princeton University Press, 1949; reimpressió, amb Introducció de G. Thomas Tanselle: Winchester: St Paul's Bibliographies; New Castle, DE: Oak Knoll Press, 1994; trad. castellana: *Principios de descripción bibliográfica*. Madrid: Arco/Libros, 2001.
- Bowles, Edmund A. "Musical instruments in the medieval Corpus Christi procession". *Journal of the American Musicological Society* 17 (1964), pp. 251-260.
- British Library. *Catalogue of books printed in the XVth century, now in the British Museum*. London: Trustees of the British Museum, 1908-1985.
- Bragança, Joaquim O. ed. *Processional tropário de Alcobça*. Musicae Lusitaniae sacrae, 1. Lisboa: Instituto Gregoriano de Lisboa, 1984.
- Brockett, Clyde W. *Letania and preces: Music for Lenten and rogations litanies*. Musicological Studies, 85. Ottawa: Institute of Mediaeval Music, 2006.
- . *The repertory of processional antiphons*. De musicae cultu, 1. Turnhout: Brepols, 2018.
- Bruyne, Donatien de. "L'origine des processions de la Chandeleur et des Rogations à propos d'un sermon inédit". *Revue bénédictine* 34 (1922), pp. 14-26.
- Cabrol, Fernand. "Litanies". Dins *Dictionnaire d'archéologie chrétienne et de liturgie*, eds. Fernand Cabrol, & Henri Leclercq, vol. 9/2, pp. 1540-1571. Paris: Librairie Letouzay et Ané, 1930.
- Cabrol, Fernand, & Henri Leclercq, eds. *Dictionnaire d'archéologie chrétienne et de liturgie*. 15 vols. Paris: Librairie Letouzay et Ané, 1907-1953.
- Catholic University of America. *New Catholic Encyclopedia*. 17 vols. New York: McGraw-Hill, 1967-1979.
- Cattaneo, Enrico. "Il Rituale Romano di Alberto Castellani". Dins *Miscellanea liturgica in onore di sua eminenza il Cardinale Giacomo Lercaro, arcivescovo di Bologna, presidente del Consilium per l'applicazione della costituzione sulla sacra liturgia*, vol. 2, pp. 629-647. Roma: Desclée, 1967.
- Chailley, Jacques. "Les anciens tropaires et séquentiaires de l'école de Saint-Martial de Limoges". *Études grégoriennes* 2 (1957), pp. 163-188.
- [Clément]-Dumas, Gisèle. "Le processional en Aquitaine: Histoire d'un livre (Xe-XIIIe s.)". *Études grégoriennes* 29 (2001), pp. 9-33.
- Clément, Gisèle. *Le Processional en Aquitaine, IXe-XIIIe siècle: Genèse d'un livre et d'un répertoire*. Musicologie, 2. Paris: Classiques Garnier, 2017.

- Clerck, Paul de, & Eric Palazzo, eds. *Rituels: Mélanges offerts à Pierre-Marie Gy, o.p.* Paris: Les Éditions du Cerf, 1990.
- Colette, Marie-Noël. *Le Répertoire des rogations d'après un processional de Poitiers (XVIe siècle)*. Institut de recherche et d'histoire des textes: Bibliographies, colloques, travaux préparatoires. Série Bibliothèques anciennes. Paris: Éditions du Centre national de la recherche scientifique, 1976.
- Constable, Giles. "Monasteries, rural churches and the *cura animarum* in the early Middle Ages". Dans *Cristianizzazione ed organizzazione ecclesiastica delle campagne nell'alto Medioevo: Espansione e resistenze*, vol. 1, pp. 349-389. Settimane di studio del Centro italiano di studi sull'alto medioevo, 28. Spoleto: Centro italiano di studi sull'alto medioevo, 1982.
- Crawford, David, ed. "A chant manual in sixteenth-Century Italy". *Musica disciplina* 36 (1982), pp. 175-190.
- . *Anonymous Compendium musices: Venetiis, 1499-1597*. Corpus scriptorum de musica, 33. [Stuttgart]: American Institute of Musicology, 1985.
- Crochu, Dominique. "Les antiennes de procession des Rogations". *Études grégoriennes* 30 (2002): 61-95.
- Dalmais, Irénée-Henri. "Note sur la sociologie des processions". *La Maison-Dieu* 43 (1955), pp. 37-42.
- Davril, Anselme, Timothy M. Thibodeau, & B. G. Guyot, eds. *Guillelmi Duranti: Rationale divinarum officiorum*. 3 vols. Corpus christianorum. Continuatio mediaevalis, 140, 140A, 140B. Turnhout: Brepols, 1995-2000.
- De la Grasserie, Raoul. *Langue puquina: Textes puquina contenus dans le Rituale seu Manuale Peruanum de Geronimo de Oré, publié à Naples en 1607. D'après un exemplaire trouvé à la Bibliothèque nationale de Paris. Avec texte espagnol en regard, traduction analytique interlinéaire, vocabulaire et essai de grammaire*. Leipzig: K.F. Koehler, 1894.
- Delaisse, Léon M. J. "À la recherche des origines de l'office du Corpus Christi dans les manuscrits liturgiques". *Scriptorium* 4 (1950), pp. 220-239.
- Delgado Casado, Juan. *Diccionario de impresores españoles (siglos XV-XVII)*. 2 vols. Instrumenta bibliologica. Madrid: Arco/Libros, 1996.
- Delgado Casado, Juan, & Julián Martín Abad. *Repertorios bibliográficos de impresos del siglo XVI (Españoles, portugueses e iberoamericanos)*. Instrumenta bibliologica. Madrid: Arco/Libros, 1993.
- Dell'Oro, Ferdinando. "Un rituale del secolo X proveniente dall'Italia settentrionale (Monza, Biblioteca Capitolare, Cod. b-15/128)". Dans *Rituels: Mélanges offerts à Pierre-Marie Gy, o.p.*, eds. Paul de Clerck, & Eric Palazzo, pp. 215-249. Paris: Les Éditions du Cerf, 1990.

- Delumeau, Jean. "Un dossier de bénédictions". Dins *Fiestas y liturgia: Actas del coloquio celebrado en la Casa de Velazquez / Fêtes et liturgie: Actes du colloque tenu à la Casa de Velazquez, 12/14-XII-1985*, pp. 291-298. Madrid: Casa de Velazquez / Universidad Complutense, 1988.
- Delumeau, Jean. *Rassurer et protéger: Le sentiment de sécurité dans l'Occident d'autrefois*. [Paris]: Fayard, 1989.
- Dold, Alban. *Die Konstanzer Ritualientexte in ihrer Entwicklung von 1482 bis 1721. Liturgiegeschichtliche Quellen*, 5-6. Münster: Aschendorffschen, 1923.
- Dreves, Guido Maria, Clemens Blume, & Henry Marriott Bannister, eds. *Analecta hymnica medii aevi*. 55 vols. Leipzig: O.R. Reisland, 1886-1922.
- Duggan, Mary Kay. *Italian music incunabula: Printers and type*. Berkeley, CA: University of California Press, 1992.
- Duval, André. *Des sacrements au Concile de Trente. Rites et symboles*, 16. Paris: Les Éditions du Cerf, 1985.
- Dyer, Joseph. "Roman processions of the major litany (*litaniae maiores*) from the sixth to the twelfth century". Dins *Roma felix: Formation and reflections of medieval Rome*, eds. Éamonn Ó Carragáin, & Carol Neuman de Vegvar, pp. 112-137. Church, Faith and Culture in the Medieval West. Aldershot: Ashgate, 2007.
- Dykmans, Marc. *L'Oeuvre de Patrizi Piccolomini, ou le Cérémonial papal de la première Renaissance*. 2 vols. Studi e testi, 293, 294. Città del Vaticano: Biblioteca Apostolica Vaticana, 1980-1982.
- Dykmans, Marc. *Le Pontifical romain révisé au XVe siècle*. Studi e testi, 311. Città del Vaticano: Biblioteca Apostolica Vaticana, 1985.
- Egèria. *Pelegrinatge*. Traducció i edició de Sebastià Janeras. Barcelona: Fundació Bernat Metge, 1986. Nova edició: *Pelegrinatge a Terra Santa*. Traducció i edició de Sebastià Janeras. Clàssics del cristianisme, 35. Barcelona: Proa / Facultat de Teologia de Catalunya, 1993.
- Evénou, Jean. "Las procesiones". Dins Aimé-Georges Martimort, *La Iglesia en oración: Introducción a la liturgia*, pp. 812-822 (Barcelona: Herder, 1987).
- Fernández Valladares, Mercedes. *La imprenta en Burgos (1501-1600)* Tipobibliografía española. Madrid: Arco/Libros, 2005.
- Finscher, Ludwig, ed. *Die Musik in Geschichte und Gegenwart. Sachteil*. 9 + 1 [Register] vols. Kassel: Bärenreiter; Stuttgart: Metzler, 1994-1999.
- Fischer, Balthasar. "Das Originalmanuskript des *Rituale Romanum*". *Trierer Theologische Zeitschrift* 70 (1961), pp. 244-246.
- . "Das *Rituale Romanum* (1614-1694): Die Schicksale eines liturgischen Buches". *Trierer Theologische Zeitschrift* 73 (1964), pp. 257-271.

- Flores, Juan Javier. *Los sacramentales: Bendiciones, exorcismos y dedicación de las iglesias*. Biblioteca Litúrgica, 38. Barcelona: Centre de Pastoral Litúrgica, 2010.
- Franquesa, Adalbert M. “El ritual Tarraconense”. Dins *Liturgica* 2, pp. 249-298. Scripta et documenta, 10. Montserrat: Typ. Abbatiae, 1958.
- . “El ritual Tarraconense”. *Liturgia* 13/149-152 (1958), pp. 193-204.
- . “Elementos visigóticos en el ritual tarraconense del siglo XVI”. *Hispania sacra* 11 (1958), pp. 107-123.
- . “Particularismes catalans en els rituals”. Dins *II Congrés Litúrgic de Montserrat*, vol. 3, pp. 91-102. Monestir de Montserrat: [Monestir de Montserrat], 1967.
- Franz, Adolph. ed. *Das Rituale von St. Florian aus dem Zwölften Jahrhundert*. Freiburg im Breisgau: Herder, 1904.
- . *Die kirchlichen Benediktionen im Mittelalter*. 2 vols. Freiburg im Breisgau: Herder, 1909.
- . *Das Rituale von Bischofs Heinrich I. von Breslau*. Freiburg im Breisgau: Herder, 1912.
- Gamber, Klaus. *Codices liturgici latini antiquiores*. 2 vols. Spicilegii Friburgensis. Subsidia, 1. Freiburg [Suïssa]: Universitätsverlag, 1968.
- . *Codices liturgici latini antiquiores. Supplementum*. Ergänzungs- und Registerband, unter Mitarbeit von Bonifacio Baroffio, Ferdinando Dell’Oro, Anton Hänggi, José Janini, & Achille M. Triacca. Spicilegii Friburgensis. Subsidia, 1A. Freiburg [Suïssa]: Universitätsverlag, 1988.
- García Alonso, Ireneo. “La administración de sacramentos en Toledo después del cambio de rito (s. XII-XIII)”. *Salmanticensis* 5 (1958), pp. 3-79.
- . “El Manual Toledano: Historia, contenido y compilación de sus formularios en lengua vulgar”. *Liturgia* 13/149-152 (1958), pp. 179-192.
- . “El Manual Toledano para la administración de sacramentos a través de los siglos XIV-XVI”. *Salmanticensis* 5 (1958), pp. 351-450.
- . “Dos ediciones pretridentinas del Manual Toledano”. *Salmanticensis* 6/1 (1959), pp. 187-198.
- . “Edición tridentina del Manual Toledano y su incorporación al Ritual Romano”. *Salmanticensis* 6/2 (1959), pp. 323-399.
- Garrido, Manuel. “Historia y fuentes del Ritual romano”. *Liturgia* 13/149-152 (1958), pp. 107-139.

- Gastoué, Amédée. "Un rituel noté de la province de Milan du Xe siècle". *Rassegna gregoriana* 2 (1903), núm. 3-4, cols. 137-144; núm. 6, cols. 245-254; núm. 7, cols. 305-310; núm. 11, cols. 493-500; i núm. 12, cols. 533-544.
- Gelineau, Joseph. "Les chants de procession". *La Maison-Dieu* 43 (1955), pp. 74-95.
- Gesamtkatalog der Wiegendrucke*. Herausgegeben von der Komimision für den Gesamtkatalog der Wiegendrucke. 11 vols. Leipzig: Karl W. Hiersemann, 1925-1940 (vols. 1-7); Herausgegeben von der Deutschen Staatsbibliothek zu Berlin. Stuttgart: Anton Hiersemann, 1968- (vol. 8-) [En publicació].
- Gy, Pierre-Marie. "Les rites de bénédiction dans le Rituel". *Compagnie de Saint-Sulpice: Bulletin du Comité des études* 26 (1959), pp. 651-659.
- . "Collectaire, rituel, processional". *Revue de sciences philosophiques et théologiques* 44/3 (1960), pp. 441-469. Versió revisada, corregida i amb afegits a Pierre-Marie Gy, *La Liturgie dans l'histoire*, pp. 91-126. Paris: Editions Saint-Paul – Les Éditions du Cerf, 1990.
- . "Ritual". Dins *Dictionary of the Middle Ages*, ed. Joseph R. Strayer, vol. 10, pp. 407-409. New York: Charles Scribner's Sons, 1989.
- . *La Liturgie dans l'histoire*. Paris: Editions Saint-Paul / Les Éditions du Cerf, 1990.
- . "The different forms of liturgical *libelli*". Dins *Fountain of life: In memory of Niels K. Rasmussen, OP.*, ed. Gerard Austin, pp. 22-34. Washington: Pastoral Press, 1991.
- Hanssens, Johannes M. "De *Libri sacerdotalis* prima editione et auctore". *Ephemerides liturgicae* 37 (1923), pp. 347-353.
- . "De *Libro sacerdotali* P.A. Castellani". *Ephemerides liturgicae* 38 (1924), pp. 60-61.
- Harper, John. *The forms and orders of Western liturgy from the tenth to the eighteenth century: A historical introduction an guide for students and musicians*. Oxford: Clarendon Press, 1991.
- Henderson, William George, ed. *Processionale ad usum insignis et preclarae ecclesiae Sarum*. Leeds: M'Corquodale & Co., 1882; repr. facsimilar, Farnborough: Gregg, 1969.
- Hesbert, René-Jean, ed. *Antiphonale missarum sextuplex, d'après le Graduel de Monza et les Antiphonaires de Rheinau, du Montblandin, de Compiègne, de Corbie et de Senlis*. Bruxelles: Vromant, 1935.
- Hewitt, Leslie, ed. *Richard Pynson: Processionale ad usum Sarum, 1502*. Edició facsimilar. Clarabricken, Clifden: Boethius Press, 1980.
- Huglo, Michel. "Les *preces* des graduels aquitains empruntees à la liturgie hispanique". *Hispania sacra* 8 (1955), pp. 361-383.

- . “Vestiges d’un ancien répertoire musical de Haute-Italie”. Dins *Zweiter internationaler Kongreß für katholische Kirchenmusik (Wien, 4.-10. Oktober 1954). Bericht*, pp. 142-145. Wien: [s.n.], 1955.
- . “Vestigia di un antico repertorio musicale dell’Alta Italia apparentato col canto ambrosiano”. *Ambrosius* 31 (1955), pp. 34-39.
- . “Litany”. Dins *The New Grove Dictionary of Music and Musicians*, ed. Stanley Sadie, vol. 11, pp. 75-79. London: Macmillan, 1980.
- . “Processional”. Dins *The New Grove Dictionary of Music and Musicians*, ed. Stanley Sadie, vol. 15, pp. 278-281. London: Macmillan, 1980.
- . “Les *Libelli* de tropes et les premiers tropaires-prosaires”. Dins *Pax et sapientia: Studies in text and music of liturgical tropes and sequences in memory of Gordon Anderson*, ed. Ritva Jacobson, pp. 13-22. [Corpus troporum. Supplement]. Acta Universitatis Stockholmiensis. Studia latina Stockholmiensia, 28. Stockholm: Almqvist & Wiksell, 1986.
- . *Les Livres de chant liturgique. Typologie des sources du Moyen Âge occidental*, 52. Turnhout: Brepols, 1988.
- . “Liturgische Gesangbücher, 3a. Processionale”. Dins *Die Musik in Geschichte und Gegenwart*, ed. Ludwig Finscher, vol. 5, cols. 1421-1423; 1435-1436. Kassel: Bärenreiter; Stuttgart: Metzler, 1996.
- . “Liturgische Gesangbücher, 3b. Rituale”. Dins *Die Musik in Geschichte und Gegenwart*, ed. Ludwig Finscher, vol. 5, cols. 1423; 1436. Kassel: Bärenreiter; Stuttgart: Metzler, 1996.
- . *Les Manuscrits du processionnal. Vol. 1: Autriche à Espagne* [RISM B/XIV, 1]. Répertoire international des sources musicales, Series B/XIV, 2. München: G. Henle, 1999.
- . *Les Manuscrits du processionnal. Vol. 2: France à Afrique du Sud* [RISM B/XIV, 2]. Répertoire international des sources musicales, Series B/XIV, 2. München: G. Henle, 2004.
- . “Processional”. Dins *The New Grove Dictionary of Music and Musicians*. 2nd edition, eds. Stanley Sadie, & John Tyrrell, vol. 20, pp. 388-393. London: Macmillan, 2001.
- . “Les manuscrits du Processionnal: Premier bilan”. Dins *Die Erschließung der Quellen des mittelalterlichen liturgischen Gesangs*, ed. David Hiley, pp. 155-159. Wolfenbütteler Mittelalter-Studien, 18. Wiesbaden: Harrassowitz, 2004.
- Huglo, Michel, & Edward Foley. “Litany: 2. Early and Eastern Christianity; 3. Litanies in non-Roman Western liturgy; 4. Monophonic litanies in the Roman liturgy”. Dins *The New Grove Dictionary of Music and Musicians*. 2nd edition, eds. Stanley Sadie, & John Tyrrell, vol. 14, pp. 878-880. London: Macmillan, 2001.

- Hürlimann, Gebhard, ed. *Das Rheinauer Rituale (Zürich, Cod. Rh 114, Anfang 12 Jh.)*. Spicilegium Friburgense, 5. Freiburg [Suïssa]: Universitätsverlag, 1959.
- Jeffery, Peter. "Litany". Dins *Dictionary of the Middle Ages*, ed. Joseph R. Strayer, vol. 7, pp. 588-594. New York: Charles Scribner's Sons, 1986.
- Johansson, Hilding. *Hemsjömanualet. En liturgi-historisk studie*. Mit einem Zusammenfassung in deutscher Sprache und einem Verzeichinis gedruckter Ritualien. Samlingar och studier till svenska kyrkans historia, 24. Stockholm: Svenska kyrkans diakonistyrelses bokförlag, 1950.
- Kolberg, Augustin *Agenda communis: Die älteste Agende in der Diözese Ermland und im Deutschordenstaate Preussen, nach dem ersten Druckausgaben von 1512 und 1520*. Braunsberg: R. Rudlowski, 1903.
- Lambot, Cyrille. *North Italian services of the eleventh century: Recueil d'ordines du XIe siècle provenant de la Haute-Italie (Milan, Bibl. ambros. T. 27. sup)*. Henry Bradshaw Society, 67. London: Henry Bradshaw Society, 1931.
- Leclercq, Henri. "Procession; Processionnal". Dins *Dictionnaire d'archéologie chrétienne et de liturgie*, eds. Fernand Cabrol, & Henri Leclercq, vol. 14/2, pp. 1895-1896. Paris: Librairie Letouzay et Ané, 1948.
- . "Rogations". Dins *Dictionnaire d'archéologie chrétienne et de liturgie*, eds. Fernand Cabrol, & Henri Leclercq, vol. 14/2, pp. 2459-2461. Paris: Librairie Letouzay et Ané, 1948.
- Leclercq, Jean. "Pour l'histoire de deux processions, I. Les Rogations; II. Les Rameaux". *Ephemerides liturgicae* 62/1-2 (1948), pp. 83-88.
- Lemaitre, Nicole. "Prier pour les fruits de la terre: Pour une étude des bénédictions". Dins *Fiestas y Liturgia: Actas del coloquio celebrado en la Casa de Velázquez / Fêtes et liturgie: Actes du colloque tenu à la Casa de Velázquez, 12/14-XII-1985*, pp. 103-120. Madrid: Casa de Velázquez / Universidad Complutense, 1988.
- Leroquais, Victor. *Les Pontificaux manuscrits des bibliothèques publiques de France*. 4 vols. Paris [Macon: Protat Frères], 1937.
- Lindelöf, Uno Lorenz, & A. Hamilton Thompson, eds. *Rituale ecclesiae Dunelmensis: The Durham Collectar. A new and revised edition of the Latin text with the interlinear Anglo-Saxon version*. Publications of the Surtees Society, 140. Durham: Publications of the Surtees Society / London: B. Quaritch, 1927.
- Louvel, François. "Les processions dans la Bible". *La Maison-Dieu* 43 (1955), pp. 5-28.
- Löw, Giuseppe. "Rituale Romanum". Dins *Enciclopedia Cattolica*, vol. 10, pp. 1010-1016. Città del Vaticano: Ente per l'Enciclopedia Cattolica e per il Libro Cattolico, 1953.

- Löwenberg, Bruno. *Das Rituale des Kardinals Julius Antonius Sanctorius. Ein Beitrag zur Entstehungsgeschichte des Rituales Romanum* (München: Salesianische Off., 1937).
- . “Die Erstausgabe des *Rituale Romanum* (1614)”. *Zeitschrift für katholische Theologie* 66 (1942), pp. 141-147.
- Magistretti, Marco. “Di due edizioni sconosciute del Rituale dei Sacramenti secondo il rito ambrosiano”. Dins *Miscellanea Ceriani: Raccolta di scritti originali per onorare la memoria di Mr. Antonio Maria Ceriani, prefetto della Biblioteca Ambrosiana*, pp. 87-126. Milano: Ulrico Hoepli, 1910.
- Martimort, Aimé-Georges. “Les diverses formes de procession dans la liturgie”. *La Maison-Dieu* 43 (1955), pp. 43-73.
- . “Les processions”. *Compagnie de Saint-Sulpice: Bulletin du Comité des études* 26 (1959), pp. 660-674.
- . *La iglesia en oración: Introducción a la liturgia*. Barcelona: Herder, 1987.
- Martín Abad, Julián. *La imprenta en Alcalá de Henares (1502-1600)*. 3 vols. Tipobibliografía española. Madrid: Arco/Libros, 1991.
- . *Los libros impresos antiguos*. Valladolid: Universidad de Valladolid, 2004.
- Mercati, Giovanni. “Del diario del cardinale di Santa Severina”. *Rassegna gregoriana* 5 (1906), cols. 265-269.
- . “Ancora sul Rituale del cardinale Santori”. *Rassegna gregoriana* 5 (1906), cols. 443-445.
- Messenger, Ruth Ellis. “*Salve festa dies*”. *Transactions and Proceedings of the American Philological Association* 78 (1947), pp. 208-222.
- . “Medieval processional hymns before 1100”. *Transactions and Proceedings of the American Philological Association* 80 (1949), pp. 375-392.
- . “Processional hymnody in the later Middle Ages”. *Transactions and Proceedings of the American Philological Association* 81 (1950), pp. 185-199.
- Meyer-Baer, Kathi. *Liturgical music incunabula: A descriptive catalogue*. London: The Bibliographical Society, 1962.
- Migne, Jacques-Paul, ed. *Patrologia cursus completus... Series latina*. 221 vols. Paris: Migne, 1844-1864.
- Molin, Jean-Baptiste. “Introduction à l'étude des rituels anciens”. *Compagnie de Saint-Sulpice: Bulletin du Comité des études* 26 (1959), pp. 675-692.
- . “Pour une bibliographie des rituels: Leurs divers intitulés”. *Ephemerides liturgicae* 73 (1959), pp. 218-224.

- . “Un type d’ouvrage liturgique mal connu, le Rituel: son intérêt et ses caractéristiques bibliographiques”. *Association des bibliothécaires français: Bulletin d’information* 31 (1960), pp. 9-18.
- . “Était-il inconcevable au 16e siècle de faire au peuple des monitions dans sa langue au cours des cérémonies”. *La Maison-Dieu* 61 (1960), pp. 48-57.
- . “Le mariage au diocèse d’Elne avant le Concile de Trente”. *Revista catalana de teologia* 4 (1979), pp. 117-122.
- . “Un rituel italien du mariage au XVIe siècle”. *Ecclesia orans* 2 (1985), pp. 163-171.
- . “Symboles, rites et textes du mariage au moyen âge latin”. Dans *La celebrazione cristiana del matrimonio: Simboli e testi; Atti del II Congresso Internazionale di Liturgia (Roma, 27-31 maggio 1983)*, ed. Giustino Farnedi, pp. 107-127. *Studia Anselmiana*, 93; *Analecta liturgica*, 11. Roma: Pontificio Ateneo S. Anselmo, 1986.
- Molin, Jean-Baptiste, & Annik Aussedat-Minvielle. *Répertoire des rituels et processionnaires imprimés conservés en France*. Documents, études et répertoires publiés par l’Institut de recherche et d’histoire des textes. Paris: Éditions du Centre national de la recherche scientifique, 1984.
- Molin, Jean-Baptiste, & Protais Mutembe. *Le Rituel du mariage en France du XIIIe au XVIe siècle*. Théologie historique, 26. Paris: Beauchesne, 1974.
- Moll, Jaime. “Problemas bibliográficos del libro del Siglo de Oro”. *Boletín de la Real Academia Española* 59 (1979), pp. 49-107.
- Monson, Craig A. “The Council of Trent revisited”. *Journal of the American Musicological Society* 55 (2002), pp. 1-37.
- Morin, Germain. “Un *ordo scrutiniorum* de type inconnu jusqu’ici, d’après le Ms. Ambros. T 27 sup.”. *Revue bénédictine* 39 (1927), pp. 56-80.
- . “Sur la date et la provenance de l’*ordo scrutiniorum* du Cod. Ambros. T 27 sup.”. *Revue bénédictine* 46 (1934), pp. 216-223.
- Nocent, Adrien. “Storia dei libri liturgici romani”. Dans *La liturgia, panorama storico generale*, pp. 147-183. *Anàmnesis*, 2. Torino: Marietti, 1978.
- Norton, Frederick J. *A descriptive catalogue of printing in Spain and Portugal, 1501-1520*. Cambridge: Cambridge University Press, 1978.
- Odermatt, Ambros. *Ein Rituale in beneventanischer Schrift (Roma, Bibliotheca Vallicelliana, Cod. C 32, Ende des 11. Jarhunderts)*. *Spicilegium Friburgense*, 26. Freiburg [Suisse]: Universitätsverlag, 1980.
- Odriozola, Antonio. *Catálogo de libros litúrgicos, españoles y portugueses, impresos en los siglos XV y XVI*. Ed. de Julián Martín Abad, & Francesc Xavier Altés i Aguiló. Pontevedra: Museo de Pontevedra, 1996.

- Olivar, Alexandre. "Nou panorama de la investigació de la història de la litúrgia a Catalunya". *Miscel·lània litúrgica catalana* 7 (1996), pp. 45-105.
- Ottosen, Knud. *The responsories and versicles of the Latin Office of the Dead*. Aarhus: Aarhus University Press, 1993.
- O'Regan, Noel. "Processions and their music in post-Tridentine Rome". *Recercare* 4 (1992), pp. 45-80.
- O'Shea, William J. "Corpus Christi". Dins *New Catholic Encyclopedia*, vol. 4, pp. 345-347. New York: McGraw-Hill, 1967.
- Palazzo, Éric. "Les deux rituels d'un *libellus* de Saint-Amand (Paris, BN, lat. 13764)". Dins *Rituels: Mélanges offerts à Pierre-Marie Gy, o.p.*, eds. Paul de Clerck, & Éric Palazzo, pp. 423-436. Paris: Les Éditions du Cerf, 1990.
- . "Le rôle des *libelli* dans la pratique liturgique du haut Moyen Âge: Histoire et typologie". *Revue Mabillon* n.s. 1 (=t. 62) (1990), pp. 9-36.
- . *Histoire des livres liturgiques: Le Moyen Âge. Des origines au XIIIe siècle*. Paris: Beauchesne, 1993.
- Pearson, David. "The importance of the copy census as a methodology in book history". Dins *Early printed books as material objects: Proceedings of the conference organized by the IFLA Rare Books and Manuscripts Section, Munich, 19-21 August 2009*, eds. Bettina Wagner, & Marcia Reed, pp. 321-328. Berlin – New York: De Gruyter Saur, 2010.
- Pedraza Gracia, Manuel José. "La introducción de la imprenta en Zaragoza: La producción y distribución del *Manipulus Curatorum* de Guido de Monterroterio, Zaragoza, Matheus Flanders, 15 de octubre de 1475". *Gutenberg-Jahrbuch* (1996), pp. 65-71.
- Pothier, Joseph. "Prières litaniales ou processionelles". *Revue du chant grégorien* 9 (1901), pp. 113-120.
- Powell, G. Rowell. *The liturgy of the Christian burial. An introductory survey of the historical development of Christian burial rites*. Alcuin Club Collection, 59. Londres, SPCK, 1977.
- Probst, Manfred. "Der Ritus der Kindertaufe Reformversuche der katholische Aufklärung der deutschen Sprachbereichs". *Trierer Theologische Studien* 39 (1981), pp. 255-297.
- Probst, Manfred. *Bibliographie der katholischen Ritualgedruckte des deutschen Sprachbereichs: Diözesane und private Ausgaben*. Liturgiewissenschaftliche Quellen und Forschungen, 74. Münster: Aschendorf, 1993.
- Rasmussen, Niels Krogh. "An early *ordo missae* with *litanía abecedaria* addressed to Christ (Roma, Bibl. Vallicelliana, cod. B.141, XI cent.)". *Ephemerides liturgicae* 98 (1984), pp. 198-211.

- . “Célébration épiscopale et célébration presbytérale: Un essai de typologie”. Dins *Segni e riti nella chiesa altomedievale occidentale (XXXIII Settimane di studio del Centro italiano di studi sull’alto medioevo, 11-17 avril 1985)*, vol. 2, pp. 581-603. Settimane di studio del Centro italiano di studi sull’alto medioevo, 33. Spoleto: Centro italiano di studi sull’alto medioevo, 1987.
- . *Les Pontificaux du haut Moyen Âge: Genèse du livre de l’évêque*. Spicilegium sacrum Lovaniense. Études et documents, 49. Louvain: Spicilegium sacrum Lovaniense, Administration, 1998.
- Reichert, Benedictus Maria, ed. *Litterae encyclicae magistrorum generalium ordinis Praedicatorum ab anno 1233 usque ad annum 1376 iussu reverendissimi patris Fr. Andreae Frühwirth Magistri Generalis...* Monumenta ordinis fratrum Praedicatorum historica, 5. Roma: in domo generalitia; Stuttgartiae-Vindobonae: apud Jos. Roth. Bibliopolam; Roma: Typographia Polyglotta S. C. de Propaganda Fide, 1900.
- Reynolds, Roger E. “Litanies, greater and lesser”. Dins *Dictionary of the Middle Ages*, ed. Joseph R. Strayer, vol. 7, pp. 587-588. New York: Charles Scribner’s Sons, 1986.
- . “The drama of medieval liturgical processions”. *Revue de musicologie* 86/1 (2000), pp. 127-142.
- Righetti, Mario. *Historia de la liturgia*. 2 vols. Biblioteca de autores cristianos, 132, 144. Madrid: La Editorial Católica, 1955-1956.
- Righi, Davide. *Il «Sacerdotale» di Alberto da Castello e le sue numerose edizioni (1523-1603): Analisi delle edizioni del «Liber sacerdotalis»: un’ introduzione allo studio del testo e delle sue fonti*. Bologna: Edició de l’autor, 2016.
- Roederer, Charlotte. “Eleventh-century Aquitanian chant: Studies relating to a local repertory of processional antiphons”. 2 vols. PhD diss., Yale University, 1971.
- Rubin, Miri. *Corpus Christi: The Eucharist in late medieval culture*. Cambridge: Cambridge University Press, 1992.
- Ruiz Fidalgo, Lorenzo. *La imprenta en Salamanca (1501-1600)*. 3 vols. Tipobibliografía española. Madrid: Arco/Libros, 1994.
- Rutherford, Richard. *The death of a Christian: The rite of funerals*. New York: Pueblo Publishing Company, 1980.
- Sadie, Stanley, ed. *The New Grove Dictionary of Music and Musicians*. 20 vols. London: Macmillan, 1980.
- Sadie, Stanley, & John Tyrrell, eds. *The New Grove Dictionary of Music and Musicians*. 2nd edition. 29 vols. London: Macmillan, 2001.
- Salmon, Pierre. *L’Office divin au Moyen Âge: Histoire de la formation du bréviaire du IXe au XVIIe siècle*. Lex orandi, 43. Paris: Les Éditions du Cerf, 1967.

- . *Les Manuscrits liturgiques latins de la Bibliothèque Vaticane*. 5 vols. Studi e testi, 251, 253, 260, 267, 270. Città del Vaticano: Biblioteca Apostolica Vaticana, 1968-1972.
- Saxer, Victor. “L’utilisation par la liturgie de l’espace urbain et suburbain: l’exemple de Rome dans l’Antiquité et le haut Moyen Age”. Dins *Actes du XIe Congrès d’Archéologie Chrétienne (Lyon, Vienne, Genève, Grenoble et Aoste, 21-28 septembre 1986)*, pp. 917-1031. Studi di antichità cristiana, 41; Collection de l’École française de Rome, 123. Roma: Pontificio Istituto di archeologia cristiana / École française de Rome, 1989.
- Schlager, Karlheinz. “Litanei, II: Die einstimmige Litanei”. Dins *Die Musik in Geschichte und Gegenwart. Sachteil*, ed. Ludwig Finscher, vol. 5, pp. 1365-1368. Kassel: Bärenreiter; Stuttgart: Metzler, 1996.
- Schmidt, Hermann A. P. *Liturgie et langue vulgaire: Le problème de la langue liturgique chez les premiers réformateurs et au Concile de Trento*. Analecta Gregoriana, 53. Series Facultatis theologiae. Sectio A, n. 23. Roma: Universitatis Gregoriana, 1950.
- Sodi, Manlio. “La prassi liturgica nel *Liber sacerdotalis* di Alberto Castellani (1523)”. *Seminare. Poszukiwania naukowe*, 36/4 (2015), pp. 11-26.
- Sodi, Manlio, & Juan Javier Flores Arcas, eds. *Rituale Romanum. Editio princeps (1614)*. Monumenta liturgica Concilii Tridentini, 5. Città del Vaticano: Libreria editrice vaticana, 2004.
- Sodi, Manlio, & Alessandro Toniolo, eds. *Rituale Romanum Pauli V Pontifici maximi jussu editum... Ssmi D. N. Pii Papae XII auctoritate ordinatum et auctum. Editio typica 1952*. Monumenta liturgica plana, 2. Città del Vaticano: Libreria Editrice Vaticana, 2008.
- Sodi, Manlio, Achille Triacca, & Gabriella Foti, eds. *Pontificale Romanum. Editio princeps (1595-1596)*. Monumenta Liturgica Concilii Tridentini, 1. Città del Vaticano: Libreria Editrice Vaticana, 1997.
- Spital, Hermann Josef. *Der Taufritus in den Deutschen Ritualien von der ersten Drucken bis zur Einführung der Rituale Romanum*. Liturgiewissenschaftliche Quellen und Forschungen, 47. Münster: Aschendorff, 1968.
- Stäblein, Bruno. *Monumenta monodica medii aevi: Hymnen I: Die Mittelalterlichen Hymnenmelodien des Abendlandes*. Monumenta monodica medii aevi, 1. Kassel: Bärenreiter, 1956.
- . “Processionale”. Dins *Die Musik in Geschichte und Gegenwart*, ed. Friedrich Blume, vol. 10, p. 1637. Kassel: Bärenreiter, 1962.
- Stevenson, Kenneth. “The marriage-rite from an early ‘Ritual-Votive Missal’ (Rome, Bibl. Vallicelliana, Cod. B. 141, 11th Century)”. *Ecclesia orans* 3 (1986), pp. 181-193.

- Strayer, Joseph R. *Dictionary of the Middle Ages*. 10 vols. New York: Charles Scribner's Sons, 1989.
- Tanselle, G. Thomas. "The bibliographical concepts of issue and state", *Papers of the Bibliographical Society of America* 69 (1975), pp. 17-66.
- Tejada y Ramiro, Juan. *Colección de cánones y de todos los concilios de la Iglesia de España y de América*. 7 vols. Madrid: Imp. de Pedro Montero, 1859-1862.
- Triacca, Achille M., Alessandro Pistoia, & Constantin Andronikof, eds. *Les Bénédictiones et les sacramentaux dans la liturgie. Conférences Saint-Serge, XXXIVe Semaine d'études liturgiques, Paris 1987*. Bibliotheca Ephemerides Liturgicae. Subsidia, 7. Roma: CLV Edizioni Liturgiche, 1988
- Triacca, Achille M. "Le benedizioni 'invocative' in genere e su 'persone'". Dins *I sacramentali e le benedizioni*, pp. 114-156. Anàmnesis, 7. Genova: Marietti, 1989.
- Van Wingen, Peter, & Belinda D. Urquiza. *Standard citation forms for published bibliographies and catalogs used in rare book cataloging*. Washington: Library of Congress, 1996.
- Viale, Eugène. "Bibliographie: *Rituale Romanum... SSMI D.N. Pii Papae XII auctoritate ordinatum et auctum. Editio typica. Typis polyglottis Vatiicanis. 1952* [Recensió de l'edició oficial de 1952]". *La Maison-Dieu* 34 (1953), pp. 164-167.
- Vildera, Anna. "L'Ufficio dei defunti nel *Sacerdotale* di Alberto Castellani". Dins *Il canto piano nell'era della stampa: Atti del Convegno internazionale di studi sul canto liturgico nei secoli XV-XVIII (Trento, Castello del Buonconsiglio – Venezia, Fondazione Ugo e Olga Levi, 9-11 ottobre 1998)*, eds. Giulio Cattin, Danilo Curti, & Marco Gozzi, pp. 223-235. Biblioteca musicale Laurence K.J. Feininger. Trento: Provincia autonoma di Trento, Servizio Beni librari e archivistici, 1999.
- Villanueva, Jaime. *Viage literario a las Iglesias de España*. 22 vols. Madrid – Valencia: Real Academia de la Historia, 1803-1852.
- Vogel, Cyrille. *Medieval liturgy: An introduction to the sources*. Washington: Pastoral Press, 1986.
- Weale, William Henry James, & Hans Bohatta. *Bibliographia liturgica: Catalogus missalium ritus latini ab anno M.CCCC.LXXV Impressorum*. London: Bernard Quaritch, 1928.
- Willis, Geoffrey G. *Further essays in early Roman liturgy*. Alcuin Club Collections, 50. London: Published for the Alcuin Club [by] S.P.C.K., 1968.
- Yates, Francis A. "Dramatic religious processions in Paris in the late sixteenth century". *Annales Musicologiques* 2 (1954), pp. 215-270.

Zaccaria, Francisco Antonio. *Bibliotheca ritualis, concinnatum opus a... ac duos in tomos tributum, quorum alter de libris ipsis ritualibus, alter de illorum explanatoribus agit...* 3 vols. Roma: V. Monaldini, 1776-1781.

Zanon, Giuseppe. "Catalogo dei Rituali liturgici italiani dall'inizio della stampa al 1614". *Studia Patavina: Rivista di scienze religiose* 31/3 (1984), pp. 497-564.

———. "Il rituale di Brescia del 1570 modello del Rituale Romano di Paolo V". Dins *Traditio et progressio: Studi liturgici in onore del Prof. Adrien Nocent, OSB*, ed. Giustino Farnedi, pp. 643-681. *Studia Anselmiana*, 95. *Analecta liturgica*, 12. Roma: Pontificio Ateneo S. Anselmo, 1988.

Zitnik, Maksimilijan. *Sacramenta: Bibliographia internationalis*. 4 vols. Roma: Editrice Pontificia Università Gregoriana, 1992.

